AZ ERDÉLYI MAGYAR GAZDASÁGI GONDOLKODÁS MÚLTJÁBÓL

II.

ROMÁNIAI MAGYAR KÖZGAZDÁSZ TÁRSASÁG

Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából

II. kötet

ROMÁNIAI MAGYAR KÖZGAZDÁSZ TÁRSASÁG

KOLOZSVÁR, 2004

Tartalomjegyzék

Somai József: Előszó **7**

Süle Sándor: A polihisztor kisszántói Pethe Ferenc és Erdély **11**
Debreczeni-Droppán Béla: Szentkirályi Zsigmond akadémikus, a magyar nyelvű bányászati szakírás úttörője (1804–1870) **33**
Zepeczaner Jenő: Orbán Balázs nemzetgazdasági eszméi **49**
Balázs Sándor: Jakabffy Elemér és a kisebbségi gazdasági gondolkodás **71**
Somai József: Gazdasági gondolkodás Kós Károly életművében **93**
Csucsuja István: Gyárfás Elemér korának gazdaságáról **125**
Harmat Zsigmond, Hild Márta: Kislégi Nagy Dénes (1884–1984). Egy évszázadot átívelő életút **163**
Egyed Ákos: A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében **189**
Somai József: A Székely Kongresszus és üzenete a mának a szövetkezetek ügyében **209**
Garda Dezső: Az arányosítás és a tagosítás témakörének vitája a csíktusnádi Székely Kongresszuson **223**
Kerekes Jenő: Kovrig Béla (1901–1962) **247**
Tóth Szilárd: Oberding József György **269**
Csetri Elek, Farkas Zoltán: Nagy Miklós (1913–1988) **283**
Vofkori Mária: Imreh Istvánról **311**

A könyv megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Miniszteriuma
Határon Túli Magyarok Hivatala
Pro Professionae Alapítvány
Új Kézfogás Közalapítvány
Magyar Közgazdasági Társaság
Illyés Közalapítvány

Szerkesztő bizottság: Csetri Elek, Egyed Ákos, Somai József

Felelős szerkesztő: Somai József

Olvasó szerkesztő: Szenkovics Enikő

Borítóterv és grafikai szerkesztő: Könczey Elemér
Illusztrációk: Dabóczi Géza
Műszaki szerkesztő: Tánczos András

Nyomda: Tipoholding Rt. – Kolozsvár

ISBN

Előszó

(a második kötethez)

Tudományos világunk múltjának feltárásával helyenként még adósak vagyunk. Ha időnket kímélve, erőnket csak a ma kutatásának szenteljük, nagy gondolkodó elődeink gazdag tudományos eredményei homályba merülnek, jelentős értékek mennek veszendőbe, s csorbulnak mai ismereteink. Ezeket az értékeket fel kell tárnunk, hogy beépülhessenek mai ismereteinkbe. Ápolnunk kell tudósaink örökségét.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy a rendkívül gyorsan változó világgazdaság meghatározó jelensége a globalizáció alól Közép- Kelet-Európa, tehát Erdély sem lehet kivétel. Igen lényeges, hogy még az Európa-Uniós csatlakozás folyamatában a regionalizáció és a partikuláritás is lélegzethez jussanak, hogy a régiók sajátosságai maradhassanak meg az országrészek gazdasági életében. Ez a következtetés teszi szükségessé, hogy felmérjük gazdasági életünk előzményeit, mert nemcsak a régiónk gazdasága, de még az információs társadalom és a globalizációs gazdaság is a történelmileg kialakult gazdasági, kulturális és intézményi előzmények következményeihez kötődnek. Ez különösen vonatkozik Erdélyre, amely a történelem hosszú idején át, s még ma is Európa perifériáján helyezkedik el és sokszínű gazdaságával már az elmúlt évszázadokban is mindig azzal a törekvéssel élt, hogy felzárkózzon a fejlett Európához.

Erdély mai ifjú- és a középnemzedéke a múlt évszázad egyoldalú, sokban hamis történelemoktatása miatt nagyon keveset tud szűkebb hazája múltjáról, különösen gazdasági történéseiről. Ez a felismerés vezette munkájában a jelen és az előző kötet szerkesztőit. Az a törekvés, hogy Erdély múltjának és sajátosságainak ismeretében a mai nemzedék, fiatal közgazdászok, statisztikusok, kutatók, agrárgazdászok jobban eltudjanak igazodni a mostani bonyolult gazdasági viszonyok között.

A két éve kiadott *Erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* című tanulmánykötetünk több jeles erdélyi személyiség munkásságát igyekezett feltárni, ezek mellé most újak csatlakoznak: Orbán Balázs, Kós Károly, Szentkirályi Zsigmond, Jakabffy Elemér, Gyárfás Elemér, Pethe Ferenc és mások

Annál lényegesebb ennek a tanulmánykötetnek a megjelentetése, mivel a majdnem egy évszázada kisebbségbe került tudománytörténetünknek, eddig sem volt elegendő ereje, hogy ezeknek a kiemelkedő szakembereknek gazdag

értékeket hordozó tevékenységét elemezze, és megismertesse a jelen és jövő generációival.

Semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül, hogy a tanulmányok tartalmi sajátosságuknál fogva hézagpótló jellegűek, szolgálni kívánják a közép- és felsőoktatás hatékonyságát, a nemzeti ismeret erősítését, egyben gazdag forrásanyagot biztosítanak a gazdasági gondolkodást és Erdély történetét kutatók számára.

Bízunk abban, hogy a második tanulmánykötetünk megjelentetése az általános tudománytörténet és különösen a történelmi és gazdasági szakirodalom hasznára válik, mert meggyőződésünk, hogy a múlt tanulsága hozzájárul a jelen jobb megértéséhez, de hozzásegít a további tudományos kutatáshoz is.

Abban reménykedünk, hogy az erdélyi magyar gazdasági gondolkodásról szóló két kötet megjelentetése után mondhatjuk: az erdélyi tudományosság e területének munkálkodói nagyban formálták a szakma szintetizáló látásmódját több mint két évszázad gazdasági folyamatának valóságáról. A két kötetben szereplő jeles személyiségek életművének a feltárása és elemzése az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás egészének mozaikszerű egysége, mely átível több mint két olyan évszázadot, amelyben az erdélyi lét, a feudális röghözkötöttségtől a polgárosodás, kapitalista gazdasági fejlődésig, az önkényuralomtól a kommunista diktatúrákig, az osztrák, a magyar, a román kormányzatok korszakain át, napjaink történelmi valóságáig vezetnek.

A két kötetben szereplő 25 erdélyi jeles személyiség egyaránt fontos a gazdasági gondolkodás, valamint az általános tudománytörténet számára. Bár a köteteinkben szereplő személyiségek mindenikéről nem mondhatjuk, hogy közgazdászok lettek volna, azonban a gazdasági gondolkodás enciklopédikus ismereteinek tartozéka volt, és ezen tudományterület értékteremtő hozzájárulásának tekinthető (Pethe Ferenc, Orbán Balázs, Kós Károly, Jakabffy Elemér, Balázs Ferenc). Ez a jelenség (amelyet ebben a kötetben egy adott szempontból Balázs Sándor is elemez ...oldalon) természetszerűleg adódik abból a történelmi viszontagságos eseménysorozatból is, amelyen az erdélyi magyarság a századok folyamán keresztülment és amely arra késztette nagy személyiségeinket, hogy a közművelődést és a gazdaságot tekintsék az erdélyi magyarság fejlődése prioritásának. Így érte a közgazdaságtudományt a szerencse, hogy a gazdasági kultúra és gazdasági gondolkodás túlterjedjen a kimondottan gazdaságtudományi kereteken. A közgazdaságtudomány nyertese annak a figyelemnek is, amely a jelenkori történészek részéről jelentkezik könyvünkben is.

Kötetünkben szereplő személyiségek Orbán Balázs, Pethe Ferenc, Jakabffy Elemér, Kós Károly, gazdag életműve a tudományok skálájának szélesebb pászmáján mozgott egyetlen tudományágnál. Nem óhajtunk erőszakkal belőlük közgazdászt formálni, de érzékeltetjük, hogy más diszciplinák mellett elő-

kelő hely illeti meg a gazdasági gondolkodásukat is, és értékelnünk kell mindazt, ami abban maradandó. Nem engedhetjük meg, hogy ez a gazdag hagyaték a tudománytörténet süllyesztőjébe maradjon. Ezzel az eddiginél teljesebb képet nyújthatunk történelmünkben játszott szerepükről.

A kötetben megjelenő témákat és a feldolgozott életutakat nem lehet elvonatkoztatni az adott történelmi időben a magyarság és ezen belül az erdélyi magyarság általános állapotától, politikai-polgári közérzetétől, az alapvető gazdasági helyzettől. Pethe Ferenc, Szentkirályi Zsigmond, Orbán Balázs életútja és munkássága a reformkortól az abszolutizmuson keresztül átvezet a XIX. század polgárosodásának nagy átalakulásaihoz. A XX. század első felének gazdasági gondolkodásában értékteremtő szerepet vállaló Jakabffy Elemér, Kós Károly, Gyárfás Elemér, Kislégi Nagy Dénes, Kovrig Béla, Oberding József György és Nagy Miklós átélték a két világháború, Trianon és Ialta traumáit, melyek mindannyiukat kemény szellemi küzdelemre késztették. Ezért állást foglaltak az erdélyi pénzintézetek és agrárgazdaság leépítésével szemben, és fellelhető a küzdelmükben a magán és közvagyonok, a csíki magánjavak és a közerdők védelme. Úgyszintén alapvető fontosságúnak tartották, – főleg a vidék megmaradásának alapvető feltételeként, – a szövetkezeti mozgalom fejlesztését.

A kötet az életművek elemzése mellett, három tanulmányban az 1902-es csíktusnádi Székely Kongresszus történelmi jelentőségét taglalja és kitekintést nyújt a mai állapotokra is. Összekapcsolják a kongresszus tanulságait a Székelyföld mai időszerű kérdéseivel.

Somai József

A polihisztor kisszántói Pethe Ferenc és Erdély

Süle Sándor

Az 1896-ban megjelent korszakos értékű *Pallas Nagy Lexikona* a következőket írja Pethe Ferencről: „...gazdasági író és tanár... Atyja, ki szegény nemes ember volt, a debreceni református főiskolán taníttatta, hol tanulmányait mint tógátus befejezvén, Udvariban töltötte tanítói éveit, mire 1788-ban Utrechtbe (Hollandia) ment tovább tanulás végett. Más egyetemeket is felkeresett, Német- és Angolországban utazásokat tett s összesen 8 évet töltött külföldön, miközben a mezőgazdaságra kiváló figyelmet fordított. Vállalkozó szelleme korán nyilvánult, mert már Utrechtben könyvkiadással foglalkozott, ott 1794-ben Károlyi Gáspár fordításában a bibliát magyar nyelven 11 000, Szenczi Molnár Albert fordításában pedig szt. Dá-

vid zsoltárait 3000 példányban kinyomatta, amiért az angol regenstől 36 db. arany súlyú érmet kapott jutalmul. Külföldről 1796-ban visszatérve, Bécsben telepedett le, s ott előbb *Magyar Újság, mely Magyar- és Erdélyországban a gazdaságot és szorgalmatosságot irányozza*... c. lapot kezdett kiadni... Irodalmi működése Festetics György gróf figyelmét fordította rá, ki őt *Keszthelyre* a Georgikonhoz hívta... Négy és fél évi tartózkodás után 1801. aug. 30-án saját felmondása alapján eltávozott onnan... Utóbb Esterházy herceg 10 uradalmának főtisztje és más uradalmak főigazgatója lett. Az 1814. év kezdetén ily hosszú cím alatt: *Nemzeti Gazda, vagy a magyar nemzet nemzeti gazdasága s ebbeli kereskedése virágzásának előmozdítása, melyet a nemzet szorgalmas fiainak segedelmekkel hetenkint készítgetett K.P.F....* 1818 végéig folytatta, mire megszüntette azt. Tíz év múlva Erdélyben adott megint életjelt magáról, Kolozsváron az *Erdélyi Híradó*t indította meg s azt a 9. kötetig, a *Nemzeti Társalkodó*t pedig másfél évig adta ki. A szilágysomlyói temetőben nyugvó porai fölé veje 1835. 3 m. magas síremléket állíttatott. P. nagyon termékeny és sokoldaú író volt. Legnagyobb értékű terjedelmes műve: *Pallérozott mezei gazdaság, melyet a magyar mezei gazdaság tökéletesbbítésére, a haza természetéhez s a nemzet állapotjához szabva, theoretice és practice kidolgozott K.P.F....*" A Lexikon gondos alapossággal sorolja fel más műveit is, így a kétkötetes *Mathézisé*t, majd a *Természethistória és mesterségtudomány a tanítók és tanulók szükségekre s az ebben gyönyörködők hasznokra* címűt. További könyveinek, szabadon végzett fordítás-átdolgozásainak is viszonylag pontos címleírását adják (Pestis *elleni oltalom, Praktische Anleitung, A földmívelési kémia, Baromorvoskönyv, Európai mértéktár*). Felsorolásukban helyet kap egy szellemes-hasznos, korai meteorológiai, kalendáriumpótló munkája is: *Időpróféta vagy időváltozást jövendölő pókok (a Quatremer-Disjonval értelmei szerint unalmas várakozásban írta, tulajdon költségén kiadta, magyar gazda sorsosinak ajánlja K.P.F)* A budai Városdalban végzett szőlőtelepítési beszámolója eredeti írása.

A több mint egy flekkes lexikoncikkely írója forrásul az 1885-ben Deininger Imre által szerkesztett *Keszthelyi Évkönyv*et használta.

Pethéről utóbb nagyobbára ezek alapján tájékozódhattak jól vagy rosszul a „maradékok". A tisztes polgári szemléletű *Új Idők Lexikona* 1941-ben hat sort áldozott rá: „...rajzoló, a XVIII. sz. utolsó negyedében. Hollandiában (1788–93) két ószövetségi tárgyú mappát adott ki; e művéért IV. György angol király aranyéremmel tüntette ki. 1797-től a keszthelyi Georgicon tanára volt". És ezzel véget is ért közlendőjük.

Az 1962-ben megjelent *Új Magyar Lexikon* öt sorban tájékoztatja az olvasót: „Pethe Ferenc (1762–1832): a keszthelyi Georgikon tanára, korának ki-

magasló gazdasági szakírója. *Pallérozott Mezei Gazdaság* című könyve a mezőgazdasági termelés technikai jellegű területén úttörő jelentőségű volt. *Nemzeti Gazda* címen szaklapot indított és szerkesztett". És egy kummával sincs több, pedig mennyi minden maradandót hagyott még hátra. Tekintsük végig gazdag életművét.

Születésének pontos ideje 1763. március 30.

Polihisztor volt? Igen, akit nem sajátíthat ki az agrártörténet. A polihisztoroknak abból a fajtájából való, aki kivételes tehetségét sohasem tudta vagyonának halmozására fordítani.

A „két magyar haza", a „Magyarország és Erdély" vagy az „Erdélyország és Magyarország" fogalma nála mindig egyet jelentett, szolgálatukat a legalapvetőbb emberi kötelességek közé sorolta. Tudta, hogy „a sok hazapuffogtatás" csak kárt okoz, hogy sehonnaiak az olyan bécsiek, akik szerint a magyar színpadokon még a hold is csak nagy bajusszal, bozontosan, barkósan tűnik fel az égen. Látásmódját néhány szállóigének is kívánkozó mondatával érdemes idézni: „A faragatlan ember végeslő-végig haszontalan.", „Szorgalmatos lesz az a jobbágy meg oláh, mihelyt tudja, hogy nem másnak babrál.", „Az úri rend a köznép és a munkás rend nélkül olyan, mint az asztal láb nélkül.", „Nálunk a cseléd inkább haramiáskodik, mintsem érdemetlen urát szolgálja." A szociális gondok iránti érzékenysége egész pályájának jellemzője volt.

Akörül nincs vita, hogy a mezőgazdaság pallérozásáért tett legtöbbet, keresve a módját a segédtudományok elterjedésének is. Életművének bibliográfiája nem kíván magyarázatot.[1]

Életútja során (1763–1832) négy uralkodó is követte egymást a trónon. Világok, világot váltó eszmék határán állott, hisz gyermekkori első benyomásait még a Mária Terézia-korabeli Szabolcsban szerezte, majd a Debreceni Kollégium szolgadiákjainak kenyerét ette, tógátus évek után szülőfalujában rektorkodott, ahonnan a Kollégium stipendiumával nekivágott Nyugatnak (Hollandia, Németország, a forradalmi Franciaország – „Párizs határát talpallatnyiig esmerem", írta –, Anglia, Spanyolország, Svájc, Olaszország). Egyetemi stúdiumai mellett kitanulta a nyomdászatot is, és nyolc év után maga készítette bibliával, nemzetfelemelő tervekkel, holland feleséggel érkezett haza, Bécsig. Szerkesztői, nyomdászi, tanári, szakírói, „magyar madzagra fűzött" fordító-átdolgozó tevékenység mellett (mezőgazdaság, matézis, kémia, biológia, technika), korabeli tudományos életünk szerveződésébe-szervezésébe próbálkozott bekapcsolódni, folyóirataival a „magyar ígyszokták" ellen indított hadat, örökös összeütközésben a cenzorokkal, hivatalokkal, „nagyurakkal", hogy a végén annyi kudarc után közíróként Erdélyben fejeződjön be nagyra hivatott, mégis periférián végigélt pályája.

„Nemesi szülékre” hivatkozott, ám a Kisszántói előnevet ő írta le első alkalommal utrechti bibliájának impresszumában. Idősebb rokona 1755-ben megtagadta a jobbágyi szolgáltatást, iratokkal bizonyította nemesi őseit. A család ugyanis 1708 körül „Várad tájékáról, bojgásban elhajtván állapodott meg Szabolcsban”.[2] Édesapja a földművelés mellett szíjgyártó mesterséget is folytatott. A paraszti sorban élő család tehetségére vall, hogy például 1737-től 1790-ig öt Pete is viselt bírói tisztséget Büdszentmihályon.[3]

*Pallérozott mezei gazdaság*ának megírására Festeticstől kapott megbízást, hogy a Georgikonban abból tanulhassanak a praktikáns gazdatiszt hallgatók. Óriás lendülettel kezdett munkába, legendák terjengetek éjszakázásairól, forrásul Beckmann, Thaer, Mills és többek munkáját használta. A baj akkor kezdődött, amikor a gróf „szakértőivel” véleményeztette a kéziratot, bizony a „fusé” jelző is papírra került. Festetics visszavonta a könyv támogatására tett ígéretét, Pethe megviselt idegekkel elköltözött Keszthelyről.[4] Az első kötet végül Eszterházy Miklós támogatásával jelent meg.

Most látom, mekkora próbatétel a pethei életművet sűrítve áttekinteni, hogy szerző a végén az utolsó, Erdélyben töltött fél évtizedét tüzetesebben is megvizsgálhassa. E sorok írója több mint öt évet fordított hősünk tevékenységének kutatására, megírására.[5]

Eleve leszögezhetjük, Pethe akkori ébresztésének még nem érkezett el az ideje, anyagilag tehetségesebb, hozzá hasonló más zsenik is minden bizonnyal kudarcot vallottak volna.

Használni akaró polihisztorságának maradandó emlékeiből a puszta felsorolás is elég: belterjesség szorgalmazása – „ne a földet, a munkát szaporítsd” –, vetésforgó, talajjavítás, talajerő pótlása, új növényféleségek, takarmánynövények termesztésének kezdeményezése (burgonya, hajdina, cékla, cukorrépa, lucerna népszerűsítése, sáfrány, articsóka, bükköny), faiskolák, venyigenevelés hasznossága.

A vetésforgó új ismereteket is kívánt, hiszen a nyomásos gazdálkodás után nem volt mindegy a szakszerű sorrendiség megtanítása. Technikai téren is úttörő érdemei vannak: szélmalom-modell behozatala Hollandiából, fogasborona megszerkesztése, „okos kormányú eke”, henger, rögzúzó gyűrűshenger, juhjászol tervezése, rajzok közzététele, szecskavágó, lógereblye, papírgyártás, építőipar.

Ám szakmai, segédtudománynak tekinthető könyvei, újságai mellett ott vannak még a szövetkezetesítés, biztosítás, takaréktárak, a magyar nemzeti bibliográfia hasznosságának felvetése, a magyar nyelvújítási mozgalomban való tevékeny részvétele.

A labilis fajtatulajdonságokkal rendelkező burgonyának 1798-ig két változata volt ismeretes hazánkban: a „nagy fejér lókrompli" és a hosszúkás „veres krompli." Gyarmati Sámuel újabb két fajta vetőgumót hozott be, cukornak és levesbe való fajtákat. Így Pethe elismerését is kiérdemelvén, hogy a nyelvészkedésbe is átváltó csillagász „ezzel több hasznot tett a magyaroknak, mint a 387 oldalas könyvével, melyben a magyar nyelvnek a finnus nyelvvel való atyafiságát mutatgatta".[6]

A „lopják már a burgonyát" Borsodtól Angliáig ismert, egyaránt szomorú és derűs agrártörténeti esemény a XVIII–XIX. században. Pethének szívügye volt a „krompli", a szociális nyomorúság is mindig felzaklatta, készségesen adott helyet annak a Doboka megyei levélírónak, aki tragikus állapotokról számolt be: „... most itt nálunk nem a szükség, hanem a valóságos éhség, nem a döghalál, hanem az éhelhalás uralkodik... a gazdának az elvetett magot bottal kell őríznie, mivel az éhséggel küszködők... a kromplit körmeikkel kivájván, földestől eszik."[7] (Micsoda új történeti fogalom: bottal őrzött vetés!). Egy udvarhelyszéki levélíró viszont arról számol be, hogy „... a krompli egész Erdélyországban nagy előmenetellel termesztetik".[8] Kétségtelen, a Gubernium 1815-ben erősen szorgalmazta a termelését. (Ekörül nyilván az a népi szemlélet is megnyilvánult, hogy amit az urak, az állam akarnak, az „csakazértis" alapon ellenállásba ütközhet.)

A cukorrépa termesztése is nehezen terjedt el, ami nyilván azért is érthető, mert a cukorgyártás az idő tájt kezdetleges állapotban volt. Ha egyáltalán volt. Ahogy ezt Pethe elemzi, az keserű stílustanulmánynak is beillik: „Farbarugták a nagyurak a minapában a tehénrépa cukrot, de meg fogják látni – nem ér tíz esztendőt, talán ötöt se –, hogy ez a cukor nálunk felül fordul a másik nem kaphatón".[9]

Hányódásai illusztrációként szemléltetik egy olyen zseni sorsát, aki vagyon híján állandóan a maga nyughatatlan akaratának rabja, elkötelezettje. 1797-ben arról volt szó, hogy Erdélyben telepedik le. Nalátzi báró, zarándi főispán alkalmazta volna birtokainak rendezésére, s a birtokán található tőzeg kitermelésének irányításával bízta meg. Bécsből feleségével, kisgyermekükkel Debrecenig utaztak, családja ott Sárvári professzornál, az egykori tógátus diáktársnál maradt, ő pedig tovább utazott Tordára. A helybeli kovácsokkal megfelelő szerszámokat készíttetett, a Hollandiából ismert fogásokra eredményesen betanította az ottaniakat. Festetics Györgynek Tordáról küldött levelében arról is beszámolt, hogy a földbirtokos báró Radák Ádám meghívta a két fia mellé nevelőnek. Házat is ígért neki, és azt, hogy élete végéig gondoskodik a megélhetéséről, ő azonban Keszthely mellett döntött.[10] Így érkezett csalá-

dostól Keszthelyre, ahol majd egy évig az uradalom „birkásházában" (juhászlakás) búzódtak meg, míg végül a városba költözhettek.

További lakhelyeit nehéz nyomon követni. Kismarton, Bécs, Ozorán bérlő, majd Pest, felesége Bécsből Pestre költözött, ahol pár év alatt háromszor váltottak lakhelyet, Buda következett, Kunszent-miklóson a „Kun Hadnak Megváltott (Redemtus) tagjává is választották". 1820-ban Ürményi József országbíróhoz írt esedező levelet, hozzáillő hivatalt remélt tőle. Hiába. 1826-tól Kolozsvárott találjuk, 1831 végétől Szilágysomlyón, ahol 1832. február 22-én „sóhajtotta az utolsót".

A matematika a XIX. század elejéig alig, vagy csupán mellékes tárgyként szerepelt az oktatásban. Ám akkortól hirtelen fellendülés kezdődött, olyannyira, hogy 1830 előtt közel másfél száz munka is megjelent, főleg latin, részben magyar nyelven.[11] Fejér György két könyvet említ, amelyeknek írói „legnagyobb érdemeket szerzettek magoknak", Dugonics Andrásét és Pethe Ferencét.[12] Pethe *Mathézis*ének első kötete számtan, a második „terjedtségmérés", geometria. A könyv kétszáztizenkét rajzát a szerző maga készítette. Valamennyi könyve közül alighanem ezt fogadta a legegyöntetűbb elismerés. Nagy értéke a szaknyelv magyarosítása, mintegy pontosítás kedvéért az első kötet végére négyszáztíz szót, fogalmat tartalmazó szójegyzéket is mellékelt.

Ugyanígy a hétköznapi igényesebb gyakorlatot szolgálta kémiakönyve is. Ezt a szándékot jelzi címe is: *A földmívelési kímia gyökere*. Négyszáznegyven oldalon okosít, megjegyzéseket fűz a szövegekhez. A fordító által csatolt megjegyzések felérnek egy kislexikon igényével.

Ötszázhuszonhárom oldalas *Természethistória*ja főleg Burdach, Blumenbach és több más szerző nyomán készült, és ki is jelenti, hogy több természethistória íróhoz is folyamodik, de magával egyikkel se tart.[13] Rapaics Raymund szerint „magyar nyelven ez az első kísérlet a biológiai tudományok rendszerének áttekintésére".[14] Negyvenkilenc táblán az összesen kétszázhetven színezett ábrát maga rajzolta. Ezért az 1815-ben megjelent munkájáért 1817. november 23-án az első alkalommal kiosztásra kerülő Marczibányi-jutalommal tüntették ki. Tudománytörténészeink szerint azóta kiderült, hogy odaítéléskor az illetékes szakértők, „hazanagyok" egy kis bakot lőttek, szerencsére. Az odaítélő bizottságok közül sem a „tényleges", sem a „méltósági" tagok nem ismerték fel a könyvben található tiltott eszméket. Ugyanis a forrásul használt Burdach a geogenetikáját Immanuel Kant *A természet általános története és az ég elmélete* című, antikreacionista tanulmánya alapján dolgozta ki. Kant könyveit a Helytartótanács 1795-ben betiltotta, az egyetemeken szigorúan tilos volt tanítani, a következő években számos tanárt is elmozdítottak az állásából, aki ezt a tilalmat megszegte. Sajátos, de nem jelentéktelen ki-

hagyás ez, és az is igaz, hogy Burdach könyvét a maga korában emiatt nem marasztalták el.

Horvát István „a magyar nyelv első ünnepének" nevezte a Marczibányi-jutalom kiosztásának ceremóniáit. A Teleki-palotából tíz hintón mentek a Nemzeti Múzeumba, vitték magukkal a két kitüntetettet. Pethe könyve mellett Virág Benedek 1816-ban kiadott *Magyar Századok*jáért ítélték oda a díjat.[15] József nádort Ürményi József országbíró képviselte „drága nemzeti öltözetben", aki ellépett az udvarban álló katonai díszegység előtt, és a múzeum „mellékszobáiban alig fértek az úri vendégek".[16] Utóbb, olvashatjuk a *Nemzeti Gazdá*ban – nyilván Pethe írta az észrevételt: „azt az ártatlan hibát ejtették, hogy a nemzeti becses Éljen! – kiáltás helyett Vivát-ot találtak bokros örömükben kiáltozni."[17] Pethe is, Virág is 400–400 aranyforint jutalmat vehetett át, ez körülbelül egy rektor évi fizetésének felel meg.

Pethe lapjának és könyveinek a kelendőségét viszont semmivel sem növelte. *Nemzeti Gazdá*jának 1814-ben 235 előfizetője volt, ebből 54 erdélyi, partiumi; 1815-ben ez az arány 263:58, 1816-ban 145:13,1817-ben 187:26, 1818-ban mindössze 180 előfizetője maradt, ezért megszüntette. Elköszönő számában írja:

Megvirrad még valaha!
Nem lesz mindig éjszaka.
A magyar köznép mondja.

Rodiczky Jenő szerint Pethénél ügyesebb zsurnaliszta sem tudott volna talpon maradni.[18] 1818-ban a *Magyar Kurir* 1200, a *Hazai s Külföldi Tudósítások* 750, a budai német újság 2300 helyre járt. A bukás ellenére Pethét újabb és újabb tervek foglalkoztatták. Angolokon túlszárnyaló mechanikai munkákon törte a fejét, Kecskeméten nyomdát tervezett alapítani, folyamatosan beleszólt a nyelvújítási vitákba. Régi igaz barátjának, Rumy Károlynak írta 1818. július 4-én: „Eddig valék sok háládatlanok jobbágya. – Ha elő akarnám beszélleni azt a szörnyű méltatlanságot, amit énrajtam mindenfelől elkövettek – a Consiliumtól a censoroktól fogva, talán éppen a zsidókig le –, eltartana esztendeig. De le – nem görbedek!"[19]

Roppant energiáját emészthette föl kiadványainak az értékesítése. Mozgósított, bevont mindenkit, aki csak vállalt valamit: könyvkereskedőket, barátokat, intellektueleket, akiket az ügyének meg tudott nyerni. Kolozsvárott 1820-ig biztos támasza volt Döbrentey Gábor „nevelő", Debrecenben Sárvári Pál professzor, Arany János későbbi tanára. El lehet gondolkodni azon is, vajon Erdélyben miért háromszor-négyszer akkora volt a Davy-könyv iránti kereslet, mint Magyarországon. Ugyanis érdekesek a *Kímia* előjegyzési adatai: Pesten Eggenbergernél 25, Debrecenben 22, Hódmezővásárhelyen, Kiskunhala-

son 14–14, Szentesen 10, ezzel szemben Marosvásárhelyen 85, Nagyszebenben 70 darab. Vásárlói egyes földbirtokosok mellett nyilván intellektuelek, nótáriusok, gazdatisztek, orvosok, szenátorok, papok. A maros-tordai Szentgericén a jegyző, pap, tanító és egy számtartó vásárolta meg a könyvet.

Nagy reményeket fűzött *Magyar Mindentudomány* címmel meghirdetett kezdeményezéséhez. Afféle nemzeti bibliográfiának szánta, példának tekintve Czwittinger, Bod, Horányi munkásságát. Két és fél oldalas programját 1814. április 12-én tette közzé a *Nemzeti Gazdá*ban: „A Nemzeti Gazda mellett adunk ki egy munkát, ilyen vezetéknév alatt: *Magyar Mindentudomány,* melyben folyó esztendőszáz első napjától fogva (1801) világra jött magyar nyelven írt minden könyvnek, mind eredeti, mind fordított munkának, akármiféle tudományt foglal az magába, a legkisebb darabtól a legnagyobb rakásig, egész értelmét röviden (elenchum) úgy adjuk elő, hogy abban minden tudós... a nemzet anyanyelvén írt munkának s ebbéli magyartudományának előmenetelét, s eszerint hiányosságát is együtt és világosan lássa". A szerkesztő abban bízott, hogy hamarosan megindulhat a melléklet, és az olvasók száma is növekszik. Július 5-én amiatt panaszkodott, hogy csupán tizenhárom levél érkezett, de mindegyik, mintha csak összebeszéltek volna az íróik, azt tartalmazta, ha más elkezdi, akkor ő is küldi, de első nem akar lenni. Egy hónappal utóbb már arról ír, hogy mindössze két elfogadható recenzió érkezett hozzájuk. „Ne féljünk hát mi még most, ha csak így megyen a dolog, a tudományos revolúciótól – fakad ki elkeseredetten –, kígyót-békát összeírhat a magyar auctor, mert ahelyett, hogy az ő munkájáról rövid és fontos ítéletet tenne a publicum, egész hybridumot ír arról egy olyan ember maga, akinek kétségkívül nincs más dolga, és fél árkus helyett hatot, hetet zagyvál össze. Az ilyen írás nem recenzió, hanem satyra, nem nemes vetekedés, hanem valóságos hasonlás és gyűlölség konkolya, kivált, mikor annak se füle, se farka."[20] És ezzel le is zárult az általa elképzelt nemzeti bibliográfia terve.

A magyar nyelv szolgálatának ügye egész életútján végigkíséri. Keszthelyre kerülve, úgynevezett professzori székfoglalójában kijelentette, hogy az agrártudományokon kívül „a magyar nyelv pallérozására, támogatására, tisztogatására, csinozgatására" is tanítani akarja növendékeit.[21] Két tanárelődje közül egyik sem tudott magyarul, német ill. latin nyelven adták elő tárgyaikat. Festetics az ő kezdeményezésére rendelte el, hogy az előadás nyelve csak magyar lehet.[22] Amikor távozott az intézetből, újból visszatértek a latin és német nyelvű előadásokra.

A *Pallérozott mezei gazdaság,* majd a *Mathézis,* a kémiai fordítás-átdolgozás, a *Természethistória,* mind külön egy-egy állomása nyelvészeti tevékenységének. 1813-ban a *Magyar Kurir*ban megjelent szóújításaitól, a *Nemzeti Gazdá*ban közölt álláspontjai valósággal belesodorják a nyelvi vitákba.

*Mathézis*e egyik monográfusunk szerint nyelvi szempontból korszakhatár lett.[23] Kazinczy nagyon rossz véleménnyel volt Pethe nyelvújítási munkásságáról. Azt hangoztatta, hogy nekik az árthat, ha olyanok keverednek a nyelvújítók közé, „akikre nem hunyorogtak a gráciák".[24] Félreértés folytán Kazinczy a Ludas Matyit sokáig Pethe művének hitte. Írta is Berzsenyi Dánielnek: „Azt beszélik ezek az ömlő hexameterek, hogy Ludas Matyit, mint hogy neki süveget nem vett, Döbrögi megverette. Matyi Döbrögit az erdőbe csalja. Megveri. Mint kirurgus gyógyítani kezdi. Megveri. S így meg még kétszer. Ebből áll az egész história. A találmány, a poétai ökonómia igen jó: a prozódia kegyetlen, a stíl paraszt, a moralitást láthatod."[25] Kétségtelen, olykor indokolt volt Kazinczy háborgása. Viszont Pethe 1816. május 7-én kelt terjedelmes levelében így írt a széphalmi mesternek: „A nagybecsű Kazinczy Ferencnek tiszteletét jelenti P. F. Pestről..." A tiszteletadás hangján túl azt sajnálja, hogy Kazinczy őt kontár nyelvészekkel vette „egy tsávába". Befejező mondatai a nagy szállóigék sommázó készségét mutatják: „Te Úr vagy, én szegény legény; az etiquette gátat vetett kettőnk között... Én részemről jobb szeretek gorombának tetsző hasznos lenni, mint tzifrahaszontalan: a tsinos hazugság nem termékeny a mezőn, igaz tisztelőd P."[26]

A *Nemzeti Gazda* Magyar nyelvnyomozó című rovatát csaknem egyedül írta, hol fél oldalnyi, de inkább egy, két oldalnyi, olykor két és fél oldalnyi terjedelemben. Valamennyi nyugati nyelvet ismerte, tájékozott volt azok nyelvi vitáiról is, a maga tevékenységében elsősorban a magyar népnyelvet tartotta irányadónak. A vele foglalkozó nyelvtörténeti munkák szinte kivétel nélkül abban egyet értenek, hogy jelentős hatást gyakorolt nyelvi fejlődésünkre. Dehogy „goromba" az ő stílusa, inkább valami bölcs népi derű árad belőle. Például: „a nagyurak fület se hajtottak", „viasszal betömött fülű magyar", „lekötözött eszű", „orrukig gondolkodó", „szájahűlt", „újhold pénteken, holdtöltén, holdfogytán, a megboldogult öregapád eszén vetni el a magot, és ne vígy uram a kísértetbe", „Jól van jól, de az eszének nem a tarkóján kellene lenni", „A domináls tisztnek két lelke van, az egyik Istené, a másik az ördögé", „a gazda esze többet húz az ekén, mint két ökör".

E sorok írója a Pethe-monográfia írása közben szótárt is készített, melybe olyan szavakat vett fel, amelyek elterjesztésében Pethének valamilyen része lehetett. Számos nyelvtörténészünk is behatóan foglalkozott vele. Szószedetünkben kétszázötven szó kapott helyet. Módszere volt a népnyelvi fogalmak valamilyen átvétele, majd a képzés, összetétel, névátvitel, tükörfordítás. Néhány ide kívánkozik: állatvilág, ártalmatlan, bizomány, csúcs, csúcsszelet, darabszám, együttható, egynevező, elegyítés, elmélkedő, elöljáró, előfizetés, erdőgazdaság, eredeti, erjedni, hányados, henger, hitellevél, idézés,

közbirtokos, közhasznú, mennyiség, nagyító, párhuzamos, pincér, sugár, szabadgondolkodó, szakmány, számvetés, valóságos, váltó, vélekedés és a többi.

A magyar nyelvújítás mintegy húszezer új szóval gyarapította nyelvünket. Ebben Pethének is van néhány ezreléknyi szerepe.

1819 májusában hirdetést tett közzé a *Magyar Kurir*ban, tizenhárom könyvére keresett vevőket. Kiderült, eléggé hiába. Pedig azt is leírta, hogy „A tudományokról ugyan, tsak akkor fogok letenni, majd ha kéntelen leszek vele”.[27] Egy évvel utóbb Kunszentmiklósról írt levelet Ürményi országbíróhoz: „Ha már semmifelé nints reménységem – mint valami nagykorhel Hazafinak – Hazám köszönetéhez, esedezem Excellentiád előtt, méltóztasson engem, ha lehet, a mostani Restauratio alkalmatosságával vagy egy, vagy más hozzám illő hivatalra, valami gazasági formára, mint már a perceptorság, más Nagyok által elősegíteni... Ha a Palatinus, aki engem különben jól esmér, tsak egy szót szóllana érdemeim felől a Statusoknak, bizonyos vagyok benne, hogy vox szerént is megnyerném ezt a kis publica hivatalt, mely nekem igen jól esne”.[28] Nincs nyoma annak, hogy bárki is tett volna egy lépést is az érdekében.

1823 májusában a Dunamelléki Református Szuperintendenciához fordult, hogy az 1817-ben kiadott *Újtestamentum*ából még 1730 eladatlanul hever nála, segítsenek az értékesítésében. Pár hónappal később ugyanezt kérte a Konventtől is.[29] Közhírré tételéről intézkedtek.

1821-ben a budai Vártól délre és keletre lejtő hegyoldalt, a Gláciszt kiparcellázták. A török kiűzése óta az parlagon hevert, a bozótos, gödrös terület „nappal henyélő lajhák, éjjel gazemberek búvóhelye volt”. A 129 parcellából Pethe hármat vett meg, mintegy kétezer négyszögölnyit. Szőlőt telepített oda. Erről írta meg a *Budai szőllőm...* című kis könyvét, ami saját nyomdászkodásával 1827-ben jelent meg. A Vár alatti „Anya-templom” közelében volt a lakása. Harmincnyolcezer venyigét szerzett be, gyökereztette őket, majd húsz-huszonöt napszámossal is dolgozott a maga pallérkodása mellett, és a telepítés két évvel utóbb már termőre fordult. A 38 oldalas kis füzetben is, hűen önmagához, részletes szakmai leírást ad a munkálatokról. És erkölcsi tanítást is: „Vetkezzük le a felettébbi magaszeretetet, azt a gyalázatos egoizmust, mert az által csak a szegény haza szenved.” Hogy ez a haza, a maga „hazanagyjaival” neki mást is jelentett, már láttuk. A szegénységét viszont annak a huszonöt napszámosnak a foglalkoztatása, fizetése mintha kissé megkérdőjelezné. Mert arról is beszámol, hogy napszámosaival felépíttetett száz egynehány öl kőfal kerítést, némely helyen két öl magasságúra emelték, százharminc öl gyalult léckerítést, és három kerten át egy-két öl szélességű utat is építettek.

Ilyen „környülállásokat” tapasztalva nyilván megvolt az oka megtoldani az „Extra Hungariam...” szállóige végét, hogyha van is élet, az nem olyan – igen,

nem olyan, állapította meg –, hanem különb. Dehogy ámulás ez nála, a Nyugatot szerette volna idehaza megvalósítani.

Mintegy két évig nincs pontosítható adat a további sorsáról. Megdöbbentő viszont az újabb fordulat, Kolozsváron találjuk, amiről Bölöni Farkas Sándor számol be 1826. október 12-én, Kazinczyhoz írott levelében: „Pethe Ferenc itt újságot indít 1827-ben. A tendentiája oly széles, hogy tárgyak nélkül nem fog szűkölködni, de előre látom hamar elakadását, mind az Előfizetőkre, de kivált a Redacteurre nézve. Pethe Ferenc itt most Bort korcsmárol a Plébánia Fogadójában. Fáj nekem, hogy ezt a sok nemű Eruditiojú embert Itze Borokat mérni látom. Az apró gyermek is sok a nyakán. Segéld azon környékben Előfizetőit szaporítani”.[30]

Feltételezhető, hogy Pesten nem tudott gyökeret verni. Magához méltó beosztásért hiába esedezett több felé, a könyvei nem fogytak. Angol, porosz, dán királyi kitüntetésekkel, a Marczibányi-jutalom pálmájával, annyi könyvvel, folyóirattal a háta mögött bezárkóztak előtte, akik tehettek volna valamit. A *Tudományos Gyűjtemény* szakreferensi megbízását hamar lemondta, Széchenyi 1825-ös fellépése utáni akadémiaszervező munkálatokban a nevét sem találjuk a hatvanas évei közepe felé hajló polihisztornak. Pedig jottista volt. Gyermekei sorsa nem ismeretes, azok az „apró gyermekek” nyilván az unokák lesznek.

Így vágott neki nyilván „legörbedni” nem hajlandó nagy akarattal, hogy Erdély fővárosában politikai lapot indít. Kolozsvárott Jósika Miklós emlékiratai szerint az utcák és terek majdnem mind kövezetlenek voltak, éjszakánként a világításnak híre sem volt.[31] II. József-kori összeírás szerint Kolozsvárnak 14 000 lakosa volt, Brassónak 18 000, Szebennek 14 000, Marosvásárhelynek 6000.

Cserei Miklós 1823-ban lehangoló képet ad az erdélyi állapotokról. A nép csoportosan menekült Moldva felé, hiába követtek el mindent a tartóztatásukra. „A régi kötelék el van szaggatva, erőszakos tilalom keveset fog, sok rosszról lehet tartani.” Elmondja, hogy az adók magasabbak, a királyi tized behajtása szigorúbb, mint bárhol, minden úrbéri arány nélkül kell szolgálniuk, némely jobbágytól heti négy nap robotot is követelnek. Ezek az állapotok a földesurak józanabbjait is megdöbbentették, és mindinkább vágyakozva tekintettek Magyarországra. Az unió megteremtését szorgalmazták, mert az anyaországban valamivel tűrhetőbbek voltak az életviszonyok.[32]

A „bort kocsmároló” Pethe 1826-ban adta be kérelmét a Guberniumhoz, mint olyan vállalkozását, amely a nemzeti művelődésre irányul. Az engedélyt megkapta. Igaz, azt is belekalkulálták, hogy ezáltal pénzt takaríthatnak meg a hivatalos közlemények ingyenes kinyomtatásával.[33] Valószínű egyik fél sem gondolta, hogy ebből majd mennyi baj keletkezik.

Nyomdáját az öreg Kollégium épületével szemben, a Farkas utcában rendezte be. Egyik nyomdászattörténeti munka szerzője ezt úgy tekinti, mint akinek „személye élénk emlékezetünkbe hozza nekünk a múlt századok könyvnyomtató nagyjait, amilyenek voltak Abádi Benedek, az öreg Heltai Gáspár, Szenczi Kertész Ábrahám, avagy Szenczi Molnár Albert, kik a könyvnyomtatást mint nélkülözhetetlen segédeszközt gyakorolták népoktatási és közművelődési eszméik megtestesülése érdekében."[34] Pethe maga is rendre odaállt a szedőszekrény mellé, nyomójának utasításokat adott, hogy a sajtót hogyan kezelje, hisz Utrecht óta rendre volt alkalma a szakmát gyakorolni. Felszerelése viszont egy gyenge alaptőkével induló vállalkozó zsebére vall. Nyomdászlegényeivel sem lehetett nagyon elégedett, mert 1828 szeptemberében ilyen hirdetést tett közzé, új legényeket keresve: „Részeges, tolvaj, tekergő, bordéljházdongó, éjjeli kóborló, fülönfüggős szeles úrfi, feleselő sat. ingyen sem kell, ilyenek nélkül nem szűkölködünk."[35]

Ez idő tájt két másik könyvnyomda is működött a városban, az egyik a jezsuiták kezén, a másik pedig a Református Kollégium kezelésében állott.[36] Ebben a nyomdában készült a *Budai szőllőm* kötete, a *Baromorvoskönyv* átdolgozott második kiadása, a harminckét évvel előbb bejelentett *Európai mértéktár* kétkötetes formátumban. Több száz európai város leírását közli, a házak, lakosok számát, az iparágaikat, kereskedelmüket, pénzrendszerüket, a „fejedelmi végzéseket" is megadja. Firtinger megjegyzi, hogy a nyomdász „tipografiai csín és korrektség szempontjából is teljes figyelmünket kiérdemli". Mellőzte az akkortájt széltében használt verzálbetűket, és a német nagybetűs főnevekről teljesen áttért a kis kezdőbetűkre.[37]

Bámulatos energiájára vall az a hirdetése, amit 1828. január 11-én tett közzé a *Magyar Kurir*ban. „Unszolókra" hivatkozik, akik a *Pallérozott mezei gazdaság*nak újabb kiadására biztatták. Hajlott a kérésre, alighanem reklámfogás is lehet ez. Mint írja, most már a legjobb módja van benne, mert a saját nyomtatóeszközök rendelkezésére állnak. Előfizetőket kér, és azonnal hozzákezd a „jobbított" kiadás nyomtatásához. Hatvanöt éves. Szerette volna még megjelentetni a *Természethistória* második kötetét, a *Mathézis* harmadik kötetét. A „nyomtatás január 31-én bizonyosan elkezdődik, ha nem várt nagy akadály meg nem gátol". Valami akadály mégis csak közbejött. Tudománytörténetünk pedig szegényebb lett.

1827. december 31-én Kolozsvárott *Hazai Híradó* címmel megjelent az első erdélyi politikai hírlap. Ürmössy Lajos szerint Pethének több mint egy évet kellett várnia a lapengedély megérkezésére.[38] Végül 1827. április 18-i dátummal (3152. számú akta) megkapta, de kötelezték, hogy a kormány hirdetéseit ingyen tartozik kinyomtatni, másféle művet pedig „ne nyomasson közkereset

alá vettetés büntetése alatt."[39] A *Hazai s Külföldi Tudósítások*ban már 1826. augusztus 23-án bejelentette a lap indításának tervét, tematikáját is közölte.

Programja elvi vonatkozásban elég sokrétűnek ígérkezett. Első helyen jelölte meg, hogy a „politikai válogatott esetek és történetek" külföldi és hazai vonatkozásban egyaránt benne lesznek a lapban. A rendeleteken túl magánhirdetéseket is közöl, „melyeknek kihirdetését a Censura nem ellenzi". Nem feledkezik meg az anyanyelv ápolásáról sem. A költőknek is helyet ad, mert a Homérosz- és Sapphóként felemelkedni tudók menedéket találnak a *Híradó*ban. Előre hangsúlyozza viszont azt, hogy gyarló versezetet, bárkitől származzék is, nem fogad el. Olyan mellékletet is ígér, amelyben gazdasági, kereskedelmi, kézműipari dolgokról számolnak be. Külföldi, hasznos anyag fordításának teret biztosít. Az előfizetési díjat mindössze évi 12 forintban állapította meg. Aki pedig tíz előfizetőt szerez, az ingyen kapja a lapot. Így az üzleti ösztönző fogás módszerét is alkalmazta, előre sejtve várható sorsukat. Jakab Elek tanulmánya szerint „Pethe jelölte ki az utat, olvasóközönséget és hozzá sajtót teremtett, honfitársait igyekezett meggyőzni; az erdélyi magyarságban van annyi életképesség és önművelési hajlam, hogy némi áldozattal egy ilyen lapot fenntarthassanak".[40]

Ebben az időben mintha felismerte volna, hogy a gazdasági és társadalmi haladás csak akkor lehetséges, ha a politikai viszonyok is változnak, és majd csak ezután lehet szó a tudomány előmeneteléről.

Erdély ebben az időben csaknem teljesen különálló nemzeti életet élt. Az 1830-ban elkezdődött megyei és székely székgyűlések a hazafiúi érzelmeknek új lendületet adtak – állapítja meg Jakab Elek.[41] A költők lantja is mind gyakrabban szólalt meg lelkesítőleg, velük együtt a publicisták és politikusok is mind gyakrabban fogtak tollat, s írásaikkal elég élesen hadakoztak. A lehetséges keretek között Pethe lapja ezeknek is helyet adott (Wesselényi Miklós, a fiatal Kemény Zsigmond és többen mások).

Itt Pethét előbbi harcos írásaival szemben mintha fokozottabban pórázon tudták volna tartani, ezért a régebbi énje e téren csak burkoltabban tűnik elénk. Bizonyára megfontoltabban nyúlt ehhez a kérdéshez, talán Felsőbüki Nagy Pál példájából is okult. Az országgyűlésben Felsőbüki Nagy Pált még a „legszájasabb ellenzéki is cserben hagyta, mihelyt a jobbágyok dolgát emlegette".[42] Nagy Pál boldognak akarta ugyan látni a jobbágyot, de azt sohasem óhajtotta, hogy jobbágyi mivoltuk megszűnjék, mégis az alkotmány felforgatójának bélyegezték. A *Nemzeti Gazda* egykori szerkesztője politikai lapot indított, de rajta kívül álló okok miatt nem érhette el előző radikálisabb követeléseinek színvonalát. A *Hazai Híradó* ilyen vonatkozásban kissé visszakanyarodást jelent pályafutásában.

Beváltotta, amit programjában még 1826-ban kitűzött, de temperamentuma már sokat lohad a *Nemzeti Gazda* némely vitacikkéhez viszonyítva.

A lap tele van háborús hírekkel, valósággal a fegyveres tettek harsonája. Anyagát a legkülönfélébb módon, a legkülönbözőbb helyekről szedte össze. Amikor 1828. június 4-én Pesten letették „a kereskedés új épülete talpkövét", ahol majdan a kereskedők és termelők üzleteket köthetnek, a kolozsvári szerkesztő mintha harminckét évvel előbbi célját látná megvalósulófélben. „E már az igazi pallérozódás egy oldalról" – fejezi be hírét, és csak a szerkesztői aláhúzás következik utána, még a pontot sem tették oda. Az „egy oldalról" nagyon azt sejteti, hogy az alapkőletétel eseményeit véleménye szerint illetéktelenek dongták körül.[43]

A század egyik legnagyobb magyar festőjével, Barabás Miklóssal is találkozhatunk a lapban. „Megkülönböztetett magyar ifjú" című féloldalas szerkesztői méltatásban ajánlja, hogy rajzolást, írást, táj- és arcképfestést is vállal az ifjú Barabás, akinek röviden még életrajzi adatait is közli. A megrendelők, érdeklődők a szerkesztőségben kaphatnak felvilágosítást.[44] Általában érezhető, hogy anyagnak sohasem voltak bőviben, és ezért gyakran tördeltek be csak hézagtöltésre szolgáló írásokat.

1831-ben a kolerajárvány Erdélyben is szedte a maga áldozatait. Ennek az eseménynek történeti, forradalmasító szerepe ma már közismert. Pethe lapjában az események 1831. június közepétől központi helyet kaptak. Általában a szám elején közölte a gyászhíreket, adatokat. 1831. június 13-tól október 5-ig 2909 erdélyi helységben összesen 318 128 ember lett beteg, közülük 142 676 meghalt. Ez a szám december 20-ig 196 837-re növekedett.[45] Az *Erdélyi Híradó* csak a statisztikai adatok közlésére tért ki, a lázongási, forradalmi események, a közhangulat ismertetését nyilván a cenzúra akadályozta meg.

Nemzeti Társalkodó címmel 1830. január 2-án mellékletet is csatolt lapjához. Első számának nyolc oldalát teljes egészében a lap programtervezete tölti ki. Annak a reményének adott kifejezést, hogy a lapot afféle nagy társalkodószobává teszi, ahol mindenki kifejtheti a maga véleményét. Ebben a társalkodószobában – kissé nagy szavakat hangoztatva – az egész országot egybe akarta hozni. A bő lére eresztett program nem nélkülözi a nemzeti öntudatra hatás legkülönfélébb fogásait sem. Amikor „az oroszlánként szunnyadozó Erdély"-ről ír, a törzsökös magyarok és székelyek büszkeségét kívánta táplálni, hogy az olvasástól irtózó tömeg is kedvet kapjon az előfizetésre.

Szép számmal jelentetett meg szépirodalmi anyagot, de azok javarésze, különösen a versbeszedett írások nagyon gyengék. Egy időben rendszeresen közölt aforizmákat, ezek tekinthetők a lap legértékesebb szépirodalmi anyagának. Néhány kiragadott példa: „A fösvény gazdagsága, mint a lement nap, föld alá rejtezkedve az élők közül senkit sem gyönyörködtet". „Az oszlopot formá-

ja, a férfit cselekedete ékesíti". „A fecskék megjelenése az idő kinyílására, a bölcs beszédek a lélek csendességére mutatnak". „A fojtós bor a bő ivásra, a darabos erkölcs a társalkodásra alkalmatlanok". „Az üres tömlőket a szél, a bolond embereket a vélemény fújja el". „A gyenge lelkűek oly lármát csinálnak a társaságban, mint a sebesen futó üres szekér az utcában „[46]

Elég gyakoriak a könyvismertetések is, ezek viszonylag az igényesebb írások közé tartoznak.

Fogarasi János néhány bátor hangú irodalmi cikke is helyet kapott. A „Mi egy írónak legnagyobb akadálya hazánkban?" című írásában például felveti, hogy talán „nincs esze a magyarnak, s a végzés őtet csak kardforgatásra, kopók s lovak mustrálására, kártya keverésére, dorbézolásra kárhoztatá?" Nem tudni milyen okból, de valószínűleg véletlenül csúszott át a cenzúrán, amikor kimondja, hogy „megkötött szárnyakkal,... lebilincselt gondolatokkal miként haldhasson előre?" Végkövetkeztetése: „Legnagyobb akadálya tehát íróinknak a szegénység."[47]

Valószínűleg a lap tematikájában közölt gondolatok bátorították fel több női olvasót is, akik éltek a biztatással. Így azután néhány cikk nők tollából is megjelent. Kállay Ferenc „Tudós asszonyok felett indított per" című folytatásos írásában nem zárja ki a női nemet a tudományok művelésének lehetőségéből, de nagyon mérsékelten ismeri el ez irányú jogukat és egyben képességüket is.[48] Pethének a nők iránti tisztelete még Hollandiában alakulhatott ki, holland feleségének kitartása, gyakran férfias helytállása is segíthette egészséges álláspontjának megfogalmazásában. Még pesti évei idején Karacs Ferencné Takács Éva személyében pedig olyan tudós költőnőt ismert meg, aki az akkori idők házuknál megforduló bármelyik szellemi nagyságával is felvehette a szellemi párbajt.

Egy szerző megnevezése nélküli cikk kimondja, hogy „a polgári társaság boldogságának talpköve, erejének legbizonyosabb oszlopa a nép célarányos kimíveltsége és erkölcsisége".[49] Készségesen adott helyet a nyelvész Fogarasi János „A Tettetésről" szóló cikkének, amelyben ismét csak a cenzúra figyelmetlenségének örülhetünk. „Míg a robotos munka terhe alatt izzad a földmíves s alig élhet, az udvari bolond kedvére lépdel a csillogó szála padlatján... A tettetés minden úri fogások közt a legnyereségesebb. Ennek maszkjában öltözik ma minden."[50] A cenzúra engedékenységében az is szerepet játszhatott, hogy az udvar akkoriban Erdélyben a nemesség követeléseinek megtörésére lászólag inkább a parasztságot támogatta. Liedemann Márton, egyébként értékes, cukorgyárat építtető „javallat"-ában olyan kitétel is van, hogy a munka jobbágyokkal robotoltatva sokkal kevesebbe kerül, mint fogadott emberekkel. Pethe lábjegyzetében kemény hangon szól közbe: „Jaj annak a fabrikának, amelyet ilyen újmódi Cubaiakra bízunk". Ezzel tehát azt is kifejezte, hogy a jobbágyi robotoltatást a kubai rabszolgamunkával tekinti egyen-

lőnek. A cikkíró Lengyelország és Románia felé exportlehetőségeket is feszeget, amihez Pethe újabb redaktori lábjegyzetet fűz: „Csak annyi cukrot tudnánk hamar készíteni, amennyi Erdélynek kell, úgyis mindenőnk Millionaire lehet”.[51] A tárgyilagosan higgadt Pethe szavai ezek, egy kevéssé a régi, lelkesedő szerkesztővel ellentében.

Tisztában volt lapjának egyoldalúságával. Egy alkalommal nyilvánosan is foglalkozott a neki tett szemrehányásokkal. „Némelyek, de igen kevesen, azon panaszolkodnak, hogy Erdélyről ritkán írunk valamit. Ennek főoka az, mert senki se jelenti be, ami körülötte történik.”[52] Ezzel viszont egy kicsit saját talajtalanságát is beismerte, azt, hogy levelezőgárdája alig volt, kapcsolata is igen gyér lehetett olvasóival.

Szerkesztői munkáját nagyban korlátozta az előfizetők csekély száma, az olvasókkal való kapcsolat hiánya. Hetenként kétszer jelent meg az újság, negyedrét ívnagyságban. A folyamatosságban két alkalommal is hosszabb kényszerszünetet tartott. Alig félévi élettartam után, 1828 júliusától októberig nem tudta megjelentetni. Még annak az évnek két első decemberi számát nyomdászhiány miatt idegen nyomdában készíttette. 1831. június 30-tól szeptemberig újabb kényszerszünetet tartott, mert az olvasók száma kétszáz alá süllyedt. A szerkesztői ténykedés elég kevés munkában merülhetett ki. Gyakran közli olvasói levelét, különösen azokat, amelyek a szerkesztést és a lapot dicsérik. Olykor azért nem valami tapintatosan jár el velük szemben. „Akinek a munkája még ki nem jött, ki fog jönni: ha pedig ki nem jön, jele, hogy nem Társalkodóba való.”[53] Az ilyen válaszok, elintézések elfogadhatók lehettek azoknak, akiknek megjelent az írásuk, de semmiképpen sem népszerűek azok előtt, akik talán gyengébb írást küldtek.Ezzel is hozzájárulhatott az előfizetők számának csökkenéséhez.

Hiányos berendezettségű szerkesztőségre vall az a bírálat, amelyben Kemény József pontatlan Himfy-fordítását kifogásolják. Kemény angolra fordította Kisfaludy regéjét. Pethe sajnálkozik, hogy nem tud utánanézni a szöveghűségnek, „mert az ő szobájában – Erdélyben – semminémű tudományos könyv, csak egy sincs, hogy a citált helyet megnézné”. [54]

Hírlaptörténészeink egyöntetűen állapítják meg, hogy Pethét a „cenzúra megakadályozta az érdekes politikai hírek közlésében, még inkább, mint hazánk másik felében”.[55] Szabó János és Ajtai László személyében a feltétel nélküli, gyáva és műveletlen hivatalnok-cenzorok vakságával kellett szembenéznie a másfél évtizeddel előbb evolúciós, jobbágyfelszabadító nézeteket valló szerkesztőnek. Cenzorai „lelkiismeretes” munkájára vall, hogy az annak idején oly szenvedélyesen közbe-közbe szóló Pethének ekkor már alig csak az ár-

nyékát lelhetjük fel. Személytelenséget, üzleti és hivatali kötöttséget, szellemi zabolázottságot, egyhangú sajtó-favágást találunk itt leginkább.

Horváth Mihályra hivatkozva még Pintér Jenő is megjegyzi, hogy a néhány akkori magyar hírlap a külföld elzáratása és a cenzúra szigora miatt oly száraz és érdektelen volt, hogy csak kevés olvasót vonzhatott magához.[56] Így történt ez Pethe lapjában is, amikor fehér foltok jelezték a hatalom kezenyomát. 1828-ban például a 2. félévi kötet 66. oldalának fele, 406. oldalának öt sora fehér. Az 1829. év 1. kötetének 106. oldalán újabb öt sort töröltek. Itt az előző sorok hírt közöltek a londoni Szent Pál-templomban Bloomfield, az új londoni püspök avató ünnepségeiről, lakomáiról; „2 regementbeli muzsikusok"-ról ír Pethe, amikor a cenzúra megszakította a szöveget.

Az 1831. február 12-i számban Wesselényi Miklós írt félhasábos tudósítást a nagykárolyi évnegyedes megyegyűlésről, az újoncozás és szegénység ügyét is érintette. „Ezért az író, a szerkesztő, kiadó, sőt a cenzor is kemény felelősség alá vonatott – írja róla Jakab Elek –, hosszas tárgyalás indult a királyi főkormányszéknél és az udvari kancellárián, aminek a vége az lett, hogy mindenik megfeddetett a jövőben ilyek közlésétől eltiltattak."[57] *Nemzeti Gazdá*jában Pethe még azon kesergett, hogy az idők gonoszak, és a fiai még gonoszabbak, pedig akkor még ennél valamivel kevésbé szegték szárnyát véleményalkotásának. Magáramaradottságában elsötétült előtte a világ.

1929-re az egyévi előfizetési díj tíz forint volt, 1830-ra is ugyanez maradt, de a *Társalkodó*ért egy félévre külön 2 forint 30 krajcárt számítottak.[58]

1831-ben azután végleg kicsordult a pohár: március 12-én a kormányszék rendelettel kényszerítette Pethét a hivatalos hirdetések díjmentes közlésére.

A kolozsvári városi tanács előtt május 17-én úgy nyilatkozott, hogy miután neki csak 120 előfizetője van az *Erdélyi Hiradó*ra, „s a kir. főkormányszék egyedül való éjjeli-nappali barom munkáját figyelembe nem vette, meghajlik ugyan parancsolata előtt, s ha a hirdetéseket kivonatban, röviden, készen küldik be, közli június utolsó napjáig, de kijelenti, hogy akkor meg fog szűnni a *Hiradó* kiadásától" (Főkorm. 1831. 6449. sz.). A városi tanács hajlott ugyan a lap támogatására, de a kormányszék ebbe nem egyezett bele, a „jelentést egyszerűen tudomásul vette". A szerkesztő július 2-án Deáky Filep Sámuellel lépett egyezségre, hogy a jövőben együtt viszik a lapot. Ha ő meghalna, vagy idős kora miatt lemondana, a folytatás joga Deákyt illeti. Deáky az akkor dúló kolera miatt nem utazhatott le Bécsből Kolozsvárra. Pethe minden lehetséges eszközt megragadott, hogy vállalkozásából nagyobb ráfizetés nélkül léphessen ki.

Társa, majd vevője Méhes Sámuel, a kolozsvári Református Kollégium publicisztikával is foglalkozó, vállalkozó szellemű matematika és fizika tanára. Már 1826-ban heti Tudósítások címmel lapot akart indítani, de a felsőbb

hatóságok elgáncsolták.[60] Amikor a lapot átvették a távozó Pethétől, továbbra is javarészt hasonló módon szerkesztették, de nagyobb összeköttetésekkel, több bókkal, propagandájuknak pedig hangosabb csindarattát kerítettek.

Az *Erdélyi Hiradó*ban utoljára már harmadmagával szól az olvasóhoz, amikor Méhessel, Deákyval 1831. október 1-i számukban közölt négyoldalas jelentést tettek közzé. A lap életének megmentésével foglalkoztak, mert már a *Hiradó*t is, a *Társalkodó*t is a korai halál fenyegette. A már jelzett módon tudtak rajta segíteni, de az alapító pályája végéhez közeledett. Itt hivatkoznak is rá: „a jó kezdet fundamentomát közmegelégedéssel megvetette... sok munka alatt meggörbedt vállai magokra a terhet nem győzhették". A júliusi forradalom utáni hónapokban joggal utalnak az új szelekre, amikor a nemzetek százados lépéseket tesznek, az „örök időket ígért királyi székek néhány napok alatt egybeomlanak", és „az idő lelkét semmi sorompókkal megakasztani nem lehet". Ugyanannak az évnek utolsó jelentéséből már a neve is kimaradt. Méhes Sámuel, Szász Károly vették át a prímet, Pethe búcsúszó nélkül vált ki a sorból.

A táblabíró és szuperintendenciai ülnök tiszte több munkája címlapján szerepel, a ráhivatkozások alkalmával is előfordul. De sehol sincs több. 1818-ban a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetőinek a listáján „táblabíró és a *Nemzeti Gazda* kiadója" áll a neve után. Aláírások során leginkább csak „Szabolcs-, Pest- és több erdélyi megye táblabírája"-ként szerepel. A halálhírét közlő *Magyar Kurir* csupán Kraszna megye táblabírájának nevezi (1832. 169. o.). Nem volt ez több a puszta, minden egyéb súly nélküli feudális rangjelzésnél. A tisztség múltja, lejáratása elég feldolgozott már történelmünkben. Eötvös József járhatott talán a legközelebb a valósághoz, amikor a táblabíróságot úgy minősítette, hogy az „a hiúságnak inkább ingerül, mint kielégítésül szolgál". Pethénél még ennyi sem, hanem csak puszta dekórum volt.

Hasonló tőből sarjadt szuperintendenciai ülnöksége is. Az egykori bibliakiadót ismeretlen körülmények között érte az a megtiszteltetés, hogy a Dunán-inneni Helvét Szuperintendencia (püspökség) huszonnégytagú világi ülnöki karába beiktatták. Először 1821-ben tűnik fel, amikor a Schematizmus-beli (névtár) felsorolásban a huszadik helyen az ő neve is ott áll. 1824-ben még újból felbukkan, amikor Teleki József, Fáy István, Vay Miklós, Dégenfeld Ottó, Ráday Pál és több hasonló név között találkozunk vele. A névsor önmagáért beszél.[61] De legtöbbet mondanak azok a szuperintendenciai és generális konventbeli (egyetemes zsinat) vaskos jegyzőkönyvek, amelyek ebben az időben készültek. Nincsen adat, hogy Pethe véletlenül is részt vett volna valamelyik ülésükön. Ez pedig annak a bizonyítéka, hogy ismét csak szemnek tetsző rangot jelentő funkciót fogadott el 1794-es és 1817-es bibliakiadásainak érdemi dotálása fejében. Ebben Teleki József lehetett a protektora, aki a szuperintendencián potentátnak

számított, és elismerő tisztelettel viseltetett Pethe iránt. Bibliájának 1817-es kiadása is roppant nehezen fogyott, így hajolhatott meglehetősen fiktív tisztségének elfogadására, hiszen az asszesszori (ülnöki) székbe sohasem ült bele.

Segélykérése viszont több alkalommal is feltűnik, aminek tisztségével való kapcsolatbahozása aligha lehet részünkről kegyeletsértés. Annyit mindenesetre elért, hogy kérését továbbították az alsóbb egyházi szervekhez. Arról nincsen adatunk, hogy ezzel jobban fogytak volna Bibliái. 1824-től azonban elhallgatott ezekkel a kérelmekkel.

1828-ban még felesége kereste meg levelével a Generális Konventet, holland leánynevére is hivatkozott. Férjének „közhasznú könyveit" ajánlotta fel megvételre. Közhírré tették a kérést.[62] Az elfoglaltságon kívül a bizalom is kiéghetett ekkorra a csak reményekből élő szerkesztőből. Felesége akkor sietett férjének segítségére, amikor az már mind gyakrabban letargiába süllyedt.

Pethe 1830. szeptember 12-én, hatvanhét évesen levelet küld Rumy Károlynak. Közbenjárását kéri a nádornál, hogy valami nyugalmasabb hivatalt kaphasson. „Úgy venném én ezt, mint penziót – írja még mindig határozott vonalvezetésű betűivel – egész életembeli nyugtalanságomért. Kedvező esetben, mindjárt letenném hallatlan terhes, mostani foglalatosságom, melyet egyedül magam viselek".[63]

1831 őszén végleg megvált nyomdagépeitől, a cenzúrától többé, és az előfizetőktől kevésbé háborgatott szerkesztőasztalától.

Az 1825-ben Széchenyi által megindított akadémiai munkálatok idején Pethe neve már szóba sem került. Néhány külföldi tudós társaságnak tagja lett ugyan, de az sem volt több némi fikciónál, hisz éppen csak meghajtották előtte az elismerés kicsinyke zászlaját; ez sem ment túl Ausztria és Csehország határán.

Az 1830. június 11-én alakult Magyar Gazdasági Egyletnek 301 tagja között nem találjuk ott az akkor már politikai lapszerkesztőt. Szegénysége és életkora miatt egyaránt figyelmen kívül hagyták.

A *Nemzeti Társalkodó*ban még lelkesen jelezte, hogy a „Magyar Tudós Társaság valóságos feltűnése közelít" (1830. december 4.), de ez már csak az önmagát nem számító, másokat küzdelemre lelkesítő invalidus biztatása.

Újból csak a szülőföldi birtokos arisztokrata Dessewffy József emel szót mellette, de ő is csak Kazinczynál. „Horvát püspököt kirekesztettük, mert mendemondák után indulván, azt hittük, hogy ellensége a Magyar Akadémiának. A tudós Horvát Istvánt, mert az egész világot magyarrá akarja tenni, elkedvetlenítettük és elvesztettük; az erősfejű Pethe Ferencet még tekintetbe se vevénk; a publicum ítéletét és a jövendőségét semmibe se vesszük."[64]

Kikre támaszkodhatott volna? Senkire. Dessewffy József, földije, a *Taglalat* írója nyilván nem alaptalanul illette az „erősfejű" jelzővel. Horvát

István, Karacs Ferenc, Sárvári Pál, Rumy Károly György és közte a régi barátság részben a keserűségek, a maguk között, kopóktól nem tartó kapcsolatként élt tovább. Nagy nevek ők, de a maguk pszichéjével nem tudták tartani Pethe iramát. Teleki Lászlónak nagy érdemei voltak a Marczibányi-jutalom odaítélésében, de életközege magasabb körökben lebegtette annál, hogy Pethével együtt meneteljen. Így lehetett ez Szemere Pállal, Dessewffy Józseffel is. Erdélyben Nalátzi József főispán a pethei tőzegkitermeltetés után harmadszázaddal egy ideig cenzora volt az *Erdélyi Híradó*nak. Ez valószínű szelídíthetett némely nyesegetéseket a szerkesztésben, de nem hozott több előfizetőt lapjának, eladatlan könyveinek.

Végül is kikre támaszkodhatott országfelemelő, tudományterjesztő elképzeléseivel? Csak önmagára. Mert nem tudta, igaz, nem is akarta magát többekkel elfogadtatni. A „hazanagy", tiszteletre méltó Ürményi Józsefhez, József nádorhoz írott állás utáni könyörgő levelei fennmaradtak, de válaszleveleket nem találni az iratanyagokban. Évei múlását pedig nem állíthatta meg senki.

Öregkora a szó nemesebb értelmében nem is volt. Lapját eladta, Szilágysomlyón a „fél esztendős nagy polgártársat" még meg sem ismerhették, már hantolhatták a sírt fölötte. Az *Erdélyi Híradó* 1832. február 28-án gyászkeretben közölte a hírt: „bevégezte".

Az utókor, a tudománytörténet máig is mostohán bánik értékeinek megítélésével.

Jegyzetek

1 *Szent Biblia*... Ultrajektom 1794 – *Magyar Újság* 1796, *Gazdaságot Tzélozó Újság* 1796, *Vizsgálódó Magyar Gazda* 1796–1797 – *Ungarische Grammatik*... 1798. X, 498 p. – *Pallérozott mezei gazdaság* I. köt. Sopron 1805 II. köt. Poson 1808–1813 III. köt. (1–7. rész) Bécs 1814, Pest 1816 (Összesen 2179 p.) – *Mathezis* I–II. köt. 1812, XVI, 442, 239 p., 7 tábla – *Nemzeti Gazda* 1814–1818 – *Davy, A földmívelési kimia*... 1815, 440 p. – *Természethistória*... 1815, 523 p., 49 tábla – *Időpróféta*... 1816, 60 p. – *Újj Testamentom*... 1827 – *Praktische Anleitung*... 1817, 48 p. – *Budai szőllőm*...1827, 38 p. – *Jäckel, Európai mértéktár*... I–II. köt. 1829–1830 – *Hazai Híradó* 1827-től, utóbb *Erdélyi Híradó,* 1830-tól melléklete, a *Nemzeti Társalkodó*

2 Nyíregyházi Megyei Levéltár, Fasc. 68. 1767. No. 967.

3 Sőrés János: *Szent-Mihály története*... Debrecen 1887, 40–41., 199.

4 Festetics Levéltár, Georg. Levélmásolatok 1801. No. ad 103 és Direktorátusi protocollum 1801. No. 1801, valamint Georgikoni Levélmásolatok 2727. csom., továbbá Szabó Dezső, A hg. Festetics-család története, 1928, 284.

5 Süle Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc,* Akadémiai Kiadó, Bp., 1964, 326. A monográfia ötszáz példányban jelent meg.

6 *Nemzeti Gazda* 1814. II., 109–112.

7 *Uo*. 1817., 407.

8 *Uo*. 1816., 339–40.

9 *Uo*. 1817., 267.

10 Festetics Levéltár, Direktorátusi Levelek 1797. No. 597.
11 Szénássy Barna, *Vázlatok a magyar matematika újkori történetéből,* Bp., 1953., 5–7.
12 *Honnyi Levelek* 1813/II., 23.
13 *Természethistória* 9.
14 *A magyar biológia története,* Bp., 1954, 9.
15 *Hazai s Külföldi Tudósítások* 1817. II., 329.
16 *Tudományos Gyűjtemény* 1818. I., 104–105.
17 *Nemzeti Gazda* 1817. II., 395–399. A Marczibányi-díjat 1944-ben adták ki utoljára
18 Rodiczky Jenő: *Gazdaíróink Bessenyeije. Földmívelési Érdekeink,* 1874, 19–21.
19 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Magyar Irodalmi Levelezés 4-r. 18. sz.
20 *Nemzeti Gazda* 1814. II., 97–98.
21 Festetics Levéltár, Georgikon, 2726. cs.
22 Deininger Imre (szerk.), *A keszthelyi...* Keszthely, 1885., 46.
23 Keresztesi Mária: *A magyar matematikai műnyelv története,* Debrecen, 1935, 197.
24 *Kazinczy Ferenc levelezése,* Bp., 1890–1927. XII. 349.
25 *Uo.* XIII.322–323.
26 *Uo.* XIV. 182–184.
27 *Magyar Kurir* 1819. I., 330.
28 Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Festetics Levelestár
29 Dunamelléki Református Superint. Jkv. 1823. No. 61; ill. 1824. No. 38 – Ráday Könyvtár Kézirattár. Egyházi és Iskolai Akták 2202/15.
30 *Kazinczy F. lev.* XX. 129.
31 *Erdélyi arcok,* 75.
32 Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története,* Bp., 1948, 349.
33 Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története, Bp.,* 1882, 49.
34 Firtinger Károly: *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából,* Bp., 1900, 75.
35 *Erdélyi Híradó* 1828. II. 192.
36 Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története,* Kolozsvár, 1896, 108–109.
37 Firtinger *i.m.* 75–76.
38 Ürmössy Lajos: *Kemény Zsigmond...* Irodalomtörténeti Közlemények 1898., 428–447.
39 Jakab Elek *i.m.*. 49–50.
40 Jakab Elek *i.m.*. 58.
41 *Uo.*
42 *Acsády Ignác i.m.* 352.
43 *Erdélyi Híradó* 1828. II. 23–24.
44 *Uo.* 424.
45 *Uo.* 1831. IV. 201, 25.
46 *Nemzeti Társalkodó* 1830. 358, 392.
47 *Uo.* 117–119.
48 *Uo.* 29–30.
49 *Uo.* 379.
50 *Uo.* 54–55, 58.
51 *Uo.* 287–288.
52 *Erdélyi Híradó* 1829. I. 104.
53 *Nemzeti Társalkodó* 1830. 208.
54 *Uo.* 293.
55 Ferenczi Zoltán *i.m.* 109.
56 Pintér Jenő: *A magyar irodalom története* V. köt. 9.
57 Jakab Elek *i.m.* 54–55.
58 *Nemzeti Társalkodó* 1830. 208.
59 Jakab Elek *i.m.* 55–56.
60 *Uo.* 48–49.

61 Dunán innen levő Helvét Superint. Schem. 1821, 1824. Ráday Könyvtár Kézirattára. Lt. 1116.
62 Dunamelléki Református Superint. Jkv. 1828. No. 60. „Olvastatott a folyó eszt. márc. 23-án tartott Gen. Conventus Jkv.-e melynek 19. sz. alatt Tek. Pethe Ferenc Úr Hitvese, Kuyper Cornélia asszony férje közhasznú könyveit a Sup.-dáknak megvétel végett ajánlván."
63 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár Magyar Irodalmi Levelezés. 4.-r. 18. sz.
64 *Kazinczy Ferenc levelezése* XXI. 551.

Szentkirályi Zsigmond akadémikus, a magyar nyelvű bányászati szakírás úttörője (1804–1870)

Debreczeni-Droppán Béla

Szentkirályi Zsigmond nevét ma már alig ismerik, talán néhány bányamérnök, néhány történész és minden bizonnyal leszármazottai. Pedig nem akármilyen helyet foglal el ő tudománytörténetünkben. Személyében, Debreczeni Márton mellett, a reformkori erdélyi bányászat legmeghatározóbb egyéniségét, kiváló bányajogászt és közgazdászt,

a magyar nyelvű bányászati szakírás úttörőjét tisztelhetjük, aki Kolozsvár első kiegyezés utáni polgármestereként is beírta a nevét Erdély történetébe.

Szentkirályi Zsigmond 1804. május 14-én született Kolozsváron komjátszegi Szentkirályi Mihály és Radnótfáy Nagy Mária gyermekeként. Édesapja nagyműveltségű, tekintélyes városi tanácstag, táblabíró és országgyűlési követ volt. Emellett még – mint Jakab Elek feljegyzi: „a nemzeti színház országgyűlésileg választott bizottságának hosszu évek során át jegyzője, a fölépítésben és gyarapításban egyik kiváló tényező, a kolozsvári zene-conservatorium, Károlina-kórház, minden jó kezdemény és városi s országos közintézet buzgó, tevékeny és áldozó pártolója és előmozdítója". Szentkirályi Zsigmond édesapjáról, egyúttal példaképéről a következőket írja *Napló*jában: „Isten bizonyságom, hogy példásabb erkölcsű embert, derekabb férjet és atyát, hűbb és munkásabb tisztviselőt, mint ő, soha nem ismertem; méltán áll szomorú jelentésében, mit tisztviselő társai közakarattal írtak és adtak ki, hogy Kolozsvár derekabb polgárát soha sem fogja temetni."[1]

Szentkirályi az alsóbb, majd a középiskolai osztályokat, valamint a jogot a kolozsvári királyi líceumban végezte. E tanulmányait 1821. augusztus 31-én befejezve, néhány nappal később (szeptember 3-án) a királyi főkormányszék szolgálatába lépett Kolozsváron, mint írnok, és 1826-ig itt is szolgált. Írói tehetsége már ekkor, ifjúkori éveiben megmutatkozott. Az 1820-as években több költeménye is megjelent, pl. a Kolozsvári Nemzeti Színház megnyitása alkalmából írt verse (1821).[2] 1826-ban áthelyeztette magát Nagyszebenbe, az erdélyi kincstár központjába, bányagyakornoknak. (Hivatali esküjét 1827. márciusában tette le.) 1827-ben beiratkozott az európai hírű selmeci bányászakadémiára, melyet 1829. április 9-én végzett kitűnő eredménnyel.[3]

Bányamérnöki tanulmányainak befejeztével az Erdélyi Érchegységben, az Ompoly völgyében fekvő Zalatnára került, ahol 1831. augusztus 31-én az ottani bányatörvényszék ülnökévé nevezték ki, mely állását 1846-ig töltötte be.[4] Zalatna, az erdélyi bányászat központja, ez idő tájt, az 1830-as, 40-es években élte virágkorát. Jelentős fejlődésnek indult a bányászat és kohászat, melynek során Zalatna számos újítás, reform kiindulópontja lett. Szentkirályi olyan nagyszerű tudós-bányászokkal dolgozhatott itt együtt, mint pl. Bartha Gyula, Bölöni Mikó Samu, Császár Zsigmond, Debreczeni Márton, Nemes János vagy Reinbold Antal. Nem csak a tudományos, a társadalmi élet is pezsgő volt. Jól mutatja ezt, hogy 1838-ban a városban magyar kaszinó (olvasótársaság) alakult, keretében hírlapokat, folyóiratokat járattak, és könyvtárat létesítettek. Szentkirályi alapítója és tevékeny tagja lett e kaszinónak, csakúgy, mint a szintén 1838-ban alapított hangászati egyesületnek.[5]

Szentkirályi Zsigmond ezekben az években írta azon legfontosabb műveit, melyekkel alkotó részese lett Magyarország és főként Erdély reformkorszakának. *Az erdélyi bányászat ismertetése* c. főművét valamikor 1838-ban kezdte el írni, és az előszó végén szereplő dátum szerint 1839 decemberében fejezhette be azt, amely végül 1841-ben jelent meg Kolozsváron.[6] Jelentősége tartalmán túl abban állt, hogy ez volt az első magyar nyelven megjelent bányászati munka és az egyik első közgazdasági témájú kötet Magyarországon. Műve tudományos jellegét erősítve, Szentkirályi sorait megjegyzetelte, feltüntetve adatai lelőhelyeit, valamint magyarázó megjegyzésekkel elősegítve annak jobb megérthetőségét. Ez a tudományos munkák tekintetében a XIX. század első, sőt második felében sem volt még egyértelmű és szigorú követelmény, és főként nem általános gyakorlat.[7] Emellett jellemző, hogy mondandója alátámasztására példákat és párhuzamokat hoz, elsősorban a nyugati világ országainak gazdaságából, mindenekelőtt az iparilag legfejlettebb Angliából és Amerikából (USA). Célja e munkájával, miképpen az előszóban írja, egyrészt az volt, hogy az erdélyi bányászatot azokkal is megismertesse, akik azt még „a maga valóságában" nem ismerték, másrészt pedig a döntéshozók figyelmét szerette volna felhívni vele „némelly tennivalók iránt".[8] (Könyvét tehát korántsem csupán udvariasságból ajánlotta hg. Lobkovitz Ágostonnak, az udvari kincstár elnökének.) A két kötetesre tervezett munkának végül is csak az első kötete jelent meg, mely az erdélyi bányászatot nemzetgazdasági szempontból mutatta be. *Az erdélyi bányászat köz- és magánjogi ismertetése* címet viselő második kötet töredékes maradt, és nem került kiadásra.

Szentkirályi műve első, rövidebb részében (az első három szakaszban) általános közgazdasági alapeszméiről ír, melyeket aztán a második részben az erdélyi bányászatra alkalmaz (miközben terjedelmes statisztikai adatsorokkal mutatja be annak állapotát). Bevezetőjében megadja e gazdasági eszmék néhány forrását: „Azokban, miket nemzet-gazdasági előfigyelmeztetés gyanánt beszöttem, kevés eltéréssel gróf Sodent követém, – a bányászat nemzet-gazdasági hasznainak fejtegetési módjában pedig némi részben Deliust és Weissenbachot."[9] Ezen kívül, miként már Jakab Elek megállapította, gróf Széchenyi István nagy művei (a *Hitel,* a *Világ* és a *Stadium*) is jelentős hatással voltak Szentkirályi vállalt és képviselt közgazdasági gondolkodására. Megtalálható pl. a Széchenyi-féle *kiművelt emberfő* eszméje, amikor azt írja rögtön munkája elején, hogy „értelmi kifejlődés s pallérozottság" kell a vagyoni gyarapodás elérésére.[10] Szentkirályi a szükséges tudás, a szakértelem megszerzése mellé állítja még a szorgalmat, és persze az állam és benne az egyén szabadságát és függetlenségét, mint azon kellékeket, melyekben „központosul a nemzetek anyagi s szellemi ereje". Hangsúlyozza, hogy az anyagi és szellemi

erők „kifejlését” megfelelő törvényhozással kell előmozdítani.[11] Szentkirályi elveti azt a gazdaságpolitikát, amely egyszerűen az állami kincstár megtöltésén alapul. Ezzel kapcsolatosan megjegyzi, hogy a kincstár feltöltésének alapja mindig a nagyobb adó, amely leginkább a társadalom – nagyobbik részét kitevő – szegényebb rétegeit terheli, és akiknek túlzott megadóztatása – mint írja: „az ipar s szorgalom lankadtságát szokta maga után huzni.” Nézete szerint a nemzetgazdaság akkor fejlődik, ha nem a kincstárban halmozzák fel a pénzt, hanem a nemzet egyes tagjainak kezei közt engedik „az árbecsesítés körforgásában”, a kereskedésben azt gyarapítani, megtöbbszörözni. Ez ad lendületet a gazdaságnak és jólétet az embereknek. Végül a közgazdasági tételt, hogy „a kincstár megtömése a nemzetet naggyá, tehetőssé nem teheti”, Szentkirályi a XVI–XVII. századi Spanyolország és Portugália példájával támasztja alá.[12] Ugyanakkor szükségesnek tartja a bányászat és kohászat területén (is) az állami beavatkozás („*státusbeavatkozás*”) általános és kimódolt rendszerét, melynek ellenőrző és ösztönző, tehát segítő (indirekt és nem pedig direkt irányító) szerepet szánt a magánbányászatokkal szemben. Ezt elképzelése szerint a kincstárnál egy külön osztály végezné. A technikai fejlődésben jelentős eredménnyel járhatna ez a rendszer, de pl. megkerülhetetlen a „státusbeavatkozás” a rablóművelés elleni fellépés esetében is.[13] Úgy gondolta továbbá, hogy a gazdaság különböző ágazatai közötti bizonyos arányosság eredményezi „a nemzet anyagi erejének” növekedését. Ahol a gazdaság élénksége „valamelly termesztési osztály körében központosítva van”, ott a nemzeti jólét nem biztosítható (pozitív példaként Angliát hozza föl)[14]. Gazdasági gondolkodásában a közteherviselés, egyúttal a haszonból való közös részesülés alapelv. Ezzel kapcsolatosan kijelenti: a jobbágyi jogállás megváltoztatásával „a nagyobb rész” vagyonosodna, „melly nélkül köznemzeti tehetőség nem képzelhető”.[15] Műve elején ugyanezt így fogalmazza meg: „Nagy vagyonok csak kevés számu birtokosok közti összehalmozása, a nemzet-gazdaság elveivel nem egyezik meg.” Ennek kimondása után a magánbirtok mellett érvel: az ember termesztő ereje saját birtokán mutatkozik meg a legjobban, ami magából az emberi természetből következik, amiért is a földet minél több személy között kell felosztani, de figyelve arra, hogy „igen nagy eldarabolása” ne történjék meg.[16] Szentkirályi kötetének második részében ez utóbbi eszmét a bányászatra alkalmazva, javasolja a föld szabaddá tételét, a bányaiparnak a regalitás viszonyából törvény által, a földesúri függés alól örökváltság útján való „kiszabadítását”. Ezzel kapcsolatosan indítványozza a földesúri hatalom alól (majdan) felszabaduló és bizonyos népességszámot elérő bányászhelységek szabad városi státuszba emelését, továbbá Déva és Zalatna városoknak az országgyűlésben külön, és általában a bányász érdekeknek a törvényhozásban szakembe-

rek általi nagyobb mérvű, erőteljesebb képviseletét. Megoldandó feladatnak tekinti a bányászati köz- és magánviszonyok végleges törvényi rendezését, a bánya-törvényhatóság a polgáritól való teljes elkülönítését, a bányarendőrség létrehozását. Véleménye szerint nagyobb hangsúlyt kell helyezni az „alsóbbrendű bányatisztek" oktatására: az 1835-ben megnyílt nagyági aknásziskola mellett még egy középszintű bányásziskolára, valamint a szegények tanulásának megkönnyítésére további nagyszámú ösztöndíj alapítására volna szükség.[17] (Bányászati tanintézmények felállítására példaként Oroszországot említi, ahol 20 évvel korábban számos bányásziskolát hoztak létre az Urálban.[18]) De Szentkirályi felhívja a figyelmet arra is, hogy az alapképzésen túl gondot kell fordítani a magasabb fokú és folytonos továbbképzésre, amit – Széchenyi után szabadon – *bányászati kaszinók* létesítésével lehetne elérni. Mint írja, a bányászati akadémiák csak „előkészületül" szolgálnak, és az ott szerzett ismeretek tulajdonképpen csak „az élet gyakorlati játékszínén magasztosulnak valódi tudománnyá". A bányászkaszinók sürgős létesítését szerinte az indokolja, hogy a selmeci bányászakadémia távol esik Erdélytől, és így nem szolgálhatja az „önművelés" és tudományos munka célját, márpedig a legkitűnőbb „elméleti sikerek" is rövid idő alatt veszendőbe mennek, ha az ismeretek gyarapítását szolgáló segédforrások hiányoznak. Fontosnak mondja ezeknek a bányászati egyesületeknek az életre hívását még a közösségi szellem kialakítása miatt is, hogy a munka eredményessége érdekében helyreálljon végre „a bizodalom felsőbbek és alsóbbak közt", és szétoszoljon a „tudományi s művészeti misticizmus gőg fellege". Négy pontban fogalmazza meg a bányászati kaszinók feladatát: 1) a külföldi és hazai publikált „jelesb elmeszüleményeknek, észrevételeknek, s felfedezéseknek" folyamatos figyelése; 2) a közre nem bocsátott kísérletek és találmányok feltárása; 3) a bányászatban dolgozók és aziránt érdeklődök összejövetele „gondolatcsere, viták s tanácsadás és vevés" céljából; 4) az ezen az utakon szerzett adatok és tudnivalók időszakos megjelentetése. Szentkirályi szerint az első a szakkönyvek és szakfolyóiratok beszerzésével, a második bel- és külföldi levelezéssel, a harmadik egy egyesület létrehozásával, a negyedik folyóiratok kiadásával érhető el. Mindezt egy központi bányászati kaszinó keretében lehetne megvalósítani (elkezdeni), melyet az erdélyi bányászat központjában, Zalatnán kellene létrehozni, a már létező és fentebb említett zalatnai olvasótársaság hathatos segítségével, célirányos tevékenységével.[19] – A nép tudásvágyának felébresztését a „népszerű" oktatás keretében, a középfokú és felsőfokú bányászképzést, valamint a folyamatos ön- ill. továbbképzést nemzetgazdasági vetületében tárgyalta és tartotta döntő fontosságúnak annak fejlődése szempontjából.

Szentkirályi munkájában leszögezi azt is, hogy bár gépiesítés miatt nőtt a munkanélküliség, a technika tökéletesebbé válása így is „a nemzeti-gazdaság kivánatjával igen is megegyezőleg mulhatatlan." (Ezt Hume Angliára vonatkozó statisztikai számításaival támasztja alá.) A növekedő népességszám szerinte leginkább „a gyárok erőművi tökélyesbülésének" köszönhető. Tehát a nemzetgazdaság érdeke és egyben a közjóé, hogy az „erőművi" alkalmazásban az erdélyi bányászat is előrelépjen, a brit és amerikai példák nyomában.[20]

Bár számos gazdasági gondolkodó gyakorolt hatást gondolatvilágára – miként jeles bányatörténészünk, Faller Jenő megjegyzi –, azokat ő a hazai bányászatra vonatkoztatva „addig soha nem hallott elgondolásaival teljesen egyedülálló a maga nemében".[21] Szentkirályi e konkrét alkalmazásban mindenképpen újszerű és saját korát jóval megelőző elgondolásai és célkitűzései közé tartozik például, hogy már az 1830-as évek végén kimondja a kollektív szerződések megkötésének szükségességét: „a bányamunkások és bányatulajdonosok közötti viszonynak jövőben nem gazdai hatalmúnak, hanem szerződési jellegűnek kell lenni." Továbbá kívánatosnak tartja a tapasztalatcsere bevezetését, gyakori üzemi értekezletek tartását, üzemek szervezését, „vegytani ércfeldolgozó és kohókisérleti segédintézetek" felállítását, kísérletek és találmányok publikálását. A műszaki fejlesztés vonalán tehát mintabányák („mustrabányák") létesítését indítványozza, hogy azok kor- és mintaszerű berendezésében „a haladó technikai tökélyesedés szellemében" nem csak a bányatechnikusok, hanem az egyszerű „bérmunkások" is megtalálják a bányászat legújabb technikai vívmányait, munka- és eljárásmódjait. Ezeknél a bányáknál „népszerű" oktatással az újítások a bányásznép számára is elfogadhatókká (az előítéletek feloldhatókká) vállalhatnának. A „mustrabányák" felállítása az állam feladata lenne (de nem kizárólagosan). Szentkirályi nagyon fontosnak gondolja, hogy ezek a legelmaradottabb érclelőhelyeken működjenek. Elképzelése szerint az ilyen bányákban dolgozó „megfelelő" szakembereknek magas fizetést és a nyereségből bizonyos százaléknyi részesedést adnának.[22] A mintabányákon kívül a szétszórt bányaüzemeknek nagy, központos altárók („istolyok") útján való egyesítését, valamint az égető energiakérdés erőművekkel, pl. magasan telepített, hegyi tavakban tárolt erővízzel való megoldását tekinti a honi bányászat sürgős feladatának.[23] Nemzetgazdasági szempontból vizsgálva több oldalt szentel Szentkirályi a jó (állapotú) úthálózat szükségességének taglalására. „Jól épített s jól fenntartott utak nélkül, a bányász helységeknek egymást közti, s körülvidékekkeli közlekedése egyáltaljában terhessé, az év némely szakaiban pedig csaknem lehetetlenné válik." Az utak „rosszasága" miatt a termelés összességében költségesebbé válik. Véleménye szerint az útépítéshez és -karbantartáshoz „mind azok járulja-

nak, kik abból hasznot huznak." Tehát az eddigi gyakorlattal szemben ne robottal építsék az utakat, hanem az egyes útszakaszokat községenként osszák fel, és ezután ők építsék és tartsák karban. Mindezen munkákat pedig a tartományi és a kincstári pénztár fizesse.[24]

Szentkirályi a bányászat fontosságáról értekezve – mintegy konklúzióként – megállapítja, hogy „a nemzet-gazdaságon kívül egy neme sincs a szorgalomnak hazánkban, melly többeknek adna közelebbi és távolabbi keresetforrást, mint a bányászat", valamint „a bányászati szorgalmon kívül felesleget a szorgalom más nemei hazánkban csak igen kevés részben termesztenek". E megállapításokkal Széchenyihez és sokakhoz hasonlóan kritikával illeti a magyarországi ipart és kereskedelmet, és utal a gazdasági árufüggés veszélyére, műve befejező részében a következő szavakkal: „a műipar s kereskedés hanyagsága ..., mellyeknek nagyobb előhaladását s nagyobb élénkségét lényeges változások nélkül bajosan remélheti pénzügyi állapotunk, – melly hogy most is nem a legkedvezőbb, a kamat magosságán kívül a kamat-fordúlat közönséges lassusága s bizonytalansága is nyilván mutatja, sajnálatra legméltóbb lenne, ha ebben is a bányászat fel nem segítene, s az ércz- és ásványnemek megszerzésében is más nemzetek egyedáruságától függenénk".[25]

Másik meghatározó műve, *Erdélyi bányászkalendárium*a, először 1844-ben jelent meg (szintén magyar nyelven). Az első évfolyamot még kettő követte. 1846-os harmadik évfolyamát *Erdélyi Bányász Almanach* címen adta ki. 1845 januárjában, mikor gróf Széchenyi Istvánnak, mint a Magyar Tudós Társaság másodelnökének megküldte a kalendárium első két évfolyamát, Szentkirályi a következőképpen fogalmazta meg e sorozatának a célját: „a nyelv mellett magát, ezen honi bányászati iparügyet is előmozdítandó, eltőkélém magamban, évenként bányászati Almanachot adni ki magyar nyelven: melly naptárral s több ill nemü tudnivalokkal összekötve a bányászi köznép előtt ez egy okból is kapossá válna, – de a mellett egy felöl azon sajátságos szerkezet, mellyben honunk bányászati ipara mozog, annak fény és árnyékoldalait, s az illető felsőségi szabályozásokat is időnként felfedezze s köztudomásra juttassa, – a honi bányászati ipar statistikájához adatokat szolgáltasson, – a bányászati birtok-változások kimútatását időről időre adja, – de egyszersmind bányászati vállalataikat a nembányászokkal is megismertesse, – más felöl tudassa legalább csak kijelölésekben mind azt, mi ezen iparágat illetőleg akár szoros tudományi akár gyakorlati tekintetben, új és követésre méltó Europaszerte időnként történik, – igy a bányászi köznépen kivűl egyéb állapotunknak is hasznos kézi könyvül szolgáljon."[26] A kalendárium három részből állt. Az első részben maga az aktuális évi naptár szerepelt, kiegészítve azt az erdélyi törvénykezési szakaszok, illetve a törvényszünetek időpontjainak megjelölésével. A „mérték s

pénzügyi tudnivalók" között Szentkirályi közölte a mértéktárat (amit a *Házisegéd*ből vett át), a fontosabb pénznemeket, azaz az aktuális valutaárfolyamokat és a kamattáblát. Ez az ő idejében jelentős tettnek számított. Például a nép már régóta panaszolta, hogy az arany-ezüstváltásnál becsapják. Szentkirályi bányásznaptára említett részében, ezen indokolt sérelmet orvoslandó, közzétette az arany-ezüst beváltás árszabályait, sok visszaélés útját vágva ezzel el. Ezeken kívül az ismeretterjesztő bányászkalauzban iskolaügyi statisztika is olvasható volt (Szemere Bertalan *Utazás külföldön* c. munkájából átvéve), valamint mesék és versek, mint az egyéb kalendáriumokban általában. A bányászkalendárium második részét a tiszti tár képezte, benne a teljes erdélyi közigazgatás tisztviselő karával, természetesen a kincstári, illetve a bányászati igazgatás, úgymint a Cs. K. Udvari Pénz- és Bányászatügyi Kincstár, a K. Hazai Kincstártanács és a Bányászati Feltörvényszék tisztségviselőinek részletes felsorolásával. A harmadik, *Bánya s kohászati ipart, jog- s igazgatási ügyet érdeklő ismeretek és tudnivalók tára* címet viselő részben tudhatták meg az olvasók az érctermelés vagy éppen a bányászszemélyzet statisztikai adatait, a bányászatra vonatkozó törvényeket, rendeleteket, értesülhettek többek közt a bányabirtokossági változásokról, a legújabb kísérletekről és találmányokról, valamint a legfrissebb nemzetközi és hazai szakirodalomról. Ebben a részben hívta fel Szentkirályi a figyelmet a bányaiparból származó betegségekre, megismertetve olvasóival e betegségek gyógymódjait is.

E komoly tudományos tartalommal rendelkező kalendáriumokat egyrészt Szentkirályi saját művei, másrészt külföldi szakfolyóiratokban található cikkek magyar kivonatai töltötték ki. Ezek a cikkek, ismertetések bár leíró jellegűek voltak, azaz kommentárt, javaslatokat nem tartalmaztak, mégis a szerkesztő a megjelenő témákkal világos útmutatást (ösztönzést, biztatást, figyelmeztetést stb.) nyújtott, követve mindazt, amit 1841-ben megjelent fő művében már részletesebben kifejtett. A Szentkirályi-féle bányászkalendáriumot tehát tulajdonképpen *Az erdélyi bányászat ismertetése* szerves folytatásaként kell látnunk. Ezt Jakab Elek (1877-ben) a következőképpen fogalmazta meg: „Törekvéseiben tisztán felismerszik bizonyos tervszerűség és logikai menet. Első nagyobb művével az ország közvéleménye előtt és a bányász-élet felsőbb köreiben kívánt nemzetgazdasági eszméinek útat készitni; a másodikban a bányászat közjogi kérdéseit fejtette ki a közhatóságok, a bányászati igazgatás hivatali körei és a nagyobb bányabirtokosok érdekében, mindkettővel időhöz kötött hatást gyakorolva az illető körökre. Igen, mert a könyv tárgya elvontabb szokott lenni, komolyabb a kidolgozás, hosszasan készül, aránylag kevesen olvassák s hatása az olvasás idejéhez arányul. A naptári mű-termék ellenben hatását minden körökre kiterjeszti, a gondolkodást és reflexiót, az

érdeklődést és öncselekvőség nemes ingereit folytonos hatásuvá teszi, mindig ébren tartja s az ismeretek után fölébredt vágynak új meg új táplálékot ad. A naptár a legjobb közvetitő olvasmány a komolyabb tudományos ismeretek terjesztésére. Míg ez eszközzel élés Szentkirályi ügyes tapintatáról tesz bizonyságot: addig a három évfolyam végigpillantása arról fog meggyőzni, hogy előtte az ismeretterjesztés egyetlen gyakorlati útja és csatornája sem volt ismeretlen és nem maradt megkiséreletlen, a mi által az erdélyi bányászat emelése, a kincstári hatóságok és bányatulajdonosok felvilágositása és az ügynek megnyerése, mint szintén a bányász nép értelmesebbé tétele is eszközölhető volt."[27] A célt tehát, amit Szentkirályi kitűzött eddig ismertetett munkáival, kortársa szerint elérte.

Művei a tudományos életben nagy figyelmet és elismerést váltottak ki. A legnagyobb elismerés kétségkívül az volt, hogy 1845. november 22-i ülésén az akadémia a törvénytudományi osztály ajánlatára „tetemes szótöbbséggel" Szentkirályit levelező tagjává választotta (a volt selmeci diákok közül egyébként elsőként).[28] Akadémiai székfoglalóját *A bányászi Regalitásról* címmel tartotta meg.[29] Az akadémián kívül munkássága elismeréséül a Magyar Királyi Természettudományi Társaság 1844. október 8-án rendes tagjává választotta,[30] Hunyad megye pedig már korábban abban a megtiszteltetésben részesítette, hogy táblabírájává nevezte ki.[31]

Szentkirályi Zsigmond zalatnai működése alatt, pontosabban 1841-ben részt vett egy német–magyar bányászati szótár előkészítésében. A Magyar Tudós Társaság elnöke, gróf Teleki József 1841. július 2-án írt levelében fölkérte gróf Nádasdy Ferenc kincstári elnököt, hogy a bányászati szaknyelv megmagyarosításában támogassa a Társaságot. Nádasdy ezt követően, az Erdélyben használatos szakszavak és kifejezések összegyűjtését kérve, levelet intézett az e tárgyban jártas bányatisztekhez, így Szentkirályihoz is. E felhívást ő augusztus 12-én vette kézhez, és a kívánt *Szógyűjtemény*t 1841. október elején személyesen adta be az elnöknek.[32] Nádasdy végül a kincstárhoz beérkező szógyűjtemények megvizsgálásával és összeszerkesztésével Debreczeni Márton kincstári tanácsost bízta meg. Debreczeni 1842-ben három szótárszerkesztményt is készített. Az egyik *Bányászati müszótár* címet viselő töredékesen (ld. A–T) fennmaradt német–magyar szakszótárban rubrikákra osztva szerepelnek az egyes szógyűjtemények. Ebből kiderül, hogy a legnagyobb gyűjtést Szentkirályi Zsigmond végezte.[33]

Szentkirályi Zalatnán alapított családot. Ujvári Jozefát, Ujvári Ádám zalatnai uradalmi gondnok leányát vette el feleségül (1835. november 15-én), akitől négy gyermeke született: Vilma, Endre, Gyula és Ida, akik közül az első kettő még kisgyermek korában meghalt. Első feleségét 1846. április 10-én

vesztette el.[34] Ugyanezen esztendőben helyezték át Szentkirályit a Krassó megyei Moldvabányára, ahol bányamester és bányatörvényszéki elnökhelyettes lett.[35] Itt újra megházasodott: 1847. május 24-én nőül vette Hoffman Ádám bányabirtokos Amália nevű leányát. E házasságból kilenc gyermeke született: Lajos, Ákos, Gyula, Jenő, Gejza, Kálmán, Irma, Ilka és Etelka, akik közül az első három korán meghalt.[36] Szentkirályiról, az emberről az őt személyesen ismerő életrajzíró a következő képet nyújtja: „Mint ember, művelt, őszinte; társalgása, modora megnyerő, ismerete sok, fölfogása gyors, itélete határozott; ha ellenvéleménye volt előadásában kimélő, önvédelmében bátor és önmérséklő. Irodalmilag művelt alakban fejezte ki gondolatait a legközönségesebb vitakérdésekben is, a mi sokak felett előnyt adott neki. Logikája s az ellenérvek ügyes visszaverése egy hosszas élet tapasztalatai által gyakorlott elmés észjárásról tett tanubizonyságot."[37]

Az 1848–49-es szabadságharcban más-más állomáshelyeken, de tovább viselte hivatalát, mindvégig kiállt a magyar kormányzat mellett. 1848. április 8-án Moldvabányáról Oravicára helyezik, ahogy az erről szóló hivatalos irat fogalmaz: „több hivatali tekintetből s nevezetesen a magyar nyelvnek a hivataloknál felsőbb helyen kívánt alkalmazhatása szükségénél fogva, az ottani bányaigazgatóságnál megüresült egyik ülnöki hivatal ideiglenes viselésére hivatott meg."[38] Szentkirályit 1848. május 15-én már Pesten találjuk, a bányapolgárok Kossuth által összehívott értekezletén, mint a bánsági rézbányászat képviselőjét. Az értekezletnek, mely őt jegyzőjévé választotta, egyik legmeghatározóbb személyisége lett.[39] E tanácskozás nyomán vetette papírra 1848. júliusában *Néhány törvényjavaslat a bányaipar ügyében* c. 50 oldalas röpiratát, melyet 1849. májusában adott ki nyomtatásban.[40] A pesti értekezletet követően oravicai munkáját már nem sokáig végezhette, mert május 31-én Kossuth Lajos pénzügyminiszter újabb feladattal bízta meg, ti. a „Részek" visszacsatolásán munkálkodó országos bizottsághoz rendelte, hogy bányabiztosi minőségben ahhoz csatlakozva, vizsgálja meg a körösbányai terület viszonyait, helyzetét, és biztosítsa a kincstári kezelés fennakadás nélküli működését.[41] Szentkirályi 1848. július végéig maradt Körösbányán, majd miután a körösbányai bányaigazgatóságot kivonták az oravicabányai igazgatóság fennhatósága alól, visszatérhetett állomáshelyére.[42] December 25-ig dolgozhatott Oravicán, mint helyettes bánsági főbányanagy, amikor is az egész bányaigazgatóság pénz- és levéltárával, valamint összes hadianyagával együtt menekülni kényszerült. Ezen eltávozásáért Dezsán cs. kir. biztos 1849. januárjában állásából felfüggesztette, és fizetését beszüntette.[43]

Szentkirályi szülővárosába, Kolozsvárra ment, ahol Csány László teljhatalmú országos biztos – az erdélyi kincstári ügyek rendezését segítendő –

Debreczeni Márton pénzügyminiszteri tanácsossal együtt maga mellé rendelte. Időközben azonban Duschek Ferenc pénzügyi államtitkár Gränzenstein Gusztáv bánsági főbányaigazgatót küldte Erdélybe a kincstári, illetve a bányászati ügyek rendezésére. Az így előállott helyzetben Csány úgy döntött, hogy a három említett személy választmányilag dolgozzon együtt.[44] Ez a hármas bizottság aztán gyors munkát végzett, mert már 1849. április 20-án elkészült a Szentkirályi és Debreczeni által fogalmazott és aláírt rendezési terv[45] (a munka kidolgozásában részt vevő Gränzenstein néhány nappal korábban Nagyváradra utazott[46]). A rendezési tervet elkészültének napján Csány László kormánybiztos körrendeletben adta ki.[47] Végrehajtását Szentkirályi és Debreczeni azonnal megkezdte. A kormány azonban helyesebbnek látta ezt a munkát egyetlen felelős személyre bízni. A választásnál először Gränzenstein Gusztáv jött számításba, a megbízatást azonban végül – miniszteri biztosi minőségben – Debreczeni Márton kapta meg 1849. április 28-án.[48] Szentkirályi Zsigmond a továbbiakban segédként vett részt az erdélyi kincstári, illetve bányarendezésben, Debreczeni mellett dolgozva, de mint írja: befolyása ezt követően a rendezés gyakorlati megvalósítására „paralysalva lön". Ebben a helyzetben mellőzöttnek és haszontalannak érzi magát, és ennek hangot is ad Csány Lászlónak – immár közlekedésügyi miniszternek – 1849. május 16-án kelt levelében: „Fáj a lelkemnek, pedig, ha meggondolom milly hasznos, és bizonynyal nem mindennapi szolgálatot tudnék tenni hazámnak e téren is, és mégis mellőztetem, s fogok mellőztetni minden bizonynyal a mellett, hogy legnagyobb ellenségem által sem kétségelhető, hogy mindig tiszta, és a legnagyobb akadályok között is az alkotmányosságtol el nem tér sok évi hivataloskodásom némi méltánylatot csakugyan érdemelne." Ugyanebből a leveléből tudjuk meg Szentkirályi óhaját, tervét: az igazságügyi minisztérium bányászati szakértője kíván lenni, mivel ott is „szükség van bányajogtanban jártas egyénre". Megkéri Csányt, hogy járjon közbe érte ez ügyben Vukovics Sebő igazságügyi miniszternél.[49] Ez az óhaj, úgy tűnik azonban, nem teljesült, mert a szabadságharc alatti utolsó megbízatását Debreczeni Márton miniszteri biztostól kapja a következő feladattal: „hogy miután pénzügyminiszteri rendeletnél fogva az erdélyi részekben a jövedelmek külön nemére eddig létezett tartományi fő és fiókpénztár, ugy a kamarai fizető-hivatal julius végével megszüntettetvén, ezek teendőit aug. 1-től kezdve az igy újonnan alakitott álladalmi fiókpénztár fogja teljesiteni: ő egy számvevőségi tiszttel az egyes pénztárkészleteket, követeléseket, tartozásokat, könyveket és irományokat, a leltári czikkekkel együtt számbavevén, az újonnan alakult álladalmi fiókpénztárnak adja át s illető átadási oklevelek egy példányát a pénzügyminiszterhez terjesztés végett hozzá küldje be."[50]

Világos után Szentkirályi visszatért állomáshelyére, Moldvabányára, állásából azonban felfüggesztették, és csak miután a temesvári cs. kir. haditörvényszék igazolta, foglalhatta el hivatali helyét feltételesen, mint bányanagy, 1850. decemberében. 1854. július elsején a bánsági cs. kir. kapitányság ideiglenes vezetésével bízták meg, majd 1855-ben helyettes erdélyi bányakapitánynyá nevezték ki, és még ebben az évben Zalatnára költözött.[51] 1859. május 3-án erdélyi bányakapitányként bányatanácsosi rangot kapott.[52] Visszatért tehát Zalatnára, ahol pályája első másfél évtizedét töltötte. Akkor Zalatna virágkorát élte, 1855-ben viszont az 1848. októberében elpusztított bányaközpont újjáépítése volt a feladat. Szentkirályi Zsigmond tíz éven keresztül dolgozott ezen az embert próbáló nagy feladaton. A helyi bányászat újjászervezése során feltámasztotta a zalatnai kaszinót, számára alapszabályt készített, és nyugdíjba vonulásáig elnöke volt annak.

Az erdélyi bányászat újjászervezése mellett Szentkirályi Zsigmond az 1850-es és 60-as években komoly szerepet játszott az országos bányatörvények és -rendeletek megalkotásában. Ott találhatjuk keze nyomát az 1854-es *osztrák bányajogi nyíltparancs*ban, mely Magyarországon és Erdélyben kötelező érvénnyel (bányatörvényként) került bevezetésre. E nyíltparancs erélyes végrehajtásáért a bécsi központi kormányzat azon elismerésben részesítette, hogy e bányajogi rendelkezések általa készített végrehajtási utasítását a birodalom egész területén követendővé tette. Szentkirályi később részt vett az 1859-es *Bánya-alapszabályzat* kidolgozásában, csakúgy, mint az 1867-es revideált alapszabályzat előkészítésében.[53] Ennek kapcsán a *Kolozsvári Közlöny* 1867. május 2-i számába írt rövid, *Az erdélyi bányaügyről* c. cikkében a következőképpen fogalmazta meg a (bánya)törvénykezésre vonatkozó *ars poetica*ját: „Bányatörvények hozatalában főczél nemcsak a jelen, hanem a jövendő is, mit mi bányászok, a bányászat megörökösitésének nevezünk, és e szerint természetes, hogy oly külön érdekek, melyek midön némelyikünknek a jelen szűk határai közt kedveznek, az utánunk következőket fogják végeredményben sujtani, irányadók a bányatörvényhozásban nem lehetnek; törvények pedig általában, melyek virtuális jogok, s ezeken alapuló igényeket sértenek a nélkül, hogy azért teljes kárpótlást adnának, törvényeknek csak a szó betüértelmében nevezhetök, mert törnek, de nem a jogbölcselem megtisztult fogalmai szerint."[54] Egyszóval a közjó hosszú távú biztosításában látta a törvénykezés lényegét. Nála pedig, a reformkor számos politikusához és gondolkodójához hasonlóan, ez már nem csak egyes társadalmi rétegek, hanem az egész nemzet javát, érdekét szem előtt tartó jogalkotást jelentett.

Erre a második zalatnai időszakra esik, hogy a bécsi földtani intézet az osztrák összbirodalom ásványtűzanyagi londoni kiállítása előmozdításáért

1862. május 12-én levelező tagjává választotta.[55] Megbecsültségét jelezte az is, hogy az erdélyi udvari kancellár 1861. februárjában kinevezte őt a közelgő erdélyi országgyűlés előkészítése végett létrehozott ún. *Negyvenes-tanács* tagjává.[56] Elismertségéről Jakab Elek a következőket írja: „A hol hivatalos körökben vagy a sajtó terén a magyar s különösen az erdélyi bányászat ügyéről eszmecsere, vita és tervezés folyt vagy törvény által bármely irányban változtatás történjék, Szentkirályi az illetékes elhatározás tényénél 20 év alatt mindig ott volt, meghivatva a kormány, elküldve a bizalom vagy rábiratva saját ügyszeretete által."[57]

Szentkirályi 1865. április 9-én ment nyugdíjba. A zalatnai hivatali kar „mint tisztelt és szeretett főnökétől, a ki a szorgalomban példát adott, a hivatal nehéz teendői közt mint világító szövétnek, bölcsességgel vezette, örök tiszteletök felőli őszinte biztositása kifejezésével" búcsúzott el tőle.[58] Zalatnáról visszatért szülővárosába, Kolozsvárra (a Belső Magyar utca 411. sz. alatt lakott[59]), ahol élete utolsó éveit töltötte, természetesen tevékenyen. 1865 végén és 1866 elején például cikksorozatot írt X. Y. álnév alatt, *Vázlatok élet-bevágó társadalmi bajainkról s azok orvoslásáról* címmel.[60] E nemzetgazdasági tanulmányban a társadalom igazságtalanul nagyarányú gazdasági, illetve vagyoni szétszakítottságának okait fejtegette, és választ keresett arra, hogy milyen intézkedésekkel lehetne orvosolni a fennálló helyzetet. A társadalom problémáinak megoldására fogékony Szentkirályit Kolozsvár társadalma hamarosan felelős beosztással ruházta fel: 1867 augusztusában, a város úgynevezett „alkotmányos" újjászervezésekor, először városi képviselővé, majd augusztus 29-én Kolozsvár polgármesterévé választották.[61] Erről halála után a *Kolozsvári Közlöny* a következőket írja: „E nemzetség sokáig viselte itt az elsőbb hivatalokat. A nép annyira hozzá volt szokva, hogy midön a néhai a közelebbi években bányakapitányi hivatalából nyugalomba Kolozsvárra jött és sokan a polgármesterségre kijelölték, csaknem önként nyerte meg a közvéleményt és a többséget".[62] Imént idézett nekrológjából derül ki az is, hogy a város közügyeire nagy befolyással bíró Szentkirályi kezdeményezte és hívta élete a kolozsvári fogyasztó-egyesületet is.[63] A polgármesteri esküt 1867. december 28-án tette le. Mindössze azonban csak néhány hónapig állt szülővárosa élén. A tevékeny Szentkirályi nem sokáig bírta a politikai pártharcokat, és betegsége miatt végül 1868. július 8-án leköszönt hivataláról.[64]

Tétlenségről azonban szó sem lehetett, még ha beteg is volt, tudásával rendelkezésre állt. A kormány igénybe is vette a nyugdíjas Szentkirályi szakismereteit. Amikor például a földművelésügyi, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1869. tavaszán létrehozott egy szűk körű, a legtekintélyesebb bányaszakemberekből álló bizottságot a magyar bányajog megállapítására és a magyar bánya-

törvény tervezetének kidolgozására, Szentkirályi a bizottság több ülésén is részt vett, és azokon elvi, módosító indítványokat tett. Néhány hónappal később pedig a pénzügyminiszter a kolozsvári m. kir. pénzügyigazgatóság *adófelszólamlási* bizottságának tagjává nevezte ki őt (1869. szeptember 20.).[65]

Szentkirályi Zsigmond élete 66. évében, 1870. április 16-án este 11 órakor hunyt el, miként gyászjelentése fogalmaz: „hosszas sorvasztó betegség után". Temetésére április 19-én délután 4 órakor került sor a Házsongárdi temetőben[66], melyen „Kolozsvár minden rendü és állásu mivelt közönsége nagy számban jelent meg".[67] Kopott terméskő obeliszkje ma is áll a temető II. b parcellájában. A temetés utáni hét hétfőjén jelentette be a Magyar Tudományos Akadémia ülésén Arany János főtitkár Szentkirályi Zsigmond levelező tag halálát, és egyúttal felkérte a II. osztályt, hogy emlékbeszédről gondoskodjon.[68] Ennek elhangzására majd hét évet kellett várnia a tisztelt főtitkár úrnak. Az emlékbeszédet végül Jakab Elek történész írta meg és olvasta fel 1877. január 29-én az Akadémia épületében. Kolozsvár híres történetírója e 74 oldalas, nyomtatásban is megjelent életrajzzal és pályaképpel méltó emléket állított Szentkirályi Zsigmondnak. Ez a munka a tudós társadalomnak szólt. A széles közvélemény számára Jakab Elek már 1870 júniusában írt egy cikket Szentkirályiről a *Pesti Napló*ba, majd egy másikat 1871-ben a *Vasárnapi Ujság*ba, a bányamérnök-akadémikus arcképével illusztrálva.[69] Emlékét a XX. században a bányásztársadalom feltámasztotta és tovább ápolta. 1954-ben, születésének 150. évfordulóján, Faller Jenő bányamérnök emlékezett meg róla a *Bányászati Lapok*ban.[70] 1972-ben, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület alapításának 80. évfordulóján Szentkirályi Zsigmond-emlékérmet alapított, amellyel – az alapszabály szerint – azon tagjait tünteti ki, „akik a bányászat elméleti és gyakorlati fejlesztésében és tudományos szintű művelésében érdemeket szereztek".[71] A legutóbbi ünnepi megemlékezést pedig, amely nevét újra kőbe véste, mint a Házsongárdban nyugvó 34 akadémikus egyikét, 2002. november 23-án, a Magyar Tudomány Napján tartották a Magyar Tudományos Akadémia és az Erdélyi Múzeum Egyesület szervezésében, a lutheránus sírkert bejáratánál.[72]

Komjátszegi Szentkirályi Zsigmondot, a XIX. század erdélyi bányászatának egyik legnagyobb alakját életrajzírója, Jakab Elek így méltatta akadémiai emlékbeszédében: „a magyar bányászatot mint eszmét s törekvési czélt Szentkirályi tűzte ki és jelölte meg, az elméket e fölött gondolkodásra ő vezette, hirlapi és társadalmi nyilvános eszmecserét az ő müvei idézték elő, szóval: az erdélyi magyar bányászatban reformmozgalmat és elevenséget ő teremtett."[73]

Jegyzetek

1 Jakab Elek: *Emlékbeszéd Szentkirályi Zsigmond levelező tag fölött.* In: Fraknói Vilmos (szerk.): Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 4. köt, Bp., 1878, 8.
2 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái,* 13. köt., Bp., 1909, 759.
3 Jakab, i. m. 9.; Faller Gusztáv: *A Selmeci M. K. Bányász- és Erdészakadémia évszázados fennállásának emlékkönyve.* 1770–1870. Selmec, 1871, 138.
4 Jakab, i. m. uo.
5 *Erdélyi Hiradó.* 12. évf. 1839, 4. sz., 13.
6 Komjátszegi Szentkirályi Zsigmond: *Az erdélyi bányászat ismertetése nemzet-gazdasági, köz- és magánjogi tekintetben,* Kolozsvár, 1841. (17., VII.)
7 Szentkirályi a szakkönyveken és -folyóiratokon kívül levéltári forrásokat is felhasznált munkájához, pl. a gyulafehérvári káptalani levéltárból (ld. Szentkirályi, i. m. 91–97.).
8 Szentkirályi, i. m. Előszó. V–VII. A kötet egy példányát Szentkirályi elküldte gr. Széchenyi Istvánnak (MTA Kézirattára. K 208/163, K 193/193).
9 Szentkirályi, i. m. Előszó. VI.
10 Gróf Széchenyi István: *Hitel,* Pest, 1830, 178.; Szentkirályi, i. m. 2.
11 Szentkirályi, i. m. 1–2., 7., 89.
12 Szentkirályi, i. m. 16.
13 Szentkirályi, i. m. 62–63. (Az ellenőrző szerepre l.: Szentkirályi, i. m. 83.)
14 Szentkirályi, i. m. 18.
15 Szentkirályi, i. m. 232.
16 Szentkirályi, i. m. 17.
17 Szentkirályi, i. m. 64–65., 105–107., Jakab, i. m. 47., Faller Jenő: *Megemlékezés Szentkirályi Zsigmond születésének 150. évfordulója alkalmából,* BKL. Bányászati Lapok 9.(87.) évf. 1954., 11. sz., 610.
18 Szentkirályi, i. m. 65.
19 Szentkirályi, i. m. 65–70., Faller, i. m. 610.
20 Szentkirályi, i. m. 119., 120–121.
21 Faller, i. m. 611.
22 Szentkirályi, i. m. 71–74.
23 Faller, i. m. 610. A víztározókra: Szentkirályi, i. m. 80.
24 Szentkirályi, i. m. 84–88.
25 Szentkirályi, i. m. 231–232.
26 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. RAL: 28/1845.
27 Jakab, i. m. 58.
28 MTA Kézirattára. RAL: 120/1845.
29 MTA Kézirattára. RAL: 160/1846.
30 Jakab Elek: *Szentkirályi Zsigmond és bányászati irodalmunk.,* Pesti Napló 21. évf. 1870, 143. sz.
31 *Erdélyi Bányász-Kalendáriom 1844. szökö évre.* 1. évf., Kolozsvár, 1844. Szentkirályi Zsigmond. 47.
32 Jakab, i. m. 16., 17.
33 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kéziratosztálya. Ms 3174 Debreczeni Márton bányászati iratai. *Bányászati müszótár* (94 folio). A Szentkirályi-féle szógyűjteményt már Jakab Elek is eredménytelenül kereste, az valószínűleg elveszett. Mindenesetre Debreczeni rubrikás szótárszerkesztésének köszönhetően mégis fennmaradtak a Szentkirályi Zsigmond által gyűjtött korabeli bányászati szakszavak.
34 Jakab, i. m. 9.
35 MTA Kézirattára. RAL: K 1232:56 Szentkirályi Zsigmond 1846. november 8-án kelt levele a Magyar Tudós Társaság Titoknoki Hivatalának.

36 Jakab, i. m. 10.
37 Jakab Elek: *Két erdélyi bányász.* II. Szentkirályi Zsigmond., Vasárnapi Ujság 18. évf. 1871, 34. sz., 428.
38 Jakab, i. m. 11.
39 Jakab, i. m. 23., 31. Az értekezlet munkálatainak részletes taglalását l. uo. 24–31.
40 Jakab, i. m. 31.
41 Jakab, i. m. 17–18.
42 Magyar Országos Levéltár H27 Pénzügyminisztérium. Bányászati Osztály. 1.d. 119/B.O.I. A Pm. bányászati osztályigazgatójának 1848. július 26-án kelt rendelete Szentkirályi Zsigmond kir. bányamesternek.
43 Jakab, i. m. 11. p.
44 Csány László kormánybiztos iratai 1848–1849. 2. köt. Sajtó alá rendezte: Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998, 187. p.
45 F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok,* Bp., 1987, 181.
46 MOL H22 Pm. Duschek Ferenc iratai. III. 48.
47 Kővári László: *Okmánytár az 1848–49-ki eseményekhez,* Kolozsvár, 1861, 174–176.
48 MOL F250 Debreczeni Márton miniszteri biztos iratai 1. cs. 33. 4876/p. ü. sz. rendelet
49 MOL H28 Pm. Vegyes iratok. 1. cs. 702–703.
50 Jakab: i. m. 11–12.
51 Jakab: i. m. 12–13.; MTA Kézirattára. RAL: 752/1863
52 Jakab: i. m. 13.
53 Jakab: i. m. 20–22., 35.
54 *Kolozsvári Közlöny.* 12. évf. 1867. 52. sz. 228. A cikket Szentkirályi 1867 márciusában írta meg.
55 Jakab: i. m. 13–14.
56 Jakab: i. m. 32.
57 Jakab: i. m. 33.
58 Jakab: i. m. 14.
59 MTA Kézirattára. RAL: 1076/1865
60 Jakab i. m. 14. Jakab Elek szerint Szentkirályi e cikksorozatát a *Kolozsvári Közlöny* 1865-ös és 1866-os évfolyamaiban közölte, de a megadott helyen hiába kerestük, nem találtuk, sőt az átvizsgált 1862–68 közötti évfolyamok egyikében sem. Jakab valószínűleg emlékezet után írt e jelentős tanulmányról, ami abból is kitűnik, hogy csupán egy érdemi mondatban szól annak tartalmáról.
61 *Kolozsvári Közlöny* 12. évf., 1867, 103. sz. (aug. 29.) 439., 104. sz. (aug. 31.), 443. (A továbbiakban ld. Kv. Klny.)
62 Név nélkül: [Szentkirályi *Zsigmond nekrológja].* Kv. Klny. 15. évf., 1870, 47. sz. 203.
63 Uo.
64 Jakab: i.m. 15.
65 Jakab: i.m. 22.
66 Kv. Klny. 1870, 203.
67 Jakab: i. m. 70. p.; Ld. még: Magyar Polgár. 4. évf., 1870, 47. sz., 222. p.
68 MTA Kézirattára. RAL: 1328/1870
69 Jakab Elek: *Szentkirályi Zsigmond és bányászati irodalmunk,* Pesti Napló 21. évf., 1870, 143. sz. (jún. 25.); Jakab Elek: *Két erdélyi bányász.* II. Szentkirályi Zsigmond, Vasárnapi Ujság, 18. évf., 1871, 34. sz., 428–430.
70 Faller Jenő: *Megemlékezés Szentkirályi Zsigmondról születésének 150. évfordulója alkalmából.,* BKL. Bányászati Lapok, 9. (87.) évf., 1954, 11. sz., 608–612.
71 Csath Béla: *Szentkirályi Zsigmond-emlékérem,* BKL Kőolaj és Földgáz. 28. (128.) évf., 1995., 8. sz., 330–331.
72 Gaál György: *Akadémikusok a Házsongárdban,* Szabadság, 14. évf., 2002, 272. sz., 3.
73 Jakab: i. m. 72.

Orbán Balázs nemzetgazdasági eszméi

Zepeczaner Jenő

Orbán Balázs (Lengyelfalva, 1829. február 3. – Budapest, 1890. április 19.) a Székelyföld leírója, közíró, ellenzéki politikus, az MTA levelező tagja. A lengyelfalvi Orbán család tagjai jelentős tisztségeket töltöttek be Udvarhelyszéken, Orbán Eleket 1744-ben emelték bárói rangra. Apja Orbán János huszárszázados, a Napóleoni-háborúk résztvevője, anyja Kneckhtel Eugénia konstantinápolyi német-görög család leszármazottja. Bátyja Félix, húgai Celesta és Eugénia, öccse Ottó. Befejezetlen tanulmányait 1837–1846 között Székelyudvarhelyen folytatta. 1846. április 20-án családjával Konstantinápolyba indul, ahonnan nagyobb utazást tett Egyiptomban, a Szentföldön, Szíriában, Cipruson és Görögországban, az egykori Török Birodalom te-

rületén. Egy szabadcsapattal a magyar szabadságharc segítségére siet, de már nem jut Magyarországra. Támogatta a magyar emigrációt, találkozása Kossuthtal élete meghatározó élménye maradt. Angliába emigrált, ahol kapcsolatba került a francia, olasz és magyar emigráció legjelentősebb képviselőivel. Visszatért Konstantinápolyba, majd 1859-ben családjával visszatér Lengyelfalvára. Gyűjtő- és kutatómunkával foglalkozott a '60-as években, majd a kiegyezés után politikai szerepet vállalt: 1870–1881 között Marosvásárhely és Székelykeresztúr, 1881-től haláláig a berettyóújfalvi kerület országgyűlési képviselője.

1877-ben az MTA levelező tagjává választotta. 1889-ben még meglátogatta Torinóban Kossuth Lajost. Alapvető munkáit ma is használjuk, politikai, publicisztikai tevékenysége nagyrészt feltáratlan. Jelentősebb művei: *Utazás Keleten* (1861); *Kelet tündérvilága* (1864); *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I–VI.* (1868–1873); *A Lábatlan család síremléke* (1869); *Országgyűlési* beszédei *I–VI.* (1872–1889); *A Székely ipartörténelem szükségessége* (1878); *A székelyek származásáról és intézményeiről* (1888); *Torda város és környéke* (1888).

Polihisztor volt Orbán Balázs is, egyik utolsó képviselője annak az autodidakta tudóstípusnak, amely a megelőző korokban annyi jelentős felfedezéssel gazdagította a tudományokat. Mondják, hogy az általa elvégzett munka egy kutatóintézetnek is becsületére válna.

Középfokú tanulmányait nem fejezte be, 1847-ben, a székelyudvarhelyi Református Kollégium padjait odahagyva, Konstantinápolyba utazott családjával. Az örökség átvételére tervezett út azonban 12 évi emigrációvá változott a bekövetkezett politikai események miatt. Tanulmányait önszorgalomból folytatja, és szerencséjére mindig kiváló tudósok, politikusok és művészek társaságába kerül a tehetséges ifjú. Már utazása előtt bekapcsolódott a reformkor diákmozgalmaiba, „Székelyudvarhelyen abban az időben élnek még a reformkori eszmeáramlatok: a romantika és a liberalizmus. Hatásukra ébredezik öntudata."[1] Tanára volt „a forradalom után annyit üldözött, annyit bujdosott" Keresztes Márton, akivel parókiáján találkozott Csíkszék bejárásakor[2], és Magyarosi Szőke József, a Református Kollégium professzora, aki túszként fogságot is szenvedett 1849-ben az iskola diákjainak forradalmi tetteiért[3], úgy emlékezik róla, mint kedves tanítványáról.

A szovátai sóstavak melletti kis fürdőben barátkozott meg a forradalom későbbi aktív résztvevőivel, aakfalvi Dósa Dániellel és Kővári Lászlóval, aki később jeles történész és közíró lesz. Dósa Dánielnek említi fel az *Utazás Keleten* című műve előszavában: „Emlékezhetel, hogy gyerekkorom legszebb álma volt, megutazhatni egykor keletet, e szülőföldjét a nagynak, a csodásnak és titokszerűnek. A szép Székelyföld bércei közt, kedves szovátai fürdőnkön em-

lékszel-e: hogyan töltők együtt a holdvilágos estvéket a fiatal kor édes ábrándjaival tervelgetve, hogy együtt utazzuk bé az emberi nem művelődésének bölcsőjét?”[4] Már ekkor elkötelezte magát a polgári értékrend, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszméje mellett, hogy célja tenni a hazáért: „a szándékolt utazásomon azon reménnyel csüngtem, hogy majd visszatérve a világban tett tapasztalatok csak képesebbé tesznek hazám iránti kötelmeim teljesítésére”.[5] Mesterének, példaképének tartotta Bölöni Farkas Sándort. Fő műve, az *Utazás Észak-Amerikában* élete egyik meghatározó élménye volt: „Ki az, kinek lelkében Farkas szavai be ne oltották volna a hazafias lelkesültséget, a szabadságnak szerelmét? Én, mint gyermek, mint serdülő fiatal olvastam azt el többször egymás után, csaknem könyv nélkül tudtam, s az öntudatos hazaszeretetet és a szabadság imádását e perctől fogva érzem keblemben föllángolni. Farkas Sándor munkája volt az én politikai hitvallásom kátéja”.[6] A „szabadság és polgárosodás” végvárának nevezi a forradalmi Magyarországot, hirdette a polgári demokratikus átalakulás szükségességét. „Orbán Balázs gondolati rendszerében haza és nagyvilág, nemzet és polgári demokratikus átalakulás nem egymást kizáró, egymással szembenálló, hanem ellenkezőleg: az egyetemes fejlődést egymástól elszakíthatatlanul, ha nem is egyforma mértékben és súllyal tápláló tényezők. A nagyvilágban végbement polgáriasodás nem árt a hazának, a polgári demokratikus átalakulás végrehajtása a nemzet fejlődésének egyetlen lehetséges útja, és fordítva: az egyetemes mozgástörvények előtti hazai kapunyitással a hazaszeretet nem válik holmi rekvizitummá, hanem annak legfontosabb szellemi és erkölcsi hajtóereje lesz.”[7]

Az egykori nagy ellenség, majd a magyar szabadságharcosok menedékévé szelídült Török Birodalom elkápráztatja mesés, romantikus sokszínűségével, és az örökség átvételében támasztott nehézségek ellenére is egész életére csodálója és támogatója maradt. Idejét itt is tanulásra használja, és abban a szerencsében részesül, hogy beutazhatja Egyiptomot, a Szentföldet, Kis-Ázsiát és a „szabadság klasszikus földjét”, Görögországot. Itt tudja meg, hogy a haza „a polgárháború vértengerében” úszik, „a szabad, dicső haza, ha csak egy időre is, hasonló lesz a cheroneai térhez, hol a szabad Hellász legelőbb zörgeté a rabláncokat”[8].

Keleten találkozik Kossuth Lajossal és emigráns társaival. A találkozás, hogy tettlegesen hozzájárulhat a Kossuth Lajos elleni cselszövések felderítésében és kijátszásában, egész életére kiható élményt jelentettek. Haláláig rendületlenül megmarad Kossuth-pártinak, olyan tudósnak, közéleti személyiségnek, politikusnak, aki „nem enged a ’48-ból”. „1848-nak, az újjászületés e nagy korszakának vagyok én neveltje, e kor nagy példái, tanúságai s a nagy eszmék, melyekért annyi drága vér omlott, élénken nyomultak be lelkembe s bizonnyal azok közé tartozom, kiknek lelke nyitva áll a szabadság minden kö-

vetelményei előtt, s így az általános szavazatjog is elvileg politikai hitágazataim közé tartozik."[9]

Keleti utazása hozzájárult széles látóköre kibontakozásához, gyarapította gyakorlati gazdasági ismereteit, nyelvtudását. Felkészülését élete újabb állomásán is tovább folytatja. Kötelességének érezte, „ha csak egy homokszemet is odavetni nemzeti műveltségünk pompás épületéhez", és „ez lelkesített engem, hogy Londonban kétévi mulatásom alatt feszült szorgalmamat szenteljem arra, hogy az ottani gazdag múzeum kincseit már bevégzett keleti utazásom alaposabb előállítására kiaknázni igyekezzem".[10] A British Múzeumban barátkozik meg a hosszú emigrációs éveit (1848–1870) Angliában töltő Louis Blanc francia szocialista író-politikussal, akinek forradalmi elveit, amelyekkel létrehozta a „nemzeti műhelyeket" később is nagyra értékeli. „Blanc a módszeres tudományos munkával ismertette meg Orbánt, és egész tudományos szemléletére döntő hatással volt azáltal, hogy fogékonnyá tette a társadalmi jelenségek iránt" – értékeli kapcsolatukat dr. Kós Károly.[11] Londonban Teleki Sándor mellett barátságot köt Perczel Mórral, Szemere Bertalannal és az olasz carbonari Mazzinivel. Társaságába fogadja Victor Hugo. Nem meglepő, hogy később így fogalmazza meg hitvallását: „az én vallásom, melyet Platón, Sokrates, Krisztus hirdettek, s melynek apostolai Dante, Petrarca, Thököly, Rákóczi, Robespierre, Petőfi és Mások. Az én szentjeim azok, akik elhaltak a szabadság hirdetésében, a nép jogainak védelmében".[12] Jó mesterei voltak Orbán Balázsnak. Az emigrációból visszaérkező 30 éves férfi telve volt tetterővel és vággyal, hogy tegyen hazájáért. Mivel a politikai pálya, a közélet zárva volt, a becsületére kényes hazafi hivatalt sem vállalt, fő tevékenységi területe a tudományok művelése lett. Hírlapi közlései után első jelentősebb munkája az *Utazás Keleten* 1861-ben Kolozsváron megjelent hat kötete volt. Életének hazatérte utáni évtizedében készítette elő és kezdte el sajtó alá rendezni élete fő művét, amely átfogó képet nyújt a leírt terület anyagi és szellemi állapotáról, és amely mindeddig egyedülálló munka. A későbbi hasonló kezdeményezések vagy nem készültek el, vagy meg sem közelítették Orbán Balázs művét. Érdemeinek késői elismerésére, utóéletére jellemző, hogy – habár már halálakor elhatározták felállítását –, csak 1995-től hirdeti nagyságát bronzszobor Székelyudvarhely főterén.[13] Főműve, az 1868–1873 között megjelent *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* hat kötete írta be nevét a magyar tudomány történetébe. Tudományos tevékenységét a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagsággal jutalmazta.[14] Ebben már jelentkeznek későbbi politikai, gazdasági elvei, aminek alapja volt a nép mélységes tisztelete, amihez nála nem vetült a demagógia leghalványabb árnyalata sem. Már kortársai is felismerték a munka különleges jelentőségét a Székelyföld szempontjából: „... meggyőző-

désem szerint annak a Székelyfölddel és néppel kimerítő tüzetességgel foglalkozó, az eddigelé ismert adatok kritikai feldolgozásával leendő történeti és földrajzi, statisztikai és népismei ismertetését, nemkülönben politikai és társadalmi, ipari és míveltségi s mai állásának hű rajzát magában egyesítő, s a tudomány mai fejlettségi fokán álló munka megszületése általánosan érzett tudományi szükség, s rendkívül fontos, speciális székely érdek és óhajtás volt."[15]

Orbán Balázst különösen érdekelték a Székelyföld ásványkincsei, erdői, az iparosítás, a borvizek és a fürdők világa. Szemléletében az iparosítás, a vasutak építése nem cél volt, hanem csak eszköz munkahelyek teremtésére, a kivándorlás megakadályozására és a nép sorsának javítására. Erdővidék leírásakor említette: „...ma is van Hermány területén vasművelet, csakhogy az bennebb húzódott a havasok közé, s mivel úgyis kis keretbe szorított hazai iparunk iránt érdeklődnünk kell, azért azt felkeresni kötelességünknek tartjuk." Vagy leírásakor említi: „E havasokban roppant kincs rejlik, mert vasa és még nem ismert ásványvizei mellett több százezer holdra menő csere- és tölgyfa rengetegek tenyésznek itten, melyek vasutak elkészültével a bizonnyal kifejlődő gyáriparnak kiaknázhatlan kincseit rejtegetik a jövő számára."[16] Megelégedve állapítja meg: „Azért Zetelaka egy nagy gyár falu, hol minden ház egy zsendely műhely, a Küküllőn megszámlálhatatlan fűrész metszi a deszkát. Házépítéshez szükséges bornákat faragnak, s azokat felépítve adják el, hogy újból szétszedve elszállítsák, e mellett köteleket vernek, fenyővizet, terpentint, kőolajt készítnek, ügyesség szorgalommal fog kezet, s mert művelésre alkalmas földjük kevés van, ők az erdőt művelik, a fát idomítják, s mégis beszerzik ernyedetlen szorgalmuk által szükségleteiket."[17] A közgazdaság kérdései iránti különös érdeklődést és jó ítélőképességet árul el a torockói vasipar és földművelés leírásában. Táblázatba szerkesztett adatok segítségével mutatja ki a vasbányászat és feldolgozás hanyatlásának gazdasági okait. Gazdasági számításai nyomán derül ki, hogy 1846-ban az aránytalanul magas közterhek és földesúri járadék minimális összegre szorítja le a vasfeldolgozással szerzett jövedelmet, amit aztán felemészt a lótartás és a nagyon gyenge földeken folytatott földművelés.[18] „Elemzésük Orbán Balázs jó közgazdasági érzékének bizonysága."[19] Dr. Kós Károly tárgymutatója szerint az ún. őstermelés mellett leírja a szénégetés, a hamuzsírkészítés, a terpentinfőzés, az ácsmesterség, a deszkametszés, a zsindelykészítés, a faedénykészítés, a bútorkészítés, a kerekesség, a szerszámkészítés, a szita- és rostakészítés, a kötélverés, a gyékényfonás, a szövés, a mezőgazdasági termékek feldolgozása, a bőrfeldolgozás, a szabóság, a fazekasság, a mészégetés, a kőművesség és kőfaragás, a bányászat, a vasművesség, a gyáripar, a szekeresség, a tutajozás és a vásárok közgazdaságilag is jelentős ágazatait.[20]

A tudós Orbán Balázs több tudományág fejlődéséhez járult hozzá[21], de elsősorban történész volt.[22] Nem véletlen, hogy Mikszáth Kálmán „székelykrónikásnak"[23] vagy „a Székelyföld tudós írójának"[24] nevezi.

Első nyilvános politikai szereplésére 1861-ben kerül sor, mikor megcsillant az „alkotmányos" élet újraéledésének reménye. Lehetőség nyílt a törvényhatóságok (megyék és székek) újjáalakítására a forradalom előtti formájukban. Udvarhelyszék alakuló ősgyűlésének jegyzőkönyvét április 25-én, mint ad hoc jegyző, Orbán Balázs vezette. Ez jelezte társadalmi megbecsülését, ami csak növekedett az erdélyi külön országgyűlés összehívásának idején. „A n. szebeni gyűlésben Fogarasi r. k. püspök részt vevén, a r. kat. vallását részint ezért, részint mert szabadelvűségével nem tartotta összeférhetőnek elhagyva, unitárius lett. A bárói címét se használta."[25] – írta emlékirataiban a kor felfogása szerint botrányos eseményről báró Daniel Gábor főispán, az Unitárius Egyház Főgondnoka. Politikai pályáján is közismert puritánsága. „Furcsa ember ez a mi Orbán Balázsunk: székely ipar őrajta minden, a zeke, a magyar nadrág, a csizma. Mikor egypár év előtt összes ruháját ellopták a betörő tolvajok, mindenki nevetett rajta, mert ezekkel a ruhákkal igazán nem lehet csinálni semmit: ezeket más ember fel nem húzza semmi pénzért. Az ő ruhái olyanok, mint a Podmaniczky Frigyesé, hogy jóravaló tolvaj azokat el nem vinné, ha az utcán találná is őket." – jellemzi anekdotázó stílusában Mikszáth Kálmán[26]. „A menekültek szolgálatába áll, Kossuthékat segíti, s közben meggyökeresedik benne a 48-as szabadsághárcos szellem és függetlenségi eszme. Most már véglegesen kialakul a romantikus és a liberális eszméken nevelkedett Orbán Balázs gondolkodásmódja, amelyet a későbbi benyomások csak módosítgatnak, de alapjait nem érintik. Ennek lényege – persze erősen leegyszerűsítve – a romantikus nép-, szülőföld- és szabadságszeretet. Nála ez állásfoglalást s jelleméből következően konok kitartást is jelent."[27] Ilyen előzmények után lett a magyar országgyűlés képviselője, miután az 1869. évi választásokat Udvarhelyszéken elveszítette, 1871–1872 között Marosvásárhely, 1872–1881 között a székelykeresztúri, mindvégig '48-as, ellenzéki programmal. Politikai pályájának szembetűnő vonása a következetesség, amellyel ragaszkodik elveihez. „Tudomásul vette ugyan 1867-et, de nem fogadta el, tisztelettel szól Deák Ferencről, a haza bölcséről, de ő maga Kossuth Lajos híve maradt. Parlamenti tevékenységét úgy is jellemezhetnénk, hogy minimális programként követelte a mindenkori kormányoktól Deák Ferenc politikai hagyatékának következetes végrehajtását, az ország demokratikus átalakítását, maximális célkitűzésként azonban a kossuthi politika végrehajtását remélte."[28] Politikai, közgazdasági programjának ismerete szempontjából jelentős az ellenzéki „baloldali" 1848-as párt és a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt Ugron Gábor, Bartha Miklós által fémjelzett erdélyi szárnyának programja. [29] „Orbán Ba-

lázs abban volt nagy, hogy a székelység hivatásának nagy öntudatát hordozta magában. Ez öntudatnak megfelelő volt politikai hitvallása, anyagi és szellemi kultúrára való törekvése. Mindent, ami székely, ki kell képezni, a világ sodrába kell hozni, hogy lappangó értékei közkinccsé váljanak. Egy nagy lokálpatriotizmus, aminek világpolgárias eszmék felé van a határa" – jellemzi Paál Árpád, Udvarhely vármegye főjegyzője, a későbbi jeles kisebbségi politikus.[30] Nemzetgazdasági, politikai eszméi, pályájának cselekvései nem voltak öncélúak, célja mindenkor a magyar nemzet, a székelység gazdasági, szellemi felemelkedése volt. Orbán Balázs elsősorban tudós, de politikus is volt. Politikai pályájával kapcsolatban megoszlanak a nézetek, „...életének második felét meddő politikai ténykedés töltötte be, a közéleti szereplés emléke legelőbb halványodott el." – írja Kósa László.[31] Közgazdasági nézetei elsősorban a – mindeddig feldolgozatlan –publicisztikájában és országgyűlési, politikai tevékenységében – amely szintén feldolgozatlan – jelentkeznek. Ezek legfontosabb forrása az országgyűlés beszédeinek hat kötete.[32] Nem volt rendszeresen képzett közgazdász, a közgazdasági kérdéseknél kerülte a szakszerű részletezést, és elsősorban a politikai követelményeket tartotta szem előtt, de élénken foglalkoztatták a földbirtokviszonyok, az iparosítás, a hitel, a kereskedelem, a közlekedés és a vámpolitika kérdései. Nemzetgazdászati nézeteiben az 1848-as forradalom célkitűzéseit, Kossuth Lajos eszméit hűségesen követte. Pártján belül is megmaradt a Kossuth-kultusz leghűségesebb őrének. Politikai pályája szerves folytatása az 1848-as forradalom politikai és nemzetgazdasági eszméinek. Azonban politikai pályája alatt az országgyűlésben nem alakult ki a gazdasági élet fejlődését elősegítő érdemi vita, „... a pártok az ország meggyarapodott gazdasági erejét is a régi közjogi ideológiák szolgálatába kezdték állítani. Azok a társadalmi körök, amelyek a politikát vezették, nem voltak azonosak azokkal, akik a gazdasági életben fejtettek ki alkotóerőt. Fátumszerűen nehezedett a magyar közéletre, hogy a pártküzdelmek váltakozó gócpontjai közé sohasem tudott belekerülni olyan politikai probléma, amely a nemzetre nézve a haladásnak, megerősödésnek és gyarapodásnak új értékes útjait nyithatta volna meg."[33] Nemzetgazdasági eszméinek megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a '48-as forradalmi kormány gazdasági célkitűzéseinek ismerete, mert Orbán Balázs gazdaságpolitikai eszméi, tevékenysége ezeken alapszik, ezek szerves folytatása. Az áprilisi törvények megszüntették az úrbériséget, a papi tizedet, az ősiséget, megteremtették a szabad ingatlanforgalmat és a köztehervisélést, de nem intézkedtek más fontos gazdasági kérdésekben, amelyek viszont a legnagyobb ellentéteket képezték Ausztriával szemben. Nem valósult meg a politikai és gazdasági függetlenség. A politikai függetlenséget rövid időre a trónfosztás valósította meg. A gazdasági függetlenségért pedig az országgyűlés és a kormány intézkedései – melynek pénzügyminisztere volt Kos-

suth Lajos – valósította meg. A forradalmi kormány célkitűzése volt a független vámrendszer, amely Ausztriával szemben is vádvámokkal különítette volna el az országot, és az örökös tartományokkal is kereskedelmi egyezmények szabályozták volna a külkereskedelmet. „Nem akarom hosszasan fejtegetni, hogy a kereskedés szabadságát, azaz a vámszabadságot az u. n. külkeresedésben Ausztria és Magyarország között a legjobb szándék mellett is lehetetlen mitőlünk kívánni. Lehetetlen pedig azért, mert Magyarországnak mindenesetre szükséges, hogy ipara legyen, ...és nézve geográfiai fekvésünket, a természet mutatja, hogy Magyarország egy része földmívelésre van szánva, de más része oda van utasítva, hogy ipar által igyekezzék megszerezni, mire élelmiszerekre nézve szüksége van," – jelentette ki Klauzál Gábor. A hitel- és bankügyek területén a kormány legjelentősebb célja egy, az Osztrák Nemzeti Banktól (amely lényegében magánbank volt) független nemzeti jegybank felállítása volt. Kossuth már 1848 áprilisában kikérte a kereskedelmi bank és a jelentősebb kereskedők véleményét, hogyan lehetne a kereskedelmet fellendíteni és a vasutat továbbépíteni. Ennek eredményeként kezdte meg a kincstárjegyek, az ún. „Kossuth bankók" kibocsátását, ami az önálló magyar pénzrendszer legfontosabb eseménye volt. Intézkedései összhangban voltak az ország kívánságával. Az erélyesen intézkedő Kossuth Lajos figyelmének központjában volt az elavult adórendszer korszerűsítése is, ami égető kérdés volt abból a szempontból is, hogy a kormány üres kincstárt vett át. Az állami kiadások, a hadseregszervezés kiadásai a jövedelemforrások biztosítását követelték. Augusztusban egy pénzügyi tervet terjesztett az országgyűlés elé. Elvetette a területi közigazgatási egységekre egy összegben kivetett adót, és be kívánta vezetni a korszerű egyenes (mint a földadó, házadó, jövedelmi adó, távolléti adó) és a nem egyenes adók (pálinkaadó, italmérési adó, dohány- és sóárulási adó, bélyegdíj) rendszerét. Az államadósság tekintetében Kossuth Lajos, összhangban a nemzet akaratával, kijelentette, hogy Magyarország azt nem vállalhatja, mert a múltban a magas adókkal terhelt ország azt nem fizetheti, és különben sem az országban ruházták be azokat. Kossuth Lajos gazdasági törekvései azonban a későbbi események következtében nem valósulhattak meg.[34] A megváltozott körülmények között, a dualizmus rendszerének megvalósulása után Orbán Balázs (aki országgyűlési szűzbeszédét 1871. november 7-én, a belügyminiszterhez intézett interpellációban mondta el *Kérdezvény Udvarhelyszék szervezésénél elkövetett visszaélések ügyében* címmel) az országgyűlésben Kossuth eszmerendszerének következetes harcosa maradt.

Ausztriával csak a perszonál-uniót fogadja el, elveti a „reál-uniót", ami nézete szerint 1867-ben megvalósult. „Néhány év óta annyira össze vagyunk láncolva Ausztriával, hogy minden ottani rázkódás áthat hozzánk, s minden ott elkövetett visszásságok érezhetők nálunk is. Pár év óta viszonyainknak eddigiektől

eltérő átalakulását észleljük. Úgy, hogy ma a történelem és tények logikája mintegy fel van forgatva; mert a mi ellen őseink századokon át országgyűléseiken küzdöttek, minek megakadályozásáért annyi vér folyt a csatatéren, és a vérpadokon, és a mit hangoztatva szállottak a harctérre a haza jobbjai: a Rákóczyak, Bocskai és Bethlen Gábor, a mi miatt Thököly és Rákóczy Ferenc a száműzetésben halt el nagy társaival együtt; a miért 1848–49-ben Európa tiszteletét és bámulatát kiérdemlő harcot küzdött nemzetünk; a mi ellen óvást téve haltak el az aradi és újépületi dicső vértanuk, ma már végre van hajtva, és létrehozva hazánk és Ausztria közt azon szoros kötelék, melyet őseink hazánkra nézve veszélyesnek mondottak."[35] Politikai és gazdasági felfogása, képviselői tevékenysége Erdély- és Székelyföld-centrikus. Erdély rendkívüli fontos szerepet tölt be Magyarország történetében, a nemzet fennmaradásában. „Erdély volt a magyar szabadság, műveltség, tudományosság és nemzetiség fellegvára, s ki merné tagadni, hogy tisztán az erdélyi fejedelemségnek köszönhetjük, hogy ma van magyar nemzet, hogy van magyar cultura, hogy van vallásszabadság, s oly vallás, mely a nemzeti érdekeket hitágazataival azonosítaná."[36] Látta, hogy Erdély politikai, gazdasági intézményei elavultak, és a modernizálás útja csak a polgári magyar államba való betagolódása: „Erdélyben oly erők és intézmények állanak, még pedig némileg a történelmi jog alapján, egymással szemben, hogy azok egymást paralizálják, s amaz országrész életerejét teljesen absorbeálják. Ott volt Erdély másfél százados előéletében a 3 törvényes nemzet és négy bevett vallás, Erdély e 7 eredendő bűne. Ehhez kapcsolta az eddig elnyomottaknak, és szabadság fosztottaknak is polgárjogot és vagyont adó 1848 a méltatlanul kizárt negyedik nemzetet és addig csak eltűrt két más vallást; miáltal tízre emelkedett Erdély politikai factorainak száma. Ott vannak még ezek mellett a maguknak régi befolyást követelő, egymással összemelegedni, összeolvadni nem tudó osztályok, korunkból kivénült eszméikkel és igényeikkel, s mindezen factorok egymással huzakodnak, befolyás és hatáskör felett egymással tépelődnek. Ez üdvtelen versengésben, e vétkes meghasonlásban egymás erejét, egymás tekintélyét fogyasztva, s e káros küzdelemben, a mit már a nagy Wesselényi Miklós mondá: apasztva a közszabadságot és az alkotmányos lét tőkéjét. ... Én ki merem itt mondani, hogy mi erdélyiek önmagunkra e visszás helyzetet rendezni soha nem tudatjuk, mert mi folytonos egymás ellen törés és ellenszenvben emésztjük fel erőnket, erélyünket, mint Saturnus saját gyermekeit, mi kisszerű házi vitákkal és osztozkodással keserítjük egymás életét s a nép boldogságot egyedül megállapítható és üdvhozó szeretet helyett elidegenedést táplálunk."[37] Ismerte a székelység múltban betöltött történelmi szerepét, és hitt eljövendő nemzetpolitikai szerepében: „én azt hiszem, ezen, a haza keleti határszélén elhelyezett hős népnek a jövőben még hivatása van"[38]. Országgyűlési tevékenységének állandó területe az évente megis-

métlődő költségvetési vita. Szívügyének tartotta a magyar államháztartás reformját, a kiadások csökkentését, a racionális gazdálkodást az államvagyonnal. Ellenzéki nézőpontból bírálja a mindenkori kormányt, hogy az állam javaival pazarlóan, rosszul gazdálkodik.[39] Ellenzi az államvagyon elidegenítését, a regáléjogok eladását, megváltását, a jövedelmező fürdőhelyek eladását, hogy 1877-ben 102 989 hold terület, 159 vendéglő és kocsma volt eladásra kijelölve.[40]

Az adórendszer is állandó bírálatának tárgya, amely véleménye szerint törvénytelen sarcolás rendszere volt. Az adórendszer bonyolult, átláthatatlan, gyökerei a Bach-rendszer idejére nyúlnak vissza. A Bach-rendszerben „készakarva bonyolulttá tett adókivetési rendszer nálunk teljes virágzásában van, ugyanazon személyzettel, ugyanazon nagy aparatussal, mely az egyszerűnek komplikálását azért keresi, hogy a rubrika vitézeinek számát hova tovább szaporíthassa", és a nép, aki a „sáskahadat hizlalja".[41] Nézete szerint nem az adókat kell növelni, hanem a kiadásokat kell leszállítani. A hadsereg, a „céltalan tengeri véderő", a pénzügyminisztérium, az adóhivatalok, a pénzügyi igazgatóságok, a számvevőségek, a pénzügyőrök feleslegesen növelik a kiadásokat. Az adók behajtását a vármegyékre kellett volna bízni, megtakarítást eredményezett volna az állami monopóliumok eltörlése, új nyugdíjrendszer, amely kizárná a „hazaárulókat", az igazságszolgáltatás és a közigazgatás olcsóbbá tétele. Az adóbevételek jelentős részét emésztik fel a hivatalok, hisz Magyarországon 1871-ben 423 hivatal volt 31 000 fős becsült személyzettel. A hivatalok határozatai ellen nem lehet fellebbezni, és nem ismerik a „könyörületet". Példának hozza fel az Udvarhely széki Gyepes község esetét, ahol a felhőszakadás és jégeső megsemmisítette a teljes termést, de ennek ellenére folyt az „execució". „A pénzügyminiszter úr közegei eljárásukban nem szoktak nagyon kegyesek lenni, el-exequálnak azok minden megfoghatót, el a szegény földműves és iparos munkaeszközeit, dobra ütik a legszükségesebb bútorokat is."[42] Az adóhivatalnokok nyomában csak szánandó nyomor és kétségbeesés marad. A hivatalokban virágzik a korrupció, „melyet az önkényuralom létrehozott", a sikkasztás kifizetődőbb, mint aranyat ásni Kaliforniában. Az adóhivatalnokok a kormánypártnak korteskednek.

Élesen bírálta az erdélyi és székelyföldi birtokviszonyokat[43] és a birtokviszonyok rendezését célul kitűző törvényeket, amelyek nem vették tekintetbe a sajátos székely viszonyokat. A birtokviszonyok legnagyobb terhe a birtokok szétaprózottsága, hisz a kisbirtokok is rendszerint 60–100 még kisebb parcellából tevődnek össze. Általános volt a háromfordulós határ használata, aminek következtében a mezőgazdasági terület harmadrésze minden évben műveletlen maradt. A Székelyföldön 1880-ig csak három községben fejezték be a tagosítást. A háromfordulós határ felszámolása és a tagosítás, ha „tömegesen végrehajtatnak, annak egyrészről tagadhatatlanul nagy nemzetgazdászati fejlődés, a birtokok biztonsá-

gának, s így értékének is emelkedése lesz a következménye, a minek egyénekre és az államra is üdvös kihatása leend".[44] Ugyanakkor mégsem tudja helyeselni fenntartás nélkül a változásokat, mert a falvak földtelen lakói végszükségbe jutottak volna. Ezek, akik a lakosság jelentős nagyságú csoportját képezték, a község ugarhatárában és a községi legelőkön igavonó marhákat tartottak és ezekkel részben kivett földeket műveltek, szekereskedtek, így tartották el magukat és népes családjukat. „Mert éppen a birtokviszonyok rendezetlensége, tehát egy abnormális helyzet élteti a székelységnek egy negyedrészét. Tudjuk azt, hogy minden székely községben sok oly szegény zsellérféle ember létezik, akinek fekvő birtoka alig van. De az ilyen az osztatlan közhelyeken és havasi legelőkön, az ugarban tartott, vagy aratás után felszabadult határ részeken szabadon legeltethet egy pár igásmarhát, amellyel szekereskedik, napszámoskodik, vagy az osztatlan havasi erdőségekből fát szállít a városokba, s így a közösön vagy másén élődve, fenntartja magát és családját. Úgyde ezen usurpatio a tagosítással, a közhelyek és erdők felosztásával be lenne szüntetve, természetesen jogosan. De egyszersmind a nagyszámú szegényebb néposztály megélhetése is lehetetlenné tétetnék."[45] A helyzetet súlyosbította az elavult módszerekkel folytatott mezőgazdaság egyoldalúan nagy részarányát a nemzetgazdaságban. „Népünk... más foglalkozások ismeretének hiányában kizárólag a földmívelésre adta magát, űzve azt kitartó, ernyedetlen szorgalommal, de kevés szakértelemmel. Űzve azt egészen kezdetleges modorban, fogékonytalanul a gazdászat azon nagyszerű vívmányai iránt, amelyek más népeknél a munka eredményét és hasznát sokszorosítják. Munkálkodva roppant sokat rossz eszközökkel és rossz rendszer szerint, amely alig tud annyi nyereményt felmutatni, hogy a földbe takart magot és a ráfordított munkabért visszaadja. Dolgozva egy évben négy hónapot, emésztve és henyélve nyolc hónapot ... a munka folytonossága, sokoldalúsága és keresetképességében találjuk fel a népjólét hatalmas és múlhatatlan emeltyűjét."[46] Akárcsak Kossuth, a „segíts magadon, és Isten is megsegít" elv híve.[47] Figyelmeztetett a mezőgazdasági területek leromlásának veszélyeire, melyek egész határrészek talaját tehetik terméketlenné, amit csak súlyosbít a területrendezés és lecsapolás hiánya.

Véleménye szerint a székely kisiparosok sem voltak jobb helyzetben. Ennek oka, hogy a céhrendszer felszámolása után (1872) sem rendeződött a mesterség tanítása. A gyerekeket 7–8 éves korukban kiveszik az iskolából és beadják mesterinasnak, ahol nem annyira mesterséget tanul, mint durva bánásmódban részesülő cseléddé alacsonyíttatik, kit a mesternétől elkezdve szabad kergetni, ütniverni az utolsó legénynek is ... lesz kontár mesterének még kontárabb utánzója.[48] A kisipar stagnálásának oka volt az is, hogy az iparosok csak részidőben foglalkoztak ipari termeléssel, munkaerejük jelentős részét mezőgazdasági munka kötötte le. A mesterek az esetleg keletkező kis forgalmi tőkéjüket nem az ipari ter-

melés bővítésébe fektették, nem szerszámokat vagy nyersanyagot, hanem drágán földet vásároltak. Egyedüli követendő példának Kézdivásárhely iparosait állítja: „... az értelmes munka és vállalkozó szellem nemcsak élteti, hanem nemesíti is a polgárt, hisz e város népe nemcsak a vagyonosodásban, hanem a hazaszeretetben, műveltségben is első helyet és befolyást vívott ki magának".[49] A közgazdasági viszonyok fejletlenségének egyik okát az oktatási rendszer és a képzett vezető réteg egyoldalúságában látja. „Iskolázottjainkból úrfinál, jogásznál, hivatalnoknál, papnál s szakértelem nélküli gazdánál más alig került ki, a nemzetgazdászati nagy kérdések, melyek nyugat népének minden rétegeit áthatották, s már évtizedek óta foglalkoztatják, nálunk névleg is alig voltak ismeretesek, minden bölcsességet a corpus jurisban és a bibliában kerestek. Nagy igazság az, hogy aminő intelligenciája, olyan a nép is."[50]

A Székelyföld elmaradt közgazdasági viszonyainak jelentős oka volt a hitelviszonyok fejletlensége, a kölcsönök és a tőke hiánya. A pénzintézetek hiányoznak, a meglévők tőkeszegények. Magyarország számára külön nemzeti bankot és vámterületet követelt. „... csak is egy teljesen önálló és olcsó hitellel nem fukarkodó nemzeti jegybank rögtöni felállítása segíthet, csak ez nyithat földművelésünk, kereskedelmünk és iparunk tevékenységének tért, csak ez lehet minden téren fölvillanyozásunkra váró munkásságba lelket, mert olcsó és önként kínálkozó forgalmi tőke nélkül kitartó és eredményes munkásságot, s ez által eredményezett fejlődést képzelni nem lehet."[51] A székelyföldi pénzintézetekre jellemző, hogy tőkeszegények voltak és kicsi volt az évente lebonyolított pénzforgalom. A székelyudvarhelyi zálogkölcsön-intézet, melyet Ugron Gábor alapított, első évi zárszámadása szerint 1665 Ft pénztári készlettel nyílt meg, éves bevétele 2674,33 Ft volt.[52] Az Udvarhely megyei „kormánypárti" pénzintézet sem volt kedvezőbb helyzetben: „A takarékpénztár egyesület zálogüzletre is kiterjesztetett. Ezt tette főképp az iparosok érdekében, kedvezőbbek voltak itt a feltételek, mint az évekkel azelőtt létrejött zálog intézetben, haszon azonban kevés volt ezen üzletágnál. Talán alig szükséges felemlítenem, hogy a takarékpénztár ugyan pártszempontból alakult, de az üzleteknél nem indult abból ki."[53] A Háromszéki Takarékpénztár fennállásának első tíz éve alatt, 1876–1885 között, a betéti tőke 39 325,42 Ft-ról 433 435,30 Ft-ra gyarapodott, évi forgalma 116 313,82 Ft-ról 2 738 262,12 Ft-ra nőtt.[54] Helyi uzsorások kihasználták a joghézagot, a kamatláb szabályozatlanságát és emelt kamatokkal kölcsönöztek. „... előttünk áll két oly fontos kérdés, melynek mikénti megoldásától függ hazánk jövője, sőt létele is: ez a vám- és bankkérdés. Az elsőnek mikénti megoldása határozzandja meg, hogy hazánknak legyen-e jövőben önálló ipara, kereskedelme, vagy továbbra is megmaradjon azon gyarmati lealázó helyzetben, mely az anyaországot egyedárus vásártérre ala-

csonyítja le. A második kérdés mikénti megoldásától függ, hogy nemzetgazdászatunk fejlődőképessége biztosíttassék-e, hogy földművelődésünknek, iparunknak megadassék-e a nélkülözhetetlen olcsó hitel, mely nélkül sem a földtermőképessége ki nem aknázható, sem a munkaerő gyümölcsözővé nem tehető. Mindkettő hazánkra nézve a megélhetés kérdése."[55] Mint kortársai, szoros összefüggést látott a nemzetgazdaság különböző ágazatai között.

A tőkehiányhoz a magas adó- és vámtételek társultak. Székelyföld fejlődése szempontjából különösen nagy jelentősége volt a Romániával folytatott kereskedelemnek. A kisiparosok termékeinek jelentős felvevőpiaca volt a Kárpátokon túli terület. A székelyudvarhelyi, de elsősorban a kézdivásárhelyi céhek termeltek elsősorban erre a piacra. „A székely kézműiparnak, a helyi szükséglet kielégítésén kívül, Moldva-Oláhország felé nyílik."[56] Ugyanakkor innen egészítették ki a gabonatermelésben mutatkozó hiányt.

Orbán Balázs 1875. december 17-én az országházban elmondott beszédben elemzi a Romániával kötendő kereskedelmi szerződést.[57] Kiemeli jelentőségét, mert megszabhatja Magyarország vámpolitikáját. Magyarország – és a Székelyföld – kereskedelmi mérlege passzív, „jelenleg is kivitelünk Rumániába alig teszi felét az onnan behozott cikkek árát". A gabona-behozatal 2,5 millió vám-mázsa, olcsósága folytán „el fogná nyomni" a hazait. A kukorica, amely „igen fontos cikk, főleg az erdélyi részekben, hol az a népnek csaknem kizárólagos táplálkozási cikkét képezi", ha vasúton fogják behozni olcsósága következtében lehetetlenné teheti a hazai termelést. Évente 265 000 juhot és hízott sertést hoztak máris be, és „a hízékony rumániai szarvasmarha hazai mészárszékekben is kezdi a hazai fajt háttérbe szorítani". Nem mutatott kedvezőbb képet a kivitel sem. Évente 16 millió forint értékű iparcikket szállítottak Romániába, de Orbán Balázs véleménye szerint ez is veszélyeztetve volt, mert a cukorgyárak bebuktak, a szeszipar pangásnak indult a nagy adók és a galíciai olcsó szesz versenye miatt: A vasáruk kivitele pedig megszűnőben volt a szentkeresztbányai és az erdőfülei hámorok bukása miatt, a Besztercén tutajozott fa mennyisége csökkent a Tatros és a Kisbeszterce környéki erdők letarolása miatt, ennek következménye, hogy a tutajokkal szállított borvíz mennyisége is csökkent, a meglévő két üveggyár nem tudja fedezni a keresletet, a faggyúárúk termelését itthon is visszaszorította a román petróleum behozatala. Igény kivitelre csak pokrócokra, durva posztóra, tulipános ládákra, lószerszámokra, kocsikra s bádogos termékekre volt, de ennek haszonélvezői a brassói kereskedők, kisebb mértékben a kézdivásárhelyi kismesterek.[58] Véleménye szerint szükséges lett volna a magas védvámok rendszerének fenntartása, mert ezzel teremtette meg Anglia is kereskedelmét és iparát. Ezzel ellentétben „szerződést akarunk törvényesíteni, mely védje a 300 éve minket kizsákmá-

nyoló osztrák ipart", mely megfolytja a hazai ipart. Az alacsony vámtételek eredményezik az alacsony bevételeket, mert míg a kicsi Románia bevétele 27 millió, Magyarország bevétele csak 5 millió forint. Az 1878. július 25-én megkötött szerződés kölcsönösen a legnagyobb kedvezmény elvét alkalmazta, amit az országgyűlés csak hosszas vita után fogadott el. Végül országos viszonylatban nem igazolódtak be Orbán Balázs aggodalmai, mert a kölcsönös kereskedelem 1877–1883 között évente 70,6 millió frank többletet mutatott.

A Romániával folytatott külkereskedelem életfontosságú volt a Székelyföld számára. Rendkívül kedvezőtlen és messzeható következményei voltak az 1886–1893 közti vámháborúnak, amely a határszéli, elsősorban a székelyföldi megyék iparát sújtotta. Már 1886-ban – 1885-höz viszonyítva – 77,1%-kal csökkent a gabona-behozatal, ezen belül 93,3%-kal a búzabehozatal. Hasonló mértékben csökkent minden olyan termény behozatala, melyből jelentős mértékben vásároltak a Székelyföldön. A székely iparosok végleg elvesztették a keleti piacot, amit angol, német és a keletkező helyi, sokszor székely munkaerővel dolgozó iparvállalatok töltöttek be. A fejletlen gyáripar helyzetére jellemző a szentkeresztbányai vasgyár helyzete. Tulajdonosai 1886-ban emlékirattal fordultak a kormányhoz. Mint írják, az elzártsággal küzdő gyár legfőbb felvevőpiaca Románia, ahova szobakályhákat, takaréktűzhelyeket, üstöket és lábasokat, kovácsolt- és pántvasat szállítottak évente több mint 70 000 Ft értékben. A kereslet a vámháború következtében visszaesett, így kénytelenek voltak munkásaik egy részét elbocsátani. Több öntőmester és segéd Romániába távozott munkát keresni, akiket egy bukaresti vállalat alkalmazott. [59]Sok vállalat székhelyét a Kárpátoktól délre tette át. Érezhetően szaporodott a Romániába kivándorló mesteremberek száma, holott addig elsősorban mezőgazdasági munkára menő cselédekből és birtoknélküli munkakeresőkből állt. „Amit azelőtt az erdélyi ipar szolgáltatott, úgymint közönséges posztót, flanelt, üveget, bőrt és egyéb árut, most, a magyar munkások segítségével, itt kezdik előállítani."[60] A székelyföldi képviselők – köztük Orbán Balázs is – határozottan követelték Erdély érdekeinek érvényesítését a román vámszerződés megkötésekor.[61]

Bírálta a határszéli vámok rendszerét, melyet a Bach-rendszer örökségének tartott: „a Bach-rendszer örökségeinek államéletünk keretébe való beerőszakolása mennyire veszélyes, halljuk ugyan a takarékosság nagy elvét hangoztatni, de annak alkalmazását sehol sem tudom fölfedezni, mert a kormány most sem tud megválni az absolut rendszer alkotmányírtó hadától". Ennek elsődleges oka volt, hogy a vámtisztviselők nem voltak magyarok. A vámoknál fölöslegesen hét orvosi állomást tartottak fenn, ugyanakkor mindeniknél katolikus templomot emeltek, hol papi állomásokat létesítettek, amelyek költségét a költségvetés fedezte.[62]

A székelység életalapjának tekintette a kiterjedt erdőségeket, melyek a népesség „fele részének" adtak foglalkozást és keresetet. Élénken érdeklődik a tutajozás iránt, mert vasutak hiányában ez jelentette a legolcsóbb szállítási lehetőséget. Gyergyó erdőségeiből két irányba is folytattak jelentős tutajozást. Moldva felé egészen Galacig szállították a hajófát, a Maroson pedig Aradig. „A marhakereskedés azonban napjainkban csökkent, főleg azért, mivel örményeink közül sokan a tutajkereskedésre adták magokat, melyet az azelőtti időkben csaknem egyedárúságok alá vették, mert télen át – mikor a kevés gabonát termő gyergyói nép szükséget szenved – elsőlegesen kiosztott pénzzel vagy gabonával megvásárolták jó olcsón a tutajokat, s azokat Arad és Lippára szállítva, nagy nyereséggel adták el" – írja. Fő művében Oláhfalu, Korond, Kászon és Gyergyószentmiklós leírásánál említi a deszkametsző főrészeket. Szorgalmazta a rendszeres erdőgazdálkodást. Az erdőket veszélyeztette a „folytonos letarolási rendszer", a „vadmodorú kezelés", a letarolt erdőket ritkán ültették újra. Ehhez járult a tudatos, értelmetlen erdőégetés, hogy elkerüljék az adózást. „Az ily erdőpusztítás egész Székelyföldön oly rendszeres kíméletlenséggel foly, hogy ha célszerű erdőszeti rendszabályok meg nem akadályozzák, a mostani gyászos kezeléssel 50–100 év alatt a havasok körülötte Székelyföldnek nem lesz tűzre való fája. Azért életkérdés lenne és nagyon sürgős teendő, hogy az erdőkezelésbe rendszer, s azt szabályozó törvények hozassanak. Az embernek igen is van joga a természet adományait felhasználni, de azzal visszaélni, elfecsérelni nem szabad, elkölteni a jelennek mi a jövőé, vétek, azt tovább elnézni borzasztó öngyilkosság lenne."[63]

Orbán Balázs hitte, hogy a Székelyföld ásványkincsekben való gazdagsága alapja lehet az iparosításnak. *A Székelyföld leírásá*ban a lelőhelyek ismertetésekor mindig felveti a felhasználás, értékesítés kérdését. Legfontosabb ásványkincsnek a hatalmas sótelepeket tekinti, amelyek bányászata a legnagyobb eredményeket hozhatja. Országgyűlési beszédeiben rendszeresen visszatér az erdélyi és a székelyföldi sókérdésre. Felemlegeti, hogy a nemzeti fejedelmek korában, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében a só volt Erdély egyik legfontosabb kiviteli terméke, ami hatalmas jövedelmet hozott a kincstárnak. Az erdélyi só uralta a keleti piacokat, ahol most is nagy lehetőségek vannak. „Európa legnagyobb része rossz, egészségtelen tengeri sóval él, mit örömest cserélne fel a mi jó, egészséges sónkkal: ha hoz illő árban jutna, de természetes, hogy háromszoros árat nem fizet."[64] A magas árak alacsonyan tartják a belső fogyasztást is, ami jóval alacsonyabb, mint Angliában. Ott az egy főre eső fogyasztás 45 font, Nyugat-Európában 30–40 font, míg nálunk 8–12 font, a szarvasmarhák Angliában 35, nálunk csak 3–5 font sót kapnak. Szükségszerű és ésszerű lenne az árak mérséklése, mert „az olcsóbb ár melletti nagyobb mér-

vű belfogyasztásra precedenst mutat a parajdi sóakna, hol 1848 és 1849-ben a magyar kormány 2 frt-ra szállította a só árát, mi által a sófogyasztás megnégyszereződött, s így az olcsó árszabás mellett is az állam bevétele fokozódott". [65]

Részben a parajdi sóbánya kérdéséhez kapcsolódnak az Udvarhely vármegyei utak is. A kibányászott sót három, ún. sóúton szállítják el Székelyudvarhely, Balavásár és Gyergyóalfalu irányába. Ezeken csaknem 600 000 fogyasztót látnak el. Az utak szinte járhatatlanok, szükséges lenne az állami beavatkozásra, mert a fogyasztók „a törvényes sóhoz vonómarhájuk kockáztatása nélkül hozzáférni nem tudnak". A magas árak és a rossz utak következtében virágzik a sócsempészet, ami nagy jövedelem-kiesést jelent. Az állam kell gondoskodjon az utakról, „mert az útcsinálással túlterhelt székelység azokat nem győzi"[66].

A sóutak mellett a Héjasfalva – Gyímes stratégiai jelentőségű útvonal volt érdeklődése előterében. Az utakkal kapcsolatban élesen elítéli a korrupciót. A kiutalt pénzt nem használják fel célszerűen, mert „...ezen távoli útvonalat is azon consortium kerített kézre, a mely hazánk csaknem minden állam-útját építi, s melynek módjában van minden concurrenst mesterségesen eltávolítani, azokat kedve szerinti árakban kivenni. A versenyzők eltávolítása lefizetés, s más módokon is történik, azonban az államra nézve a következmény mindig az, hogy túlságos nagy árakat kénytelen adni."[67] Helyteleníti, hogy olasz (!) földmunkásokat alkalmaztak, akik számára Homoród-fürdőn tábort is építettek. A forradalmi magyar kormány vasútpolitikája vetette meg a későbbi vasútépítések fő alapelveit, amelyet majd Orbán Balázs elfogad. Széchenyi István közmunkaügyi miniszter előterjesztése 1848-ban hat fővonal kiépítését tartotta szükségszerűnek. A keleti fővonal Kolozsvár–Brassó útvonalon Galacnál végződne, és így reménye szerint „egyik legfőbb világkereskedelmi fontosságú vonal ez, lényeges kiegészítő része a nyugatról kelet felé vonuló európai vasúthálózatnak, s nevezetes tényező a világkereskedés fejlesztésében nemcsak egyes országok, de világrészek, Európa és Ázsia között, mint amely vonal által az összes nyugati forgalom a Fekete-tenger legnevezetesebb kikötőjébe vezettetik, honnan már is a legélénkebb hajózási közlekedés létezik a közel ázsiai partokig."[68] Más 1848-ban készült terv szerint Szatmár – Kolozsvár – Marosvásárhely – Nyárádszereda – Szováta – Parajd – Székelyudvarhely – Felsőrákos lenne a célszerű nyomvonal, amely Galac vagy Bukarest irányában hagyná el Magyarországot.[69] „Minél több vonal létesíttetett, minél több vasúti terv hozatott szőnyegre, annál többször valánk kénytelenek tapasztalni a 48-ki országgyűlés által kitűzött irányok és elvek mellőzését" – állapítja meg a Magyar Gazdasági Egyesület is, igazolva Orbán Balázs elégedetlenségét.[70]

Orbán Balázs sérelmezi, hogy a fő erdélyi vasutak elkerülik a Székelyföldet. Udvarhely vármegyét csak érinti a vasút, holott 1848-ban úgy tervezték, hogy

Segesvár után Ócfalváig a Nagyküküllő völgyét követi, ahonnan könnyebben elérhető a parajdi sóakna és Csíkszék. Helyteleníti, hogy a vasút nem Sepsiszentgyörgy – Kézdivásárhely vonalon Galac irányában csatlakozik a román vasutakhoz, hanem – Brassó érdekeit figyelembe véve – a Tömösi-szoroson vezették. Mindebben a szász érdekek érvényesülését látja, amely ellentétben állt a Székelyföld gazdasági fejlődésével.[71] Csak halála után, 1895-ben született meg a székelyföldi vasutak törvénye.

Jellegzetesen és sajátosan székely kérdés volt a szabad pálinkafőzés engedélyeztetése, amelynek érdekében többször felszólalt az országgyűlésben. Az ellenzék tragikus hangú problémafelvetése bizonyára a választókhoz is szólt. Jellemző, hogy a megyei törvényhatósági gyűlésben is folyt a vita: „Ugron Gábor most is hosszú beszédben reflektált az alispáni jelentésre. A többek között felhozta a kisüsti pálinkafőzés kedvezményének kieszközlése iránt teendő lépéseket. Ezen népszerű kérdés kedvező megoldását a baloldal magának tulajdonítja, pedig nem az, hanem a kormánypárti képviselők voltak a kezdeményezői és kieszközölői."[72] Orbán Balázs véleménye szerint „a marhatenyésztés fő feltétele a kis üstökkel való pálinkafőzés volt, ami a takarmány hiányát vagy csekély voltát moslékkal pótolta. Ennek eltiltása által marhatenyésztésünk megdöbbentő hanyatlásnak indult el annyira, hogy a Székelyföld marhaállománya felényire csökkent. Így a szegény nép megszoríttatván azon egyedüli keresetmódjában, a mellyel pénzelt, s a melyből az állam iránti tartózásait lerótta: természetszerűen bekövetkezett az elszegényedésnek azon szomorú állapota, hogy itthonjában a legnagyobb erőfeszítéssel is megélni és a terhes adót fizetni nem tudván, kivándorol s más hazában keresi a megélhetés feltételeit, a melyet itthon a kormány fiscalitási túlkapásai kiragadtak kezei közül."[73] Becslése szerint csak Udvarhely vármegyében 5000 kis üst működött, amelyek helyett a galíciai és a bukovinai szesz özönlötte el a piacot a nép és az állam hatalmas kárára, „mert a székely ember kis üst nélkül nem tud megélni".[74] A szeszgyárak (1879-ben 43 gyár) jelentős mennyiségű szeszt termeltek, melynek mennyisége az országos átlag fölött volt, de „e roppant mennyiségű szeszt, fájdalom, mind Csík- és Háromszék megyében fogyasztják el, ... bár a tulajdonosok anyagi előhaladásának fontos eszközei e gyárak, de a nép morális életének ép oly hatalmas rombolói."[75]

Politikai pályájának első éveiben a székelyföldi kivándorlás még nem öltött jelentős méreteket. Marosszéken, majd Maros-Torda vármegyében 1874-ben 70, 1875-ben 47, 1876-ban 38, 1877-ben 40, 1878-ban 78 külföldre szóló útlevelet állítottak ki. „Kivándorlási hajlam igen csekély mérvben, s az is csak szórványosan mutatkozik. A kiszolgáltatott útlevelek 2 kivételével, Oláhországba szólnak székünkben tartózkodott ugyanolyan ajkú lakosok ré-

szére", írja 1874. évről szóló jelentésében Szentivány Kálmán, Marosszék alkiránybírája. Ugyanakkor Udvarhely vármegyében 1875-ben 62, 1876-ban 123, 1877-ben 213, 1878-ban 317, 1879-ben 140 db egy évre szóló útlevelet állítottak ki. „Ez kétségtelen jele annak, hogy népességünk számát nem a kivándorlás, hanem a születés és halálozás szabályozza" (1876), –jelentheti Török Albert alispán, ahogy később már azt írja, „az útlevelek száma nagy, ami a napszámosi osztály elszegényedésének és a belföldi kereslet nehézségének tulajdonítható" (1877). Ekkor már felfigyeltek a kivándorlás jelenségére, de nem ismerték, nem ismerték fel társadalmi veszélyességét. Ugyanakkor Orbán Balázs – aki 30–40 ezerben állapítja meg a forradalom utáni negyedszázadban keletre emigráltak számát – már 1877-ben figyelmeztet a székely kivándorlás veszélyességére: „már pedig, ha most már előre nem gondoskodunk a létfeltételek megteremtéséről, e nép munkakedvének hasznosításáról, be fog rövid időn belül következni azon sajnos, de elkerülhetetlen eset, hogy a most szórványos székely kivándorlás, vagy ha úgy akarják a kiszivárgás tömegessé fog válni ..." – írja 1877-ben az Udvarhelyi Híradóban. Sajnos feltevése még életében beigazolódott, mert 1887-ben 1116, 1888-ban 621, 1889-ben 1462, 1890-ben (halála évében) már 1296 db útlevelet állítottak ki csak Székelyudvarhelyen. A székely kivándorlás Romániába, majd a tengeren túlra csak fokozódott, olyannyira, hogy egyes falvak lakossága a századfordulóra már csökkenő tendenciát mutatott ennek következtében.

Orbán Balázs a „gyáripar felvirágoztatásában" és a nyugatra irányított kitelepítésben vélte megtalálni a „fölösleges" népszaporulat, az otthon kenyérkereső foglalkozást nem találó réteg kérdésének megoldását, ami szerinte nemzetpolitikai követelmény. Ennek a kérdésnek is megvoltak a forradalomban gyökerező előzményei. Kossuth Lajos is felvetette a kitelepítést, mint a gazdasági kérdések megoldásának egyik lehetséges eszközét. Megoldására törvényjavaslatot nyújtott be, amelyet az országgyűlés megszavazott. Gyakorlatba ültetését a katonai események akadályozták meg.[76]

Követeli, hogy a kormány nyújtson segítséget az ásványkincsek kiaknázásában és feldolgozásában egy olyan földön, amely gazdag nyersanyagokban, és ha megszüntetni nem is, de mérsékelni tudná a kivándorlást. Nézetei szerint szintén a kormány feladata lenne a „népfölösleg" kitelepítése a kincstári erdőuradalmakra. Javasolta, hogy erre a célra a közeli görgényi uradalmait használják, ahol hosszú törlesztésre minden család 5–6 hold földet kapna, munkát az uradalom adna. Elképzelése szerint minden esetben több családot együtt kellene telepíteni, hogy székely falvak alakuljanak ki, amelyek ingyen kaptak volna telket templom- és iskolaépítésre.[77] Nemzetgazdászati okokból is előnyös lenne a kincstári erdőgazdaságok működtetésére a fakitermelésben

jártas székelyeket telepíteni. Divald Adolf erre a „célra főleg az értelmes, dolgos és nevezetesen az erdőmunkák sokféle nemében jártas székelyeket ajánlja, a kik szerfölötti elszaporodásuknál és nyomasztó szegénységüknél fogva amúgy is hajlandók hazájukat elhagyni."[78] Később azonban a kitelepítés gondolata egyre nagyobb ellenállásba ütközött, mert „Megélnek ők itthon, csak gyárakat, vasutat és vállalatokat kell létesíteni, ahol munkát találjanak. Az EMKE székely kitelepítő osztálya, ha valóban segíteni akar a székelységen, vegye programjába azt, hogy az egész Székelyföld láttassék el vasúttal, azután hasson oda, hogy a Székelyföld kihasználatlan erdő terményei hivatott vállalatok által értékesíttessenek. Hasson oda, hogy a Székelyföldön egy kender és lenfonó gyár állíttassék fel, mely a kisgazdák e nemű terményeit feldolgozza, s a gyár és vállalatok a székely munkás kezeket foglalkoztassák."[79]

Orbán Balázs politikai pályája 1890. április 19-én bekövetkezett halálával ért véget. Ez az időpont fordulatot jelentett a dualizmus történetében is. Véget ért első, felívelő, szakasza.

Jegyzetek

1 Egyed Ákos: *Keressük Orbán Balázs titkait*. Háromszék 1990. április 14.
2 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. [tovább: *A Székelyföld]* II. Pest, 1869. 86.
3 Zepeczaner Jenő: *Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején*. Székelyudvarhely, 1999. 84–86.
4 Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. I. Kv., 1861. I.
5 Uo.
6 Orbán Balázs: *A Székelyföld*. III. Pest, 1869. 22–23.
7 Csatári Dániel: *Orbán Balázs emlékezete*. Tiszatáj. 1987. 3., 56.
8 Uo.
9 Orbán Balázs: *Országgyűlési beszédei*. I. Pest, 1872. Az általános szavazatjogról. 1872. március 22. I., 71.
10 Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. I. Kv., 1861., II.
11 *Orbán Balázs, a néprajzkutató*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Buk., 1957. 437–438.
12 Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. IV. Kv., 1861. 59.
13 Zepeczaner Jenő: *Orbán Balázs temetései*. Aetas. 1993. 3. 57–75.; Zepeczaner Jenő: *A szoborállítás története. Orbán Balázs szoboravatás*. 1995. február 4. Székelyudvarhely, 1995. 29–34.
14 Székfoglaló értekezését 1888. március 5-én tartotta, címe: *A székelyek származásáról és intézményeikről*. Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből. XIII. 9. Bp., 1888.
15 Jakab Elek: *A Székelyföld népismei és régiségtani ismertetésének történet-nyomozási fontossága*. Budapesti Szemle. 1868. XI. 299.
16 *Székelyföld*. I. 217.
17 *A Székelyföld*. I. 65.
18 *A Székelyföld*. V. 208–214.
19 Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. Valóság. 1968. 10. 89.
20 Aluta. 1969. 339–351.

21 Bányai János: *Orbán Balázs, a Székelyföld közgazdasági kérdéseinek első adatgyűjtő munkása*. Kézirat a Haáz Rezső Múzeum tulajdonában; Bányai János: *A geográfus Orbán Balázs*. Földrajzi közlemények. LXVIII. 1940. 109–118.;Csinády Gerő: *A geográfus Orbán Balázs földrajzi munkássága és érdemei*. Debrecen, 1968.; Erdélyi Lajos: *Orbán Balázs és az ördög kelepcéje*. Új Élet. 1971. 3. 10–11.; Erdélyi Lajos: *Az ördög kelepcéje* Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről. Bp., 1993. 11–31.; Imreh István: *A sokszínű Orbán Balázs*. Orbán Balázs örökösei. Ablak. Székelyudvarhely, 1995. 70–77.; Kádár Zsombor: *Székelyföldi erdészeti arcképcsarnok*. Erdészettörténeti Közlemények XXXIX. Bp., 1999. 54–58.; Kerekes Árpád: *A Székelyföld leírása c. könyv bányászati vonatkozásai*. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 123. évf. 4. 263–269.; dr. Kós Károly: *Orbán Balázs, a néprajzkutató*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kv., 1957. 436–451.; uő.: *Orbán Balázs Székelyföld leírásának néprajzi tárgymutatója*. Aluta. 1969. 339–351.; Lévai Lajos: *Báró Orbán Balázs: „Székelyföld leírása" c. műve néprajzi adatai*. Ifjú Erdély. 1929. 11–12, 1930. 1, 2, 3, 4, 6, 7. sz.; *Miklósi-Sikes Csaba: Orbán Balázs fényképei a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum gyűjteményében*. Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839–1916. Haáz Rezső Alapítvány. Székelyudvarhely, 2001. 44–51.; Ortutay Gyula: *Orbán Balázs*. Magyar Csillag. 1943. március 15.

22 Kevésbé ismert történelmi munkái: *A Lábatlan család síremléke 1400-ból*. Századok. 1869. 492–497.; Várhegyi lelhely. *Archeológiai Értesítő*. III. 1870. 267.; *Confessio fidei unitariae*. Keresztény Magvető. 1874.; *A székelyek származásáról és intézményeiről*. Bp., 1888.

23 *Pesti Hírlap*. 1883. január 19.

24 *Parlamenti karcolatok*. 1883.

25 Daniel Gábor: *Udvarhelyszéki események*. Kézirat a Haáz Rezső Múzeum tulajdonában. 1890. évi bejegyzés

26 *Pesti Hírlap* 1883. január 26.

27 Egyed Ákos: *Keressük Orbán Balázs titkait*. A Hét. 1979. 15. sz. 9–11.

28 Csatári Dániel: *Orbán Balázs emlékezete*. Tiszatáj. 1987. 3. 65.

29 Mérei Gyula: A *magyar polgári pártok programjai (1867–1918)*. Bp., 1971. 194–225.; *Politikai hitvallásunk*. Orbán Balázs: *Sztambultól Szejkéig*. Debrecen, 1990. 82–86.

30 *Orbán Balázs emlékezetére mondott ünnepi beszéd*. 1908. Haáz Rezső Múzeum. Paál Árpád kézirathagyatéka. 289. sz.

31 Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. Valóság. 1968. 10. 88.

32 *Országgyűlési beszédei*. 1871. november 7-től 1872. április 16-ig. Pest, 1872. 100.; II. 1872. nov. 29-től 1875. május 15-ig. Bp.,1875. 156.; III. 1875. aug. 28-tól 1878. június 30-ig. Bp., 1878. 282.; IV. ... az 1878–1881-ki országgyűlésen. Bp., 1881. 408.; V. ... az 1881–1884-ki országgyűlésen. Bp., 1884. 304.; VI. ... az 1884–87-diki országgyűlésen. Bp., 1887. 402.

33 Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Magyarország története 1867–1918. Bp., 1934. I. 269.

34 Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest. 1868. 451–476.; Heltai Ferenc: *A gazdasági liberalizmus hazánkban*. Budapesti Szemle. 1885. XCVIII. 276–289.; Veliky János: *Az ipartámogató Kossuth*. Századok. 1994. 5. 818–830.

35 *A költségvetés általános tárgyalásakor mondott beszéd*. 1871. december 4. I. 5–10.

36 *Az erdélyi kir. Biztosság kérdésében mondott beszéd*. (1871. december 9.) I. 10–16.

37 Uo.

38 *Határozati javaslat a székely-kivándorlás ügyében*. 1872. március 14. I. 81.

39 *A görgényi uradalmakról mondott beszéd*. 1871. december 12.; A kincstári erdők ügyében mondott beszéd. 1871. december 12.

40 *Az 1877. költségvetés általános tárgyalásakor*. 1876. november 21.

41 *Az adóhivatalok szaporításaellen mondott beszéd*. I. 22.

42 *A személyeskereseti s más adókról és a sóról*. 1873. március 17.

43 Egyed Ákos: *Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és zsellérkérdés történetéből* Háromszéken (1848–1896). Aluta. 1971. 235–279.

44 *Az erdélyrészi birtokviszonyok rendezéséről szóló törvényjavaslat általános vitája alkalmával*. 1880. június 5. IV. 270–276.
45 Orbán Balázs: *Eszmetöredék nemzetgazdászati hivatásunkról*. Udvarhelyi Híradó. 1877. szeptember 22.
46 Uo.
47 *Kossuth és Erdély ügye*. Székely Nemzet. 1886. március 20.
48 Orbán Balázs: *A székely ipartörténelem szüksége*. A Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület Második Évkönyve 1877-re. Bp. 1878. 83.
49 uo. 85.
50 Orbán Balázs: *Eszmetöredék nemzetgazdászati hivatásunkról*. Udvarhelyi Híradó. 1877. szeptember 22.
51 *Az 1877. költségvetés általános tárgyalásakor*. 1876. november 21.
52 *A székely-udvarhelyi zálogkölcsön-intézet első évi zárszámadása 1873 december31-én*. Székelyudvarhely, 1874.
53 Daniel Gábor: *Udvarhelyi események*. Kézirat. 1895. évi bejegyzés.
54 *Székely Nemzet*. 1886. február 28.
55 Orbán Balázs: *Közönyös nép rossz sorsát megérdemli*. Baloldal. 1876. szeptember 14.
56 Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*. Bp., 1879. 314.
57 *A Romániai szerződés ellen*. 1875. december 17.
58 *A Romániai szerződés ellen*. 1875. december 17.
59 *A szentkeresztbányai vasgyár és az oláh vámháború*. Székely Nemzet. 1886. július 3.
60 *Magyarország a Balkán-piacon*. Székely Nemzet. 1888. október 18.
61 *Az erdélyrészi képviselők értekezlete*. Székely Nemzet. 1888. január 23.
62 *A határszéli vámokról*. 1873. június 23.
63 *A Székelyföld*. II. 77.
64 *A só-jövedék fölemelése ellen*. 1875. december 14. III. 30–34
65 *A személyes kereseti s más adókról és a sóról*. 1873. március 17. *
66 *A parajdi sóutak érdekében*. 1873. február 18.
67 *A héjasfalvi-ghymes útvonal ügyében*. 1873. február 17.
68 *A Magyar Gazdasági Egyesület emlékirata a magyarországi vasutak tárgyában*. Budapesti Szemle. XV. 1862. 119.
69 *Hol menjen el a vasút?* Ellenőr. 1848. június 15.; Kővári László: *Az erdélyi vas út*. Ellenőr. 1848. augusztus 4. in: Zepeczaner Jenő: Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Székelyudvarhely. 1999. 113–116.; 135–136.
70 A *Magyar Gazdasági Egyesület emlékirata a magyarországi vasutak tárgyában*. Budapesti Szemle. 1862. XV. 114.
71 A székelyföldi vasútépítés gazdag irodalmából: Cserey Zoltán: *Vasútépítési törekvések a Székelyföldön a 19. század utolsó felében, különös tekintettel a Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda vonalrész kiépítésére*. Acta. 1997. 289–296.; József Álmos: *Háromszéki vasúttervek és a Brassó-Háromszéki helyi érdekű vonal megépítése*. Acta. 1997. 279–284.; Pál Judit: *A székelyföldi vasutak kezdetei és jelentőségük*. Acta. 1997. 5.
72 Daniel Gábor: im. 1880. évi bejegyzés
73 *A szeszadó-törvény tárgyalásakor*. 1884. március 5. V. 265–278.
74 *A kisüstökkel való pálinkafőzés ügyében a Székelyföldön*. 1880. március 18. IV. 195–197., és *A székely törvényhatóságoknak a kis üstökkel való pálinkafőzés engedélyezésére vonatkozó kérvényének tárgyalásakor*. 1879. március 8.
75 Kozma Ferenc: i. m. 284.
76 Egyed Ákos: *Kossuth és a székelyek1848-ban*. Századok. 1994. 5. 847–848.
77 *Határozati javaslat a székely-kivándorlás ügyében*. I. 81–87.
78 Peterdy Gábor: *A kincstári uradalmakon lévőtelepítvény-községek rendezéséről*. Budapesti Szemle. 1869. XV. 3-20.
79 *Ne telepítsék ki a székelyeket!* Székely Nemzet. 1890. május 1.

Jakabffy Elemér és a kisebbségi gazdasági gondolkodás

Balázs Sándor

A kisebbséggé vált erdélyi magyarság életének első két évtizedében – a két világháború között – szellemi életünk tagolódásának volt egy jellegzetessége: megszűnt az eszmék világában a normális körülmények között tapasztalható munkamegosztás, a művelődés egyes szakterületeinek természetes önállósága, viszonylagos elkülönülése megszűnt. Ennek meghatározott okai voltak. Az anyanyelven folyó szakképzés nem foghatta át a kultúra minden pászmáját, így nem képezhettek ki a szükségleteknek megfelelően olyan értelmiségieket, akik hivatásszerűen egyetlen területen szolgál-

ták volna művelődésünket, biztosítva ily módon egy és ugyanazon időben a többé-kevésbé kizárólagos szakszerűséget és a sokszínűséget. Más szóval: az átfedések a kultúra különböző ágai között kényszerűségből fakadtak, így adódott aztán az, hogy például az építész, a grafikus, a drámaíró, a politikus egy személy lehetett (Kós Károly), vagy mondjuk a zeneakadémiát végzett karmester egyben tevékenyen politizált (Willer József).

E szabály alól nem jelentett kivételt a korabeli gazdasági gondolkodás sem. Nem állítjuk, hogy nem léteztek e területre specializálódott szakemberek (mondjuk egy Gyárfás Elemér, akinek bankszindikátusi munkálkodása fényesen igazolja gazdaságtudományi jártasságát), de nem is egy lett közülük egy másik, mondjuk a jogtudomány területéről elindulva, teszem azt, szövetkezeti jogász (dr. Nagy Zoltán). Még az olyan tőrőlmetszett gazdasági szaktekintély is, mint amilyen Szász Pál volt, eredetileg szintén jogi, nem pedig közgazdaságtudományi diplomát szerzett. A hazai magyar gazdasági gondolkodást megtermékenyítő elmék ebben a periódusban rendszerint a művelődésünk más, ettől távolabb álló pászmáin nagyot alkotva lettek ugyanakkor a gazdasági eszmék gazdagítói. Ekképpen ismerjük az unitárius lelkésznek, a kiváló írónak, visszhangos útleírások szerzőjének figyelemre méltó gazdaságtani vizsgálódásait és gyakorlatát (Balázs Ferenc). Volt, aki a hírlapírásban szerzett hírnevet, s főleg vezércikkeibe szőtte bele a gazdaságtan szempontjából sem elhanyagolható elképzeléseit (Spectator), mások – igen sokan – a szociográfia oldaláról közelítették meg mondjuk a falu gazdasági problémáit (Mikó Imre), vagy a statisztika szenvedélyes művelőjének minőségében hosszabbították meg e szaktudományi vizsgálódásaikat a gazdasági statisztika irányában (Venczel József). A „máshonnan jött", de itt s maradandót alkotók körébe tartozik Jakabffy Elemér is.

Nemzetiségpolitika – kisebbségi gazdaságpolitika

Jakabffy Elemér (1881–1963) képesítése szerint nem volt közgazdász, neve – akárcsak annyi hozzá hasonló, máshonnan elindult kortársáé – mégis feljegyezhető a gazdasági gondolkodásunk történetét rögzítő aranykönyvbe. Igen gazdag, sokrétű munkálkodását az őt bemutató és a válogatott írásait újraközlő kötet[1], valamint az általa alapított és 22 évig szerkesztett *Magyar Kisebbség* című folyóiratról szóló monográfia[2] olvasóközelbe hozta. Éppen ezért ez alkalommal csak életének azon legfontosabb mozzanataira emlékeztetünk, amelyek sokféle minőségén belül közvetlenebb kapcsolatban állnak a mostani, a gazdasági problémák iránt érdeklődő mivoltához. Mint annyian mások, ő is jogi doktori diplomát szerzett. S ez szimptomatikus, nem véletlen, hogy a

jogtudománnyal behatóan megismerkedő korabeli magyar értelmiségiek közül annyian építettek hidat a jogtudomány és a közgazdaságtan között. A jogi panaszok, a jogkövetelések javarésze ugyanis így vagy úgy, közvetlenül vagy közvetve összefüggött, nem állt távol a gazdasági élet visszásságaitól.

Jakabffy Elemér nem csak áttételesen, jogászi képesítése révén, hanem közvetlenül is kötődött az anyagi javak termeléséhez, ez – a mezőgazdálkodást befolyásoló, őt személy szerint is érintő jogi szabályokkal együtt – mintegy rákényszerítette arra, hogy elmélkedjék a gazdasági élet összetevői felett. Földbirtokos volt a Bánságban, s így – a főhatalom megváltozása után – a saját bőrén érezte a román állami intézkedések kihatását a mezőgazdaságra. Ez a helyzetéből fakadó ösztönzés is arra késztette, hogy ne csak a termelő tevékenységet befolyásoló jogi törvényekről morfondírozzon, hanem a gazdaságon belüli törvényszerűségekről is.

Jellemző, hogy első megjelent munkáját földbirtokosként közölte ugyan, csakhogy ebben mégis a mezőgazdasági cselédség helyzetének a javításán töpreng. (Ezt egyébként ennek az írásának a címe is elárulja: *Mit kell tennünk elsősorban a gazdasági cselédkérdés megoldása érdekében?,* Budapest, 1904.) Látja a gazdasági érdekellentéteket, de tulajdonosi mivoltából nem következett az egyoldalú munkaadói érdekvédelem. Igyekszik olyan megoldást találni, ami megfelel a cselédségnek – a nyugdíj biztosítása, a szövetkezeti összefogásra irányuló ösztönzés, az életkörülményeik javítása –, de ami ugyanakkor földbirtokos érdek is, úgy, mint a munkavállalók anyagi ösztönzésével növelni a termelést, a jobb életviszonyaik biztosításával megakadályozni a munkaerő-vándorlást, ami a földtulajdonosnak és a földet megművelőnek egyaránt előnyös.

A más művelődési pászmákról elinduló sorstársaihoz kötődött abban, hogy maga is végigjárta azt az utat, amely e korban külön-külön – egyeseknél mondjuk a statisztikától, másoknál a jogtudománytól vagy a szociográfiától – a gazdaságtanig vezetett, csakhogy nála mindezek a megközelítési módok szintetizálva jelentkeznek. Jellemző például, hogy a gazdasági statisztika jeles művelőjeként is nyilvántartjuk, anélkül, hogy ő maga szakmailag a szó szűk értelmében statisztikus lett volna. Azt viszont feljegyezhetjük, hogy életének egyik konfliktusos helyzetét éppen az idézte elő, hogy 1923-ban visszhangos munkát jelentetett meg *Erdély statisztikája* címmel, amelyben számos, a gazdasági helyzetre vonatkozó, hivatalosnak nyilvánított adatot helyesbített. Ennek következtében támadások érték a román nacionalizmus részéről, sőt hadbírósági eljárást is indítottak ellene. A szociográfiától a gazdasági eszmék irányába vezető ösvényt is megjárta, egyfelől közvetlenül ő maga, másfelől oly módon, hogy lapjában, a *Magyar Kisebbség*ben felkarolta a faluszociográfiai

munkálkodást.[3] Ötvösd községről például konkrét adatokra építkező, mások számára mintául szolgáló faluszociográfiát közölt folyóiratában.[4]

A gazdasági létközeg elemzéséhez eljutó korabeli jogásztársaihoz viszonyítva azonban nála valami plusz jelentkezett: a romániai magyarság gazdasági sérelmeit, jól megalapozott gazdaságpolitikai érveléssel, kivitte a „nagyvilágba". Nevéhez hozzáragasztották a „kisebbségi külpolitikus" megjelölést, s nem alaptalanul, ugyanis leginkább ő volt az az erdélyi magyar politikus, aki a kisebbségi nemzetrész legfőképpen gazdasági (de nem csak) problémáit a nemzetközi fórumok elé tárta. Aktív (radikálisnak tartott) magyarpárti politikus volt (akit háromszor beválasztottak a román parlamentbe), az Országos Magyar Párt gazdasági szakosztálya elnökeként feltérképezte az erdélyi magyarság gazdasági sérelmeit, s közzétette *Népkisebbségi kívánságaink és feladataink* címmel (Lugos, 1935). Genfben a Népszövetségben tehát igen jól dokumentáltan sikerült neki a világ tudtára adni a kisebbségi magyarságot ért előnytelen gazdasági diszkrimináció eseteit.

Az említettek mellett más vektorok is összefutottak gazdaságpolitikai vizsgálódásaiban. A jogászi, a szociográfusi, a statisztikusi láttatás mellett például fellelhető benne esetenként az is, hogy a gazdasági létszférát az etika nézőpontjából helyezi górcső alá. Ez elsősorban arra vonatkozik, hogy a romániai magyar kisebbséget ért gazdasági sérelmeket erkölcsileg is elítéli.[5] E szerteágazó megközelítés viszont nem zárta ki azt, hogy amolyan „egyszempontú" gondolkodó legyen. S éppen ebben hozott újat a két világégés közötti hazai magyar politikai (és nem csak politikai) gondolkodásban kortársaihoz viszonyítva. Mindent nemzeti kisebbségi szempontból vizsgált. Nem jelentett ez csőlátást vagy elfogultságot, inkább csak azt érzékeltette, hogy nincs olyan társadalmi jelenség, amely a kisebbségi helyzetbe jutott nemzetrész számára ne tartalmazna – persze ilyen vagy olyan mértékben – a nemzeti hovatartozását érintő mozzanatokat, s gazdaságpolitikai nézeteiben éppen ez jelent új színt. Origóba helyezett nemzeti kisebbségi szempontú gazdaságelméleti nézeteket fogalmazott meg.

Ez a kisebbségi gazdaságpolitikának nevezhető láttatás első pillantásra leszűkítőnek tűnik, hiszen e terület problematikájának csak egy népcsoporttal kapcsolatban álló vonatkozásait fogja át. Igen ám, de ez a horizontszűkítés ugyanakkor a látókör tágítását is jelentette. Gazdaságtani vizsgálódásaiban ugyanis felszínre hozott olyan elemeket, amelyeket a specifikumot nem fókuszáló megközelítés esetleg homályban hagyna.

A nemzetek közötti gazdasági és politikai ellentétek

A nemzetiségközpontú látószögből szemlélődve az első kérdés, aminek nekiütközött, az volt, miként viszonyulnak egymáshoz a gazdasági, politikai, jogi tényezők; általában is, és a kisebbségi kérdés rendezésében különösen. Determinista gondolkodó volt, s a meghatározottság-elmélet melletti kiállása jól jellemezte gazdaságpolitikai elmélkedéseit is. Híve volt a gazdasági létszféra meghatározó szerepének, a nemzetiségi viszályokhoz és feszültségekhez mérten is.

Gazdasági determinizmusa azonban nem merevedett kizárólagos meghatározottsággá. Alapelvként fogalmazta meg, hogy a kisebbség valóságos jogegyenlőségének valóban előfeltétele a gazdasági élet demokratizmusa – más szóval az, hogy a kisebbség pusztán nemzeti hovatartozása miatt ne kerüljön hátrányos helyzetbe –, de a gazdasági demokrácia hiánya egymagában még nem lehet oka az elnemzetlenítésnek. Való igaz, hogy a termeléssel és a javak elosztásával összefüggő nemzetiségi sérelmek az irányban is hatnak, hogy a kisebbségi népcsoportok tagjai igyekeznek megszabadulni hátrányos helyzetüktől, s asszimilálódnak, de a gazdasági antidemokratizmus elsősorban az anyagi létükre hat, ám ez nem terjed át vasszükségszerűséggel a nemzeti hovatartozás körére. A földjétől megfosztott magyar telepest, a nyelvvizsgán megbukott tisztviselőt, a munkahelyétől nemzetisége miatt megfosztott munkást arra ösztönözte, hogy az életkörülményeiben beállt kedvezőtlen fordulat ellenére továbbra is birtokolja nemzeti hovatartozásának (felmondással, elbocsátással, elkobzással el nem vehető, legfeljebb jogi törvényekkel megbénító) meghatározóját: az anyanyelven művelt kultúrát.

Állította ezt azzal kiegészítve, hogy a művelődés szintjén megmutatkozó ellentéteket végső fokon nem lehet eloszlatni a gazdasági és politikai ellentmondások felszámolása nélkül. Szinte tézisként fogalmazta meg: „...előbb kell megoldani a nagy politikai és gazdasági ellentéteket a nemzetek között, azután magától jön a kultúrközeledés, a barátság és a szeretet”.[6] Lehet, hogy ebben a megfogalmazásban van némi túlzás, kétségbe vonható az a bizonyos „magától jön”. Az alapgondolat azonban – ha visszájára fordítva gondolkodunk – racionális: a nemzetek-nemzetiségek közötti egymásra találást előbb nem a kultúra körén belüli lehet elérni, ehhez elsődlegesen az járul hozzá, hogy felszámolják a gazdasági és a belőle fakadó politikai szembefordulásokat.

A telepes-ügy beavatott elemzője

Maradandó érdeme, hogy behatóan foglalkozott a kisemberek anyagi problémáival, jogvédő és jogkövetelő politikai munkálkodásának egyik nem

elhanyagolható pászmája volt az őket ért hátrányos gazdasági megkülönböztetés kipellengérezése. Tette ezt nem beszűkült pragmatikus módon, hanem úgy, hogy eközben a teória magaslatára emelte a mindennapi életüket megkeserítő visszaéléseket. E tárgykörben különös figyelmet fordított a bánsági telepeseket ért sérelmekre. A bánsági magyar telepesek ügyét egyébként képviselőként a román parlament elé is vitte.[7]

Sokoldalúságára jellemző, hogy kiváló történészi kvalitásait is gyümölcsöztette ezekben a túlsúlyban gazdasági vonzatú elemzéseiben. A történelmi előzmények nélkül ugyanis aligha lehetett megérteni a kisbirtokos telepeseket ért anyagi károkat.[8] A magyar kormány az 1881-ben létesült Krassó-Szörény vármegyébe – a török hódoltság még érezhető következményeinek enyhítésére – telepeseket hozott be. Ezek javarésze magyar volt, de akadtak közöttük németek is. Szerzőnk igen tárgyilagosan leírja, miként történt a betelepítés. A magyar kormány Torontál megyéből hozott földműveseket a Bánságba, az állandó árvízveszélynek kitett református magyarokat telepítette például a Szilha község határában levő erdőterület 4400 kat. holdjára, ahol létrehozták Szapárfalvát. Ez kezdetben nem váltott ki ellenérzést a környéken élő románokban. Nem merült fel kifogás az ellen sem, hogy az odatelepített magyarok és a zirchyfalvi németek 1883-ban létrehozták Betlenháza községet. 1888-ban viszont már hangosabb visszhangot keltett a boksányi járásban Érszeg és Izgár községek román lakosai között az, hogy ide is jöttek új földművelők. Ezután a betelepítés folyamata felgyorsult, s ezzel együtt a helyi lakosság elégedetlenkedése is. Pedig – érvel Jakabffy – „A telepesek olyan kincstári területre jutottak, amelyek soha román kézen nem voltak."[9] A tárgyilagosság kedvéért megemlít kivételes eseteket is, de ezeket orvosolták: „Nehogy a magyar telepesek következtében a román földmívelő gazdasági kárt szenvedjen, a m. kir. földművelésügyi miniszter 49 494/1882 számú rendeletével a telepes községek mellett levő román községeknek állatállományuk szükségleteinek megfelelő legelőterületet juttatott."[10] – írta.

Sohasem volt híve annak, hogy erőszakos, külső (állami) beavatkozással megváltoztassák egyes régiók nemzetiségi összetételét, ekképpen – bár ebben a sajátos esetben a gazdasági szükséglet, a parlagon heverő földek megléte részben indokolta a munkaerő bevándorlását a Bega-völgybe – ezt az akciót sem tartotta üdvösnek. De ez csak a múltra vonatkozott. Miután megtörtént, a régi bűnökért nem lenne szabad azoknak – az idetelepítetteknek – szenvedniük, akik ártatlanok.

A gazdasági folyamatok és nemzetiségi relációk egymásra hatásának tipikus esetével került szembe a jelenséget elemző szakember. Mivel a betelepültek és a környező helységek lakói különböző nemzetiségűek voltak – javarészt

román környezetbe kerültek a többségükben magyar földművelők –, az interetnikus feszültségek természetszerűen kaptak lábra. Különleges esete ez annak, amikor a leginkább gazdasági jellegű folyamat kihat a társadalmi együttélésre. Jellemző, hogy a témát elemző szakemberünk, aki a nemzetiségi összetétel megváltoztatására vonatkozó minden erőszakos intézkedést elmarasztalt, ugyanúgy jogosnak tartotta az ott élő románok berzenkedését e jelenséggel szemben, mint ahogyan indokoltnak vélte a magyarok tiltakozását is ugyanilyen helyzetben. „Érthető – írta –, hogy a Bega-völgy népi helyzetének kormányhatalmi beavatkozással történt ilyen megváltoztatása éppolyan elkeseredést szült a románokban, mint később a trianoni határ mentén színmagyar községekben a román telepítések a magyarokban."[11]

Számára azonban az sem mellékes, hogy a telepítések következményei vajon mindenben indokolták-e az ottlakók felháborodását. A nemzetiségi összetétel erőszakos megváltoztatása szemszögéből igen, de a gazdasági megokolások szempontjából aligha. Utalt arra, hogy román vélemény szerint „a telepes községek a szomszédos román községek pusztulásához vezetnek, mert gazdasági lehetőségeik megszűntek, de nemzetiségük is veszélyeztetve van az elmagyarosítási törekvések okából."[12] Nemzetiség-politikusunk ebből a viszonyulásból indokoltnak tartja román részről a nemzetféltést, azt viszont visszaveri, hogy a telepítéseket megsínylette volna a térség gazdasági élete. Így ír erről: „Amennyire méltánylandónak tartjuk annak helytelenítését, hogy zárt román nemzetiségi területre más nemzetiségűeket ékeltettek be, annyira nem tarthatjuk történelmi valóságnak azt, amit a (román(megyebizottsági tagok a szomszédos román községekről állítottak. Ezekre a telepítések nem azt a hatást gyakorolták, mint amiről a bizottsági tagok panaszkodtak. A községek gazdaságilag jobban fejlődtek, mint azelőtt, és bennük a román elem számbelileg, nemzeti érzésben és anyagilag is gyarapodott."[13] Ezt a megállapítást a statisztikus Jakabffy számadatokkal támasztja alá: ezekben a falvakban tíz év alatt minden negyedik házra a szalma vagy zsindely helyett cseréptető került, megépült a Lugos-Marosille közötti vasútvonal, Lugos erőteljesen bekapcsolódott a gazdasági élet vérkeringésébe, a gyorsan szaporodó falvak fiataljainak jó részét felszívták a gyárak és ipari vállalatok. Mindez közvetlenül vagy közvetve összefügg a telepesek szorgalmas munkájával. Az 1911-ben Lugoson tartott gazdasági kiállítás igen jól bemutatta ezeket az eredményeket. Keserűen teszi hozzá: „A románság vezetői előtt ez sem tette megnyerővé a telepeseket. Ellenük tovább folytak a panaszok, és az egész telepítési politika ellen."[14]

A gazdasági felvirágzás és a nemzetiségi feszültségek növekedése került itt szembe egymással. Szerzőnk jól megalapozott teoretikus hozzáállással disztingvál. Különbséget tesz a jelenség gazdaságpolitikai vetülete és az ilyen jel-

legű döntések alanyai között. A múltra nézve továbbra is helyteleníti a magyar kormány betelepítési politikáját, de – mint a fentiekből kitűnt – az ellen hevesen tiltakozik, hogy emiatt a telepesek, e politika alanyai szenvedjenek. A következtetés kidomborodik: a nacionalista mentalitás feszültségeket szít akkor is, amikor pusztán gazdasági meggondolásból az ilyen ellentéteknek nincs helyük. Ez is beleépül a gazdaság és nemzetiségi viszonyok korrelációját vizsgáló Jakabffy-féle koncepcióba.

A gazdasági élet és a nemzetiségi súrlódások közötti viszonyról megfogalmaz egy megfontolandó általánosítást, amely túlnő a telepes-ügyben tapasztalt szembeforduláson, azon, hogy az anyagi érdek és a nemzetiségi meggondolások egymásnak feszülnek. A nemzetkisebbségek VIII. kongresszusán elhangzott beszédében leszögezte: „...miként annak idején az államok polgárai között harc állandósult a vallási differenciák miatt, most ez a harc a nemzetiségi különbségek miatt folyik, lekötve mérhetetlen olyan energiát, melyet a gazdaság igényel."[15] Míg az előbbiekben arról értekezett, hogy a telepesek egyszerű jelenléte miként vált ki negatív reagálást elfogult román nemzeti körökben – annak ellenére, hogy ennek a jelenségnek kedvező kihatásai mutatkoznak meg a többségi oldalon is –, ezúttal megfordítja a viszonyt, s arról szól, hogy a nemzeti érzelmek feltüzelése miképpen hat ki negatívan a gazdasági életre. Az eredmény mindkét vonatkozásban ugyanaz: leköt mérhetetlen olyan energiát, melyet a gazdaság igényel. Akár úgy, hogy egy adottsághoz (a betelepítettek jelenlétéhez) nacionalista előítélettel közeledik, s ezzel fékezi az idejutottak energiájának zavartalan felszabadulását, akár úgy, hogy, még vélt okot sem keresve, nemzetiségi konvulziókat, interetnikus harcot provokál ki, s ezzel fogja vissza a gazdasági felvirágzás szolgálatába állítható energiákat

A földreform – kisebbségi gazdaságpolitikai nézetben

A gazdasági helyzet elemzését felvállaló kisebbségpolitikus figyelmét nem kerülhette el egy olyan esemény, mint az 1921-es földreform, s még inkább annak kisebbségi vonzata. Jakabffy a maga gazdaságpolitikai kvalitásait e tekintetben messzemenőn igazolta.

A gazdaságpolitika kifejezésben benne van a politika szó, ennek jegyében lapszerkesztőnk igyekezett szélesebb politikai keretek közé elhelyezni a földreform szigorúan mezőgazdasági vonzatait. A legkézenfekvőbb kiindulópontot e tekintetben a *Gyulafehérvári Határozatok* jelentette, annak is az elhíresült III/5. pontja, amely így szólt: „Gyökeres agrárreform (...) Ennek az agrárpolitikának vezető elve egyfelől a kiegyenlítődés előmozdítása, másfelől

a termelés fokozása."[16] Két alapvető fogódzó van tehát ebben: 1) a kiegyenlítődés; és 2) a termelés fokozása. Az agrárreform egész Jakabffy-féle gazdaságpolitikai elemzése arra épül, hogy e két ígéretnek Románia nem tett eleget. Erre nézve közölt meggyőző információkat az említett *Erdély statisztikája* című könyvében, de az itteni ténymegállapításokon túlmenően koncepcionális megközelítésben, elméletileg is alátámasztja a számadatokat. Becsületére legyen mondva: nem csak utólag jelezte a földreform álságos voltát akkor, amikor már nyilvánvaló volt az eredeti célkitűzéseinek megcsúfolása, hanem előrelátóan, magával az aktus bekövetkezésével szinte egy időben.

Földbirtokosi minősége nem akadályozta meg abban, hogy ne helyeselje a demokratikus földosztást. A kifogása arra utalt, hogy ez a reform nem tartotta következetesen tiszteletben a demokrácia elveit. Mégpedig két szempontból: egyfelől a maga általánosságában, mindenkire kiterjedően (ezzel jelezte, hogy a földosztás visszásságai minden állampolgárt érintenek), másfelől a kisebbségi specifikum szemszögéből, értve ezen azt, hogy hátrányos megkülönböztetésben részesítette az itt élő magyarság tekintélyes falusi rétegeit, a javaktól megfosztott volt földtulajdonosokat ugyanúgy, mint a földhöz jutottakat.

Ami most már a két említett fogadkozást illeti: a bánsági magyarpárti politikus kimutatta, hogy a földreform egyáltalán nem szolgálta a beharangozott kiegyenlítődést. A kisparasztok egy része valóban kapott földet a nagybirtokok egyikéből-másikából, csakhogy ez – furcsa módon – visszájára fordult. Mivel az új tulajdonosoknak nem voltak megfelelő eszközei a föld megművelésére, rövid időn belül áruba bocsátották a kapott földdarabot, s így a kiegyenlítődés helyett a nagyobb birtokok gyarapodása következett be. Hiszen a terjedelmesebb földterületek birtokosai, nem pedig más kisbirtokosok vették meg ezeket a parcellákat. S még ha ez átmenetileg azonnal nem is történt meg, akkor is kialakult egy sajátos függési viszony egyfelől azok között, akik rendelkeztek termelési eszközökkel, másfelől az új földtulajdonosok között, akiknek ideiglenesen rendelkezésükre bocsátották ezeket az eszközöket. Ennek rendszerint a bérbevevők eladósodása lett a következménye, ami megint csak a föld eladásához és a nagyobb birtokok területének gyarapodásához vezetett.

Az itt jellemzett jelenségnek egyelőre még nem volt sajátosan kisebbségi vetülete, hiszen a román parasztokat ugyanúgy érintette, mint a kisebbségieket. Az antidemokratizmus kisebbségi oldala azonban igen hamar kidomborodott, s ezt a nemzetiségpolitikusunk reflektorfénybe helyezte. A világra kitekintő elemző összevetette e román földreformot a Nyugaton, de ugyanakkor a Szovjetoroszországban véghezvitt hasonló reformmal. Dániában, Franciaországban, Németalföldön vagy Poroszországban az agrárreformnak lehetett üdvös hozzájárulása a kiegyenlítődéshez, de Romániában éppenséggel ezzel

ellentétes tendencia bontakozott ki, aminek a sajátos nemzeti kisebbségi oldala szembeszökő. Az Ókirályságban nem léteztek olyan latifundiumok, mint Erdélyben, ott inkább a nagy-, de nem az óriásbirtokok húztak hasznot a kiosztott földek megvételéből. Erdélyben azonban a latifundiumokat – de nem a magyar, hanem az immár román kézre került hatalmas birtokokat – gyarapította. „A bihari grófok helyébe beül a liberális, érdemdús, hogy a társadalmi kiegyenlítődés tökéletes legyen" – állapítja meg gúnyosan.[17] A földreformnak ezt a romániai magyarságot nyíltan sértő voltát egyébként a román politikai nyilvánosság számára is leszögezte. A *Magyar Kisebbség* című folyóiratot vezető „triumvirátus" (Jakabffy Elemér, Sulyok István, Willer József) vitába szállt Leonte Moldovan kamarai képviselővel, s a honatyának írt válaszlevelükben a román politikus – s rajta keresztül a román közvélemény – elé tárták a földreform mélyen magyarellenes voltát, „...a magyar nagybirtokosoktól kisajátított latifundiumok ma román kézen vannak..."[18] – írták.

Felfigyelt arra is, hogy a román bankpolitika igen mostohán bánik a kölcsönökre szoruló magyar kistulajdonosokkal. E tekintetben mélységesen egyetértett a korszak kiemelkedő magyar bankszakemberével, Gyárfás Elemérrel. Egy alkalommal nyílt levelet írt Nicolae Iorgának, a professzor figyelmébe ajánlotta a *Magyar Kisebbség* című folyóiratot, s az ebben megjelent Gyárfás-cikkről egyetértően így vélekedik: „a legnagyobb tárgyilagossággal mutatja be, hogy a Banca Nationala milyen mostohán dotálja hitellel a magyar intézeteket. Gyárfás hangjában semmi agresszivitás, tárgyilagosan csak a számokat sorakoztatja fel."[19] Nos, hitelekben nem csak a magyar intézetek nem részesültek, hanem azok sem, akiknek a földreform után erre szükségük lett volna.

Az agrárreform kedvezőtlen kisebbségi következményeinek vizsgálatakor nem feledkezett meg kedvenc témájáról, a magyar telepeseket ért sorscsapásokról. A földreform volt ugyanis az, ami megadta a kegyelemdöfést a telepes kisgazdaságoknak. A gazdasági statisztikus ezúttal is előbukkan belőle. Egyik felmérésében[20] rendkívül akkurátusan bemutatja név szerint, egyedekre lebontva, hogy a betelepítettek annak idején mennyi pénzért vették meg a kisbirtokukat, mennyit fizettek vissza az erre a célra felvett kölcsönből, milyen népes a családjuk, mekkora föld maradt meg nekik a reform után. Kiderül, hogy az eredetileg 16, 20, 24 holdas ingatlanukból az agrárreform legtöbbször csak 4–5 holdat hagyott meg, a kisajátított termőföldekért pedig szemszúrásból kötvényeket kaptak. Ez is igazolja az itt megfogalmazott végkövetkeztetését, mely szerint a földreformmal megvalósult a román állam célja, az, hogy „a telepes községek lakosait törpebirtokossá tegye... két évtizeden belül őket teljesen koldusbotra juttassa."

Sokatmondó elméleti tézist szövegezett meg a földreform mennyiségi oldalával kapcsolatban. Maynard Keynes egyik, a szovjet agrárreformot elemző tanulmányára támaszkodva[21] kiemeli, hogy a „túl radikális" földosztás ugyanolyan káros, mint a „tessék-lássék". A szovjetek országában végbement fölreformot „túl gyökeres"-nek nevezi. S itt ugrik be a mennyiség mint az agrárreform minőségét meghatározó tényező. Két, látszatra tisztán mennyiségi fogalommal operál: hányan kapnak földet és mennyit. A felfokozottan radikális (a szovjet mintára végbemenő) agrárreformot a „túl sokan" „túl keveset" jellemzi. Ez a legkevésbé sem megoldás, mivel az a bizonyos „túl kevés" előbbutóbb a „semmit" fogja jelenteni, hiszen az igen kis földparcellán a paraszt nem képes megélni, így eladására kényszerül. A „kevesen" „túl sokat" egyáltalán nem nevezhető reformnak, hiszen agrárreform-e az, amelyik csak a kiváltságosokat juttatja szükségleteiken felül földhöz. Jakabffy mélységesen egyetértett a nyugati közgazdász levezetésével, a „hányan" és „mennyit" racionális arányában látta az igazán demokratikus földosztás lényegét. S éppen ennek az aránynak a hiányát rója fel a romániai változatnak. A „hányan"-nal is baj volt – tehát nem minden rászoruló kapott földet –, a „mennyit" pedig túl fukarul állapították meg.

A csíki magánjavak és a vagyonközösség gazdasági elemzése

A földreformból származó magyar kisebbségi bajok sűrűsödtek a csíki magánjavakat ért méltánytalan eljárások körül. Jakabffy, a kisebbségi gazdasági sérelmek orvoslását felvállaló politikus nem kerülhette meg ezt a fájó pontot sem, a székely vagyonközösséget ért aljas támadások ellen erélyesen fellépett – még a genfi fórumok elé is vitte az ügyet –, ugyanakkor elméleti, közgazdaságtani elmélkedéseket is folytatott a közbirtokosság gazdasági életben játszott szerepéről. Természetesen ez alkalommal is a szokásos „egyszempontúság" szerint, kiemelve e termelési és értékesítési forma kihatását a nemzeti kisebbségi létre. Egyik ütőkártyája az volt, hogy a román állam előnytelenül, diszkriminatív módon viszonyul a székely határőrvidék közös vagyonához, az ehhez hasonló vagyoni állapotokat román oldalon egészen másképpen értékeli. A beszterce-naszódi román határőrök kollektív vagyona és a csíki magánjavak, minőségük tekintetében, nem különböztek egymástól, s ezt az utóbbi román közvagyont mégis érintetlenül hagyták, a csíkiakat viszont megfosztották az ugyanolyan úton szerzett javaiktól.

A történészi véna, a gazdaságtörténészi kvalitásai ennek kapcsán is megmutatkoztak. Történelmileg feltárta a határvidékeken meghonosodott ilyen sajá-

tos tulajdonforma kialakulásának folyamatát. Érdemes idézni, miként szintetizálta ezt a tulajdonviszonyokban megmutatkozó mutációt. Figyelemre méltó, hogy ebbe az elemzésébe kritikai felhangok is keveredtek az 1918 előtti magyar gazdaságpolitikának egyes visszás következményeire nézve, ami viszont nem érintette a már kiformálódott köztulajdonforma létjogosultságának és védelmének felvállalását. „A Határvidék polgáriasítása előtt az ott létező községeket és határőr-családokat az állami erdőkben fázás, legeltetés, makkolás és egyéb haszonélvezetek joga illeti meg. A polgárosítás bekövetkeztével a már említett 1871. évi királyi intézkedés, illetőleg az ezzel kapcsolatos 1873. évi XXXX. tc. ezeket a jogokat megszüntette oly módon, hogy azon állami erdők felét, amelyekben az említett jogok érvényesültek, kihasította, és az illető községek kizárólagos birtokába bocsátotta. Mivel az egyes községekre súlyos lett volna a külön-külön rájuk eső erdőterületek kezelése, a tényleges megosztás helyett e községek úgynevezett vagyonközösséget létesítettek, amelyek hivatása lett mindazon teendők elvégzése, amelyeket az erdők kezelése, kihasználása, a jövedelem hovafordítására vonatkozó határozatok végrehajtása stb. igényeltek.

Azok, akik a Vagyonközösség élén álltak és annak közgyűlésein döntő befolyással rendelkeztek, a kezükre került igen nagy vagyon kezelésével jelentékeny politikai befolyáshoz jutottak, melyet sajátos felfogásuk szerint, de legkevésbé sem a magyar állameszme érdekében használtak fel.[22]

A csíki magánjavak törvénytelen eltulajdonítását úgy értékelte, hogy ez az aktus ellentmond a gyulafehérvári ígéret azon kitétének, mely szerint a földreformnak ösztönöznie kell a termelés fokozását. A köztulajdonnak ez a történelmileg meghonosodott formája, amely minden kezdeti visszásság ellenére (amikor is e vagyon kezelői, politikai befolyásukat felhasználva, nem mindig szolgálták az egykori államеszmét) a kisebbséggé válás után már a nemzetrésznyi fennmaradás biztos bástyájává vált, ekképpen az antidemokratikus felszámolása nem csak gazdaságilag vetette vissza az adott vidékeket, de az ott élő kisebbségek önfenntartásának anyagi bázisát is gyengítette.

A nagy és kis gazdasági egységek kölcsönös együttléte

Jakabffy határozottan fellépett az ellen, hogy a földreform nyomán – addig, amíg a földhöz jutottak nem bocsátották áruba parcelláikat – bekövetkezett ugyan az ideiglenes szétdarabolódás, de ezt felváltotta az egészségtelen s főleg a kisebbség érdekeit sértő módon végbement tulajdon-koncentráció. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne lett volna híve a szétforgácsolódás hátrányait felszámolni hivatott nagy egységek megteremtésének. Bevallottan Deák

Ferenc gazdaságpolitikai elképzeléseinek elkötelezettje volt. Így nyilatkozott: „Deák Ferenc nagy alkotása lebegett szemem előtt, és így nyíltan állást foglaltam olyan gazdasági berendezkedés ellen, amely a nagy egységeket szétbontja" – mondta az Országos Magyar Párt elnöki tanácsának temesvári ülésén, majd így folytatta: „Azt hiszem, mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim, a szomorú idők, amelyeket átéltünk, teljes mértékben igazolták, hogy minél nagyobb gazdasági egységekre szabdaljuk Európát, minél több vámsorompót és vámtarifát állítunk föl, annál súlyosabbá válik a gazdasági élet. Huszonöt év előtt hirdethettem ezt, és ma is ez a nézetem. El kell követnünk mindent, hogy a nagy gazdasági egységek – politikai áldozatok árán is – helyreálljanak."[23]

Nem túlzunk, ha megállapítjuk, hogy szerzőnk megelőzte korát, üzenetet küldött a következő évszázadnak, évezrednek, amikor is (napjainkban) kezd körvonalazódni az az összeurópai gazdasági struktúra, amelyről a magyarpárti politikus 1935-ben még csak álmodozott. Levezetésének van legkevesebb három olyan eleme, amely figyelemre méltó.

1) Világosan leszögezi, hogy a nagy gazdasági egységek előnyben vannak a szétdaraboltsággal szemben. Ez a „nagy" a határokon átívelő „nagy"-ra vonatkozik, az országokon belül pedig a „nagy" nem a latifundiumokat jelenti, inkább arra utal, hogy a „túl kicsi" és a „túl terjedelmes" között meg kell találnia a tulajdonnak azt a nagyságát, amely a legalkalmasabb a gazdaságosság érvényesítéséhez.

2) Visszaállításról szól, vagyis szerinte valamikor létezett ilyen nagy gazdasági egység. Nem mondja ki szó szerint, de érthető, hogy egyebek mellett az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági egységteremtő funkciójára is gondol. Végül is a monarchia szétesése után államok alakultak ki, s ezek között a gazdasági egység valóban létezett annak idején a régi államstruktúrában, még ha akkor nem is független országok kapcsolataként. Nincs szó nála valamiféle nosztalgikus múlthoz való viszonyulásról, s a legkevésbé sem a monarchia visszaállításának hiú ábrándjáról, csupán arról, hogy egy politikai államhatár valamikor biztosította a nagy egységben folyó egészséges gazdálkodást. S ezt kellene visszaállítani – politikai restaurálás nélkül. Persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy nála ezek a bizonyos nagy egységek Európa-szintűek, tehát a monarchia biztosította gazdasági összehangolásnál nagyobb körívűek. Kérdés, vajon ilyen mértékrendben lehet-e szó helyreállításról? Volt-e valaha egész Európa ilyen közös gazdasági régió? Jakabffy, kontinensünk történetének jeles ismerője, e tekintetben is találhatott követendő próbálkozásokat földrészünk múltjában.

3) A legkényesebb pont az, hogy ezt a nagy gazdasági egységteremtést csak áldozatok árán lehet meghonosítani. S az áldozatvállalás – ezt világosan kimondja – a politikai határokat érinti. Nem belemagyarázás ebbe a gondolatba az, hogy az országhatároknak meg kell maradniuk (hiszen az áldozat nem

ezek feladására vonatkozik), de bizonyos értelemben veszíteniük kell merevségükből, más országoktól szigorúan elhatároló jellegükből. Más szóval – a kortárs román politikus, Nicolae Titulescu szóhasználatával – spiritualizálni, áteresztővé kell tenni őket. Azon persze vitatkozni lehet, vajon ez mennyiben áldozat, hiszen a hozadéka bőségesen megtéríti a felajánlást.

A visszafogottan liberális kisebbség-gazdaságpolitika

Gondolkodónk meggyőződéses liberális politikus volt. Liberalizmusa átsugárzott kisebbségi gazdaságpolitikai vizsgálódásaira is. Szabadelvűségét úgy jellemezhetjük, hogy az meggondolt, racionális, visszafogott, túlzásoktól mentes volt. Ebből a hozzáállásából fakadt az, hogy esetenként kénytelen volt szembefordulni a felhevült liberalizmussal. Megmutatkozott ez elsősorban abban, hogy a kizárólagosan csak az egyéni gazdasági érdekek mellett kardoskodó, individualista liberalizmust nem egyszer kipellengérezte. Az egyéni érvényesülés fontosságát nem tagadta, de amikor a társadalmi egyedek előnyét mindenek fölé helyezték, akkor az ésszerűség nevében vétót emelt az ilyen elfajult szabadelvűséggel szemben. S mivel mindenben a nemzetiségi vonzatot is kereste, ezt a bírálatát mind a román, mind a magyar (egykori többségi, majd kisebbségi) társadalmi közegben egyaránt érvényesítette. S ez a paritásos megközelítés becsületére válik.

Hajlamos volt arra, hogy analógiákat keressen a monarchiabeli többség-kisebbség, valamint a trianoni határok meghúzása utáni romániai román-magyar viszonyok között. S ennek jegyében a felfuvalkodott liberális gazdaságpolitikai nézetek kártékony hatását egyaránt érzékeltette mind az 1918 előtti Magyarország magyar többségének, mind az akkori román kisebbségnek az oldalán. Tette ezt annak szemléltetésére, hogy a megváltozott helyzetben ugyanilyen elbírálásban részesítendők a többség és kisebbség soraiban egyaránt jelentkező, ferde, felhevítetten liberális gazdasági értékítéletek.

Ami most már a monarchiában kisebbségben élt románság soraiban megmutatkozó, szigorúan csak az egyéni vagy a szűk csoportos gazdasági érdekeket szem előtt tartó, felforrósítottan liberális gondolkodás káros voltát illeti: e tekintetben prototípust alkotott. Egy névből – Burdia Szilárd – valamilyen általánosítható jelenség megjelölésére szolgáló „teminus technicust" faragott: a burdizmust. Ez a közrendőrből udvari tanácsossá előléptetett, majd az országgyűlési mandátum megszerzéséig felkapaszkodó román személy Jakabffy szemében annak a típusnak a megtestesítője, aki a nemzetiségéből fakadó elvárásokat feláldozza a személyi vagy szűk csoportos gazdasági érdekek oltárán. A burdizmus alapgondolatát

így határozza meg: „egyéni érvényesülés, anyagi előnyök megszerezhetése, egyes csoportok és vidékek gazdasági és kulturális érdekeinek könnyebb képviseltetése okából, feláldozhatók a nagy nemzeti szempontok is, elárulhatók a hivatott vezérek, és a sovén többségi kormányhatalomnak eszközévé lehet a nemzeti kisebbséghez tartozó egyén." [24] A nemzeti-nemzetkisebbségi (ez esetben a román) érzület feladása az egyéni-kiscsoporti gazdasági előnyök biztosítása céljából – ez az a szélsőségesen individualista liberális gazdaság-koncepció, amelyet szerzőnk minden léthelyzetben, így a kisebbséggé vált magyarság soraiban is elítélendőnek tart. Nemzeti önfeladás – gazdasági előnyökért. Íme az egyéni érvényesülést fókuszba helyező individualista gazdasági liberalizmus-eszme, amely kisebbségpolitikusunk szemében igen nagy bűn.

A „kizárólagosan nemzeti" gazdasági liberalizmus bírálata

Jakabffy látta ugyanakkor a vizsgált jelenség hátlapját is, azt, hogy nem csak a nemzeti önfeladás, hanem a rosszul értelmezett nemzeti kötődés túlhevített átélése is elnyomhatja az egészséges, racionális liberális viszonyulást a gazdasági fejlődés szükségletéhez. Elfogulatlanságára jellemző, hogy ezt a jelenséget is egyaránt kimutatja mind az egykori, monarchiabeli többségi magyarság, mind pedig a királyi Románia legnagyobb nemzetének soraiban. Mindkét esetben a többségi nacionalizmus – vagy egyenesen a sovinizmus – kerül egymást taszító viszonyba az egészséges szabadpiaci követelményekkel. Érdemes ezt mikroszkóp alá tenni, mind az egykori magyarországi, mind pedig a nagyromániai körülmények között.

Érdekes eszmefuttatást vetett papírra a Nagymagyarországon egykor tapasztalható ún. „tulipán-jelenségről". Hadd emlékeztessünk arra, miként elemezte ezt a „kizárólagosan nemzeti" liberális gazdasági koncepciót, illetve az ehhez való saját viszonyulását. Vizsgálódásában ugyanis nem maradt meg az objektív értékítéletek szintjén, megjelenik saját maga alanyi mivolta is, az, hogy ő személyesen miként viszonyul az ilyen koncepcióhoz. Ebből mentalitásbeli hozzáállására következtethetünk, így gazdagodik nem csak az a kép, hogy miként vélekedett a „nemzeti-kizárólagos" gazdasági felfogásról, hanem az is, hogy ő maga mint ember milyen volt. Íme, hogyan jellemezte ezt az egyoldalú gazdaságpolitikai viszonyulásmódot, illetve miként helyezte szembe vele saját meggyőződését: „A politikai élet mezején első szárnypróbálgatásaim az úgynevezett tulipánkorszakra estek. Volt ugyanis egy idő a magyar közéletben, amikor a magukat magyaroknak vallók közül igen kevés kivétellel mindenkinek a mellén jelvény ékeskedett, így zománctulipán, annak bizony-

ságául, hogy az illető csakis a magyar ipart támogatja, minden más nem magyart megvet, és azáltal a magyarság sorsát előbbre vinni igyekszik.

Az én fiatal mellemen soha tulipánjelvény nem volt. Ezért nagyon sokan azok közül, akik ma igen messze állnak a magyar nemzeti gondolat támogatásától, sőt akik közül többen ezen gondolattal szemben nem valami barátságos magatartást tanúsítanak, engem nemzetárulással vádoltak, pedig bennem is lüktetett a magyar szív..."[25]

Szubjektív vallomás ez (és a folytatása), de ugyanakkor elméleti tézis, elvi állásfoglalás is. Átfogalmazva azt jelenti, hogy az általa elismert gazdasági törvények nem hatnak önműködően, nem az ember akarati tevékenységét megkerülve, nem spontánul törnek utat maguknak. Sőt, esetenként a szubjektív emberi viszonyulás – az általa elismert gazdasági determináltsággal szemben – egyenesen fékezi a gazdasági törvények megkövetelte kibontakozást. A nemzeti érzület és a gazdasági élet – általa feltételezett – „parancsa" között ily módon feszültség alakul ki, ezúttal nem a túllicitált szabadelvűség, a nemzeti érzületet kilúgozó, mindenen túlnövesztett egyéni érdekek lesznek fékjei a szerves gazdasági fellendülésnek, hanem éppen fordítva: a nemzeti hovatartozást hipertrofiáló kizárólagosság válik a gazdasági élet természetes alakulásának koloncává. Aforisztikusan tömör megállapítását akár gazdaságpolitikai alaptételnek is vehetjük: „Aki a gazdasági élet törvényeit a nemzeti sovinizmus Prokrusztész-ágyába szorítja, az a gazdasági életet menthetetlenül tönkreteszi."[26] Több igazságot kívánt sűríteni ebbe az egyetlen mondatba: elsősorban azt, hogy a gazdasági élet nem kaotikus összevisszaság, hanem törvényektől meghatározott; másodsorban szerinte a gazdaság immanens „követelései" csak „parancskiadást" jelentenek, de a végrehajtást egymagukban még nem biztosítják; harmadsorban a saját és a más nemzethez való viszonyulás nem lehet közömbös a tekintetben, hogy e sok-személyi hozzáállás következtében a gazdasági determináltság miképpen fog a felszínre törni; végül negyedszer: ha a társadalom tagjait megfertőzi a más nemzetekkel szembeni gyűlölet, akkor ez a soviniszta áfium hatékonytalanítja a gazdaságot terelő determinánsok működését.

Ugyanennek a jelenségnek a meglétét tapasztalta a harmincas években a román gazdaságpolitikában is. Ezúttal nyilván nem a tulipán volt a szimbóluma az ilyen törekvéseknek, hanem az emberek agyába betáplált jelszó: „Prin noi înşine", szó szerint: „Önmagunk által", lazább fordításban: „Önerőből". Az Országos Magyar Párt 1930-ban Lugoson megtartott közgyűlésén beszédet mondott, ez megjelent egy bánsági napilapban magyarul, mégpedig a hatás kedvéért román címmel: „Prin noi înşine".[27]

Ez a közleménye jól jellemzi lugosi lapszerkesztőnk gazdaságpolitikai fejtegetéseinek stílusát. Nem írt soha száraz gazdaságtani értékezéseket, ez a beszéde sem ilyen hangvételű, a személyébe felszívódó, a szépíráshoz közelítő újságírói közlési mód ez alkalommal szemléletesen tetten érhető. A hallgatóság és az olvasótábor számára hozzáférhetően, megjelenítően elemzett játszi könnyedséggel igen súlyos kihatású közgazdaságtani jelenségeket. A szemléltetésnek egyik módja nála a parabola volt. Az említett román gazdaságpolitikai jelszóban rejlő káros következtetéseket is egy ilyen példabeszéddel hozta emberközelbe. Érdemes ismertetni ezt, mert sokkal többet mond, mintha száraz és tudományos szakkifejezésekkel elemezné azt, hogy a „saját erőből" a retrográd bezárkózást szorgalmazza, bűnös módon elszigeteli az országot külföldtől. Meg aztán a puszta kijelentéseknél sokkal meggyőzőbb a parabolával történő jellemzés, mint az, mintha mondandóját egyszerű kijelentésként szögezné le ily módon: a mélységesen hazafiasnak tűnő ilyen gazdasági koncepció végső kicsengésében saját ellentétébe csap át, a haza érdekeit keresztezi.

Tarquinis Superbus római királyhoz – indítja az „érts belőle" áttételes bírálatát – elment a jósnő, a kumaei Sibylla, eladásra ajánlott fel neki kilenc könyvet, amelyekben megírta Róma jövőjét. Az árat túlságosan magasnak tartotta az uralkodó, s nem vette meg őket. Erre a jósnő elégetett a kilencből hármat, s ugyanazon az áron ismét felkínálta királynak megvételre a megmaradt hatot. Az ország első embere ismét elutasította a jósnő ajánlatát, mire Sibylla újból elégetett három könyvet a hatból. A megmaradt hármat viszont megint csak felajánlotta megvételre a királynak, anélkül, hogy az árajánlaton változtatott volna. Közben a király rájött, mennyire szükségesek neki ezek a kötetek, s a három könyvet megvette ugyanannyiért, mint amennyiért megvásárolhatta volna a kilencet. Eddig a példázat, amiből a Romániában eluralkodott, kizárólagosan nemzeti gazdaságtani teóriára és gyakorlatra nézve sokatmondó következtetések származtak.

A Jakabffy-beszédben az első konkretizálás a rádiógyártásra utal. Európában ebben az időben igen felkapott cikk lett a rádió, a rádiógyárak ezrei nőttek ki a földből. Romániában – a „saját erőnkből" jelszó jegyében – ezeket a készülékeket nem lehetett forgalomba hozni. Mi nem vagyunk rászorulva külföldre, megélünk magunk is – vélekedtek az itteni közgazdászok, politikusok, s kiadták a jelszót: román emberek Romániában gyártott rádiót hallgassanak. Igen ám, de ezek előállítása igen költséges volt. Kénytelenek voltak rájönni a szakemberek arra, hogy a külföldön készített rádióalkatrészekből kellene összeszerelni az „autochton" vevőkészülékeket. Csakhogy ezeknek az alkatrészeknek az ára most már magasan felülmúlta azoknak a rádióknak az árát, amelyeket a kezdet kezdetén, a rádió-konjunktúra miatt leszorított áron Nyu-

gatról könnyen beszerezhettek volna. A Tarquinius-jelenség tehát életre kelt. Kell-e ennél szemléletesebb és meggyőzőbb gazdaságelméleti bírálat, mint amilyent Jakabffy itt elénk tárt?

Az újságban is közölt e beszédében felhasznált egy másik, tanmesének beillő – szemmel láthatóan semmiféle valóságalappal nem bíró –, de metaforikus jellege miatt igen beszédes anekdotát. A szaktudományi mondanivalót hordozó esszeisztikus témakezelés ezúttal is hatékonyabbnak bizonyult, mint a rideg analízis. Napóleon – kezdi az anekdotázást Jakabffy – állítólag fogadott egy erdélyi utazót, s megkérdezte tőle: miért járja a világot? A peregrinus azt felelte, ötleteket keres a világban, s kérdéssel fordult a császárhoz: tudja-e az uralkodó, mi van felírva a delphoi templom homlokzatára, s a választ meg sem várva ő maga felelt saját kérdésére: „Gnoti se auton", vagyis: „Ismerd meg önmagadat". Erre a császár megkérdezte, tudja-e, mi van felírva a kolozsvári Szappan utcai kapura. A magyar világjáró nem tudta. Napóleon elárulta: „A legerősebb az, aki önmagát győzi le."

Jakabffy ebből a képzelet alkotta abszurd (Napóleon és a kolozsvári Szappan utca?) parabolából gazdaságelméleti következtetést vont le. Milyen jó volna, ha a román gazdaságpolitika megfogadná ezt a tanácsot – legyőzné önmagát –, kezet nyújtana a magyar kisebbségeknek az ország felvirágoztatása érdekében Ha szerzőnk eddig azt exponálta, milyen kára származik az országnak abból, ha gazdaságát elzárja külföldtől, ezúttal a többségi nemzetnek a kisebbségekkel szembeni begubózását tűzte tollhegyre. Közgazdaságtani terminológiával ez a gazdasági autarchia mindkét – a kifelé és befelé megmutatkozó –változatának elítélését jelentette.

„Ésszerű" és gazdasági antitotalitarizmus

Jól látta, hogy valamely ország gazdasági életét nem csak az önmagába zárkózás értelmében nem lehet elszigetelni másokétól, de abban az értelemben sem, hogy a környező országok gazdaságpolitikai opciói, akarva, akaratlanul is nagyon kihatnak nemzetgazdaságukra. Ennek a magától értetődő gondolatnak a harmincas évek második felében egyre nagyobb súlya lett, jelesül akkor, amikor az európai országokban a totalitarista rendszer kezdett tért hódítani, a maga terjeszkedő, más országokat önmaga alá gyűrni akaró gazdaságpolitikájával.

Kisebbségpolitikusunk figyelmeztetett erre a veszélyre, s tisztelet érte: nem tett különbséget a baloldali vagy jobboldali totalitarista társadalmi berendezkedések között. „Túlságosan közel élünk azokhoz a nagyhatalmakhoz, amelyekben az állami totálitás gondolata ma legnagyobb diadalát üli, ezért természetes, hogy ennek a gondolatnak kihatásait erősen éreznünk kell" –

mondotta 1937-ben az Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának sepsiszentgyörgyi ülésén.[28] Ugyanakkor megjósolta a totalitarista államberendezkedés szükségszerű bukását. Ez az előrelátása messzemenően dicsérendő, s végső következtetése szempontjából igaznak bizonyult mind a fasizmus, mind a bolsevizmus vonatkozásában.[29] Mindezek ellenére jóslatát mégis csupán félig megvalósulónak tekinthetjük, ugyanis e bukás okainak magyarázata már nem egészen fedte a későbbi eseményalakulást. Ez is rávilágít gazdaságpolitikai koncepciójának egyes elemeire.

Mélységesen racionális teoretikus volt, még akkor is, amikor gazdasági folyamatokat elemzett. Ez a totalitarista rendszerek szükségképpeni eltűnésének vizsgálatakor oly módon jelentkezett, hogy két, lényegében egyenrangúnak tartott oktényezőt feltételezett: az ésszerűséget és a gazdasági kauzalitást. Ezzel egy lényegében szubjektív, emberi faktor kerül mintegy azonos szintre a gazdasági életben szerinte működő determinizmussal. Mindkettőnek ugyanolyan szerepet tulajdonított: alkalmasak arra, hogy a totalitarista rendszer összeomlását eredményezzék. S ráadásul nem az együttes hatásukra számított, hanem a vagy-vagy viszonyába állította őket: vagy az ésszerűség fog véget vetni e rendszernek, vagy a gazdasági kényszer fog pontot tenni létezése után. Jól megérezte, hogy mindenféle totalitarizmus mélységesen irracionális, ellentmond a józan észnek, az azonban kétséges, hogy eltüntetéséhez egymagában elegendő lesz-e, ha szembeállítják vele a rációt. Értékelése szerint az ész részleges győzelme a gazdasági-politikai ésszerűtlenség felett már folyamatban van, „most már példáit látjuk annak is – érvelt említett beszédében –, hogy ezen kihatások ellenére akadnak mellettünk államok, ahol a totalitás gondolatától az ésszerű visszafordulás már érvényesül. Gondoljunk Jugoszlávia megváltozott kormányrendszerére, és talán azt mondhatjuk, a magyarországira is."[30] A történészek döntsék el, vajon egyes országokban a totalitarista beütésektől történő részleges megszabadulásban a rációnak milyen – vajon kizárólagos? – szerepe volt-e, az viszont biztos, hogy az ilyen társadalmi berendezkedés irracionális jellege elleni averzióval számolni kell.

Szerinte a jelzett folyamat minden valószínűség szerint ki fog terebélyesedni, vagy a ráció, vagy a gazdasági szükségszerűség térhódításnak következtében. „Ha majd ez az ésszerű visszafordulás – folytatta az előadó – még több államban jelentkezik, vagy a gazdasági élet parancsoló szükségszerűségében a kényszerű visszafordulás bekövetkezik ott, ahol az ésszerűen meg nem történik, akkor, mélyen tisztelt Uraim, egész biztosan elérkezik az az idő, amely a mi sorsunkban a nagy változást létrehozza, a mi életünket könnyebbé és szebbé teszi."[31]

Jó adag igazságmag húzódik meg ebben a levezetésben, bár a racionalitás ilyen felmagasztalása – az, hogy a szélsőséges diktatúrák szenvedő alanyaiban

felgyűlt ésszerűség lesz a sírásója ezeknek a rendszereknek – csak részlegesen fedte a valóságot. Félig-meddig igazság az is, hogy a gazdasági szükségszerűség ki fogja váltani – saját kifejezésével élve – azt a repulziót, amely a totalitarizmust sírba viszi. Ekkor, amikor még ki sem tört a második világháború, nemigen lehetett a jövőbe látni. Ezt ő maga is elismeri, amikor a fenti mondatot így folytatja: „Hogy ez az ésszerű vagy kényszerű visszafordulás mikor következik be, azt természetesen nem tudjuk."[32]

A gazdaságpolitikával is foglalkozó nemzetiségpolitikusunk érdemét azonban nem is abban kell keresnünk, mintha megjósolta volna a totalitarista rendszerek bukásának pontos időpontját, hanem abban, hogy előre látta ezt, s ebben a gazdasági tényezők szerepét erőteljesen kiemelte.

Jegyzetek

1 Jakabffy Elemér: *Nemzetiségpolitikai írások,* válogatta, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította Balázs Sándor, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1993.
2 Balázs Sándor: *Lugosi üzenet*. A Magyar Kisebbség című folyóirat monográfiája, Szatmárnémeti Kölcsey Kör, 1995.
3 Lásd erről: Balázs Sándor: *Szociográfia a Magyar Kisebbségben,* Korunk, 1981. 9. sz.
4 Jakabffy Elemér: *A régi telepesek pusztulása,* Magyar Kisebbség 1923. 9. sz.
5 Az egyik írásában (*Az első panasz,* Magyar Kisebbség 1924. 6. sz.) például azt elemzi, hogy a bánsági magyar telepesek kölcsönpénzért vették meg a nekik juttatott földeket, a részleteket lelkiismeretesen törlesztették, ennek ellenére megfosztották őket birtokuk javarészétől, s ezt a törvénytelen eljárást mint a hátrányos diszkriminációt esetét erkölcsileg is elmarasztalja.
6 J(akabffy) E(elemér): *Az európai politika a német-francia háború befejezésétől a világháború kitöréséig,* in: Ünneplő beszédek, Lugos, 1931, 110.
7 A képviselőházban elhangzott beszéde nyomtatásban is megjelent: *Jakabffy Elemér képviselő előterjesztése a kamara 1929. július 26-i ülésén a telepesek ügyében*. Magyar Kisebbség 1929. 15–16. sz. 623–624.
8 Lásd e történetiségről: Jakabffy Elemér 1. lábjegyzet, 94–99.
9 I. m. 96.
10 Uo.
11 I. m. 95.
12 I. m. 97.
13 Uo.
14 I. m. 99.
15 J(akabffy) E(lemér): *Előadás a VIII-ik Nemzetkisebbségi Kongresszuson,* Magyar Kisebbség 1932. 14. sz., 402.
16 A Gyulafehérvári Határozatokat többek között közölte a Magyar Kisebbség 1923/14. száma is.
17 Jakabffy Elemér: *Sorsdöntő agrárreform,* Magyar Kisebbség 1923. 15–16. sz., 575.
18 Jakabffy Elemér, Sulyok István, Willer József: *Válasz Leonte Moldovan kamarai képviselő úrnak,* Magyar Kisebbség 1923. 21. sz., 813.
19 J(akabffy) E(elemér): *Nyílt levél Iorga Miklós professzor úrnak,* Brassói Lapok 1925. szept. 20.
20 Jakabffy Elemér: *Kép az agrárreformról,* Magyar Kisebbség 1922. 6. sz., 190–192.
21 Jakabffy Elemér: *Van-e elég föld?,* Magyar Kisebbség 1923. 4. sz., 123–127.
22 Jakabffy Elemér: *Krassó-Szörény vármegye története különös tekintettel a nemzetiségi kérdésr,* Lugos, 1940, In: 1. lábjegyzet, 77–78.

23 Jakabffy Elemér: *Temesvári beszéd.* Elhangzott az Országos Magyar Párt elnöki tanácsának 1935. október 7-i temesvári ülésén, Magyar Kisebbség 1935. 22. sz., 200.
24 Jakabffy Elemér: *Burdizmus,* Magyar Kisebbség 1924. 8. sz., 337.
25 Jakabffy Elemér, 23. lábjegyzet, 199–200.
26 I. m. 200.
27 Jakabffy Elemér: *„Prin noi însine”,* Krassó-Szörényi Lapok 1930. október 23.
28 Jakabffy Elemér: *Nemzeti újjáéledések.* Elnöki megnyitó az Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának Sepsiszentgyörgyön 1937. szeptember 3-án megtartott ülésén, Magyar Kisebbség 1937. 19. sz., 497–502, in: Jakabffy Elemér: 1. lábjegyzet, 222.
29 Itt jegyezzük meg, hogy e beszéd elhangzása után a kommunista befolyás alatt álló MADOSZ üdvözlő táviratot küldött neki, s ezt a gesztust a baloldali irodalom évtizedeken keresztül úgy értelmezte, mint Jakabffy antifasizmusának közelállását a kommunista értékeléshez. Ha azonban alaposabban elemezzük a totalitarizmus elleni fellépését, kiderül, hogy ez mindenféle totalitarizmus ellen szól, akár a Szovjetuniót is beleértve. Ilyen kontextusban ez az üdvözlő távirat inkább félreértés volt a MADOSZ részéről, s kevésbé az „eszmetárs” üdvözlése.
30 23. lábjegyzet. 200.
31 Uo.
32 Uo.

Gazdasági gondolkodás Kós Károly életművében

Somai József

Miért foglalkozik egy közgazdász Kós Károly életművével? Kós talán közgazdász is volt? Nem. De a szépíró, építész, szerkesztő, grafikus, költő és közéleti munkás mindig a valóság talaján gondolta végig a múltat, jelent és jövőt. Kós Károlynak nem a leglátványosabb teljesítménye a gazdaság vagy gazdálkodás, azonban egész életét végig kísérte a gazdasági gondolkodás és a földszeretet, ami megmutatkozott szellemi munkásságán, valamint köz- és magánéletén.

1883. december 16-án született Temesváron, 1977. augusztus 24-én halt meg Kolozsváron. Életének állomáshelyei: Szeben, Kolozsvár, Budapest, Kalotaszeg, és ismét Kolozsvár. Megannyi társadalmi, közösségi, szellemi hatás

alakította és tette a romániai magyarság egyik legjelentősebb szellemi vezetőjévé. Életrajzával nem foglalkozunk, mert lexikonok, életrajzok, önéletrajzi vallomások bőven kínálnak lehetőséget arra, hogy az érdeklődő megismerje életútját. Jelen tanulmányban a gazdasági gondolatait kutatjuk, azt, hogy a természet valóságával, a földdel, a gazdálkodással, a gazdasági élettel, a faluval, a várossal, az élet mindennapjaival tartott szakadatlan kapcsolata hogyan fejeződött ki szellemi és közéleti tevékenységében.

Szemléletének alakulása

A fiatal Kós Károly már kezdő íróként felfigyelt a kalotaszegiek, székelyek, valójában az erdélyi magyarság alkotásainak különös értékeire, megannyi szépségeire, házaira, ruházatára, munkájára, eszközeire, hagyományaira és a kultúrájára. Észleléseit beépítette alkotásaiba: pitvarba, udvarba, tanyába, gazdaságba, gazdálkodásba, a hagyományok rendszerébe.

Olyan építész volt, aki az egész társadalmat szeme előtt tartotta. „Építészinaskodásom három évig tartott, és ez a három esztendő olyan szép volt, mint az itthoni hegyek közt a hegyek zendülése…”[1], vallja önéletrajzában.

Ha első, közéleti szereplésére figyelünk, azt látjuk, hogy az egész nemzete sorsán töprengett, gondolkodott. A történelem nagy átalakulásai, a polgárosodás okozta életmód-átformálás, a háborúk előidézte katasztrófák közepette a nemzet művészete s a népi hagyományok jelenthetik a megmaradás egyetlen fegyverét. „Nemzeti művészet” című előadásának (elhangzott a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság 1910. január 16-i ülésén) bevezetőjében írja: „Így éltünk ezer évig itt, sőt Attilától számítjuk magunkat, másfélezer esztendeig. Így érkeztünk el a XIX. század közepéig. A XIX. század az egész világ számára óriási változásokat hozott. A francia forradalom öntudatra ébreszti a tömegeket: a népet, mely addig a népvándorlás óta öntudat nélkül, mintegy álomban aludt át sok nehéz századot. A gazdasági fellendülés, a gyáripar, a közlekedés fejlődése, egyáltalán a gyakorlati tudományok fejlődése egy fél évszázad alatt nagyobb társadalmi átalakítást végzett, mint 1000 esztendő.”[2] Az olcsó közlekedés tömeges vándorlást okoz. Az ipari gócok vonzzák az embert, a kereskedelem toboroz. Leomlik a nemzetek közötti válaszfal. Nem fegyverrel harcolnak, mert felteszik a kérdést: „milyen helyet is foglal el az én nemzetem ma a művelt nemzetek sorába, mit tudnak produkálni ma: iparban, kereskedelemben, tudományban, irodalomban, művészetben?”[3] A művészet a valóságos fegyver. Az írek, finnek, lengyelek megmaradtak annak ellenére, hogy évszázadokig elnyomottak voltak, azonban a nemzeti művészetüket mentették át a századokon, mert: „De míg az írni olvasni tudás, azután a tudományok eleme-

inek ismerete, később magasabb fokon a mesterségek maguk elsősorban az önfenntartás céljait szolgálják, addig a nemzeti művészet a fajfenntartás és a legnagyobb és a legbecsesebb, sőt majdnem egyetlen fegyvere, vára." [4]

A fiatal Kósra két politikai eseménnyel kapcsolatos személyes élménye volt mély hatással: a románok felvonulása 1894-ben a kolozsvári bíróság előtt a memorandum, per nyomán, valamint a közvetlen részvétele a balázsfalvi nagygyűlésükön 1911-ben. Számára nagy megrázkódtatás volt a balázsfalvi gyűlés látványa, amelyen részt vett, mivel éppen átutazóban volt. Látta az Astra szervezte román nagygyűlést, és kényszert érzett arra, hogy benyomásait közölje másokkal is, így „Levél a balázsfalvi gyűlésről" címmel a *Budapesti Hírlap* hasábjain közöl cikket, melyben nem szidja, nem kicsinyeli le a gyülekezőket, sőt azt állapítja meg, hogy győzelem látszik az arcukon és komolyság. „Mert láttam Balázsfalván seregleni hatezer embert: főpapokat, tanárokat, birtokosokat, ügyvédeket és képviselőket, szegény prédikátorokat és dászkeleket, iparost és kereskedőt és pórnépet: egy egész társadalmat. Ez a sok különböző ember mind lelkesedésből, saját jószántából jött oda: nem inni, nem mulatni; csak lelkesedni, csak tanulni; vezéreit meghallgatni, hogy szavukat szívébe vésve, újabb tíz esztendőre való munkakedvet, nemzeti öntudatot vihessen haza az otthon maradottaknak.

Ezt mi magyarok nem tudjuk utánuk csinálni. Mi erdélyiek már fáradtak vagyunk; a magyarországi közvéleményt pedig nem érdekli a magyarság sorsa; de fontos az ott künn, hogy egy piszkálódásból élő újság terjesztheti-e szabadon a mocskot a magyar nép között a sajtószabadság szentségének védelme alatt vagy sem."[5]

Szomorúan állapítja meg, hogy a pesti lapok nem vették komolyan a nagygyűlést, pedig a magyarságnak lehetne belőle tanulni: hatezren gyűltek össze; halálos komolyan hallgatták meg a beszédeket; nem pózoltak, nem pufogtattak frázisokat: „Mert ez a gyülekezet nem Janku és Axentyje hordái többé, ez nem támad ellenünk kaszával és faágyúval. És nem fog többé Bécs szolgálatába állni. Ez itt már nemzet, mely öntudatos munkával, pénzzel és kultúrával szerelte föl magát."[6] Kós Károly jelez, figyelmeztet, hogy egy öntudatra ébredt nép, amely Balázsfalván keresi közös jövőjét, hatezer ember teljes komolyságával szereli fel magát: „Láttuk azt, hogy az odasereglett nép milyen áhítattal szívta magába vezérei tanítását, milyen lelkesedéssel hallgatta a sokszor unalmas beszédeket, hogy meg volt elégedve mindennel, amit kapott, nem kritizált semmit, de fizette örömmel filléreit az Asztrának. És nem volt ott rendetlenség, nem volt ott szó politikáról, nem volt ott izgatás: száraz számadatokat hallottunk; száraz tényeket soroltak elő a szónokok, majdnem unalmasan.

És az volt a benyomásunk, hogy ez volt az utóbbi esztendők egyik legnagyobb politikai eseménye, ez volt a legveszedelmesebb nemzetiségi politikai izgatás”[7]

Egy nemzet ébredését látta a rendezett, fegyelmezett nagygyűlésen, mely már a jövő történéseinek előrejelzése, melyre Budapest oda sem figyel, mert nem érti, nem érzi jelentőségét. „Ma az Asztra gyűlés után tudhatjuk – ha csak el nem fedtük szemünket, be nem dugtuk fülünket –, hogy a vagyonilag, társadalmilag, sőt kultúrailag is szervezett oláh társadalom tisztában van erejével, céljaival; ez a társadalom fegyelmezett, fanatikus és – idealista. Ez a társadalom – nemzet.”[8]

Ez az írása tanúskodik arról, hogy elsők között (ha nem legelsőként) ismeri fel a román nép nemzetté alakulási folyamata által felszabadított nagy erőt, amely a térség jövőjében szerepet fog játszani.

Aggodalommal állapítja meg, hogy nincs magyarországi „odafigyelés”, Erdélynek nincs állami támogatása, de belső erő sincs. Az erdélyi székely kongresszusokra már senki oda sem figyel, a sepsiszentgyörgyi hitelbank bezárhat, mert kong az ürességtől. A kolozsvári EMKE gyűlésre érkező 600 résztvevőt 60 ezer magyar alig vállalja, míg Balázsfalva 2500 lakosa 6000 embert látott el. Ha pap volna, a vasárnapi igének Dávid 38. zsoltárának 11. és 12. szakaszát választaná, amelyik így szól: „11.§. Szívem dobogva ver, elhágy erőm, s szemem világa – az nincs már velem. 12.§. Szeretteim és barátaim félreállanak csapásomban; rokonaim pedig messze állnak.”[9]

A fiatal műépítész számára komoly és szomorú élmény volt a balázsfalvi nagygyűlés, amelyről a Benkő Samuval folytatott beszélgetésben (1976) a következőképpen tesz vallomást: „Ezek reám nagy benyomást tettek. Láttam, hogy itt valami más van, mint amiről nekünk, diákoknak Budapesten beszélnek. S hogy van valami nagy hiba a politikában... Én azért mégiscsak azzal maradtam, hogy itt Transsylvániában van valami, amit tudomásul kell venni s amihez mindnyájunknak alkalmazkodni kell.”[10] Később életrajzában visszatér az eseményre, s azt az utólagos következtetést vonja le, hogy sajnos szeme másokkal ellentétben, s főleg a szász és román kibontakozást lebecsülő budapesti hivatalosságoknál jobban és messze előre látott, mert később igazolódtak írásának kételyei: „A két erdélyi kulturális egyesület két közgyűlésének hűséges fotográfiáját foglaltam össze egy írásomban, a tanulságaival együtt, amit összehasonlításuk kapcsán levontam: hogy melyik nép vezetői szolgálják népüket úgy, ahogy azt szolgálniuk kellene? És hogy a különbségeknek mi lehet (sőt lettek is) következményei.”[11] – mondja önéletrajzában.

Miután Sztánát és a kalotaszegi környezetet megismerte és már otthonának tekintette, 1912-ben megalapítja a *Kalotaszeg* című lapot, mely csupán 12 számot ért meg, mindamellett, hogy előtte már gazdag írói tapasztalata volt

(Erdély *ország népének építése, a Székely balladák, Atila királról ének, Régi Kalotaszeg).* A lap nagyon fontos állomás volt életében, mert ekkor vállalja fel végleg Kalotaszeg népének sorsát, ekkor fedezi fel, hogy mennyit küszködik a nép, és ekkor válik örök életre szolidáris a dolgozó emberrel. Csak látszatra vidéki lap, hisz már a kezdettől kisugárzik egész nemzetére, sőt már az első számaiban megtaláljuk a később kibontakozó transzilvanizmusa gyökereit az *Erdély és a pesti közvélemény* című írásában, amelyben szigorúan ítéli el azokat, akik nem ismerik fel Erdélyország gazdasági, kulturális jelentőségét.[12]

A lapot azzal a szándékkal indítja, hogy ismeretterjesztő tevékenységével támogassa a falusi népet. Nem hiányzik a lapból sem a politika, sem a kultúra, sem az irodalom, s a *Gazda* állandó rovata a lap minden számában hasznos tanácsokat nyújt a falu emberének. Ez a rovat a lap minden számában mindig más és más időszerű gazdakérdést vet fel és tárgyal.

A *Kalotaszeg* az első *Gazda* rovatban rugalmasabb gazdálkodásra hívja fel a kis- és középgazdák figyelmét, mert az elavult, csak az önmagát kiszolgáló gabonatermesztés a gazdálkodás lassú elsorvadását hozza magával. Ajánlása a következő:

„Ennek a cikknek keretében csak a következőket akartam konstatálni:

1.) Hogy a munkáskérdés annyira fontos a kalotaszegi gazdákra nézve, hogy e kérdés megoldásától függ existenciája.

2.) Hogy ezt a kérdést csak a gazdaság üzemének gyökeres megváltoztatásával lehet megoldani.

3.) Hogy ez a változás abban áll, hogy a külterjes és különösen szemtermelésről át kell térnie úgy a kisgazdának, mint a középbirtokosnak a kerti gazdálkodásra, ipari növények termesztésére, szőlőtermesztésre és gyümölcstermesztésre, végül pedig az okszerű állattenyésztésre." [13]

Egy másik számban arra figyelmeztet, hogy Kalotaszegen nincs tejszövetkezet, alig van hitelszövetkezet, és kevés kétes értékű fogyasztási szövetkezet létezik, de termelőszövetkezet egy sem, pedig a kolozsvári és a nagyváradi piac „kínálva-kínálja pénzüket a termelő gazdának zöldségért, tejért, tojásért, majorságért, gyümölcsért" pedig kötelessége lenne az okos gazdának, hogy „ne várakoztassuk sokáig, különben máshol keres és fog is kapni kielégítést."[14]

A további számokban is a falusi gazdákat érintő, gazdakérdéseket tartalmazó fontos információkkal szolgál: figyelmeztet, hogy az elmúlt év szárazsága miatt a széna ára tavaszra drága lesz, s még ne pazarolják el olcsó áron;[15] miután a gabonatermő gazdának fontos a más vidékek gabonatermelésének helyzete és a gabona ára ezekről bővebb adatokkal informál;[16] Pirkner János hegyvidéki agrárpolitikáról írt cikke hatására kiáll a havasi legelők védelméért s mondja: „s ha szívünkön hordjuk a hegyvidéki nép sorsát, akkor agrár-

politikánkat sürgősen ki kell terjeszteni az alpesi gazdálkodásra is"[17]; üdvözli a Földművelésügyi Minisztérium intézkedését, hogy a hetüs borjak eladását betiltja, „mert marhaállományunk fejlődésének a borjuk és növendékállatok eladása áll leginkább útjába."[18]

A további számokban a *Gazda* rovat foglalkozik a türei szőlészet tanulságos múltjával és a jövő lehetőségével Kalotaszegen, továbbá az állattenyésztés hanyatlásával is, amelyet elsősorban a belterjes gazdálkodás és a tudásszerzés hiányának tulajdonít, mert: „A gazda tőkéje tudás nélkül ekként a föld meddő értéknövelésében jut kifejezésre, ahelyett, hogy belterjességgel valósággal fokozná a nemzeti vagyont. A belterjes gazdálkodással pedig az állatállomány hatalmas kifejlődése szükségképpen együtt jár."[19] A szövetkezeti székház és népház építését szorgalmazó minisztériumi segélyezést ki kell használni, amelyben „örökre szóló segítség" és/vagy kamatmentesített kölcsön formájában nyújtott támogatás a falusi gazdaságok felemelkedéséhez oly fontos szövetkezeti mozgalomnak alapkérdése.[20] Üdvözli a földművelésügyi, belügyminiszteri és közoktatásügyi minisztériumok körrendeleteit a közbirtokossági erdők védelme tárgyában, tekintettel arra, hogy: „az okszerű kezelés mellőzésével a nyereség minél nagyobb elérése végett történt kihasználás következtében ezek az erdők rendszerint megsemmisülnek és értéktelen kopár területekké válnak, tekintettel továbbá arra, hogy az ilyen elidegenítés az erdők értékét nem ismerő eladók kiszámíthatatlan megkárosodását is előidézhetik"[21]. Rovatában ismerteti továbbá a falusi gazdák tanulságára a földművelésügyi miniszter jelentését a vetés és mezőgazdaság állapotáról, a szántóföld jövedelme emelésének lehetőségeiről, úgy, mint: jó vetőmag; mély és gondos talajművelés; gyomirtás fontossága; jó vetésforgó alkalmazása; céltudatos trágyázás.

Az általa szerkesztett *Kalotaszeg Gazda* rovatának itt felvázolt néhány gondolata nemcsak jelzi Kós Károly megkülönböztetett figyelmét a falusi gazdák és a gazdálkodás iránt, de igazolja a gyakorlatból és szaktudásból fakadó konkrét ismereteit, amelyeket a tanítás céljával igyekszik újságja révén eljuttatni a gazdákhoz és érvényesíttetni azokat a vidék felemeléséért, mert vallja, hogy: „Mi csak a figyelmet akarjuk felhívni. Mindenki a saját tapasztalása és gazdatársainál tapasztaltak és látottak alapján próbálja meg itt is, ott is javítani, tökéletesíteni tudását és kell, hogy idővel belássa, hogy mindaz, amire itt a figyelmet felhívtuk, szükséges és fontos, sőt életbevágó feladata kell, hogy legyen minden, a jövőre is gondoló gazdának."[22] Sajnálatos, hogy a lap 12 szám után megszűnt, Kós Károly más jelentős budapesti építészeti megbízásai miatt.

Jó néhány befejezett és befejezetlen építészeti munkája közepette besorolják a honvédokhoz, mert a kényelmesebb közös (osztrák-magyar) hadtestben való részvételt mint építész nem hajlandó vállalni. (Életrajzában frappánsan

és élethűen meséli el katonai élményeit és viszontagságait.) Még a háború befejezése előtt egy nemes megbízatása teljesítésére Budapestre utazik, ahol V. Károly királlyá avatásának ünnepségén az építészeti feladatokat vállalja fel.

A trianoni döntés a sztánai tanyáján találja, s rövidesen szembesül az erdélyi magyarság öngyötrő agóniájával, a lemondással, a kiábrándulással, az elveszett hittel, a nagy sokkal, amelybe a trianoni döntés sodorta. Ő az első magyar, aki ébresztőt fúj a Kiáltó Szónak nevezett röpiratában.

A Kiáltó Szó (1921. január 23-án jelent meg) az erdélyi magyarság mai napig is érvényesen csengő kiáltó szava maradt. Sajnos, érvényessége kimúlhatatlan, mert a kisebbségi sors keserves kínjait az erdélyi magyarságnak nyolcvan évig kellett viselnie, sőt ma is minden fondorlattal az életkörülmények lehetetlenné tételével minden okot felszolgálnak a kivándorlás segítésére. A romániai magyarság ugyanis máig sem jutott oda, hogy sorsa felett ne más döntsön, és hogy kikerüljön az egész XX. századot jellemző érdekterületnek számító nemzetközi nagypolitika számításaiból.

Ebben a röpiratban Kós Károly az életképes magatartásra hívja az elcsüggedt magyar népet, s olyan attitűd vállalására szólít, mely az önazonosság-tudat felvállalásával legyen képes az új – még ha nehezen elviselhető is – feltételekhez alkalmazkodni, a megmaradás egyetlen lehető útja nem a csüggedés, hanem a talpraállás, a nehéz munka vállalása, a cselekvés.

A kiáltvány reális képet nyújt a hont vesztett magyarság súlyos, nemvárt helyzetéről de hitet ad, mert kiútnak lennie kell ebből a reménytelennek tűnő vesztett helyzetből is.

„Régi zászlónk összetépve, fegyverünk csorba – lelkünkön bilincs.

De tudom: talpra állunk mégis.

De tudom: újra kell kezdenünk az izzadságos, nehéz munkát.

Tudom: vágni fogjuk kemény, vad sziklába az utat, melyen egy kemény, régi nép lép majd velünk és utánunk újra csak felfelé.” [23]

Az igazságtalan békedöntés még inkább megerősíti abban a vélekedésében, hogy az erdélyi magyarság magára maradt, és csak maga tud saját magán segíteni Isten segedelmével, új erős várak építésével.

„Senki sem fog segíteni minket; de akkor senki se is sajnáljon minket.

Építenünk kell! Fogunk hát építeni új erős várakat a régi Istennek. Az Egynek az Igazságosnak, az erős Istennek. Aki ide küldött titkos Ázsiából egykoron minket, és akit mi idehoztunk magunkkal. Aki oltalmazott mind ez ideig, és akit mi is megvédelmeztünk –magunknak.” [24]

Az építkezés alapja a nemzeti autonómia, amelyet megígért a gyulafehérvári román nagygyűlés határozata, s amely az erdélyi magyarságnak kapaszkodható lehet a fennmaradásra.

„Kétmillió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígért nekünk a Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi egyfelől akaratunk és erőnk, másfelől Románia józan belátása."[25] Sajnos az akkori ígéretek, hitek és vágyak 80 év után is a magyarság vágyódásának, sőt napjainkban belső viták örökzöld témája s mindig előtűnő kérdése, de Kós Károly akkor önmagába és másokba is hitet próbál önteni röpiratában.

„A rohanó idő füledbe harsogja: elég a passzivitásból. Ami eddig orvosság volt, és védelem is talán, de minden esetben becsület volt, méreg az ezentúl és gyávaság.

Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára.

Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonomiája."[26]

Azóta is sokan valljuk vele együtt, hogy az erdélyi magyarság megmaradásának egyetlen stratégiai útja az autonómia kivívása. Erről sose mondott le, és sose mondhat le a még több mint másfél millió magyar.

Ötven év múlva a *Korunk*ban megjelent Kalotaszegi vállalkozás címmel írott megemlékezésében találkozunk ismét a röpirat céljával, jelentőségével és hatásával: „...a sors kegyelméből a még élő tagjáról annak az ifjú és naiv szellemi-munkás triumvirátusnak, mely 1919 után „kiáltó szavával" elsőként próbálta hazai magyar tömegeinket az öngyilkos passzivitás letargiájából életre ébreszteni, megláttatni vele a valóságot, melyet a sors parancsából tudomásul kell vennie, és megmutatni a végső célt, melyhez az utat a maga erejével kell törnie, hogy megszervezhesse a maga belső életét és sajátos kultúrája megtartásához és építéséhez szükséges feltételeket."[27]

A Kiáltó Szóból fakadó erkölcsi kötelességének tekintette, hogy cselekedni is kell, hogy ne legyen pusztába kiáltott szó, és elindult, hogy gyakorlati megvalósításához mindent megtegyen, amit előrevetített a röpirat szelleme. Bejárta gyalog Kalotaszeget, s néhány hónapi kemény munkával megalakította az első erdélyi magyar politikai pártot, az Erdélyi Néppártot. „Erdély az erdélyi nemzeteké" jelszó alatt 1921. június 5-én Bánffyhunyad főterén meghirdette tíz pontos programját, melynek minden pontja ma is az erdélyi magyarság zászlajára tűzhető: erőszakos és soviniszta centralizálási törekvések elleni kiállást; a Gyulafehérvári Határozatok végrehajtása melletti kiállást; az anyanyelv szabad használatát; az egyéni és közszabadság gyakorlását; az oktatási és művelődési intézmények önálló működését. A valóban demokratikus szabadságjogok kérése mellett jelentős szerepet kapnak a gazdasággal kapcsolatos programpontok. Az Erdélyi Néppárt programjának tíz pontjából négy gazdasági jellegű, amelyek abban az időben előrevetítették a fennmaradáshoz szükséges vagyoni

megmaradást és megerősödést biztosító tényezőket. Ebből a programból a gazdasági kérdésekkel foglalkozó négy pont a következőképpen hangzott:

„6. Kívánjuk a szabad kereskedelmet és ipart. A forgalmat korlátozó intézkedések és minden ár maximális eltörlését. A becsületes kereskedelem megvédelmezését a spekulációval, korrupcióval és uzsorával szemben. A lakásrekvirálások és zaklatások megszüntetését, a családi otthonok szentségének és sérthetetlenségének biztosítását.

7. Kívánjuk az erdélyi földbirtokreform-törvénynek revízióját abban a tekintetben, hogy annak végrehajtásában ne a soviniszta gyűlölködés, de az összes nemzetekre egyenlően igazságos és minden állampolgárt egyenlő elbánásban részesítő tiszta szociális igazság érvényesüljön. A magyar telepesekre és a székely közbirtokosságra vonatkozó rendelkezések azonnal hatályon kívül helyeztessenek.

8. Kívánjuk a munka szabadságának elismerését és biztosítását. A munkásvédelmet. A munkásszervezetek szabadságának és a munkásjóléti intézmények önkormányzatának biztosítását. Kívánjuk, hogy a munka és a tőke örök harcába a hatalom ne avatkozhassék bele.

9. Kívánjuk az új adótörvények revízióját abban az irányban, hogy az adómentes létminimum emeltessék; a vagyon és nagyjövedelem magasabb adó alá vettessék; a hadinyereség valamint a nem törvényes úton szerzett mindennemű vagyon és jövedelem teljes egészében elkonfiskáltassék. Kívánjuk az elsőrendű szükségleti cikkek fogyasztási adójának és a monopóliumok eltörlését."[28]

Megfigyelhetjük, hogy a Kós Károly-i kívánalmak jó része csak a mai európai normák érvényesítése útján valósulhatnak meg (ez a megállapítás a program többi pontjaira is érvényes – S.J.).

Az Erdélyi Néppárt sorsát több leírásból ismerjük, s tudjuk szomorú sorsát, azonban legrészletesebben 1971-ben maga Kós Károly írja le visszaemlékezésében, „kalotaszegi vállalkozásnak nevezve" az első erdélyi magyar pártszervezkedést.[29] A Magyar Szövetség név alatt egyesült a Magyar Néppárttal (1921. július 5.), majd az Országos Magyar Párt néven egyesült a Magyar Nemzeti Párttal.(1922. december 28.). Kós Károly néhány társával még megpróbálkozott az Erdélyi Néppárt eredeti programját érvényesíteni, főleg ami a földművéseket, kisiparosokat, kiskereskedőket, tanítókat érintette volna, azonban a párt új vezetőségét ezek a kérdések hangsúlyosan már nem foglalkoztatták.

Önéletrajzában kiábrándultan megállapítja, hogy: „Ez a népünk érdekében való becsületes, hasznos és bátor plebejus-szervezkedés azonban felserkentette a maga múltbeli, mindenható politikai vezető pozíciójához görcsösen ragaszkodó és eddig a gyáva és káros politikai passzivitást propagáló magyar

egyházi és világi arisztokraták, a pénz és hitel velük szövetséges urait és dzsentri- meg polgárvazallusaikat, s most akcióba lendülve hirtelen megszervezték a politikai és gazdasági érdekeiket szolgáló, konzervatív-nacionalista Nemzeti Pártjukat – a dolgozó magyar nép pártja ellen."[30]

Megkísérelte ugyan a Néppárt visszaállítását, de akikre számított, cserbenhagyták, és így jutott ahhoz a döntéshez, hogy visszavonul a közélettől, és politikusi tevékenységét 1944-ig már nem is folytatta.

Születésének századik évfordulója alkalmából Ruff Péter Kós-köszöntőjében a következőket mondja: „Életműve egy kiáltvány, az első felocsúdás, a valóság tudomásul vétele, az 1920-as *Kiáltó-szó,* amely azt summázta, hogy a három nép, a magyar, a román és a szász évszázados szülőföldje, Erdély Romániává lett, s ő ebben a romániai Erdélyben keresi a magyar nemzetiség helyét, szerepét, jövőjét, jogát. Életműve egy tömeggyűlés, a bánffyhunyadi piactérre összehívott népgyűlés, amely 1921 júniusában kimondta az erdélyi magyar radikális, demokrata Magyar Néppártjának a megalakulását. S mikor a néppártját magyar részről a magyar urak elnyomták, szétzilálták, hogy helyette a saját úri pártjukat hívták életre – a Kós életmű az irodalom szolgálatában lobban föl újra."[31]

Az erdélyi magyarságba vetett bizalma azonban töretlen, melyre bizonyításként többek között az 1931-ben egy ismeretlen szerző (Székely Mózes álnévvel) által írt, nagy port fel vert *Zátony* című könyvének bírálata tanúskodik, melyben Kós megcáfolja az író fatalista bizonygatásait az erdélyi magyarság sorsát illetően. Az író szerint elkerülhetetlen a magyar tragédia Erdélyben, nincs mentség, mert az erdélyi magyar a végpusztulásra van ítélve. Kós akkor is, mint mindig, becsületes, lelkiismeretes, higgadt és őszinte vallomásra vállalkozik, és a nagy többséggel ellentétben meggyőzően cáfolja az erdélyi magyarság végzetességét prófétáló állításokat. Nem tudja, hogy mi a célja a könyvnek, de sejti, s azt mondja: „És ha sejtem is, nem akarom kimondani, mert olyan cél az, melyet Erdély minden valamirevaló, okosan és becsületesen gondolkozó magyarja az impériumváltozás legelső, kegyetlen és megalázó, de rövid ideje után elvetett magától, mint amely méltatlan hozzá és nem jó."[32] Kós Károly írásában nem prófétaszerepre vállalkozott, mint az említett könyv szerzője, azonban a reményt sugárzó gondolatai, úgy hisszük, mindennél hasznosabbnak bizonyultak, amikor valóban szembe kellett nézni (talán napjainkig) a kisebbségi sors kegyetlenségeivel.

Mozgalmas hatvanas évei (1944–1954)

Hatvanas éveinek első felében (1945-ben) a történések ismét új élet kezdésére kényszerítik Kós Károlyt. A háború végén, sztánai házának feldúlása után, beköltözik családjával Kolozsvárra. Életkora, valamint csalódásai ellenére az erdélyi magyarság, különösen a falusi lakosság sorsáért aggódó demokrata nem nézheti karba tett kézzel, hogy mi történik a világban, s mint valamikor a Kiáltó Szóban, újból megpróbál önbizalmat és a jövőbe vetett hitet ébreszteni népében. Ebben az időben sűrűn jelentek meg többnyire gazdasági vonzatú írásai a *Világosság*ban és az *Erdélyi Gazdá*ban, ugyanis látja, hogy a kor prioritása, az elmaradt falusi nép anyagi felemelkedése, vagyona és életmódját illető biztonságának megteremtése jelenthet kivezető utat a háború rombolásai után.

Talán pont ebben az időszakban jelentkezik leginkább írásaiban és opciójában a gazdasági elem. László Gyula a Kós Károly emlékezete című cikkében[33] mondja, hogy az ezerarcú, morgolódó, lelkesedő, magyarázó Kós Károly az erdélyi magyarság minden dolgában bölcsen, de konok kitartással vett részt. Ennek a cikknek a folytatásaként egy 21 lapos kiadatlan Kós Károly-i tanulmány négy lapját közli, amely Erdéllyel foglalkozik, s 1946-ban íródott, amikor még megvolt a Magyar Népi Szövetségbe vetett hit és a kibontakozás reménye. Ebben a kiadatlan tanulmányban így jelentkeznek Magyarország és Erdély különbségei gazdasági tekintetben: „A mohácsi vész után Erdély teljesen elvált Magyarországtól és az addig is meglévő különbségek a két országrész között méginkább növekedtek, úgy társadalmi, mint gazdasági tekintetben, aminek következtében a földnek, a földművesnek története is másként alakult itt, mint Magyarországon. Erdélyben általánosságban jobb a helyzet. Gyakorlatban sokat jelentett, hogy úgy a székely, mint a szász területen a föld közvetve vagy közvetlenül a földmíves nép tulajdona, amelyik földmíves egyenlő jogú tagja a maga autónom nemzetének.[34] Ugyanott így folytatja a gondolatot: „Egy másik különbség, hogy Erdélyben a föld nem tömörült soha túlságosan nagy egységekbe, mert a fejedelemség – a saját hatalma érdekében – mindig meg tudta ezt akadályozni. De a szellem szabadsága is nagyobb Erdélyben, mint Magyarországon, mert itt nem egy önkényesen uralkodó császár törvénytelen türelmi rendelete, de az ország törvénye biztosította a vallás és lelkiismeret szabadságát, és a törvény megtartásán katolikus és protestáns fejedelmek és urak egyenlően őrködtek.”[35]

A *Világosság* 1946. január 17-i számában írja: „Hisszük, hogy a sors akaratából a magyarságnak Erdély földjén megvan a maga rendeltetése, melyet vállalnia kell a közös emberi élet érdekében.”[36] Igaz, hogy másfél évvel korábban még nagyobb volt a remény, azonban hisz a kilábalás lehetőségében, hisz a kor-

mányprogramban még akkor is, ha az nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert az egyetem és a felsőfokú szakoktatás még mindig csak papíron működik, a gazdasági élet még igen zavaros. Szerinte közösen kell keresni a társadalom javítását, a magyarság mindenképpen csak egységben vívhatja ki harcát, mondván: „De azt is tudjuk, hogy maradéknyi nép vagyunk, mely nem folytathatja le az életéért és a szabadságért, az egyenlőségért, az emberi jogokért való nehéz harcát és munkáját szerte szaggatva különféle csoportokban és szervezetekben elporlasztott erőkkel, hanem csak úgy ha minden erő, amit benne vagyoni, világnézeti, műveltségi osztályok képviselnek, egyetlen összefogó szervezetben egyesítheti, ahol minden erőt a maga legmegfelelőbb helyen állít munkába."[37] Cikkében a célmeghatározást mindjárt követi az elképzelhető út megjelölése, amely nem lehet más, mint az értékek mentése, a szervezkedés és az építkezés egy igazibb élet felépítésének reményében. „A sors igazságtevő zivatara után az első munka kétségtelenül az élők és halottak számbavétele, a romok eltakarítása, a még menthető értékek mentése és a miköztünk rejtőzködő kártevők ártalmatlanná tétele volt. Végül az erdélyi magyarság minden építő, termelő, dolgozó demokratikus tagját, munkaszervét és erőtényezőjét egyetlen közösségbe kellett megszervezni, a réginél becsületesebb, igazabb, szabadabb és boldogabb (...) élet felépítése érdekében."[38]

A második világégés után sem hagyja el optimizmusa, népe iránti felelőssége, sztánai kifosztása után nagy veszteségként is már 1944-ben ismét előtérbe kerül életében a közéletiség, s azon fáradozik, hogy a romokon újra elinduljon az élet. Legfontosabbnak tartotta akkor a gazdaságiakat, éppen ezért abban vállalt szerepet is, nem csak számos gazdasági jellegű írásában, az Erdélyi Gazdában és a Világosságban – hanem vállalja az EMGE elnökségi szerepét, és a kolozsvári mezőgazdasági főiskolán igen gazdag és lelkes tanári, majd oktatás-szervezői szerepet is, mint dékán.

Ugyanezt az optimizmust sugallja a *Világosság* 1946. március 14-i írásában, amikor azt mondja, hogy: „Románia vállalta a demokráciát mint az ország és a népei életformáját, és mai kormánya vállalta az országnak a demokrácia életformájára való maradék nélküli átépítését. Hiszünk ennek a vállalásnak őszinteségében, és ebben az építésben magyar népünk őszintén vállalja a maga munkarészét."[39] Sajnos a későbbiekben ért csalódásaink a Kós Károlyi hittől és cselekedettől független valóság volt.

Ebben a cikkében különben hitet tesz az évtizedek alatt kialakult szövetkezeti hálózatok mellett, és bár ostorozza a liberális tőkés uralmat, jelzi, hogy a hajdani liberális törvények hozták létre a szövetkezeteket, amelyeknek minden segítséget meg kell adni, és a halódókat fel kell támasztani, mert: „ugyancsak a liberális törvények oltalma alatt és azok védelmében születtek meg a különbözőbb gazdasá-

gi szövetkezetek, melyek a dolgozó néptömegek gazdasági érdekeit békés és törvényes eszközökkel a lehető legsikeresebben tudták szolgálni. Gyakorlati sikerük népszerűvé tette őket a dolgozó társadalom minden rétegében és bebizonyította, hogy a gazdasági élet minden vonalán helyettesíteni tudják a nagytőke termelő hatását, anélkül, hogy szükségük volna a nagytőke érdeke szempontjából nélkülözhetetlennek bizonyult profitrablás erkölcstelenségére. A szövetkezeteknek ez az erkölcsös gyakorlatiassága eredményezte azt is, hogy a szövetkezet a néptömegek gazdasági életének természetesen életfejlesztő alkotórésze lett: a demokratikus népi társadalom berendezkedés nélkülözhetetlen szerve, a népek szabadságának és egyenlőségének egyik fontos biztosítéka."[40]

Több más korabeli gondolkodóval együtt (Szász Pál, Nagy Zoltán, Korparits Ede, Balázs Ferenc, Márton Áron) hitt a szövetkezeti mozgalom háború utáni életmentő erejében. „Magyar népünk gazdasági életének szerves része ma már a szövetkezet. Évtizedek óta építette ki az ország szövetkezeti törvényeinek betartásával a maga legkülönbözőbb irányú szövetkezeteit, melyeket megfelelő irányító, ellátó és ellenőrző központokban fogott össze. Ez a népünk akaratából életre hívott és az ő javát szolgáló, s az ő vagyonát képező szövetkezeti hálózat az elmúlt liberális-tőkés korszakban akadálytalanul teljesítette hivatását."[41] Már akkor látja a veszélyt (ami aztán be is következett), és figyelmeztet, hogy védekezni kell a központosítás ellen, mert megfojtja a szövetkezeti mozgalmat.

A háború utáni időszak éhező népének a kérdése az volt, hogy lesz-e élelem, melyre Kós Károlynak a válasza a *Világosság* 1946. március 4-i számában: „...az erdélyi föld és az erdélyi földműves nép ügyelésére rendelt, kötelességünknek érezzük erre a kérdésre legjobb tudásunk szerint azt válaszolni, hogy a magyar földműves ma is hűséges munkása a földjének. Tudja és egy pillanatra sem feledkezik meg arról, amivel földjének tartozik. A mi földművesünk termelni akar és bizonyára megnyeri a kenyércsatát, ha abban tudatlanság, gonoszság, erőszak meg nem akadályozza.

De kötelességünk nyíltan megmondani azt is, hogy földműves népünktől csodát ne várjon senki. Munkáját minden körülmények között el fogja végezni, de ehhez a munkához biztosítani kell számára azokat az előfeltételeket, amelyek az ő lehetőségein és erején kívül esnek. Biztosítani kell számára a békés termelőmunka lehetőségeit. Az életnek, a munkának biztonságát és a munkaeredmények számára való biztosítását."[42]

Az 1946. március 4-i *Világosság*ban megjelent Meg kell nyerni a kenyércsatát című cikkében még egy kedvező békeszerződésben bízik, és hisz abban, hogy az emberiség és ezen belül az erdélyi magyarság megtalálja a felfelé vezető utat. „Egy esztendeje olvashatjuk és hallhatjuk, hogy a világ győzelmes hatalmasai minden erejük megfeszítésével alapozzák az igazi végleges békességnek útját, ol-

vassuk és halljuk, hogy ez a békesség még ez esztendőben megszületik. És mi hinni akarunk abban, hogy ebben az esztendőben az emberi becsület és józanság megtalálja az utat, melyen az emberiség ismét felfelé kapaszkodhatik."[43]

A *Világosság* oldalait kihasználva, 1946-ban ismét üzenetet küld az erdélyi magyarsághoz a földműves falusi nép szívesen vállalt képviseletében. Először is megfogalmazza, hogy mit ért a nemzet fogalma alatt: „A nemzetet nem a nemzettagok száma teszi, sőt nem is közös nemzeti nyelv, hanem a történelmi hagyományokra alapozott nemzeti öntudat és hivatástudat. Külső jellemzője pedig az a kultúra, melyet sajátos szellemisége ki tudott termelni. Ha ez a megállapítás igaz – márpedig megcáfolhatatlanul az –, akkor az erdélyi magyarság nem egy kisszámú, elhanyagolható súlyú néptöredék, nem néprajzi különlegesség (populus) hanem nemzeti (natio) élő egységes és teljes nemzetszervezet, minden jellemző tulajdonságával, minden előnyével és minden súlyos tehertételével. És a nemzetképpen való továbbélhetése minden természetes jogával és minden súlyos kötelezettségével."[44] Teljes határozottsággal jelenti ki, hogy a nemzetként való önmeghatározásról nem akar és nem is fog a maga akaratából lemondani: „Nemzetképpen való természetes életjogáról soha egy pillanatra sem mondott le, bár a külső körülmények néha látszólag arra kényszerítették. Természetes, hogy erről nem akar és nem fog a maga akaratából lemondani a jövőben sem, és ittvaló elhivatottságának tudatában vállalni fogja annak legfőbb feltételeit is: sajátos lelki és szellemi kultúrája megtartását és fejlesztését."[45]

Felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai élet felerősödésével egy időben gondoskodni kell a mezőgazdasági szakoktatás kiépítéséről Erdélyben minden szinten: „Az eredményes termelő munkához s egyben szegény és elmaradt földmíves népünknek anyagi felemelkedéséhez, illetve társadalmi, gazdasági és politikai tényezővé való felerősítéséhez – élete, vagyona és munkája biztonságának megteremtésén kívül – szükség van még azokra a szakiskolákra, amelyekben közvetlenül megkaphassa eddig nélkülözött szaktudását, közvetve pedig az elmaradt mezőgazdasági termelésnek korszerű átépítése és okszerű szervezése céljából szükséges szakembereket. Legbiztosabb anyagi alapunk erősítésének pótolhatatlan feltétele tehát: ma teljességében hiányzó mezőgazdasági szakoktatás-hálózatunk kiépítését a legalsó földmíves iskolától a mezőgazdasági főiskoláig."[46]

Mindezt azért tartja fontosnak, mert a korszerű gazdálkodáshoz tudás szükséges, és a korszerű mezőgazdaság nélkül a romániai magyarság léte pusztulásra van ítélve: „Mert ne felejtsük el, hogy mezőgazdasági termelésünk jó és rossz eredményességétől, illetve földmíves népünk anyagi erősödésétől vagy gyengülésétől függ az erdélyi magyar nemzettársadalom többi osztályának, gazdasági

rétegének építőlehetősége is és végeredményben a romániai magyar nemzettársadalom léte és fellendülése, vagy elsorvadása és pusztulása."[47]

Elgondolkoztató, hogy ezek az 57 évvel ezelőtt megfogalmazott tézisek mennyire igazak ma is az erdélyi magyar társadalomra, ma sincs korszerű mezőgazdaságunk, ma sincs kielégítő szakoktatásunk, a falu szemünk előtt történő pusztulása tovább zajlik, és nem tudatosodott a már Kós által felismert tétel, hogy a romániai magyar társadalom léte a vidék, a falu megmaradásának és fellendülésének közvetlen alapfeltétele.

Ebben az időben más írásaiban is lelket próbál önteni a háború által megtört, az elveszett hozzátartozókat gyászoló, búslakodó magyar lakosságba. Az 1946-os szárazság, szegénység és éhezés időszakában is összefogásra szólít fel. Felkéri azokat, akik képesek rá, vállalják minél több szegény gyerek téli gondozását, taníttatását és eltartását, hogy minél kevesebben hagyják el az országot.[48] A föld munkájának törvénye című cikke[49] szerint csak akkor fog virulni a gazdaság s lesz eredményes a gazdálkodás, ha annak minden személyi összetevője becsületesen és hozzáértően végzi a ráeső munkát. Senkinek sem szabad megfeledkezni arról, hogy vállalt és kötelező munkájának hiánytalan teljesítése a nemzet életét jelenti, és a legkisebb hanyagság, munkakerülés, avagy rossz munka a legnagyobb büntetést, a pusztulást hozza, mert a munkafelelősség törvénye kérlelhetetlen, és kibújni alóla nem lehet senkinek.

Előrehaladott korát meghazudtolva járja a falvakat, Györgyfalván művelődési házat tervez, Széken templomot restaurál, végigjárja Kalotaszeget, hogy segítségére lehessen földijeinek, az *Erdélyi Gazda* főmunkatársaként. A hívó szóra ismét közéleti szerepet vállal. A Romániai Magyar Írók Szövetségének megalakulásánál bábáskodik, tagja a Romániai Magyar Népi Szövetség országos vezetőségének, az EMGE-nek, a Romániai Magyar Képzőművészek Szövetségének (egy időben elnöke), országgyűlési képviselő, 1948-tól szervezi a Temesvárról Kolozsvárra visszakerült Agrártudományi Egyetem keretén belül a magyar szakot, amelynek tanára, prodékánja, majd dékánja lesz, és itt fejti ki közel tíz éven keresztül oktatói tevékenységét 70 éves korában bekövetkező nyugdíjazásáig.

A Kolozsvári Agrártudományi Egyetemen végzett gazdag tevékenységéről és hatásáról, az akkori tanári és diákkollektívák szakképzéséről volt tanítványa (később az egyetem professzora), Veress István írja, hogy mint oktató „...csalhatatlanul ráérzett arra, hogy mi az, amit tudni kell egy jövendőbeli gazdának, vagy agrármérnöknek, természetesen elsősorban az építészettel összefüggő kérdésekben. Tisztázni tudta, hogyan értsen szót a gazdaemberrel, az építésszel, hogyan oldja meg ő maga egyes építészeti kérdéseket. Óráin arra tanította a fiatalokat, hogy miként kell olcsón, tartósan, funkcionálisan, az egyes vidékek hagyományainak felhasználásával építkezni. Sokat számított az

is, hogy Kós Károly maga is gazda volt. Fiatal korában nemcsak Kalotaszeget tanulmányozta, hanem a Székelyföldet, az Aranyosmentét és Erdély más vidékeit is, és mindig nyitott szemmel járt. Így sikerrel raktározta el a látottakat. Élő példája volt annak, hogy miként kell összekapcsolni az elméletet a gyakorlattal, s ennek fontosságát minden előadásán kihangsúlyozta. Ugyanakkor mindig igyekezett lépést tartani az idővel."[50]

Erdély gazdasági építészete

Egyetemista korában (1907-ben) ösztöndíjhoz jut, és bebarangolja egész Erdélyt, hogy megismerje építészetét és népművészetét. Kézírással, gazdagon illusztrált tanulmányában, amelyet hálából készít el 1907–1908 telén, jótevőjének, K. Lippich Eleknek[51] ajánlva „Erdélyország népeinek építése" címmel, élményszerűen írja le és hasonlítja össze Segesvár és Torockó, illetve Székelyföld és Kalotaszeg vidékeinek viseletét, építészetét, népművészeti örökségét. A huszonéves népművészet és népi építészet iránt érdeklődő fiatalember utazgatása alatt olyan élmények birtokába jutott, amelyek talán egész életében, sorsán, gondolkodásában mély nyomokat hagytak.

Segesvár leírása lenyűgöző: „Középkori itt a levegő is, mely tele van munkálkodó kézművesek mesterségének szagával: csiriz, terpentin, gyaluforgács, enyv, bőr, cserszag áramlik mindenünnen és vegyül az erdős hegyekről leáradó friss, erdei illattal, középkori itt a beszéd is: középkoriak az arcok, középkoriak az épületek. Minden, de minden elmúlt világhoz tartozik itt fenn a segesvári várban."[52]

A torockói művészetet különös dolognak tekinti: „Az eisenwürzeni telepesek és a székely magyarok vegyülékéből származott nép, évszázadok folyamán elzárt a világtól, csodálatos művészetet teremtett itt ezen a falat földön. Idehozott idegen művészetüket ez a csudás föld évszázadok folyása alatt folyton alakította, gyúrta, amíg létrejött az, ami ma ott van: egyéni és magyar művészet."[53]

A székelyföld leírásából kicsillan az ősi művészet iránti vonzalma és csodálata: „És mintha minden, de minden az ősi volna még itt. A gerendából összerótt ház magos, csúcsos tetejével, cifrán kifaragott buzogányos kopjafával, a hegyein a rovátkolt, festett galambbugos kapu, amire pálmafát, napot, csillagot, madarat, virágot faragott a székely. Az udvaron a csűre tornácos, a háza ereszes, míg a kútja is gémeskút. Viselete minden más magyar viselettől különbözik, beszédje, mintha a Halotti Beszéd idejebéli magyar szájából hallanám. Mintha semmit sem akartak volna változtatni a régin, hogyha majdan eljő Csaba vezér, halak csillagútján, úgy találjon mindent, mint amikor elment..."[54]

Kalotaszeg leírásában vallja, hogy ez a legmagyarabb folt ebben a tarka országban: „Érzem az őszi szelet, amint lefúj hideg zordonan a vén Vlegyásza

pusztaköves ormáról, hallgatom muzsikáját, amint a tornác faoszlopai között elzúg. És érzem, hogy itthon vagyok végre, hogy ilyen itthon még nem volt sehol, körülleng a turáni lehellet, beszívom őspogány illatát a lelkembe, hogy teljék meg véle mindenem, hogy tegyen gazdaggá, dúsgazdaggá engemet. Külön világ ez itt körös-körül, érzem, ami csudálatosképpen ilyen épen maradt meg: mintha ma jöttek volna ezek ide az Ural alul, vagy mintha magukkal hoztak volna ide egy más világot, amilyenben őseink éltek egykor, amikor még szabad büszke, félelmes nemzet voltak."[55]

Ez a felismerés és lelkesedés erősítette meg abban, hogy az ősi korszakokat átívelő tiszta népművészet, népviselet és népi építészet a megtartó ereje volt, van és lesz Erdély népeinek. Sajnos ezt a Kós Károly-i tézist a történelem folyása s a modernizációs folyamatok azóta is és napjainkban is bomlasztja.

Az 1909-es A székely ház című írásában három pontban fejti ki általános nézetét az építészettel kapcsolatban, amihez egész életében ragaszkodik is.

„1. Minden nemzet *nemzeti művészetét* örök idők óta népének faji tulajdonságai, a környező nemzetek művészi kultúrája, valamint az elmúlt idők folyamán a reá hatott különböző kulturális, civilizátorikus és gazdasági hatások predesztinálják.

2. A *népművészet* pedig nem más, mint állandó és minden alkalommal végső eredője nemzete művészeti kultúrájának, ami azt is jelenti – ha a tételt megfordítjuk –, hogy minden nemzeti művészetnek örök és fő fundamentuma népének művészete, melyből nemcsak mindig főtáplálékát nyerheti el, de amelyhez mindig vissza-vissza *kell* térnie új, meg új megújhodásért, új, meg új táplálékért, hogy megtarthassa nemzeti jellegét.

3. És ha e megállapításokhoz azt is hozzáteszem, hogy a kultúrnemzetek népi kultúráját ma mindenekfelett az architektúra fejezi ki legpregnánsabban, akkor talán megvilágítottam azt, hogy a magyar kultúra élete és jövendője szempontjából miért fontos, sőt aktuális is a *székely ház*."[56]

Ugyanebben az írásban jegyzi meg, hogy maga a székely ház illeszkedik a sajátos környezetéhez, alkalmazkodva a hosszú idők történéseihez, amelynek meghatározó eleme a telek elhelyezkedése, általában nem építik utcasorba (mint a szászok), előkertet hagynak, bejárója az udvarra nyílik, és a gazdasági épületek a telek végében vannak. Építőanyaga a fa vagy/és kő, a hozzáférhetőség szerint.

A gazdasági építészet elvi és gyakorlati kimunkálásában Erdélyben egyedülállót alkotott, amelynek kicsúcsosodását a negyvenes-ötvenes évekre tehetjük. Ez az az időszak, amikor gazdag szépirodalmi és közéleti tevékenysége mellett az erdélyi gazdaság felemeléséhez a gazdasági építészet tudományosan kidolgozott elméleti és gyakorlati ismeretekkel járult hozzá az amúgy igen szegény szakirodalom kimunkálásához. Ebből az időből az aláb-

biakban még három munkáját emeljük ki, amelyek ugyan nem egyedülállóak Kós Károly szakmunkáiban, mivel az előző és utólagos munkái is számtalanszor foglalkoznak a falusi gazdasági építkezés kérdéseivel, azonban az itt tárgyalt munkái egyfelől a gazdasági építészet elméleti megalapozásaként, másfelől az eddig teljesen hiányzó oktatói feladatok is pótló forrásként jelentősek.

Az Erdély népi gazdasági építészete című munkájában, mely 1944-ben az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület centenáriuma alkalmából jelent meg, először vázolja fel Erdély népeinek (magyar, székely, szász és román) letelepedési folyamatát és az évszázadok folyamán kialakult települési formákat. A székely és szász népterületen hamarosan kialakult a lakóhelyhez kötött települési forma, a falu, mely a székelyeknél magán viselte az ősfoglaló nemzetség jelleget, mert mint szabadnak elismert nemzet egészében birtokolta szabadságjogait, és a gyepűvédelem ellenében adómentesen, teljes tulajdonjoggal rendelkezett szállásterületén. A szász települések, melyek számára a király területi, közigazgatási, törvénykezési és egyházi autonómiát biztosított, magukkal hozták hazájukból a fejlettebb mezőgazdasági kultúrát, kompakt falvakba telepedtek, szellemében és külső formáikban megőrizték a szász népi építkezést, „de a gazdaság életmenete, s ennek megfelelően a gazdasági udvar elrendezése, az épületek elosztása, berendezése és egész építkezésük szervezete rövid időn belül erdélyivé alakult át."[57] A szerző szerint Erdély harmadik népe, a román nem szervezett formában, hanem családonként, csoportonként, összefüggéstelenül vándorolt be az évszázadok folyamán Erdélybe. Egy részük mint juhász a maga terelgette juhaival, más részük a falvak szélére telepedett pásztorként, egy harmadik részük pedig a kunok, tatárok, törökök elől menekült, s a nagybirtokokra telepedett mint juhász, zsellér, jobbágy vagy cseléd.

Az így létrejött erdélyi társadalom tovább alakult. „A középkor utolsó két századának folyamán a most már kialakult és megállapodott erdélyi néptársadalmak egymás közötti viszonyaik és Erdély keretén belül való közös életmunkájuk rendjét, módjait és formáit alakították ki és szervezték meg olyan eredménnyel, hogy a XVI. században a nagy magyar politikai nemzetegységnek: Magyarországnak három részre szakadása, és középső részének török megszállása és elpusztítása után, Erdély, mint önmagában is életképes politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági egység, nemcsak meg tudott állani a maga lábán, de az őt környező tájaknál magasabb rendű, fejlettebb életszínvonalat tudott kifejleszteni minden vonalon. Ezt a magasabbrendűséget meg tudta tartani az elmúlt XIX. század közepéig, amikor politikai különállásának feladásával része lett újból a teljes Magyarországnak, mely Erdélyt minden életterén a maga centralizációs törekvéseinek függvényévé tette, aminek eredménye egyszázadnyi idő alatt: Erdély minden téren való visszafejlődése, leszegényedése és elmaradása az ország nyugati

részével szemben. Ez a viszszafejlődés, sok okból leghatásosabban éppen Erdély magyarságát gyengítette, mely számában és gazdasági erejében aránytalanul csökkent úgy az erdélyi románsággal, mint a szászsággal szemben..."[58]

Erdély egyéni földrajzi és geopolitikai adottságai, sajátos történelmi folyamata, gazdasági lehetőségei, s ezen belül népeinek közös sorsa és egymásra való évszázados kölcsönhatása mind alakító tényezője a gazdasági építészetnek, s ebből a nézőpontból tárgyalja írásában az erdélyi faluképet, a telekrendezési hagyományokat, az épülettípusokat, az erdélyi építkezési sajátosságokat, építési módokat.

A mezőgazdasággal és a mezőgazdasági építkezéssel kapcsolatos tapasztalatait összegezve megállapítja, hogy a gazdálkodás korszerűsítésére van szükség, amely egyelőre két akadálycsoporttal szembesül: 1. A gazdasági szaktudás hiánya; a felszerelés szegénysége; a berendezkedés primitívsége; a forgótőke hiánya, 2. A határ tagosítatlansága; értékesítési nehézségek. Ezekből az akadályokból kiindulva sürgős teendőként javasolja: a hármas fordulórendszer teljes felszámolását, fekete ugar helyett zöld ugart; a tagosítást; nagyobb intenzitással és terjedelemben azt a szervező, szakismeret-terjesztő kulturális és segítő munkát, amelyet az újjászervezett EMGE kezdett el és folytat.

Az 1946-ban a Józsa Béla Athenaeum kiadásában megjelent Falusi építészet c. kézikönyve kalauz az erdélyi falusi nép számára, hogy a mostoha helyi viszonyok között életvitelében felzárkózhasson a környező világ színvonalához.

Az erdélyi falu építkezési hagyományai és az akkori erdélyi falukép leírása után konkrét útmutatással szolgál a gazdasági udvar kialakításában, majd fontos tanácsokkal látja el a földműves gazdát. Az építkezni vágyók figyelmét a következőkre hívja fel: az épületek minden mezőgazdasági üzemnek nélkülözhetetlenül szükséges berendezési tartozékai; az épületekbe fektetett pénz holt tőke, amely nem jövedelmez; az épületek fenntartási és javítási költségei állandóan növekedő kiadást jelentenek; ne építsen sem többet, sem kevesebbet, mint amennyi szükséges; az épületek legyenek szilárdak és tartósak, de ne legyenek ok nélkül költségesek; építsen a maga józan esze szerint, azonban segítségért csak a tanult és tapasztalt szakemberhez forduljon tanácsért; ne utánozzon és ne akarjon mást fölülmúlni.

A könyv gyakorlati részében az építészetben és a gazdálkodásban szerzett gazdag ismereteit, tapasztalatát érvényesítve pontos utasításokkal szolgál a lakóház, a csűr, az istállók, ólak, raktározó helyiségek, valamint a középületek építésének anyagait és szerkezeteit illető kérdésekben. Kézikönyvének szerepét a következőkben jelöli meg: „Pusztán az a kettős célunk volt, hogy egyrészt nehéz viszonyok által lehető legszerényebbre szorított lehetőségeink és kereteink között szakszerű tájékoztatást, útmutatást és tanácsot adjunk erdélyi magyar

földműves testvéreinknek ma, amikor az idők és viszonyok gyökeres és elkerülhetetlen változása a falvak népének gyökeres és időszerű gazdasági és társadalmi újjáépülését és átalakulását kérlelhetetlen és halaszthatatlan munkakötelességévé tette, annak egyik előfeltételét: mezőgazdasági korszerűsítése céljából feltétlenül szükséges építkezéseit józan okossággal, helyesen tudja elkészíteni és gazdaságosan, céljuknak megfelelően tudja végrehajtani, másrészt: figyelmeztessük arra, hogy amikor mezőgazdasági termelésének korszerűsítésével a maga és a faluközössége anyagi emelkedését és társadalmi cselekvőképességének erőgyarapodását szolgálja, ugyanakkor szolgálnia köteles a maga faluja és a magyar nemzetközössége erkölcsi és kulturális erőgyarapodását azzal, hogy új építkezéseiben öntudatosan érvényesíti azt a hagyományos építő szellemet s a magyar képzőművészeti kultúra egyik legjellegzetesebb értéke."[59]

Kós Károly a Mezőgazdasági építészet című munkáját 1957-ben a Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó gondozásában jelentette meg, pótolandó azt a hiányt, amely a mezőgazdasági építészet szakoktatása területén jelentkezett, ugyanis szükségessé vált a tanintézetek számára olyan szakkönyv kiadása, mely a mezőgazdaság, építészet problémáinak elméleti és gyakorlati megoldására nézve megadja a legszükségesebb szakmai ismereteket.

Könyvében abból az állapotból indul ki, hogy 1957-ben a kollektív gazdaságok építészetére kellett összpontosítani, amelynek két területét különíti el: 1. az üzemi központot, és 2. a lakótelepet. Mindkét gazdasági életszervezet építését illetően a következő alapelveket tekinti a legfontosabbaknak:

a) célszerűség: az épület a lehető legteljesebben szolgálja a rendeltetését;
b) szilárdság és tartósság: a maximális kihasználása se okozzon kárt, vagy veszélyt, s a fenntartási költségei minél kisebbek legyenek;
c) gazdaságosság: az épület a lehető legolcsóbb anyagokból és racionális munkaszervezéssel épüljön fel;
d) esztétikusság: elégítse ki az ember szín-, ritmus- és harmóniabeli szépségigényét.

Miután ismerteti (műszaki rajzokkal illusztrálva) külön-külön az üzemi központ, illetve a falu középületeinek és a lakótelep építésének részleteit, végszóként leszögezi, hogy a világ építőmestereivel összhangban a mezőgazdasági építészet is „gazdaságosan és szépen" kell megvalósuljon.

A gazdálkodó Kós Károly – a föld szeretete

Kós Károly, a szellemi világ örök küzdőterének embere szántott, vetett, aratott, kaszált, kertészkedett, könyvet kötött, nyomdabetűket készített, könyveket nyomtatott, lovat tenyésztett, vásárba járt – semmi gyakorlati tennivalótól nem riadt vissza.

Város szülötte létére a falú és föld szerelmese.

A földműves Kós Károlyról és az ő földszeretetéről számtalan írásos eredeti anyag áll rendelkezésre. Ezek közé tartozik a Tanya a hegyen, a Gálok, A havas című novellák és kisregény, vagy a Benkő Samu által készített beszélgetések.[60] Ide sorolhatjuk két, a család tulajdonában lévő eredeti, kézzel írott és illusztrált, még meg nem jelent írást, a Testamentum és agrikultúrát és a Könyv a lovakrul című egyedi példányt, amely a sajátosan díszes Kós írással és színes eredeti illusztrációkkal, valamint saját kezűleg készített és metszett fafedőlappal, egy igazi művészről és egy nagyon pontos, jó gazdáról tanúskodik. Az előző ugyan megjelent egy Testamentum és agrikultúra cím alatti válogatásban,[61] azonban a kiadvány nem volt olyan igényes, hogy az írás formai szépségét, művészi kivitelezését méltóan visszaadta volna. (Különben az írást Kós csakis gyermekeinek szánta, s ezért az említett kiadás nem nyerhette el a család kegyét.) (Különben az írást Kós csakis gyermekeinek szánta s ezért az említett kiadás nem nyerhette el a család kegyét.). Ebben fejezi szívbéli ragaszkodását a sztánai világhoz mondván "Szeretnék egyet. Szeretném megérni, hogy kicsiny-kis portámat olyan rendben lássam, ahogyan én azt elgondoltam magamnak. Legyenek a földek tagban, gyümölcsfáim termők, pajtám tele, méhesem népes. Legyen minden gondosan gondozva, tisztán művelve, rendesen tartva. Szép legyen és gyönyörűsége mindenkinek, aki látja. Ezt szeretném megérni. Hogy kis gazdaságom, melynek minden rögét magam szereztem, minden füvét-fáját magam ültettem, minden épületét magam építettem, így szálljon az én maradékaimra. Ezt szeretném megérni épségben, egészségben. És ha ezt megértem, akkor örömmel megyek el én, mulandó ember, hogy itt aludhassam örök álmomat öreg tölgyfáim tövén, virágos gyep alatt. Mert hallani fogom onnan is méheim döngését, maradékaim maradékainak lépéseit és kacagását... De keserű lesz életem, ha megérem azt, hogy véreim unni fogják ezt a földet; keserű lesz az én életem akkor. És keserű halálom is és átkozott. Mert idegen kézre jut az én életem egész munkája, a kis Varjú-vár, és szerteszóródnak a világon az én utánam jövő fiak és unokáim unokái. Átkozott lesz akkor az én pihenésem a tölgyek alatt, magános idegenségben. Ettől félek én félelemmel és rettegő haraggal. Hogy idegenek tapossák sírom virágait, idegenek kacagnak és sírnak az én Varjú-váramban, mely az én

szeretetem köveiből épült. Kérem azért az én Istenemet hívő, igaz hittel, hogy áldja meg maradékimat, kik szeretni fogják és meg is tartják ezt a kis világot itt a nagy hegyek között, és kérem az én Istenemet, hogy nehéz kezével sújtson le azokra, akik megunják és elprédálják otthonukat, földjüket, apáik szeretetét. Ezt kérem az én jó és igazságos Istenemtől. És most bízó hittel jegyzem ide azt, amit szeretettel tanultam másoktól, és amire megtanított a föld: a föld munkáiról és az állatok, növények gondozásáról. Adja az Úr kegyelme, hogy utódaim jobban, több tudással folytassák azt a munkát, melyet az ő számukra én itt Esztánán megkezdettem... Szólottam az én maradékimnak."[62]

Tanya a hegyen című esszéjében írja, hogy „Sztánán vagyok otthon". 1910-ben építette házát, és 34 évet töltött családjával e helyt, ott született mind a négy gyereke. Először néhány holdon gyümölcsöt ültetett, majd szerezett hozzá még néhány holdat gabonatermesztésre. Maga javítja fel a földet, gondozza, ás, kapál, szánt, vet, s igyekszik nemcsak jobb termésre bírni sovány földjét, de a gazdálkodás példamutatására is törekszik. A nyugalmas hegyen, ha kinéz írószobája ablakán, saját gazdaságát látja, amelyet ebben az írásában ekképpen ír le, mert látja „a felém nyitott színt, akiben a hatrekesztékes láda áll az ablaktakarmánnyal és a vetőmaggal. A ládán kívül itt állanak rendben a földmíves szerszámok, és gépek: váltóeke, lókapa, boronák, kukoricavetőgép, szecskavágó, hátul a falnál rosta és triör. A szín folytatásában balra a leveles kapu. Az udvar bal oldalát a pajta szegi; ajtó és ablak ide az udvarra nyilnak, hogy halljam s lássam az állatokat, ha ki és be járnak munkára vagy itatásra, s mindig megláthassam és tudhassam, mikor etet, itat s takarít a cseléd, anélkül, hogy ki kellene lépnem a házból vagy csak székemről is fel kellene állanom. A pajtában állanak a bozontos mokánylovak, a hámosak és a hátas, meg a csikó, s ott a tehenek is meg a tinó, összesen heten, mint a gonoszok. Az udvar jobb oldalát kőkert keríti a házig, s a kert mellett a ház tornáca előtt diófa áll. Ezeken kívül még csak a kutyaházat látom az ablakból, a diófán túl, a kerítéshez ragasztva, abban reggelitől estig alszik a láncos kutya. Ezenkívül a leveles kapun keresztül csupán egy kis darabját látom a szemben való hegyoldalnak, és felette jó darab eget. Egyebet semmit, s az éppen elég, ha az ember benn a házban s az asztalnál végzi dolgát, vagy elgondolkozva bámulja szivarja füstjét, békességben az Úristennel és a világgal, aki olyan örökkévalóan nyugodalmas itt fenn a hegyen, a Dîmbu Cruci kopasz feje alatt, messze a faluktól és városoktól és a tülekedő, lármázó és nyughatatlan emberektől. Itt, e csudálatosan egyedülvaló, ezeresztendős szépséges világnak szívében, melynek neve: Kalotaszeg."[63] Ez a tömör leírás nemcsak a tanya frappáns kitárulkozását jelenti az olvasó számára, hanem a csendet, a nyugalmat, a békességet, a rendet, a munkát, az ideális álla-

potot a földművelésre, egy saját birodalmat, szívbéli elkötelezettséget a táj, a vidék és egyáltalán Kalotaszeg iránt.

Mély aggodalmát fejezi ki A havas című novellájában a régebb kiapadhatatlan zöld óriás jelenét és jövőjét illetően, amely mindenki martalékává vált, és pusztulásra van ítélve. Megkérdi, hogy kié ez az irdatlan, rettentő havas. A válasza: „Ma nem tudom már: kié. Nagy változásokat hoztak az új idők és felforgatták a régi rendet. Sokan mondják és ezek hangosan mondják, hogy jobbra fordul az új renddel minden, de vannak akik úgy látjuk, hogy rosszra változott sokminden és még rosszabbul is lesz. És nem kevesen vagyunk, akik így gondolkozunk. Én csak azt tudom mondani, s ezt tudhatja mindenki, akinek szeme van a látásra, hogy a havas beteg, nehéz beteg ma és úgy lehet, haldoklik is már: És nem tudom, kinek lesz ez jó…”[64]

Más írásaiból vagy vallomásaiból is kitűnik ragaszkodása a földhöz, a gazdálkodáshoz. „A sztánai boldogságról nem tudott úgy szólni, hogy meg ne emlékezett volna a szántás-vetés, kaszálás férfiörömeiről, a bokrok tövén málnát szemelgető unokáról, kedvenc lovairól s hűséges kutyájáról.”[65]

Benkő Samuval 1973 nyárutóján folytatott beszélgetése[66] őszinte vallomás arról, hogy a földet és a föld munkáját városi származása létére már gyerekkorában megszerette édesanyja révén, aki ugyancsak szerelmese volt a földnek. Anyai nagyapja, aki ugyan értelmiségi volt, de akinek „férfikora teljében a földszerzés és földművelés lett a szenvedélye, annyira, hogy minden keresetét és hitelét a földbe dugta… Ahogy aztán én lassan növekedtem, én lettem ebben a földvásárló, kertészkedő és építkező munkájában a segítsége, mert megmutatkozott, hogy a családomban csak én voltam nagyapám és anyám földszeretetének örököse.”[67]

Felnőtt korában a földművelés számára több mindent jelentett: szellemi munkából való kikapcsolódást, mely munkára tanította, és amelytől a munka eredményének gyönyörűségét megtanulta; korszerű földművelésre akart példát mutatni. Szerette a szántást és kaszálást, mert sportnak is tekintette, amely fizikailag megedzette és jó egészségben tartotta, friss zöldségfélével, gyümölcscsel, tejjel és vajjal láthatta el növekvő gyerekeit. A gazdálkodást nemcsak a gyakorlatban tanulta, hanem szakkönyvekből is igyekezett elsajátítani a mezőgazdaság tudományát. Bekapcsolódott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület tevékenységébe is, és az *Erdélyi Gazda* szaklapban több cikket közölt.

Sztánai törpegazdaként megismerte és megszerette az állatokat, de vallomása szerint „talán tényleg a ló, no meg a házőrző kutya férkőzött leginkább a szívemhez.”[68]

Amint már említettük, a lovakról könyvet ír, mely soha meg nem jelent, talán nem is a nagyközönségnek írta, csupán saját szórakoztatására és a lovakkal kapcsolatos megfigyeléseinek rögzítése céljából (ma is létezik a kézirat egy példánya

a családi hagyatékban)[69]. Ez a könyv remekmű: a Kós Károly-i jellegzetes írást színes saját kezűleg rajzolt és színezett illusztrációk, fából faragott és metszett fedőlap gazdagítja. Ebben a könyvben nemcsak leírja az összes ismert lófajtát, spanyol, mongol, amerikai, afrikai, arab, orosz, stb. lófajtákat, hanem színes rajzzal illusztrálja és mutatja be őket. A saját lovairól, anyakönyvszerű nyilvántartást vezetve, pontosan jegyez le mindent, a ló születésétől kezdve az egyéb történésekig.

Mivel eltökélt szándéka volt, hogy lendítsen a kalotaszegi gazdálkodáson, elsősorban saját gazdálkodásával óhajtott példát mutatni a kalotaszegieknek, azonban „azt a célt is magam elé tűztem, hogy lendítsek valamit a vidéken: Kalotaszegen. Ezt a célt szolgálta volna a Bábonyban tervezett mezőgazdasági iskola és annak tangazdasága. Itt szerettük volna a kalotaszegieket megtanítani arra, hogy a sovány, gyenge, köves földből többet lehet kihozni, mint amennyire apáik erejéből tellett. Sok tervemhez hasonlóan ez is dugába dőlt. Csak a gazdasági rész épült fel, s a gyümölcsöst állítottuk be; ez sikerült is. Magára az iskolai rész kiépítésére a háború miatt már nem került sor."[70]

Életében mindig fontos volt a gazdálkodás. Sztána elhagyása után (1944) Kolozsváron szerez kertet, hogy gazdálkodhasson. Áprily Lajoshoz írt levelében (1960), miután tájékoztatja a szellemi élet híreiről, beszámolójában fontosnak tartja a gazdálkodásáról is írni: „S mihelyt a költözködés és a velejáró sok idegesítő, bosszantó adminisztrációs és financiális időrabláson túlvoltam nagyjából, s a tavasz március felében reánk köszöntött, belefeküdtem a kerti munkába. Azt, tudod ezelőtt négy esztendővel szereztem itt Kolozsváron a Donáth úti fertály szélén, a Szamoskanyar közelében egy kicsi puszta parcellácskát (800 nm). Azt azóta három oldalról bekerítettem, s 3 esztendő alatt egy kicsi fakalyibát is felhúztam valahogy (amelynek még hiányzik a mennyezetburkolása, a padlója, az ablakszárnyai, a belső faburkolása), hogy meg ne ázzunk, erre szüksége van testemnek-lelkemnek, s miután most volt és van annak az ideje, tehát szinte naponta ott ások, kapálok, gereblyézek, ültetek, öntözök. Ez a kicsi kertecske kell, hogy rekompenszáljon az elveszett Sztánáért. És ha szerényen is, de megteszi amit tehet. Mert levegője van, napsütése és ha munkaközben megpihenek és reágyújtok egy cigarettára, látom onnan a gyalui havasokat és alája odaálmodom Kalotaszeget."[71]

Sztána elhagyásának nagy keserűségeiről a későbbi interjúkban és más emlékezéseiben nem szívesen beszél, inkább a szépre hajlandó emlékezni. Annál inkább jut kifejezésre nagy keserve Borbiró Virgilnek, Kabay Gábornak és Fogolyán Kristofnak 1950-ben írt leveleiben, amikor öt esztendős vajúdás után, az idegösszeroppanás határán, átadta kis sztánai birtokát az államnak.[72]

Élete minden időszakában gondoskodott arról, hogy biztosítsa a maga és népes családja anyagi függetlenségét, amelyet építészeti munkássága, sztánai

gazdálkodása, kiadói tevékenysége, írói munkássága és főiskolai tanári állása szolgáltatott. „Anyagi függetlenségemet a két világháború közötti első évben már előbb vázolt alkalmi munkásságomon kívül saját sztánai otthonom, biztonságát 1925-től kezdve az Erdélyi Szépműves Céh életre hívása, illetve eredményes igazgatása szerezte meg. 1944 után főiskolai tanári állásom, végül 1952 óta nyugdíjam biztosítja."[73]

A Céh anyagi javaival is úgy gazdálkodott, hogy képes volt azt kialakítani és anyagilag mindentől és „mindenkitől függetlenné" tenni, és megelégedett azzal, amire büszke is volt, hogy jórészt az ő részvételével Erdélyben gyártott papiroson, erdélyi nyomdában, erdélyi írók szép és jó könyveit előállító kiadóvállalat vezetője lehetett.

A céhtől kapott, egy átlagos középiskolai tanári fizetésnek megfelelő igazgatói fizetés mellé párhuzamosan igyekezett sztánai gazdaságát úgy kiépíteni, berendezni és gyarapítani, hogy idős korára megélhessen belőle.

Az Erdélyi Szépműves Céh egyértelműen vállalkozás jellegű és sikeres tevékenysége megkívánta a szigorú gazdálkodási rend betartását, pénzügyi háttér és az anyagi biztonság megteremtését, amelyben mint ügyvezetőre elsőrangú felelősség hárult Kós Károlyra. Körleveleiből és levelezéseiből[74] tudjuk meg, hogy az Erdélyi Szépmíves Céh fenntartása működtetése mint betéti társaság, mennyi anyagi gonddal járt. Alaptőkekezelés, részjegyek kibocsátása, haszonrészesedés, tiszteletdíjak, nyomdaköltségek, a kiadványok terjesztése, előfizetők toborzása, honoráriumok, reklám, mind alapos pénzügyi ismereteket kívánt. Hatalmas energiát áldoz a céh sikeres tevékenységének kulturális és gazdasági szervezésére, egyfelől a fiatalok, másfelől a pénzesebb emberek bevonására (Lásd Tabéry Gézának írt levelét és Körlevél, 1927.oktober 18)[75] Az 1929. március 4-i körlevelében az Erdélyi Szépmíves Céh kalendáriumának terjesztése alkalmából írja: „Tisztában van azzal, hogy amit csináltunk, és amit csinálunk az a legszebb, legtisztább magyar kisebbségi munka, minden mellékíztől, minden salaktól ment, minden megalkuvás nélkül való nemzetépítés: kultúrpolitika. Alkotó, építő munka befelé, és a legerősebb, mindennél legeredményesebb nemzeti propaganda kifelé. Kenyérnél és aranynál értékesebb és soha el nem fogyólelki kenyeret és lelki gazdagságot akarunk kitermelni ebből a gazdag, de elhanyagolt erdélyi ugarból. És hogy odaadhatjuk a mi erdélyi lelkünk kenyerét és gazdagságát az egész világnak: íme mi élni tudunk, és élni fogunk, mert erős és gazdag a mi lelkünk a mi kultúránkban."[76] Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Igazgatóságával kötött együttműködési megállapodás is bizonyítja körültekintő rálátását (különösen 1931-32-es gazdasági válság idején[77]) a Céh fennmaradásának biztosítása tekintetében.[78]

Gazdasági eszmék a szépíró Kós Károlynál

A Régi Kalotaszeg szépen kimunkált, 1910–11 telén megírt könyvében a középkori krónikás szerepét vállalja, amely bensőséges vallomás is, a kalotaszegi népről, szokásairól, építészetéről szól. Kalotaszeg régi idők óta csak fából és kőből épít. „És nem került az épületbe idegen anyag mint zsindelyhez való vasszeg, de olyan régi házat is ösmerek, akibe még a zsindelyszeg is fából csinálódott. Boltból, városból semmit sem hoztunk és tanácsot sem kértünk idegentől: de építettünk úgy, ahogyan azt apáinktól tanultuk és amiképpen azt megkívánta az élet."[79]

Optimista, a jövőbe vetett bizalommal írja a következőket: „De lesznek, akik utánok jönnek, az én maradékaim. Amikor én már elpihentem, erős, ifjú lábakkal nyomomba lépnek ők. És nem szállnak le a hegyekről, hogy láncos rabjai legyenek hírnek, dicsőségnek és idegen kultúrának. Mert erősek lesznek. Hatalmasak és magyarok. És szerezni fognak, építeni fognak és gyermekeik lesznek és unokáik."[80] S mint örökérvényű végkövetkeztetést, így fejezi be kedvenc írását, amelyet avas hártyára színes kódexbetűkkel rajzolt: „...Az én lábam nyomát pedig eltemetheti a hó, de síromon soha se lesz korhadt a fejfa, de a felém boruló domb virágos lesz mindig, tudom. És emlegetni fognak engem is, apámat is, az én véreim: unokáim unokái, mint ahogyan én is megemlékezem nagyapáim, dédapáim, ükeim és őseim dolgairól. Inni fogják a bort, mint én pipázni fognak és járni fogják az erdőt és a hegyeket, ahol az én lábam taposódott egykoron és nyugodni fognak mellettem majdan egyszer. Az én munkámat folytatják ők és az én életem örökkévaló lesz bennük."[81]

A Kalotaszeg című könyvének (1932) első részében ismét krónikásként írja le a kalotaszegi nép kialakulását a kezdetektől, letelepedésének történetét és a vidék benépesülését, majd apró részletességgel folytatja a történelem folyamán kialakult sajátos építkezés bemutatását, amelynek meghatározó jellegét a havasok közelsége adta, valamint láttatja a kalotaszegi viselet ősi (szerinte uralvidéki) formáját „teljes gazdagságában". A gazdasági és szellemi fellendülés című fejezetben az apátságok, főúri és nemesi-kisnemesi birtokok kialakulásának történetét vázolja fel. „Kalotaszeg földje tehát arányosan oszlott meg a nagybirtokos Bánffyak és nagybirtokos püspökség, meg apátság, a már csak közbirtokos számba menő ősi, első foglalás idejebeli nemzetségek ágai és a kisbirtokos, hétszilvafás köznemesség között, mely utóbbiak apró birtoktestecskéivel a nagy és közbirtokosok területe is tele volt tűzdelve. Az idők folyamán pedig éppen csak az apró nemesi birtokok szaporodtak meg a nagybirtokok rovására."[82] A kalotaszegiek dicsőítésére elmondja, hogy népe „minden elfogultság nélkül" egyike a legszebb magyar népeknek, jómódú, az átlagnál műveltebb, szokatlanul tiszta, takarékos, a föld régi idők óta szinte

egészében a kisgazdák tulajdona, mert a nagy- és kisbirtokosok urait kivásárolták: „...hogy ezek a tulajdonságok élő valóságok, annak bizonyítéka az, hogy ez a maroknyi nép a maga csodálatos egyéniségében, töretlenül és keményen nemcsak állotta az ezer esztendős időt, de ma is állja."[83]

Kalotaszeget gyűrűként övezi a havasalján és a havasokban zárt társadalomban élő, elfelejtett románság, mellyel a kalotaszegi nép ősidők óta szoros üzleti összeköttetésben állott. „Ez a havasalji nép Kalotaszegen, de leginkább a hunyadi vásárokon cserélte ki a maga áruját: fáját, marháját gabonára, pálinkára, borra és ipari cikkekre, amire neki szüksége volt, de amiket ő maga nem termelt, illetve közelebbi helyről beszerezni nem tudott. Két-három napi távolságról is begyül ma is a havasi nép a hunyadi vásárra, szekérrel, szánkával, lóval, marhával, gerendával, deszkával, cseberrel, házanépével. És minden havasi falunak megvan Hunyadon a maga szállásadó gazdája, akinek háza, telke, épületei egyúttal állatjainak istállót, árujának raktárt, megmaradt árujának bizományi lerakatot, sőt árujára pénzhitelt is jelent. Ezek a nexusok ősiek, és apáról-fiúra öröklődtek. Szinte szentségek, melyeket megmásítani nem akar egyik fél sem, mert nemcsak kölcsönös hasznot jelentenek, hanem ősi érzelmi kapcsokat is."[84]

Az első világháború történéseinek Erdélyre vonatkozó következményei Kós Károly figyelmét – kilépve Kalotaszeg kedvenc területéről – egész Erdélyre tereli. Erdély – kultúrtörténeti vázlat című egyik legkiválóbb művében végigkíséri Erdély történetét a népvándorlás korától, a honfoglalás, az államalapítás, a fejedelemségek, az 1848-as szabadságharc, az abszolutizmus, kiegyezés, gyulafehérvári nemzetgyűlés állomásainak tükrében. A vázlatosan bemutatott történelmet valójában arra használja fel, hogy ismertethesse az adott történelmi időszakok népességének alakulását, annak szokásait, művészetét, népművészeti alakulását, Erdély kultúrájának történetét. A teljesség kedvéért írásában felvázolja azt a gazdasági hátteret is, amelyben ez a történelem végbemegy. Korszakonként leírja a birtokrendszer alakulását, amely sajátos jellemzőket hordoz Erdélyben a magyarországihoz képest. Könyvében fontosnak tartja, hogy foglalkozzék a kereskedés kérdésével, az iparosok szerepével, a városok alakulásával, a székely, szász és románság mindegyikre külön-külön sajátosan jellemző birtokviszonyaival. „Erdélynek ez a zárt és magas fekvése gazdaságilag is egyéniséggé predesztinálja ezt a földet."[85] Könyvének célját az 1929 novemberében írt előszavában összegezi: „A nagy háború előtt talán senkinek eszébe nem jutott, amiről az impériumváltozás óta olyan sok szó esik: van-é különvaló erdélyi lélek, minden ember észjárásától különböző gondolkodásmód és világszemlélet. Temperamentum és mentalitás, ami az ittvaló szellemi életmunka eredményeinek minden más eredménytől való különvalóságát, viszont minden itt való eredménynek közösségét félreismerhetetlenül és természetesen determinálja?

Lehet-é, van-é ennek a zárt erdélyi földnek olyan spirituális ereje, mely az ideverődött különböző fajú emberi társadalmak egymástól különböző, sőt ellentétes élethangjait konszonáns melódiában tudja egyesíteni? Lehet-é, van-é egyáltalán erdélyi kultúra, és ha van, mi okból kellett lennie?"[86]

Ennek a könyvnek a lapozgatásakor érdemes elidőzni Bethlen Gábor szerepének leírásánál, amely megmutatja Kós Károly napjainkig példaértékű történelemszemléletét, miszerint a gazdaság hatással van a történelmi folyamatokra: „Bethlen Gáborban, a köznemességből kinőtt, tipikusan protestáns erdélyi fejedelemben elsőül nyilvánul a magyar kollektivitás tudatossága; teljesen tisztában van a maga és az ország feladatával, a maga és az ország képességével és mind a kettőt a lehetőségig kihasználja e kollektivitás érdekében. Gazdasági célkitűzése: minél többet termelni, azt jól értékesíteni és a terményekért beözönlő pénzt rögtön befektetni új termelésbe. Ezt a termelést irányítja úgy, hogy néha még az egyes termelőosztályok privilégiumát sem respektálja a közös cél érdekében. Így például az árakat maximálja, de hogy a szászok ipari egyeduralmát megtörje, anabaptista morva iparosokat telepít Alvinc környékére, akiknek maximális áron felül való eladási árakat engedélyez azzal az indoklással, hogy jobb árut állítanak elő. Ugyancsak a szászok kereskedelmi fölényének letörésére zsidó kereskedők letelepedését engedélyezi. Pénzügyi politikájának elve, hogy a lakosság minél szélesebb rétege, minél többet kereshessen, hogy ebből a keresletből könnyen fizethesse az általa állandóan növelt adókat. És valóban, a kincstár jövedelme uralma alatt kétszeresére nőtt meg. Bár három nagy külső hadjáratot is viselt, Erdély népét rendkívüli hadiadókkal nem terhelte, sem rendkívüli katonai kötelezettségeket nem vett igénybe. Mégis először tartott rendes nyugat-európai mintájú zsoldos hadsereget, túlnyomóan német landsknecht-gyalogsággal, s székely meg magyar könnyű lovassággal. E hadsereg költségeit részben saját külön üzleti vállalkozásai jövedelméből, valamint a rendbehozott és intenzíven művelt bányák és kincstári uradalmak jövedelméből fedezte."[87]

A továbbiakban kiemeli, hogy a nagy fejedelem képességei a szervezésben, a diplomáciában, a valláspolitikában, iskolaügyben milyen hatással volt Erdély gazdasági felemelkedésére. A könyve összegzésében mondanivalója vallomássá válik, hisz kijelenti, hogy Erdély népének és kultúrájának útja jórészt Erdély népeitől függ, mivel a történelem bizonysága szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot vállalták, és azoké lesz a jövőben is, akik ezt vállalni fogják. „Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egy akarással vállalták a külön erdélyi sorsot és építették azt külön erdélyi eszükkel."[88]

Ezzel a könyvével a Kós Károly nevéhez kötött transzilvanizmus végleg elindult úttörő szerepét betölteni, s nem feledkezhetünk meg intéséről sem,

amely így hangzik „De amely nép valaha is elejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban és el fog esni a jövőben is menthetetlenül."[89]

Szépírásaiban a társadalmi feszültségek, konfliktusok gazdasági okainak magyarázataként mindig megjelennek az erőszakos hatalmi, földesúri vagy egyházi visszaélések, amelyek a pórnép, de sok esetben a kisbirtokosok vagyontalanitásához kifosztásához vezettek.

Budai Nagy Antal historiájában (kisregény, 1932) is többször említi ezeket a visszaéléseket, de ez különösen kiéleződött, amikor „Ősz végén a papok kiprédikálták minden templomban, hogy a tizedet ezután nem természetben szedik, hanem pénzül, ahogy a piacon jár. De hozzátették azt is, hogy a tizedesek csak új pénzt vesznek el, régi pénzben, hát senki sem fizethet. Hogy pedig mindenkinek ideje legyen a pénzt összeszedni, a tizedet boldogasszony havában kezdik szedni.... Mintha ököllel ütöttek volna a szívére, amikor ezt Nagy Antal meghallotta."[90]

Maga a felkelés is akkor tört ki, amikor Vajdaházán a tizedesek el akarták a tizedek fejében hajtani a marhákat. Az író jelzése, hogy az általános elégedetlenséget, és így a felkelést is a hatalom általi anyagi fosztogatás szülte. Egy hét alatt Alparét falu mellett a bábolnai hegyen negyvenezer ember, pórnép és bocskoros nemes hallgatott Budai Nagy Antal parancsára.

A gazdálkodásban szerzett tapasztalatok és a szándék, hogy a földműves néppel megismertesse a modern gazdaságot, megjelenik továbbá az Országépítők című történelmi regényében, amelynek egyik vezérgondolata, hogy meg kell a népet a földművelésre tanítani.

A Kalotaszeg című művében (1926) a kalotaszegi népet tiszta, takarékos embereknek ismeri, ott nincsenek urak, de régi értelemben vett paraszt sem, csupán kisbirtokos gazdák vannak és kisbirtokos józan, reális gondolkodású, számító, spekuláló, tanulékony, optimista, kitartó emberek: „Általában jómódú, bár nem vagyonos. Földjéből nem élhetne meg, de jól keres. Kereskedik, ipart űz és mindenfelé elmegy munkába. Nem földmunkára, de félig ipari munkára, mint kőmíves, ács, kőfaragó, asztalos. Férfilakosságának talán ötven százaléka a földművelésen kívül mással is foglalkozik. De cselédnek csak ritkább esetben szegődik. A kalotaszegi gazda román cselédet fogad. A nép általános műveltsége az átlagon felüli. Nem hiszem, hogy az ötven évesnél fiatalabb kalotaszegi magyar közül egy is ne tudjon írni-olvasni, de soknak van elemi iskolai végzettségén kívül, néhány középiskolai osztályos végzettsége, vagy valami szakiskolai, inasiskolai szakmíveltsége."[91]

Tudott dolog, hogy Kós Károly mestersége az építészet, azonban az ettől való változatos eltérések, illetve a történelem hullámverésében töltött hosszú élete, a föld, a természet és az ember iránti szeretete és felelőssége művésze-

tével együtt tették gazdaggá életművét, amely ma nemcsak a művelődéstörténet nagy alkotóját mutatja, hanem az erdélyi, s egyben az egyetemes magyarság nagy alakjává emeli éppen munkássága sokszínűségének köszönhetően.

Czine Mihály, a nagyműveltségű, kedves emlékű jó barát, akit 1999. februárjában, komor téli szomorkás hóhullás közepette kísértünk utolsó útjára, a Hűség és szolgálat című levelében[92] (Kortárs. 1973. december) így ír Kós Károly születésének 90. évfordulójára: „Már régóta szimbólum: hűség és szolgálat szimbóluma. Megélt 90 esztendejében országok, trónok omoltak, földrengések és csillaghullások voltak – ő hű maradt ifjú álmaihoz. Épített, mindig épített: kőből, vonalból, betűből; épített otthont az embereknek, otthont a léleknek. Építette az új Déva várát, erejét, szívét, idegzetét rakva a mindig omlással fenyegető falakba. Írt regényt és drámát, épített házat, szervezett könyvkiadót és szerkesztett folyóiratot. A kő, a tus, a szó: minden engedelmeskedett akaratának. Mindenre szüksége volt, hogy kitöltsön valami űrt, hogy megtartson valamit, hogy ráébresszen az otthonépítés és megmaradás kötelességére. Áldozatosabban senki nem szolgálhatta népét."

A Kós Károly-i életvezetés azt üzeni a mának, hogy megvan bennünk jövőnk alakításának ereje, nem a kishitűség és a kiábrándultság kell legyen sorsunk irányítója, hanem az önbizalom, a cselekvési erő, az akarás, a gazdag hagyományokon nyugvó kultúránk, művészetünk, viseletünk, szokásaink, balladáink, s mindaz, ami csak egyedül ránk vall, az menthet át a jövőnek.

A Kós Károly-i életmű idézése a cselekvő erő optimizmusát sugallja a mai szellemi világunk éltetésére. A Kós Károly-i élethangulat a nép, a föld, a művészet, a kultúra, a cselekvés szeretetének légkörét hozza közénk.

Olvassuk Kós Károlyt, gazdag szellemi ajándékát, van miért megismernünk, van kitől tanulnunk, van kit követnünk, mert van Kós Károlyunk, Mikó Imrénk, Wesselényi Miklósunk, Márton Áronunk, Brassai Sámuelünk, Apáczai Csere Jánosunk stb., akik a kultúra sugárútját nyitották meg, hogy haladhassunk rajta az erdélyi magyarság fennmaradásáért.

Jegyzetek

1 Kós Károly: Életrajz, Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1991.
2 Nem spekuláltam, éltem.... Válogatás Kós Károly írásaiból. Népművészeti Intézet Budapest. 1983. 9.
3 Uo. 10.
4 Uo. 11.
5 Kós Károly: Levél a balázsfalvi gyűlésről, Budapesti Hírlap, 1911, 211. sz. 5.
6 Uo. 211. sz. 5.
7 Uo. 211. sz. 5.
8 Uo. 211. sz. 5.
9 Uo. 211. sz. 5.

10 Benkő Samú beszélgetései Kós Károllyal, A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 74.
11 Kós Károly: Életrajz. Közzéteszi Benkő Samu, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991, 117.
12 Kalotaszeg, 1912. január-február 14., 2., 3., 4. sz.
13 Kalotaszeg, 1912. január 14. 2. sz. 17.
14 Uo. január 21. 3. sz. 14.
15 Uo. január 28. 4. sz. 14.
16 Uo. február 4. 5. sz. 13.
17 Uo. február 11. 5. sz. 13.
18 Uo. február 18. 6. sz. 10.
19 Uo. március 3. 8. sz. 13.
20 Uo. március 10. 9. sz. 14.
21 Uo. március 21. 10 sz. 16.
22 Uo. március 26. 12. sz. 9.
23 Kós Károly: „Kőből, fából házat...igékből várat, Kiáltó Szó, Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 90.
24 Uo. 91.
25 Uo. 94.
26 Uo. 97.
27 Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás, Korunk 1971/10. 1501.
28 Kós Károly egyetemessége felé: Tanulmányok, cikkek, emlékezések, levelek és dokumentumok, Kós Károly Alapítvány, Marosvásárhely, 1995. 66–67.
29 Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás, Korunk 1971/10. 1501–1512.
30 Kós Károly életrajz, Közzéteszi Benkő Samu, Budapest, Bukarest, 1991, 227.
31 Kós Károly emlékezete, születésének 100. évfordulójára, Szentendre, 1984.
32 Kós Károly: Székely Mózes, Zátony. Erdélyi Helikon, 1931. január, IV. évf. I. szám, 86.
33 László Gyula: Kós Károly emlékezete, Tiszatáj, 1983. dec. 12. sz.
34 Uo., 28
35 Uo., 29
36 Kós Károly: Együtt keressük a javítás módját, Világosság, 1946. január 7, 2
37 Uo. 3
38 Uo.
39 Kós Károly: Szövetkezeteink védelmében, Világosság, 1946. március 14.
40 Uo.
41 Uo.
42 Kós Károly: Meg kell nyernünk a kenyércsatát, Világosság. 1946. március 4.
43 Uo.
44 Kós Károly: Földmíves népünk üzenete, Világosság, 1946. június 28.
45 Uo.
46 Uo
47 Uo.
48 Kós Károly: Társadalmi megmozdulás az ínség ellen. Világosság 1946 aug. 25.
49 Kós Károly: A föld munkájának törvénye, Erdélyi Gazda, Kolozsvár, 1948. szeptember 1.
50 Kós Károly: Testámentum és agrikultúra, válogatás a szerző életműveből, Gazda Kiadó, Kolozsvár, 1997, 123.
51 Lippich Elek (1862–1924) költő, művészeti író. 1913-ig a Magyar Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályának vezetője, Kós Károly ösztöndíjazója.
52 Kós Károly: Erdélyország népének építése, 1996, Kiadja a budapesti Balassi és a kolozsvári Polis Könyvkiadó, 97–98.
53 Uo. 99–100.
54 Uo. 103–104.
55 Uo. 104.

56 Kós Károly: A székely ház, Különlenyomat a Székely Múzeum Emlékkönyvéből, 1.
57 Kós Károly: Erdély népi gazdasági építészete 1944, Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület centenáriuma alkalmából, Különlenyomat az „Erdélyi mezőgazdaság"-ból, 382.
58 Uo. 383.
59 Kós Károly: Falusi építészet, Józsa Béla Athenaeum kiadása, 1946. 90–91.
60 Benkő Samú: Beszélgetés Kós Károllyal, 1978.
61 Kós Károly: Testamentum és agrikultúra, válogatás, a szerző életművéből, Kós Károly Alapítvány gondozásában, 1997
62 Kós Károly: Bevezetés a Testamentum és agrikultúra című kézirathoz (1915) © Szentesi Csaba 2000.okt.
63 Kós Károly: Tanya a hegyen, Kós Károly hármaskönyv, Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1969, 237–238.
64 Erdélyi Helikon, 1929. VII –X.
65 A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni, Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 22.
66 Uo. 42–66.
67 Uo. 44.
68 Uo. 52.
69 Ezuton mondunk köszönetet Kós Andrásnak, amiért önzetlenül bocsájtotta a szerző rendelkezésére a család tulajdonában lévő dokumentumokat és egyedi példányokat.
70 Uo.60.
71 Sas Péter, Kós Károly levelezése: Áprily Lajoshoz írt levele, Kolozsvár, 1960. IV. 15, 556
72 Uo. : levél Borbíró Virgilnek, 1950.XI.25, 436; Levél Kabay Gábornak,1950.XI.25, 441; levél Fogolyán Kristófnak, 1950. XII.23, 446.
73 Kós Károly: „Kőből, fából házat...igékből várat, Magvető Kiadó Budapest, 1983, 90.
74 Sas Péter: Kós Károly levelezése, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003 (Körlevél az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulásáról, Kolozsvár, 1924, március havában 115; Tompa Lászlónak, 1926. november 12, melyből megtudjuk, hogy a Szépműves Céh betéti társaság 1 millió lej alaptőkével alakult meg, mely alaptőke 100 darab egyenként 10000 lej névértékű részjegyből áll 172; Tompa Lászlónak, 1926. november 15, 174.
75 Uo. Levél Tabéry Gézának 1927. június 27, 192; Körlevél, Kolozsvár, 1927. október 18, 199.
76 Uo. Kós Károly körlevele, Kolozsvár, 1929. március 4, 229.
77 Uo.: Kós Károly: levél Bierbauer Virgilnek, Sztána, 1932ápr. 10, 292.
78 Uo. Banffy Miklós és Kós Károly az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Igazdatóságának, Cluj-Kolozsvár,1931. január 28. 266
79 Kós Károly: Régi Kalotaszeg, Metrum kiadó, Budapest, 1988. 30
80 Uo. 61
81 Uo. 61.
82 Kós Károly: Kalotaszeg, Révai Nyomda, Budapest, 1938, 85.
83 Uo. 179.
84 Uo. 166
85 Kós Károly: Erdély – kultúrtörténeti vázlat, Erdélyi Szépműves Céh, Kolozsvár, 1934, 7.
86 Uo. Előszó
87 Uo.58.
88 Uo. 88.
89 Uo. 88.
90 Kós Károly: Budai Nagy Antal historiája, Kós Károly hármaskönyv, Irodalmi Könyvkiadó Bukarest, 1969, 352.
91 Kós Károly: Kalotaszeg, Erdélyi Szépmíves Céh, 1937, Kolozsvár, 178.
92 Kós Károly levelezése Czine Mihállyal. Megjelent a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság –Anyanyelvi Konferencia – kiadásában, 2000. 166.

Gyárfás Elemér korának gazdaságáról

Csucsuja István

Életére és tevékenységére vonatkozó valamennyi tény és adat azt mutatja, hogy a két világháború között a romániai magyarság gazdasági-politikai és egyházi életének talán nem is volt Gyárfás Elemérnél nagyobb formátumú és több talentummal megáldott vezetőegyénisége. Gyárfás Elemér nagy koncepciójú, a távlatokat és a részleteket is jól meglátó politikusnak és gazdasági szakembernek bizonyult. Az átfogó magyar pénzügyi és egyházi szervezetek élén éppen úgy, mint a román parlamentben, ahol igazi debatterként, érveket gyorsan és szépen felsorakoztatni képes szónokként képviselet dolgában ő tett szert a legnagyobb tekintélyre a magyarok közül. Politikai és gazdasági szervezői tevékenysége, írásai és elmondott be-

szédei egy sajátos történeti, politikai látás- és gondolkodásmódot jelenítettek meg. Olyant, amely még a most járó évtizedeinkben is tanulságokat és értékeket, üzeneteket hordoz számunkra.

Mindez egyenesen szembetűnővé teszi, hogy az utána jött nemzedékek írástudói milyen méltatlanul keveset írtak és beszéltek róla.[1] Legkézenfekvőbb magyarázata ennek szerintünk csak az lehet, hogy 1945-ben bekövetkezett halála után olyan hatalmi és radikális politikai változások indultak el, olyan hivatalos értékrendszer teremtődött, amelyben a Gyárfás által képviselt jobboldaliakat elvetendőnek, retrográdnak és káros rekvizitumoknak ítélték. Az, hogy érdembeli és fontosságának megfelelő korrekcióra 1989 után sem került sor, csak a lerovandó adósságaink méreteit mutatja.

Gyárfás Elemér kétségtelenül rendhagyó politikai és közéleti teljesítménynyújtása mögött mindenekelőtt szolid műveltség és alapos tudományos felkészültség húzódott meg. A Lécfalvi előnevet fiatalkorában néha még használó Gyárfás Elemér a Küküllő megyei Borzáson született 1884-ben. Ősi székely primor családból, amelynek tagjai Báthory Gábor, Bethlen Gábor és Rákóczi György udvarában szolgáltak és töltöttek be különböző értelmiségi tevékenységgel járó tisztségeket. Közvetlen felmenői között volt a nagy műveltségéről Erdély-szerte jól ismert Gyárfás Miklós gyulafehérvári őrkanonok, nagyapja, az útinaplóját ránk hagyó Gyárfás Elek a főkormányszéki tanácsosságig vitte, apja és nagybátyja pedig nagyhírű szaktudósoknak számítottak úrbéri ügyekben. Családjának tagjai általában azzal tűntek ki, hogy sokat foglalkoztak a székely falusi ifjúság szellemi épülésének előmozdításával, és e célra több alapítványt létesítettek. Gyárfás Elemérnek a nagyszebeni főgimnázium nyújtott kitűnő képzést és alapműveltséget, s a román nemzeti törekvéseket is itt ismerhette meg szó szerint véve is közelről. A későbbi román politikai élet nem egy kiemelkedő képviselőjével – közöttük Octavian Gogaval és társaival – itt került személyes kapcsolatba.

A jövendőbeli politikusnak, jogász- és gazdasági szakembernek még módja nyílt a boldognak mondott békeidőkben, a Monarchia alkotmányos rendje keretében politikai kultúrát és gyakorlatot szereznie, valamint hallatlan tájékozódást. Az akkor már komoly tudományos erőkkel működő kolozsvári egyetemen hallgatott jogi, közgazdasági és államtudományi stúdiumokat, hogy aztán a budapesti egyetemen s a párizsi Sorbonnon szerezzen jogi diplomát. Erdélybe hazatérve, akárcsak elődei, 1909-től ügyvédként működött, s egyúttal bekapcsolódott Kis-Küküllő vármegye közéletébe. Rövid időn belül ennek legaktívabb formálója lett.

A kettős birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia válsága azokban az években korántsem volt olyan nyilvánvaló, mint azt a későbbi elemzések

elénk tárják, s főleg a perifériákon nem. Úgyhogy Gyárfás Elemér Dicsőszentmártonban még jól megérhette azokat az éveket, amikor a közügyekben való részvétel, a szervezési és igazgatási vitákban való állásfoglalást is ideértve, nem számított szorosan vett politizálásnak. Azokban az időkben még úgy gondolták, pártok alakulnak, feloszlanak, kormányok jönnek-mennek, de az életműködést biztosító adminisztráció, a hivatali rendszer marad. Ebben az adminisztrációban részt venni a legtermészetesebb polgári foglalkozás, sőt javításán fáradozni, akár cikkezni, tudományos értekezéseket írni róla mintegy társadalmi feladatnak számított, és ez érdem is volt ugyanakkor. Ez a korabeli nézetrendszer határozta meg Gyárfás Elemér felfogását és tevékenységét is, aki az alkotmányosságot értékelve és tisztelve, az adott társadalom és állam szerveződését szilárdnak ítélve, meggyőződéssel hitte, hogy még a nehéz időkre jellemző társadalmi, politikai kérdések is elrendeződnek. Ezért vállalta fel 1917–1918-ban, tehát a már nagyon kritikus években, Kis-Küküllő vármegye főispáni méltóságát. Bár az is igaz, hogy eme döntésében a világháború halottjai és ennek hátországában nyert tapasztalatai is majdnem hasonló súllyal estek latba. Ugyanis Gyárfás Elemért is, mint annyi más fiatal értelmiségit, magával ragadta a világháború. Racionális alkat lévén, a hazafias szólamokkal telített felszínes hangulat már nem annyira, de kezdetben rá is határozottan jellemző volt egy őszinte patriotizmuson alapuló háborús kedv. A fizikai és lelki megpróbáltatások sorát élte át, és a keleti front fergeteges harcai közepette megsebesült. A frontszolgálat, az alkotó munkát, a hivatást távoltartó katonaélet, mint az sok más értelmiségi esetében is történt, feltétlen tenni akarást, otthon kiélendő tettrekészséget halmozott fel benne. Sebesülése után, hazakerültekor az államélet igazgatása területén gondolta a leghasznavehetőbbnek magát, ahol a társadalom javáért s az állami és nemzeti célok érdekében is a legtöbbet tehet.

Gyárfás a társadalmi-szociális nehézségek sűrűsödése közepette rendkívül nagy erőfeszítéseket tesz megyéjében az ezek nyomában támadó ellentétek feloldása s a korábbi életkeretek megőrzése érdekében. Szinte megmásíthatatlan normaként követi az idők folyamán kialakult szokásrendszereket, mindennek a módját megadó kiegyensúlyozottságra törekszik, de azért az Európát megjárt s az egyetemesebb mércét is jól ismerő főispán határozott ellenszenvvel lép fel a maradi bezárkózottság, a provincializmus és konzervativizmus ellen. Gyárfás Elemér is, mint akkor a korszak legtöbb magyar politikusa és közéleti személyisége tette, nemzeti alapon nézte népe és az egész emberiség történelmét. A háború végső szakaszában és közvetlenül az azt követő időkben kész támogatni a nemzetiségekkel való politikai megegyezés létrehozását, de csak azzal a

végső kitétellel, hogy a történeti Magyarország keretein belüli együttélést elfogadják, az állam életét egybetartó intézményeket megmentik.

A bekövetkezett, számára hihetetlennek tűnő nemzeti tragédiát, racionális alkata ellenére, Gyárfás Elemér igen szenvedélyesen élte át, a háború és békevesztés sokkhatásától lényegében sohasem tudott megszabadulni.

Politikatörténeti tények mutatják, hogy Gyárfás Elemér életének központi mozgatórugója, a két világháború közötti egész időszakon át, az erdélyi magyarság társadalmi-gazdasági érdekeinek szoros védelme a romániai politikai gyakorlat nyújtotta szűk keretek között is. A politikai jogokban részesek teljes egyenlőségét s a magyarság fejlődésének biztos lehetőségeit követelte. 1918-ban a helyi magyar Nemzeti Tanács elnöke volt, 1921-ben a romániai politikai szerveződés kezdeteit mutató Magyar Szövetség elnöke ugyanitt, 1921 után az Országos Magyar Párt elnöki tanácsának tagja, a Közgazdasági Szakosztály elnöke, majd 1926-tól két ízben történt megválasztásával Csík megye szenátora a Román Parlamentben, ennek 1938-ban történt feloszlatásáig. S mindezt a művelődési életben való aktív részvétel és komoly irodalmi teljesítmények mellett tette, hiszen ott volt az Erdélyi Irodalmi Társaság alapítói között, tagja volt a Kemény Zsigmond Társaságnak, beválasztották az Erdélyi Katolikus Akadémiába, majd 1940 után az ebből alakult Pázmány Társaság vezetőségébe. S végül, de nem utolsósorban hangsúlyt érdemel, hogy a Bécsi Döntés után a magára maradt dél-erdélyi magyarság istápolására hivatott szervezetnek, a Romániai Magyar Népközösségnek is ő lett 1942-ben az országos elnöke.

A Gyárfás Elemér tevékenységére és politikai koncepcióira utaló írásokban, s a két világháború közé eső kisebbségi életünkről esetenként kibontakozó vitákban mindig jelentős hangsúlyt kapott, hogy milyen sok szállal kapcsolódott katolikus egyházához és annak legfontosabb intézményeihez. 1921-től az Erdélyi Római Katolikus Státusnak az igazgatótanácsosa, 1931-től pedig az Erdélyi Római Katolikus Püspökség művelődési és iskolarendszerének gazdasági háttérét biztosító eme nagytekintélyű és hátterű intézményének világi elnöke[2]. Gyárfás Elemér politikusi habitusának vizsgálatakor kétségtelenül nem lehet eltekinteni a kezdeti iskolázottsági kötöttségektől, az egyházias katolikus légkörnek éveken keresztül tartó szemléletformáló hatásától. A katolikus nevelés zárt rendje, a fegyelem ösztönzésére való törekvés, a társadalomlátásra szoktatás, egészében véve a hívő katolikus szellemhez való ragaszkodás Gyárfásnál is olyan gondolati, s főként érzelmi alapanyagot eredményezett, amely még ellenkező hatások bekövetkezése után is egy egész életre elegendőnek bizonyult. A katolikus intézményekben mindig sokat értekeztek az erkölcsi jóról és az erkölcsi gyarlóságról, de mindig úgy, hogy ezen okfejtéseiket nagyon is konkrét társadalom- és gazdaságszemléleti kérdésekkel kötötték össze. Gyárfás Elemérnél

a katolikus nevelés hatása természetesen nem korlátozódott a vallásgyakorlás vagy a hivés egyszerűsítettségére. Vallásos elkötelezettsége a társadalmi, gazdasági folyamatok értékelésekor, a különböző ideológiai eszmei hatásokra való reagálásaiban, gondolkodásában mutatkozik meg.

Egyházához és a monarchiabeli vezető rétegekhez való erős erkölcsi kötődése természetesen funkciót töltött be Gyárfásnak a gazdasági élet működéséről kialakított felfogásában, de ennek alapját a korábbi, valamint a korabeli tudományos szakirodalom gazdag érvrendszere s főleg a tapasztalati anyagból levont következtetések alkották. Gyárfás mindvégig azt vallotta, hogy a haladásnak, a tökéletesedésnek azok a gazdasági elvek felelnek meg a leginkább, amelyek a termelésben, a kereskedelemben, a forgalom lebonyolításában is a szabad versenyes kapitalizmusra jellemzőek. A szabad tevékenységre, a piacok szabadságára helyezte a hangsúlyt, s ezért ez a szembetűnő ragaszkodása a XIX. század utolsó évtizedeiben s a XX. század elején kipróbált gazdasági intézményekhez, a jól működő régi gazdasági módszerekhez. Az individualisztikus intézmények hatékonyságát emeli ki az állam kényszerítő erejének minduntalan megnyilvánulása láttán is. Gyárfás azonban egyúttal receptívnek mutatkozott minden, a szabad tevékenységgel nem ellenkező egészséges és szép gondolattal szemben, így a kooperativizmus, a kisüzemek felkarolására irányuló elképzelések irányában is. Lényegesnek azt tartotta, hogy valamennyi gazdasági elrendezés biztosítsa valamilyen formában az egyén felelősségét, értékelje a helytállást és a kezdeményezést[3].

A főhatalom változás utáni tapasztalatai – hiszen magyar párti szenátorként s a közgazdasági szakosztály vezetőjeként, az erdélyi magyar pénzintézeteket összefogó és patronáló Erdélyi Bankszindikátus és több takarék- és hitelintézet elnökeként felhalmozni azokat bőven volt módja – kétségtelenül meggyőzték arról, hogy a túlzott állami beavatkozás, az államhatalom nemzeti szempontjainak gátlástalan kiterjesztése milyen rombolóan hat a gazdasági életre, mennyire csak a bürokrácia hatalmát növeli, hogyan nyit utat a visszaélések végtelen sorának.

Gyárfás Elemér beszédeinek és írásainak odafigyelő tanulmányozása fedi fel, hogy gazdasági koncepciójának igen sok komponense az alaposan kamatoztatott tapasztalatokon kívül, a gazdasági folyamatok és jelenségek pontos és igényes elemzéséből született meg. Mindig naprakészen gyűjtött információkra, közlésekre támaszkodott, a kibontott és szembesített adatokból alkotta meg lényeglátó ítéleteit és fogalmazta meg következtetéseit. Jellemző volt rá, hogy gondolatkörét, a gazdasági élet tekintetében is, állandóan továbbépítette. Beszédeit és írásait úgy érezte célravezetőknek, társadalmi feladatot ellátóknak, ha a lehetséges mértékig már kifejtett és ismertetett gondolatok

mellé újabb, de később megragadott összefüggéseket helyez el, s a fejlemények magyarázatára törekedik.

Az első világháborút követő hatalomváltozás Erdély társadalmát és gazdaságát egy államkeretbe fogta a régi Románia és más kapcsolt tartományok társadalmával, gazdaságával. Számos szálon kötődtek ezek egymáshoz korábban is, de organikus egység kétségtelenül nem létezett közöttük. Az ennek megteremtésére irányuló gazdaságpolitikák megfogalmazása és kibontakoztatása, s az ezek nyomában megjelenő gazdasági gyakorlat hasznossá, sőt elengedhetetlenül szükségessé tette, hogy az erdélyi magyar gazdasági élet szereplői és irányítói a romániai gazdasági élet egészéről bizonyos tudást szerezzenek, valamelyes tájékozottsággal rendelkezzenek. Az erdélyi gazdasági szakemberek között Gyárfás Elemér azon kevesek közé tartozott, akiknek viszonylag bő ismereteik voltak az ó-romániai gazdasági struktúrákra és üzleti magatartásformákra vonatkozóan. Gyárfás pontosan ismerte továbbá az ottani törvénykezés mechanizmusait, s az igazságszolgáltatás menetét is.

Gyárfás Elemér kitűnő érzékkel már jóval a háború előtt számot vetett arról, hogy Románia milyen nagy gazdasági lehetőségekkel rendelkezik. Ezt elfogultságoktól mentesen több írásában ki is fejtette. Megírta, hogy jelentős kőolajtartalékaival Románia a fejlett nyugati országok beruházóinak nagy érdeklődésére tarthat számot. Braila és Konstanca kikötői a világkereskedelem útvonalaiba kapcsolják be az országot. Galac kikötőjében egyelőre inkább csak a Bukovinából leeresztett fát rakodják be a hajóterekbe, de rövid időn belül az észak-moldvai tölgyesek s a többi régiók fatermékei is értékesítésre kerülnek majd ezen az úton. A Duna–Fekete-tenger térségében egészében véve is igen megnőtt a kereskedelmi profitok csábítása. A kereskedelem és a pénz forgalma a gazdaságban kétségtelenül a társadalom felé is rövid időn belül hatni fog. Az ó-romániai társadalom struktúráit, annak ellenére, hogy a modernizáció beindultával a társadalom szerveződésének alapjai megváltoztak, Gyárfás még igen elmaradottaknak ítélte, s rámutatott arra, hogy az egyik oldalon ott találjuk a sorsukat csak éppen tengető, hihetetlen nyomorúságban élő parasztok tömegeit, a másikon a nemzeti vagyon döntő részét birtokló nagybirtokos kevesek állnak. A birtokmegoszlás pedig az utóbbi évtizedekben is csak alig módosult. Az iparfejlődéssel jelentősen megnőtt a proletármunkások száma, s rendkívül szívesen várják az idegen munkaerőt is, a német, a cseh s az Erdélyből jött szakmunkások igen nagy megbecsülésnek örvendenek[4].

Gyárfás Elemér azáltal, hogy szorosan figyelte az ó-romániai gazdaság háború előtti működését, képes volt felismerni a békekötést követő fejlődés irányát is, s ő volt az, aki az ország további fejlesztésére vonatkozó elképzeléseket is azonosítani tudta. Idejében és jól ismerte fel, hogy az újjáépítés és a

fejlesztés tekintetében Romániában két fő gazdaságpolitikai koncepció fogalmazódott meg. Mindkettő tulajdonképpen a felerősödött nemzeti törekvéseket tükrözte vissza, csakhogy a gazdasági nacionalizmus érvényesülését különbözőképpen képzelte el az egyik és a másik. A román polgárság legbefolyásosabb körei, mindenekelőtt a Banca Nationala a României és a Banca Românească körüli csoportok, a nem román tőke pozícióinak a megszerzésével akartak szabad teret biztosítani a saját tőke és pénzügyi érdekeltségeiknek. Főleg az említett pénzintézetek mögött meghúzódó liberálisok, akik a béketárgyalásokat is levezették és Nagy-Románia létrejöttében meghatározó szerepet vittek, gondolták úgy, hogy egy ilyen gazdaságpolitikával tovább mehetnek azon az úton, amelyet az 1880-as években jelöltek ki maguknak, iparbátorító és védővámokat alkalmazó politikával fejlesztik fel a nemzetgazdaságot. Ez, a „mi önmagunk által" jelszó jegyében, az állam aktív közreműködésével, egyúttal a nemkívánatos konkurencia kirekesztését, az állami koncessziók túlnyomó részének megkaparintását is jelentette. A külföldi tőkével való együttműködést a liberálisok csak abban a mértékben és azzal a feltétellel tartották célravezetőnek, ha az a román nemzeti burzsoázia profitszerzését és vagyongyarapodását segíti elő. Nem szabad engedni, hogy az ország gazdagságát az idegen tőke kiszipolyozza – hangoztatták ideológusaik[5]. A cél az volt, fogalmazta meg már Nagy-Románia első éveiben e gazdaságpolitika lényegét jól látó Gyárfás, „hogy egyfelől az idegen tőke kiszorítassék az egyes vállalatokból és román tőkével helyettesítessék, másfelől a hiányzó tőkét külföldi részesedés igénybevételével előteremteni, hogy a román tőkéé legyen a vállalatokban a túlsúly, s az idegen tőke csak együtt dolgozzék vele, ne pedig fordítva. A célkitűzés – folytatja értékelését Gyárfás – a román közgazdaság szempontjából mindenképpen helyes, csak az a nagy kérdés, hogy a külföldi tőke hajlandó-e ezt a neki szánt alárendelt szerepet elfogadni s betölteni"[6]. Ide kapcsolódik, hogy Gyárfás Elemér figyelmét nem kerüli el, hogy a liberálisok gazdasági nacionalizmusa, gátlástalan célkitűzéseik követése közben odáig ment, hogy olykor még a francia pénzügyi körök, sőt a francia diplomáciai tényezők bírálatát is a fejükre vonják. Kitűnő francia műveltsége, s az, hogy rendszeresen követte az itteni francia politika valamennyi megnyilvánulását, vétette Gyárfással észre, hogy e gazdaságpolitika fő exponenseinek, mindenekelőtt Vintila Bratianunak a radikalizmusát még a román politika patronálói sem kísérik jó szemmel.

Ettől elütő irányt, más áramlatot jelentett a „nyitott kapuk" jelszó alatt megfogalmazott gazdaságpolitikai felfogás, amely szükségszerűen vetette fel azt a kérdést, s az erdélyi magyar gazdaságpolitikai tényezők fel is tették a maguk számára: ez gyökeresen más funkciójú és célzatú, következésképpen más-

képp is értékelendő és kezelendő, mint az előbbi? Az idegen, főként francia tőkeérdekeltségű Marmorosch Blank et Co. és a Banca de Credit Român körül tömörült csoport a tőkehiánnyal küszködő ország gazdasági életét a külföldi tőke széleskörű bevonásával akarta felpezsdíteni. A gyengébb gazdasági pozíciókkal rendelkező, a külföldi befektetések eredményeként létrejött vállalatokhoz, valamint a mezőgazdasághoz kötődő polgári erők irányzata volt ez, akik helyzetüket állandóan veszélyeztetve érezték a náluk sokkal erősebb s egyre agresszívebb és mindig gátlástalanul fellépő liberális tőkeérdekeltségek miatt. A politika színterén az Erdélyi Nemzeti Párt, a Konzervatív Párt s a Parasztpárt kötelezte el magát e koncepció gyakorlatba ültetése mellett. A politikai váltógazdálkodás, a kormányzásban bekövetkezett liberális-nemzeti parasztpárti helycsere aztán a két áramlat konfrontációjának közepette is meggyőzték az erdélyi magyar élet reprezentánsait, hogy célkitűzéseiket illetően ezek végeredményben szinkronban vannak. Levonhatták a „tanulságot", hogy mindkét irányzat a nemzeti állam szerepét lényegében hasonlóan ítéli meg, s hogy gazdaságpolitikájukat a nacionalizálás elérése mozgatja. Virgil Madgearu parasztpárti vezető, a valamikor Németországban tanult s Angliában is tevékenykedő tudós közgazdász fejtette ki, hogy „a román állam fejlődésének feltételei sohasem kötődtek annyira a gazdaságpolitikához, mint most, ennek kell biztosítania nemcsak az élet folytonosságát, hanem a csatolt területek politikai egységét is".[7]

Gyárfás Elemér, aki többet és világosabban látott, főként a gazdasági élet kérdéseiben, mint sokan mások, felméri, hogy olyan körülmények között, amikor a bankhálózatba és a közigazgatásba beépült klientúrájukkal a liberálisok hozzák a meghatározó döntéseket, a magyar érdekeltségeknek ebben az irányban kell gyorsabb ütemben kifejleszteniük védekezésüket. Meggyőződésének mintegy bizonyítékaként Gyárfás Elemér arra a körülményre hivatkozik, hogy a liberálisok a háborút követően haladéktalanul hozzáláttak a fő gazdasági pozíciók megszerzéséhez a Romániát naggyá tevő tartományokban. A király támogatását is élvezve abban a meggyőződésben cselekedtek, hogy őket illeti meg Nagy-Románia sorsának az eldöntése. Az új tartományok számukra tulajdonképpen nem jelentettek mást, mint az ó-királyság megnagyobbodását.

A felerősödő nemzeti törekvések Romániában a legjobb talajt teremtették meg a nacionalizmus érvényesítésére. A megnagyobbodott román államban, a békeszerződésben elvileg kimondott lehetőséggel élve[8], azonnal hozzáláttak a volt osztrák, magyar és más idegen tulajdonban lévő vállalatok nacionalizálásához. A nagyobb, túlsúlyban idegen részvényérdekeltségeket a részvények lebélyegzésével csökkentették, és kimondták, hogy a részvénytársaságok székhelye nem lehet külföldön, továbbá, hogy az igazgatósági tagok legalább

felének román állampolgárnak kell lennie. 1925-ben egy egész Kelet-Európában párját ritkító radikális intézkedéssel, az új bányatörvénnyel igyekeztek előmozdítani a hazai nyersanyag kincsek feletti idegen tulajdon felszámolását. E törvény szerint ugyanis bányakoncessziót csak román társaság kaphat, az esetleges külföldi részesedés pedig nem haladhatja meg a részvénytőke 40%-át[9]. Központosítást végeznek a gazdaság valamennyi területén, a bányakincsek, energetikai források, kitermelőhelyek birtokba vétele mellett pénzügyi expanziót hajtanak végre, bankokra és vállalatokra teszik rá a kezüket.

A két áramlat konfrontációjának közepette is megszilárdult és uralkodó gyakorlattá vált az a meggyőződés, hogy a nem román tőke pozícióit a nemzeti burzsoáziának kell átvennie, s külföld versenyével szemben védővámokat kell alkalmazni a hazai ipar fejlesztésének előmozdítására. Az állam aktív közreműködését ebben mutatják, hogy a már 1919 júliusában életbe léptetett behozatali tilalmi rendelkezések 1924-ig kirekesztették az országból a nem kívánt konkurenciát teremtő árucikkeket. 1924 júniusától aztán még védettebbé tették a nemzeti piacot a hazai termékek számára azzal, hogy 30%-os értékvámot vezettek be, amelyet 1927-ben 40%-ra emeltek. A bányatörvénnyel aztán a nemzeti gazdaságpolitika jóval messzebb ment a protekcionizmus fegyverének alkalmazásánál.

Gyárfás Elemér helyesen ismerte fel, hogy Erdély vonatkozásában a liberálisok nagy pénzintézetei mindenekelőtt az iparfejlesztés leglényegesebb feltételeit jelentő három energiaforrás: a kőszén, a petróleum és a földgáz ellenőrzését célozták meg. S többször is igyekezett tudatosítani, hogy az említett erőforrások teljes mértékű birtokba vételének szándéka húzódik meg azon liberális megfogalmazások mögött, melyek szerint a legkövetkezetesebben „a román állam érdekeinek megfelelő megoldásra törekednek". Ő maga idézi több ízben a liberálisok első számú gazdasági szakemberének tartott Vintila Bratianu véleményét, aki igen tisztán és félreérthetetlenül fogalmazott: „Egy egységes gazdaságpolitikához hozzátartozik, hogy az új területek idegen iparvállalatait nacionalizáljuk. Erre szükség van". A nacionalizálást – románosítás, nemzetiesítés értelemben használva. Gyárfás azt is tudta, amit akkor csak nagyon kevesen, hogy a feladat nagyságára való tekintettel, a közöttük lévő ellentéteket részben félretéve, a román nagytőke szolidárisan akart eljárni. Ennek érdekében 1920. január 22-én a legfontosabb pénzintézetek között megegyezés is létrejött[10]. Miként azt is, hogy a román gazdasági és politikai elit köreiben egyetértés körvonalazódott abban, hogy az Erdélyben igen nagy fontosságú és mennyiségű energiahordozó, „a földgáz tekintetében teljes és átfogó megoldást kell találni, s – mint fogalmaztak – ennek során regionális szempontokat nem szabad érvényesíteni", ami azt jelentette, hogy a helyi, bir-

tokon belüli érdekeltségek helyzetét az államhatalom együttműködésével el kell lehetetleníteni.

Hogy a megnövekedett országban a nemzeti liberális gazdaságpolitikák nemcsak a külföldi tőketevékenység arányait és kereteit akarták rögzíteni, pontosan körülírni, illetve nemcsak az önálló, belső gazdasági erőket akarták felgyorsítani, hanem a kisebbségi gazdasági érdekeltségeket szándékoztak előbb korlátozni, majd megszerezni, jól bizonyítja Vintila Bratianu egy másik kertelés nélkül tett megfogalmazása, mely szerint „a kormányzatnak vigyáznia kell, s nem szabad megelégednie a színleges, a csak formailag véghezvitt nacionalizálásokkal, az olyan helyzetekkel, amikor csak a külszín változik meg néhány igazgatósági helynek befolyásos egyénekkel való betöltése által. Az államnak meg kell tagadnia a nemzeti iparnak járó kedvezményeket, nem szabad állami megrendeléssel ellátni, ha a vállalatban a román tőke nincs a szükséges arányban képviselve".

Gyárfást mindez igen kemény kritikára készteti a meghatározó román gazdaságpolitika elfogultságaival, s mindenekelőtt fő kiötlőivel szemben. Felhozott érvei nem könnyen cáfolható felszínes politikusi megnyilatkozások, az általános gazdasági folyamatokat Románia közegében komoly eszmei felkészültség és tapasztalatok birtokában követő gazdasági szakember megállapításai ezek, aki a hozott intézkedések nem egy vetületét az akkor uralkodó európai értékrend tagadásaként fogja fel. Erdélyben és a Bánátban nagy intenzitással arra törekednek, hogy az államélet, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás után a közgazdasági életben is létrehozzanak egy új homogenitást, éspedig úgy, hogy ez az átmeneti időszak a lehető legrövidebb legyen – írta Gyárfás, hogy aztán rámutasson arra, hogy mindez egy hosszú, szerves fejlődési folyamat pozitív eredményeinek a felszámolását jelenti. Egy helyesen felfogott modernizáció, a fejlettekhez való felzárkóztatás – fejti ki – tovább élteti a már régóta szilárd gazdasági bázisokat, folyamatosan ötvözve azokat a kifejlődő újakkal, s természetesen megőrzi a hozzákapcsolódó, a társadalomra egészséges befolyást gyakorló értékrendet. Kedvező vállalkozási feltételek megteremtése, a kívülről jött kedvező hatásoknak a felkarolása, a belső tőkefelhalmozásnak és „mozgásnak" az elősegítése jelentik a gazdasági és társadalmi felemelkedés és előrehaladás valóban követendő útját. Az objektíven értékelni tudó Gyárfás elismeri a román gazdasági elit köreiben megmutatkozó rendkívüli vállalkozói készséget, azt a párját ritkító, teljesítő és alkalmazkodó képességet, amelyről a román gazdaság szervezői és irányítói állandóan tanúbizonyságot tesznek. De az érvek és a racionalitás alapján félreérthetetlenül szögezi le, hogyha ténylegesen és valóban modernizációt akarnak, „azt a teljes homogenitást, mely a régi királyságban volt, az oly különböző fejlődési fokon álló gazdasági egységekből alakult Nagy-Romániában nem lehet megvalósí-

tani". Gyárfás a következmények tekintetében is ilyen alaposan fogalmazott: „az erre való törekvés legfeljebb nagy gazdasági értékek elpusztítását fogja eredményezni, de céljukhoz nem visz közelebb. A régi királyság nagy tőkéjének túlsúlya adott, s ez a gazdasági élet természetes fejlődési rendjén is érvényesülni fog. Az olyan törekvés, amely e természetes fejlődési folyamat meggyorsítására és beolvasztásra törekszik, teljes bizonyossággal ellenhatást vált ki. Elzárkózást és védekezést fog kiváltani, a gazdasági élet együttes erővel való fejlesztése helyett az energiák egy részét az egymás elleni küzdelemre fogják pocsékolni"[11]

A nacionalizálási, vagyis a románosítási politika és a hozzáfűzött hangzatos jelszavak lényegében ártanak. Nem egy területen bénítóan hatnak az ipar fejlődésére, visszavetik a termelést és bizalmatlanságot keltenek külföldön. „Az imperialista és soviniszta eszmekörből táplálkozó <nacionalizálási> törekvések – Gyárfás reményei és meggyőződései szerint – előbb-utóbb bizonysággal háttérbe fognak szorulni", hiszen az országnak nagy szüksége van minden tőkeerőre. Az ún. idegen (straini) tőke által létesített és fenntartott iparvállalatok az állam részére óriási hasznot és jövedelmet produkálnak. „Az állam pedig rendelkezik a szükséges adminisztratív, adó- és tarifapolitikai eszközökkel, hogy a vállalatokat bizonyos korlátok közé szorítsa. Ha teljesen ellenőrizni törekednek minden vállalatot, még remélni sem lehet, hogy az idegen tőke itt termelőmunkára vállalkozzon, s a belföldi <straini>-nek [a kisebbségiek, magyarok, zsidók tőkéjéről van szó] nevezett tőke is vissza fog húzódni az olyan vállalkozásoktól, ahol csak kockázatot viselne, de befolyást nem gyakorolhat" – emeli ki Gyárfás a külföldi és kisebbségi tőkepozíciók és elhelyezések fontos szerepét, még abban az esetben is, ha a gazdaság finanszírozását mind nagyobb és nagyobb mértékben sikerül belső forrásokból „hazai", román tőkéből fedezni. S amikor az ipari és kereskedelmi minisztérium intézkedéseket foganatosít abban az irányban, hogy a vállalati alaptőke legalább 50%-ban, az igazgatótanács tagjainak pedig legalább fele román összetételű legyen, vagyis a kisebbségi részvénytársaságokat fokozottabb mértékben ellenőrizzék, Gyárfás leszögezte, hogy a kisebbségi vállalatok és pénzügyi szervezetek, amelyeket állandóan <straini>-nek bélyegeznek, mindig is konstruktív munkát végeztek, s csak jelenlegi felépítettségükben reprezentálnak reális értékeket"[12]. A szenátusban alkotmányellenesnek minősíti az ilyen eljárásokat, figyelmeztet, hogy „az alkotmány kimondja az állampolgárok teljes jogegyenlőségét, s azt, hogy nyelvi hovatartozandóságuk nem lehet akadálya a jogok elnyerésének és gyakorlásának... az a körülmény, hogy valamely részvénytársaság román állampolgár részvényesei az egyik vagy a másik népkisebbséghez tartoznak, nem lehet semmi befolyással annak elbírálására, hogy az illető részvénytársaságnak a működési vagy tőkeemelési engedély

megadassék-e vagy sem”[13]. De különben is az ilyen értelmű intézkedések a visszaélések garmadájának teremtik meg a lehetőségét, mert „Romániában a nemzeti hovatartozás megállapítása nem egyszerű feladat, rendkívül nehézkes és hosszadalmas. Az iskolaügyek kapcsán ez bebizonyosodott, mert a közoktatási minisztérium több ízbeni elvi állásfoglalása szerint erre nézve az állampolgár saját bevallása nem döntő kritérium”[14].

Gyárfás Elemér vizsgálatainak középpontjában a romániai modernizáció felgyorsulásával kapcsolatos iparfejlesztési és pénzpiaci, közelebbről pénzintézeti ügyek állottak. Elsősorban az idevágó aggályait és aggodalmait fogalmazta meg, amelyekről úgy gondolta, hogy feltétlenül hasznos tudni, de az időben előbb meghozott földbirtokreform kihatásaival és következményeivel is megkerülhetetlenül foglalkoznia kellett. Gyárfás Elemér, a közgazdasági élet kitűnő elméleti és gyakorlati szakembereként, családjának az erdélyi birtokviszonyok tekintetében az úrbéri rendezések során nyert nagy tapasztalata alapján, a román agrártörvénykezésről általános érvényű megállapításokat, sommás értékeléseket is megfogalmaz – de mint erdélyi magyar kisebbség politikus, Csík megyei parlamenti követként, a római katolikus egyház világi elöljárójaként s magyar pénzintézeti vezetőként, inkább csak az agrárreform egy-egy „tipikus” vonatkozásával foglalkozik.

A legújabb román történetírás ma tételesen hangsúlyozza, hogy a Nagy-Románia létrejötte után hozott földreformok, a szociális és gazdasági megfontolásokat is beleértve, mindenekelőtt az új államkeretek megszilárdítását tűzték ki célul[15]. Gyárfás Elemér még akkor, amikor csak kibontakozóban volt az a hatalmas jogvita, amely az erdélyi földbirtokreformról kialakult a törvények meghozatala után, s amely a nemzetközi fórumokig is eljutott, félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy „igaz a románságnak csak egy szűk rétege tudja pontosan, hogy mit tervelt s mit akart megvalósítani", de az biztos, hogy a véghezvinni szándékolt földbirtok-változtatások messze túlmutatnak a reform szociális lényegén és szükségességén[16]. Az Országos Magyar Párt Közgazdasági Szakosztályának vezetőjeként aztán kimutatja, hogy az ország többi tartományaihoz képest Erdély, a Bánság, a Kőrös-vidék és Máramaros viszonylatában érvénybe lépett földreformtörvények sokkal radikálisabb rendszabályozást írtak elő, sokkal mélyebb beavatkozást jelentenek a földbirtokrendszer hosszas fejlődés folyamán kialakult szerkezetébe. Végrehajtásuk során pedig az ezeket megszabó intézkedések félremagyarázhatóságuk folytán számtalan visszaélésre nyújtanak alkalmat, amelyekre az önkényeskedő szervek különben amúgy is igen hajlamosak[17]. A Közgazdasági Szakosztály ülésein elnöki minőségében jelentette ki, hogy az erdélyi földreformtörvény lényegében függetleníti magát minden gazdaságpolitikai megkötöttségtől, következetesen csak a kitűzött szociálpolitikai illetve nem-

zetiségpolitikai célokat követi. Hozzáfűzi, hogy az utóbbiak tekintetében a gyulafehérvári rezolúciók egyáltalán nem érvényesülnek irányelvekként[18].

A Csíkban több ízben szenátornak választott Gyárfás Elemérnek behatóan és állandóan visszatérően foglalkoznia kellett a Csíki Magánjavak elkobzásának ügyével.

A volt 1. Székely Határőrezred vagyonát felölelő Csíki Magánjavakat (62 501 kat. hold) 1923 februárjában a földreformot végrehajtó hatóságok kisajátítandónak ítélték és elkobozták[19]. Gyárfás Elemér azok között volt, akik erre határozottan jogorvoslatot kerestek. Bizonyítékokat hozott fel arra, hogy a vagyonközösség tulajdonjogát önhatalmúlag függesztették fel, és semmiféle összefüggésbe nem lehet hozni az agrártörvény céljaival egy olyan eljárást, amely az állam javára minden ellenérték nélkül ingatlanokat foglal le. Gyárfás hiteles történeti okiratokra való hivatkozással igyekezett a román kormány álláspontját pozitív irányba befolyásolni. A Csíki Magánjavak ügyében az erdélyi magyar közélet terén is azt az álláspontot vallotta, hogy erre a kérdésre elsősorban jogorvoslatot kell keresni. A politikai fellépéseket és tárgyalásokat is fontosnak ítélte, de kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy „a kérdés jogi és politikai részét el kell határozottan különíteni egymástól”[20].

Az erdélyi magyarság politikai vezetői, hogy megszűnjön a kirekesztettség állapota, s hatásos közéleti, parlamenti tényezőkként tudjanak fellépni, 1923 októberében az akkor ellenzéki Averescu-féle Néppárttal megkötötték az ún. Csucsai-paktumot. Az elsősorban választási együttműködésre szóló megállapodás létrehozásában Gyárfás Elemérnek meghatározó szerepe volt. A többi aláíró országos magyar párti vezetővel egyetemben az erdélyi magyarság helyzetének méltányos és jogos rendezését remélve minden téren, a paktum szövegének VII. fejezete első hat pontjába több, éppen a földreformmal kapcsolatos kitételt sikerült belefoglaltatnia. „Az agrártörvény becsületes és pártatlan végrehajtása és az e téren elkövetett visszaélések megszüntetése” volt az első pontban megfogalmazott általános elvárás. A második pont – „az Agrárbizottság keretében állíttassék fel egy külön ügyosztály, az erdélyi és bánsági kisajátítási ügyekben benyújtott revíziós kérések tárgyában, egyedül és kizárólag ez az ügyosztály bíráskodjék” – tükrözte Gyárfásék azon negatív tapasztalatát, hogy a hozott agrártörvények életbeléptetésekor az erdélyi viszonyokat egyáltalán nem ismerő végrehajtó hatóságok jártak el. „A kisajátítás végrehajtása után a kisajátítás alól jogerősen visszamaradt ingatlanok szabad forgalmának biztosítása” – amely a kényszerbérbe adást lett volna hivatott felszámolni. A csíki székelyek komposszeszorátusának kérdésére vonatkozott a megállapodás eme fejezetének negyedik pontja: „A Csík megyei Magánjavak ügye igazságos módon oldassék meg az agrártörvény rendelkezéseinek megfelelően s e kérdés végle-

ges megoldásáig adassanak vissza a vagyonközösségnek mindazok a vagyontárgyak, melyek az agrártörvény értelmében nem esnek kisajátítás alá". Ugyancsak a volt székely vagyonközösségek érdekeit próbálták megvédeni az ötödik pont által is, mely szerint „Ősmarosszék 127 községe egyetemes tulajdonát képező szovátai havas birtok maradjon eddigi tulajdonosa birtokában"[21], illetve a hatodik pont révén, mely rögzítette, hogy „a közigazgatási beosztás területi változása a törvényhatósági közvagyonok tulajdona tekintetében az eddigi helyzetet és használati módot nem változtatja meg"[22]. A földreformnak az erdélyi magyar földbirtokra háruló negatív következményeit mérsékelni hivatott tervezet az erdélyi magyar politikai vezetők, Gyárfás Elemér erőfeszítéseinek pusztán csak beszédes dokumentuma maradt. Gyárfásnak volt ugyan még egy próbálkozása. 1926. április 21-én, amikor a liberálisokkal egy választási kartell megkötése érdekében tárgyalásokat folytattak, ő a tervezett megállapodásba igyekezett felvétetni a Csíki Magánjavakkal kapcsolatosan a Csucsai-paktum VII. fejezetének negyedik pontjába foglaltakat is[23].

Az következett azonban, ami különben sokban előrelátható volt, az agrárreformok terén a követett célkitűzések s az alkalmazott politika teljesen változatlan maradt. A Csíki Magánjavak ügyében a Népszövetség Tanácsához kényszerültek panasszal fordulni, s éppen a Nemzeti Parasztpárt kormánya idején, amelynek vonalvezetése e tekintetben alig különbözött nemzeti liberális elődjétől. A Tanács hosszas huzavona s egyezkedő tárgyalások közbeiktatása után 1932. szeptember 27-én hozott döntést. Ez a tulajdonjog kérdését nem tisztázta ugyan, de közvetlenül elismerte a panasz jogosultságát s a kormány eljárásának igazságtalanságát, ugyanis kimondotta a Magánjavak régi igazgatóságának visszaállítását, a városi ingatlanok és 11 659 hold erdő visszaadását. A kormány azonban mintegy másfél évig halogatta a Népszövetségi döntés végrehajtását, s amikor a visszaítélt javak átadására került a sor, olyan nyilatkozatot követelt a Magánjavak képviselőitől, amelyben ők lemondanak a további igénytámasztásról. Az érdekeltek természetesen továbbra is kitartottak korábbi álláspontjuk mellett[24].

Gyárfás Elemér a szenátusban erőteljesen elítéli a kormány próbálkozásait, s kijelentette, hogy egy ilyen nyilatkozat „feltételül való kikötése megengedhetetlen kényszer és a népszövetségi döntésnek mind betűjével, mind szellemével ellenkezőek".

Az agrárreform a magyar felekezeti iskolákat fenntartó alapokat már közvetlenül a hatalomváltás után kilátástalan helyzetbe sodorta. Gyárfás Elemér az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatótanácsának tagjaként, majd világi vezetőjeként rendkívüli bátorsággal, kivételes talentumát latba vetve igyekezett e vagyonból menteni, ami menthető volt. 1919. szeptember 10-én az erdé-

lyi román hatalmat megtestesítő Kormányzótanács, a Consiliul Dirigent rendelt el kényszer bérbeadást, ami azt jelentette, hogy a parasztok között szét kellett osztani minden nagyobb birtokot, egy bizonyos bérösszeg ellenében holdanként. Így aztán még a kisajátítások előtt nagy kiterjedésű területeket veszített el a katolikus iskolák fenntartását biztosító Státus. Az 1919. szeptember 20-án kiadott agrártörvény, amely már egyenesen kisajátítási törvény volt[25], kimondta, hogy az egyházak, az erkölcsi testületek birtokait ki lehet sajátítani. Ahogy Gyárfás Elemér egyházi elöljáróit is tájékoztatta, a kisajátítással lehetőséget teremtett a törvény, de a mentesítés lehetőségét is fenntartotta, ugyanis az iskolai és nevelési célt szolgáló birtokokat, ha közvetlenül ilyen célokat szolgáltak, ki lehetett venni a hatálya alól. Meghagyta az erkölcsi testületek építési és tűzifaszükségletét szolgáló erdőket tulajdonosaiknak, meghagyta a plébániák javadalmi földjét 32, a tanítók jövedelmét 16, a templomok földjét 6 holdig[26]. Az 1921. évi földreformtörvény azonban – amely az Averescu-kormány földművelésügyi minisztere, C. Garoflid nevéhez fűződik – hívta fel rá a figyelmet Gyárfás, már kimondta az erkölcsi testületek mezőgazdasági birtokainak kötelező, teljes kisajátítását. Az erdőket illetőleg a törvény fenntartotta a korábbi törvény kedvezményeit. Az egyházközségek részére 32 hold plébánosi föld mellett 16 hold iskolai, 8 hold tanítói, 10 hold templomi földet hagyott meg. 1922. október 25-én a Bratianu-kormány idején közzétettek még egy agrárreformtörvényt, amely az előbbi törvénynek bizonyos szakaszain eszközölt módosítást, illetve a kisajátítási eljárásokat szabályozta pontosabban. Jól megszigorította és felgyorsította végrehajtásukat.

Gyárfás Elemérnek minden igyekezete és jogi ismerete, a Státus egész testületének e fontos vagyonmegmentésére irányuló minden erőfeszítése eredménytelennek bizonyult. A földreform teljesen leapasztotta ezen iskolafenntartó és művelődést szolgáló vagyont[27].

A földreform a pénzintézetek működésében is komoly zavarokat okozott. Gyárfás Elemér helyesen ismerte fel és találóan értékelte a tőke és a hitel mozgása terén kialakult állapotokat. Az agrárreformig a pénzintézetek legfőbb üzletága a mezőgazdasági hitel volt, a birtokviszonyok terén az agrártörvények nyomán eluralkodó bizonytalanság elriasztotta a tulajdonosokat a beruházásoktól, a pénzintézeteket pedig az agrárhitelek nyújtásától, ugyanis bizonytalan kiterjedésű és rendezetlen tulajdoni állapotban lévő ingatlanok a kölcsönadott összegre nézve nem képeztek garanciát. A tőkefelesleg a gazdasági élet más területén keresett megfelelő elhelyezkedést. E folyamatnak – mutatott rá Gyárfás – a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatása nyilvánvaló volt.

Gyárfás Elemér és mindazok, akik a Csíki Magánjavaknak a székelység számára való megmentéséért küzdöttek, e kérdéskomplexumban nem pusztán egy

nagy vagyon körüli birtokjogi vitát, jogsértést láttak, ők jól tudták, hogy a székelyek lakta eme régiókban az erdő a legfontosabb népességeltartó, az emberek nagy részének a megélhetési forrását jelenti. S ha a tulajdonviszonyokban vagy a kitermelés módjában valamilyen radikális változás következik be, a korábbi, a faluhoz, a közösséghez való kötöttségek is fellazulnak, feloldódnak.

Éppen mert megélhetésük fő forrása volt és közösségük megtartó erejét gyarapította az erdő, a „rendtartó székely falu" mindig is nagy gondot fordított az erdők jó állapotban való megtartására. A XIX. század második felében hozott erdőtörvények itt sok tekintetben csak a már meglévő és a szokásjogban szabályozott helyzetet rögzítették, több vonatkozásban csak a korábbi rendtartásokat fogták az államigazgatás keretei közé.

Úgyhogy, amikor az első világháborút követően, a hatalomváltozás, a birtokviszonyok terén bekövetkezett bizonytalanság, s nem utolsósorban a gyors meggazdagodásra számító tőkéscsoportok megjelenése folytán, amelyhez még az erdő funkcióinak teljes mellőzése is járult, az erdők pusztítása rendkívüli méreteket öltött, Gyárfás Elemér és az itteni magyar társadalom vezetői az államtól várták és sürgették, vagy, mást nem is tehettek, inkább remélték a megmentő intézkedések meghozatalát.

Az okszerű erdőgazdálkodásnak és az erdők okszerű kezelésének Erdélyben kialakult hagyománya és rendje volt. A kitermelés mennyisége jelentéktelen volt ahhoz az óriási fatömeghez képest, amely az erdőkben mint felesleges, meddő tőke tövön állt. A községi, a közbirtokosság és a volt úrbéresek osztatlan tulajdonában lévő erdők használatát és gazdasági ügyvitelét pontosan szabályozták. Az erdőirtásokat hatósági engedélyhez kötötték, s az erdőkezelés ellenőrzéséről szorosan kiépített erdő-felügyeleti rendszer gondoskodott. Az Erdélyben rövid időre még érvényben maradt 1879. XXXIII. tc. biztosította az erdőtulajdon szabad élvezetének jogát, de azt is, hogy az erdőbe történt beavatkozások ne okozzanak a közjó, a klíma és vízügy tekintetében károsodásokat.

A földreformot követően, amikor a használat módjára vonatkozólag semmiféle egység nem létezett, az állagok feletti rendelkezés kötetlen és lényegében teljesen ellenőrizetlen volt, az erdőirtások óriási mértékben elszaporodtak, s a talajnak nem erdő céljára való hasznosítása is rendkívüli méreteket öltött. A hivatalos statisztika adatai is, minden pontatlanságuk ellenére, jellemzően tükrözik a bekövetkezett erdőpusztításokat, a feltétlen erdőtalaj újra beerdősítésének, az erdő fenntartása érdekében tett szükséges erőfeszítéseknek elmaradását. 1922-ben a földreform életbeléptetését megelőzően az ország területének 24,5 százalékán, 7 248 985 hektáron húzódott erdő. 1929-ben 22 százalékán, azaz 6 486 471 hektáron. Közel egy millió hektáron tűnt el ez az értékes növénytakaró néhány év alatt[28]. Gyárfás Elemér volt az, aki a par-

lamentben a leghatározottabban, a román gazdasági és politikai erők figyelmét is magára vonva, szállt síkra az erdőfelület apasztásának megakadályozása érdekében, sürgetve egyúttal egy új, a kor kívánalmainak megfelelő erdőtörvény meghozatalát, amelyet a földművelődésügyi kormányzat a helyi, sajátos viszonyok, az egyes történelmi tartományokra vonatkozó korábbi jogalkotások messzemenő figyelembevételével készítene elő. Gyárfás szerint az új erdőtörvény így hatékonyan szolgálná mind az „erdőipar" igényeit, mind a jövendő érdekeit. 1923. júniusában az ókirályságbeli 1910. évi erdőtörvény hatályát kiterjesztették az egész országra. Ezen intézkedés a politikai célkitűzését elérte ugyan, de Erdélyben éppen az annyira szükséges folytonosságot szakította meg, amely továbbra is biztosíthatta volna a rendszerességet a fakitermelésben és a gondoskodást az erdők felújítása terén.

A kibontakozó gazdasági konjunktúrában a fa iránti igény is fokozódott. A román állam, amelynek erdei a területi gyarapodásokkal még nagyobb kiterjedésűek lettek, az erdőből származó jövedelem növelésére törekedett. Erdélyben az állam 681 744 hektár erdőt, az erdőterület 27,7%-át birtokolta, az országból távozottak erdőtulajdonának kisajátításával 1923-ig ez még további 22 958 hektárral gyarapodott[29]. Nagy-Románia állami erdeiről – amit Gyárfás a parlamentben többször is nagy hiányként és nagy mulasztásként hoz fel – nem készült részletes erdőtérkép s összefoglaló pontos kimutatás sem. Gyárfás ezeket a szenátusban az illetékesektől származó adatok alapján 2 millió hektárra becsülte[30].

Gyárfás kimutatta, hogy az állami erdők a nemzeti vagyon igen tekintélyes részét jelentik, de a belőlük származó jövedelem, elsősorban e javak kezelésének gyatrasága és „könnyelműsége" miatt egyáltalán nem segít az államháztartás terhein. Romániában 0,7% volt az állami erdők kihasználtsága, az állam „nem tudja gyümölcsöztetni ezeket a javakat – mondja Gyárfás a parlamentben –, csak a nagy adókat szedi". Gyárfás sürgeti, hogy az állam aknázza ki erdeit saját kezelésben, hagyjanak fel azzal a gyakorlattal, mely szerint a fát lábon adják el, s azt a vevő termeli ki. Minden vágásterületet rövid, pontosan megszabott határidőn belül újra kell erdősíteni, amit megfelelő hivatalok szakértőkkel ellenőriztetnek. „A saját kezelésnek a fa kivágásáig és faszonálásáig kell elmennie – fogalmazza meg részletekbe menően ajánlásait Gyárfás – a feldolgozás, szállítás, forgalomba hozás magánvállalatok feladata lenne"[31]. Gyárfás tudatában volt annak, hogy az erdei termékeknek a feldolgozása és kiszállítása fejlett technikai bázist igényel, amely már igen jelentős beruházásokat feltételez. S Romániában nem kevés volt az olyan erdőben gazdag vidék, amelyet a közutak még nem is érintettek, az erdő értékesítése pedig a szállítási lehetőségekkel igen szorosan összefügg.

A kormányzati tényezőket igen közelről foglalkoztatta, s erről Gyárfásnak is tudomása volt, hogy az ún. erdészeti szövetkezeteket fokozottabb mértékben vonják be az állami erdők hasznosításába, ugyanis ezeket például a neves német erdészeti szakember, Gerlein szociális szempontból is a legmegfelelőbbnek tartotta. Gyárfás éppen ellenkezőleg ezt a megoldást romániai viszonyok között teljesen elvetendőnek ítélte: „tudjuk, hogy nálunk a szövetkezetek mögött tőkések húzódnak meg, sőt olyanok, akiknek nincs is tőkéjük s indokolatlan hasznot húznának abból, hogy az állam szociális meggondolásból olcsón ad el fát a szövetkezeteknek, csökkentve az állam jövedelmeit."[32]

Erdélyben az erdőrendtartások, majd az erdőtörvények szigorúan szabályozták a parasztok erdőhasználatát, de ezek ellenére több vidéken, főleg a települések környékén, faizásuk, legeltetésük, makkoltatásuk miatt, a mezőgazdasági terület kiterjesztésével, az erdők igen leromlottak. Gyárfás erélyesen elveti azokat a felfogásokat, amelyek állítólagos szociális felsegítésük érdekében az erdőkből élők igényeinek további kielégítését méltányosnak tartották. Rámutatott, hogy mindenféle erdőgazdálkodással foglalkozó gazdaságpolitikának az erdőterületek fölötti gondoskodás kell legyen a kiindulópontja. A parasztok erdőpusztítását meg kell akadályozni – írta. Az erdővidékek lakosságának ősi foglalkozása a fakitermelés, a tutajozás és úsztatás, a szénégetés, az erdélyi fatermékek előállítása. Sokan élnek télen erdei napszámból, nyáron pedig aratni vonulnak le a sík vidékekre, hogy családjuk számára gabonát biztosítsanak. Elszegényedésük kétségtelenül gyötrelmes társadalmi jelenség, de az ennek enyhítésére tett intézkedéseknek nem volna szabad az erdő károsításával együtt járnia. Az 1921-es földreformmal – hozott fel példát Gyárfás – hatalmas erdőket sajátítottak ki állítólagosan a lakosság szükségleteinek kielégítése érdekében. Tulajdonképpen azért, hogy legelőket hozzanak létre. Így az erdőkben való legeltetés soha nem ismert méreteket öltött, a juhok és a kecskék minden regenerálódási lehetőséget tönkretettek. Erdélyben ismert dolog volt, hogy az erdészeti szakemberek a kecskéket az „erdők hunjainak" tekintették, s már a XVIII. században is szigorúan büntették az erdőkben való legeltetésüket. „Most pedig a fában szegény Mezőségen, Erdély közepén is így történik. A kormánynak – szögezi le Gyárfás – nem mindig kell engedni a nép óhajának, hogy állatainak újabb és újabb területeket fogjon be, adjon át legeltetésre. Az ország érdekei szerint kell kimondani az utolsó szót, nem a parasztoké szerint."[33] Nem szabad megengedni a parasztoknak, hogy legelőkké alakítsák át az erdőket, sok helyütt ezt már megtették, s ezzel a talaj erózióját segítették elő[34]. „A parasztokat a maguk földjének jobb kihasználására és feljavítására kell késztetni, és minden esetben útját kell állni annak, hogy erdőrészeket számoljanak fel és rablógazdálkodást folytassanak"[35]. A kormány több hajlandóságot kell mutas-

son – szólott Gyárfás parlamenti bírálata, mert az erdőpusztítások káros jelenségei, az árvizek például már nyilvánvalóan veszélyeztetik az alacsonyabban fekvő területeket, és rossz irányba befolyásolják egész régiók éghajlatát. Különben ezen intézkedések gyors meghozatalára nemzetközi kötelezettségvállalások kötelezik a mindenkori kormányokat. Lehet, hogy nem tévedünk, ha azt állítjuk, Gyárfás volt a román parlamentben az első képviselő, aki nem tisztán politikai természetű kérdésben hívja fel az ország élén járók figyelmét a nemzetközi normák betartásának kötelezettségére.

A kormányzatnak törvény adta hatáskörével élve oda kell hatnia, hogy az erdőművelés ne szoruljon háttérbe a mindent meghatározó fakereskedelem szempontjai miatt. Az ellenőrzési és erdőrendészeti feladatok kétségtelenül tetemes költségekkel járnak. Az ilyen irányú működésükért e hatóságok szedjenek illetékeket. Az erdő-felügyelőségek és hivatalok – amelyekre az erdőrendészeti és igazgatási feladatokat bízná Gyárfás – ezen illetékek fejében az üzemterveket is kötelesek volnának elkészíteni, s akkor a tulajdonosokat nem utasítanák magán erdőmérnökökhöz, hogy óriási költségek árán velük készíttessék el őket. Ha az erdőgazdasági üzemtervek készítése szakközegek kezébe kerül – vélekedik Gyárfás – meg lehet valósítani azt, hogy a hozamszabályozás terület szerint történjék, amely tarvágásos üzemmóddal és mesterséges felújítással lenne könnyen kivitelezhető, így a fahasználat tartamosságát hoszszú időkre biztosítani lehetne[36].

Az előtérbe helyezett román nemzeti szempontok miatt, amelyek a földreform és a vezető politikai pártok gazdasági doktrínáinak kapcsán annyira nyilvánvalókká váltak, Gyárfás Elemér a legveszélyeztetettebbnek az erdélyi magyar pénzintézetek és hitelszervezetek sorsának alakulását tekintette. Egyrészt azért, mert tudta, hogy ezek tőke- és betéttulajdonosai szinte teljesen a magyarok köréből kerültek ki, túlnyomórészt magyar ügyfelekkel operáltak, s így egyik központi, bukaresti nagy banknál sem vethették meg hátukat, másrészt pedig Gyárfás az Erdélyi Bankszindikátus elnökeként tapasztalta, hogy a román pénzügyi érdekek mennyire sürgetik az érvényesülést a magyar intézetek rovására. A gazdasági fejlődés kitűnő ismerőjeként Gyárfás Elemér felmérte, hogy a gazdasági folyamatok és mozgások eme irányító tényezői Erdélyben mennyire sajátos helyzetben vannak. Tudta, hogy itt a tőkeképződés, majd a tőkecentralizáció nemzeti alapon ment végbe, s a megalakult pénzintézetek önálló hálózatot képeztek. Nem véletlen, hogy Gyárfás ezt a világháború után is autonóm módon működő intézményrendszert szánta az általa elképzelt önálló erdélyi magyar gazdasági élet alapjául. 1924-ben megjelentetett egyik alapvető munkájában, a *Románia hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézetek*[37] címűben a kibontakoztatott homogenizálási gazdaságpolitikát és az ezekkel ellentétes irányban működő erőket számba véve fogalmazza meg

tételesen, hogy a magyarságot csak az az alapgondolat vezérelheti, hogy minden rendelkezésére álló erővel, egész súlyával igyekezzék minél hamarabb és minél teljesebben Erdély gazdasági életének önállóságát megteremteni, amit aztán elismertet másokkal is. „Nekünk legfőbb célunk és mindenen uralkodó érdekünk: az erdélyi gazdasági élet kifejlesztése, megerősítése és öncélúságának megteremtése" – fogalmaz félreérthetetlenül[38].

E legautentikusabb transzilvanista gondolatának és meggyőződésének kifejtésekor mutatta ki Gyárfás, hogy a magyar jellegű erdélyi pénzintézetek „olyan erőket és energiákat mentettek át a nagy összeomlásból az új helyzetbe, amelyek biztos eredőjét jelentették egy önálló, erdélyi gazdasági élet megszervezésének és intenzív kifejlesztésének. Ezen erők és energiák azonban – Gyárfás szerint – csak meglévő felépítettségükben, adott összetételükben képviselnek értékeket".

A gazdasági jelenségeket történetiségükben vizsgálva Gyárfás felrajzolja, hogy ezen pénzintézetek mennyire organikus fejlődés eredményei. Szerkezetüket a modernizáció folyamata, a helyi és az általános politikai, társadalmi változások alakították ki.

1848 előtt Erdélyben a pénzügynek központi kezelése, valamint a sokáig fennálló rendi szervezet miatt a magyarság körében nem alakultak takarékpénztárak. A nemességet és a székelységet a vezető pozíciókkal járó közjogi funkciók, a politika, a katonai és közigazgatási szerepek foglalkoztatták. Ezek mellett a mezőgazdaság keretében jutott nekik érvényesülés – fejtette ki Gyárfás. Az 1848-as forradalom utáni osztrák abszolutizmus aztán teljesen leszorította az erdélyi magyarságot a politikai és közigazgatási téren való érvényesülés útjáról. Visszaszorult állapotában egyetlen kézenfekvő gazdasági foglalatosság kínálkozott számára: birtokainak kezelése, de a feltételek tekintetében változások következtek be. Míg 1848 előtt a rendi intézmények nem voltak alkalmasak a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, az abszolutizmus korában létrehozottak nagyon is megfeleltek. „A gyűlölt osztrák impérium, mely gúzsba kötötte a közéletet és elfojtotta a magyar kulturális fejlődést, erőszakos intézkedéseivel akaratán kívül megteremtette a magyarság gazdasági érvényesüléseinek lehetőségeit" – állapította meg Gyárfás. A keresztülvitt agrárreform megfosztotta a nemességet birtokai igen jelentős részétől és az ingyen munkaerőtől. Közéleti befolyásától is megfosztva, megkisebbített területen új és megnehezített gazdálkodási módszerrel kellett megküzdenie. A hosszadalmas eljárással csekély összegben megállapított úrbéri kárpótlások késedelmes kifizetése még súlyosabbá tette a helyzetet. Ez a korszak volt – mint ahogy Gyárfás fogalmazott – „a vígan tönkremenés ideje", de ennek eredményeként kiszűrődtek az új viszonyokba beilleszkedni, az új gazdasági körülményekhez alkalmazkodni nem tudó rétegek[39].

Az abszolút osztrák hatalom „rákényszerített Erdélyre egy fejlett adórendszert, pártatlan igazságszolgáltatást, pedáns közigazgatást, gyűlölt, de következetes zsandárokat és fináncokat, telekkönyvet, modern hiteltörvényeket, bánya-, ipar- és erdőtörvényt, átszervezte a postát, utakat, távírót, vasutat épített. Egész sorozatát erőszakolta ki az akkor roppant ellenszenves intézményeknek" – értékeli objektíven a felülről véghezvitt korszerűsítést Gyárfás, hogy aztán rámutasson, ennek célja az volt, hogy a birodalom központja szerint formálják át az országot. A centralizált hatalom eme törekvése csődöt mondott ugyan a magyarok ellenállása és más körülmények miatt, de a létrehozott korszerű intézmények „megteremtették a lehetőséget és a kereteket arra, hogy az erdélyi magyarság a mezőgazdasági kultúra s a vagyonosodás terén nem remélt előrehaladást tehessen. Bizonyítéka ez annak, hogy a megpróbáltatások, az erőszakos, kíméletlen rendszabályok egészséges társadalmakat teljesen tönkre nem tehetnek, hanem legfeljebb tisztulási folyamatokat indítanak meg, melynek rendén az életképtelen rétegek kiválnak a szervezetből, az egészséges elemek azonban megedződnek és megerősödnek e gazdasági küzdelemre"[40].

A kiegyezés után a gazdaságilag megerősödött középosztály előtt megnyíltak a felpezsdült közélet összes pozíciói. Tagjai úgyszólván tódultak a közpályák felé. Budapest mintájára a jelentősebb gazdasági központokban megyei és városi takarékpénztárak alakultak. Ezek sokáig egyedüli pénzügyi szervezetei voltak Erdélynek, s a gazdaság akkori fejlődési fokán jelentős haladást képviseltek. Az igazgatóságaikban elhelyezkedett magyar középosztály, mely egyben a legfontosabb állami és közigazgatási pozíciókat is betöltötte, számottevő erkölcsi és anyagi erőt, befolyást és támogatást biztosított részükre.

Az erdélyi magyarságnak az osztrák uralom és elnyomás alatt kialakult egysége, a köz- és gazdasági életnek Budapestre való koncentrálódásával azonban fokozatosan megbomlott, ugyanis a budapesti pártküzdelmek hullámai begyűrűztek, átcsaptak Erdélybe. Akik ott voltak a közhivatalokban és a pénzintézetek vezetőségében is, tudatára ébredtek annak, hogy nemcsak a közfunkciók ellátásában szolgálhatnak pártérdekeket, a pénzintézetekben elfoglalt pozícióikat is értékesen felhasználhatják pártjaik szempontjából. Így a tisztán gazdasági célból életre hívott és kizárólag a gazdasági érdekek szolgálatára hivatott pénzintézetek sok esetben nem tudták megőrizni gazdasági objektivitásukat a velük kapcsolatban álló egyének és intézmények politikai törekvéseivel szemben.[41] A kormánykörökkel ápolt kapcsolatok igaz, hajthattak pillanatnyilag anyagi előnyöket, de roppant nagy kárára voltak az erdélyi közgazdasági élet további fejlődésének. Káros következményként hozza fel Gyárfás például azt, hogy a politikailag ellenzékben lévő rétegek saját gazdasági pozícióik alátámasztása érdekében szintén tömörültek, s új pénzintézeteket

alapítottak. A régebbi és az újabb alapítású intézetek között kíméletlen verseny indult el, s ezt már nem az egészséges konkurencia táplálta, hanem a pártérdek, a politikai elfogultság. A kifejlődött versenyben aztán a szolidság és a megbízhatóság szempontjai másodrendűek lettek.

Az erdélyi magyar pénzügyi életben megjelent káros tüneteket jól mutatták aztán az emiatt bekövetkezett bankbukások. Tipikus példaként hozza fel Gyárfás az Ugron-féle székelyegyleti takarékpénztár 1890-es évekbeli bukását, amely egy egész vidéket döntött gazdasági romlásba. Ugron ellenzéki működéséhez igénybe vette a befolyása alatt álló pénzintézet erőit, s nem tartotta meg az óvatosság parancsolta mértéket. Amikor a krízis beállott, azok a körök és intézmények, amelyek rendelkeztek a segítéshez szükséges eszközökkel a lényegében közérdekű intézmény megmentéséhez, fontosabbnak tartották az ellenzéki politika letörését.

A bankbukások félénkségig menő túlzott óvatosságot idéztek elő az intézetek vezetőségeinek körében, s mivel a korszerű ügykezelés hiányai is kitűntek, ezek összeköttetések után néztek. Önállóságuk feláldozása árán is forgótőkét, szakszerű irányítást, krízisek idejére való védelmet kerestek. „Az erdélyi pénzintézeteknek e kapcsolatokat kereső törekvései összetalálkoztak a budapesti nagy bankok terjeszkedési tendenciáival" – mutat rá Gyárfás arra a fordulatra, amely elvezetett oda, hogy „Erdélyben már 1918-ban alig volt a budapesti nagy bankok érdekkörein kívül eső magyar pénzintézet"[42].

A bekövetkezett változást Gyárfás Erdély gazdasági élet szempontjából, kilátásaiban sok tekintetben hátrányosnak tartotta. A nagy budapesti bankok, miután kiépítették erdélyi hálózatukat a főbb gazdasági központokban, erős középintézeteket létesítettek, ezek helyi üzleti érdekűek voltak, de mindenekelőtt központi intézeteik rivalizálása folytán egy roppant elfajult konkurenciába vetik bele magukat egymással szemben.

A kialakult helyzet másik áldatlan következményének tartja Gyárfás azt, hogy az erdélyi román és szász tőkétől amúgy is nemzetiségi alapon külön álló erdélyi magyar pénzintézeteket, a már meglévő politikai ellentéteken kívül, a központi nagy bankok konkurens érdekei is szembefordítják az előbbiekkel. Ez a tényező pedig egyike volt azoknak, amelyek az erdélyi magyar hitelszervezeti életet megakadályozták abban, hogy önálló kifejlődésre juthasson, s a rendelkezésére álló eszközöket saját céljaira használhassa fel. Így az öt, hat különálló, a pesti nagybankok égisze alatt egymással harcban álló hitelszervezet a magyar politikai hatalom mellett is hátrányos helyzetben volt az egységes szellemtől áthatott, céltudatos, következetességgel dolgozó erdélyi szász és román hitelszervezetekkel szemben. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan fejtette ki Gyárfás, hogy milyen magas fejlődési fokot értek el és milyen erős hálóza-

tot építettek ki maguknak Erdélyben 1918 előtt. Az erdélyi román pénzintézetek a régi királyságbeliekkel szemben az eredményeket tekintve messze többet tudhattak magukénak. Nagy ívűnek mondott fejlődésüket Gyárfás Elemér nem kis arányban annak a körülménynek tulajdonítja, hogy Erdély kormányzati és gazdaságpolitikai viszonyai jóval fejlettebbek, tökéletesebbek, s a modern hitel- és pénzviszonyok kialakulására és működésére alkalmasabbak voltak az ókirályság berendezkedéseinél. S kétségtelen „számított – Gyárfás szerint – az erdélyi románok erkölcsi és jellembeli fölénye a regáti románok fölött". Ha pedig az elvitathatatlanul gazdasági inferioritásban élő erdélyi románok pénzintézeteinek teljesítménye meghaladta a konkurenciamentes és az államhatalom teljes támogatását élvező regáti románok hasonló szervezetei által produkáltakat, akkor nehezen tartható az az állítás – mutat rá Gyárfás, hogy „a magyar hivatalos körök annak idején az erdélyi románságot minden nemzeti jellegű gazdasági törekvésében és erőfeszítésében meggátolták"[43], az egész politikai, gazdasági és pénzügyi hatalmat maguknak akarták megtartani. Az első világháborút megelőző korszak kormányzatai lehet, hogy „sok hibát követtek el az erdélyi románokkal szemben, de – mutat rá Gyárfás – gazdasági fejlődésük útjába nem emeltek mesterséges gátakat".

Az erdélyi magyar tőkének a központi nagy bankokkal létesített kapcsolatai üzletkörük számottevő kiszélesedését hozták magukkal, az önálló erdélyi magyar hitelszervezet fejlődőképes kialakulását azonban e kapcsolatok nem mozdították elő, sőt Gyárfás szerint kifejezetten akadályozták.

Az 1918-at követő hatalomváltozás a legsúlyosabb megpróbáltatásokat hozta az erdélyi magyar gazdasági szereplők számára. A Budapesthez fűződő szálak elszakadtak, s az erdélyi pénzintézetek tőke, vezetés, irányítás, összeköttetés nélkül maradtak. Új irányt kellett keresniük, s ebben a Romániába szakadt érdekeltségeik jövőbeni sorsát rendezni is alig tudó nagy bankok segítségükre nem lehettek. Csupán vezetőik tettrekészségén, energiáján és kezdeményezőképességén múlott fennmaradásuk. S Gyárfás nagy gazdaságtörténeti ténynek tekintette, hogy az erdélyi magyar pénz- és hitelintézetek túlnyomó része talpon maradt, s még önállóságukat is sikerült megőrizniük. Sőt, jelentős előrehaladást és fejlődést értek el. A magyar jellegű erdélyi intézetek budapesti és bukaresti kapcsolatok nélkül „ésszerűséggel levonták a megváltozott helyzet konzekvenciáit, saját tőkeerejükre hagyatva teremtették meg a fennmaradáshoz és a továbbfejlődéshez szükséges eszközöket"[44]. Az erdélyi magyar pénzintézetek jelentős anyagi és nagy erkölcsi erőt képviselnek, éppen ezért alapját képezhetik az „önálló erdélyi gazdasági koncepció megvalósulásának, s fő eszközei lehetnek annak, hogy az erdélyi gazdasági szereplők s az erdélyi közgazdasági élet elkerülje, hogy a bukaresti nagytőke a járszalagjára tűzesse"[45]. A ma-

gyar pénzintézetek közreműködhetnek továbbá az egész ország gazdasági felemelkedésében. Gyárfás azonban pontosan megjelöli e közreműködés előfeltételét. A román kormányzatok és a bukaresti nagybankok „ne igyekezzenek Erdély közgazdasági életét a saját képükre és hasonlatosságukra átformálni, mert így tönkreteszik természetes erőit, megbénítják ellenálló képességét. Tegyék lehetővé, hogy kibonthassák a saját erőikben rejlő energiákat”[46].

Gyárfás pénzügyi koncepciójának igen fontos vetületét jelentették a pénzforgalom szabályozásával, illetve a vám- és adópolitikával kapcsolatos elgondolásai.

A háború idején s azt követően Románia is belemerült a bankjegyinflációba. Ennek ellenszerét a nemzeti-liberális kormányzat a lej revalorizálásában jelölte meg, vagyis a lej régebbi értékének monetáris intézkedésekkel való helyreállítását tűzte ki célul. A Nemzeti Bank nem bocsátott ki újabb bankjegyeket a költségvetési hiány fedezésére, s a kincstárjegyek forgalomba hozásáról is lemondott. 1925. május 19-én az állam és a jegybank között megállapodás jött létre, amelyben az állam elvállalta, hogy 15 év alatt a bankkal szembeni adósságával egyenértékű bankjegytömeget von be. A bankjegy kibocsátást pedig szigorúan az aranyalaphoz viszonyítják.

Gyárfás Elemér a revalorizációt teljesen kivihetetlennek tartotta, s ama meggyőződésének adott hangot, hogy a hozott intézkedések csak a gazdasági helyzetet súlyosbítják. S amikor bekövetkeztek a lej nagy árfolyam-ingadozásai, ezek okát a gazdasági élet felelős tényezői, a Vintila Bratianu és köre által erőszakolt deflációs politikában jelöli meg. Gyárfás a pénzügyi téren beállt kritikus helyzet enyhítésére erős valuták felvásárlását s újabb bankjegykibocsátásokat tartott volna célszerűnek, ugyanis szerinte egy teljes értékű kereskedelmi fedezettel bíró bankjegykibocsátás nem tekinthető az infláció irányába tett lépésnek, egy ilyen eljárás nem vonja feltétlenül maga után a pénz elértéktelenedését, sőt ellenkezőleg, a termelés feltételeinek javításával az ország vagyonosodását segíti elő. Gyárfás úgy véli, hogy a katasztrofális pénzhiány Romániában éppen amiatt állott elő, hogy a forgalomban lévő pénzkészlet nem volt elég az ország gazdasági szükségleteinek ellátására. „Az a törekvés, hogy a lejt aranyparitásra emeljék, mereven ellenszegülve minden újabb bankjegy kibocsátásnak, úgy ítélte meg, hogy a pénzhiány magával hozza a lej értékének az emelkedését is” – összegezi Gyárfás a kormányzat revalorizációs politikájának lényegét. Ide kapcsolódva fogalmazza meg Gyárfás a jegybank, a Nemzeti Bank feladatait is. „A jegybanknak az volna a feladata, hogy nem improduktív állami célokra, hanem a gazdasági élet indokolt céljaira, kereskedelmi fedezet mellett a szükséges hiteleket biztosítsa, még ha ez újabb bankjegy kibocsátást tesz szükségessé”[47].

A liberális kormányzat és a jegybank revalorizációra tett ígéretei az amúgy is széles körben jelenlévő spekulációs ügyleteket serkentették, főleg a hitelélet területén. A készpénzzel rendelkezők könnyedén nyújtottak hiteleket, illetve a bankokban helyezték el azt, annak reményében, hogy majd értékesebb lejben kapják vissza. Jellemző, hogy a bankbetétek 1925 végére 4 milliárdról 16,8 milliárdra nőttek[48], miként az is, hogy közben a hitelt felvevők száma is jelentősen megnőtt, ami azt mutatja, hogy a tőkések és a vállalkozó kedvűek jelentős része egyáltalán nem bízott a revalorizáció megvalósításának lehetőségében.

A liberálisok elhibázott pénzügyi politikája – fejti ki Gyárfás a román monetáris politika más aspektusait is – nemcsak mesterséges pénzhiányt teremtett, e pénzhiány következményeként megdrágult a pénz, és a kamatlábak is magasra emelkedtek. „A pénz szintén áru s ennél fogva árát, vagyis kamatlábát a kereslet és kínálat törvényei határozzák meg" – iktatja ide a közhelyes, de azokban az időkben figyelemre nem méltatott tételt Gyárfás –, hogy aztán felhívja a figyelmet arra, a kamatláb a legnagyobb kerékkötője az egész gazdasági életnek. Gyakorlatilag nincs olyan termelési ág, mely Romániában a '20-as évek közepén érvényben lévő kamatlábak mellett jövedelmezőséget tudna elérni. „Az adott kamatlábak mellett az összes termelési ágak – a mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem egyaránt csak egészen rövid lejáratú hiteleket vehet igénybe" – mondta. Az előállt problémák megoldásának szerinte csak egyetlen útja van: „szakítani az eddigi hibás pénzügyi politikával és a jegybank normális kamatláb mellett kielégíti a legális hiteligényeket. Minden más intézkedés csak a baj elleplezésére szolgál"[49].

E tévesnek ítélt pénzügyi politika kapcsán marasztalja el Gyárfás a romániai hitelrendszer központjában álló Nemzeti Bank akkori szereplését. Nemcsak azért, mert az ország gazdasági életének táplálására nem bocsát ki kellő bankjegymennyiséget, hanem kihangsúlyozottan annak okán, hogy a visszleszámítolási hitelek tekintetében a kisebbségi és főleg a magyar jellegű pénzintézeteket hátrányosan diszkriminálta. „A 98 magyar jellegű pénzintézet közül, melyek az 1922. évi mérlegek szerint együttesen 174 millió lej alaptőkét és 54 millió lej tartalékalapot képviseltek, 1924-ben mindössze 4 intézet élvezett visszleszámítolási hitelt a jegyintézetnél, összesen 9 millió lej összegben. Az élvezett hitel az intézetek saját tőkéjének alig 4%-át tette ki. Hogy ez mennyire igazságtalan, azt világosan mutatja, hogy a bukaresti nagy bankok ugyanakkor alap- és tartaléktőkéjük 200%-át is jóval meghaladó visszleszámítolási hitelt nyertek a Banca Nationalatól" – adatol pontosan állításainak alátámasztása érdekében Gyárfás[50].

Az adópolitikának minden ország esetében igen nagy szerepe van az államháztartás egyensúlyának megőrzésében, s egyúttal rendkívüli mértékben befolyásolja az ipart, a gazdaság fejlődését. Gyárfás e tétel jegyében követendő

elvként jelöli meg, hogy az állam csak az elkerülhetetlenül szükséges összeget vegye el az adózótól, s az ekként elvett összeget helyesen használja fel a köz érdekében. A jó adópolitikát folytató állam a takarékosság elvét követi, s vigyáz arra, hogy fiskális szempontok ne akadályozzák a különböző gazdasági tényezők működését és munkájuk eredményességét.[51]

Az ország ipari fejlesztése szempontjából, s Románia ilyen célokat követ, nagyon fontos, hogy világos, egyszerű, igazságos, könnyen alkalmazható adótörvényei legyenek. Könnyen érthetőek legyenek, s hosszú időre szóljanak, hogy a termelés nyugodt alapjait képezhessék[52]. Gyárfás azonban felfigyel arra, hogy a gazdasági nacionalizmus jegyében e méltányos alapelvektől elrugaszkodva, a korabeli román gazdaságpolitika meghatározói olyan adórendszert tartottak célravezetőnek, amely erővel lesújt „azokra az idegen gazdasági szervezetekre, amelyek nem engedik meg a román tőke arányos együttműködését”[53].

A nemzeti-liberális kormányzatok hosszú távra szabott törvényes kereteket akartak kialakítani a román adórendszerben, modernizációt akartak ezen a téren is, de a végrehajtás során nem érvényesítettek egységes, szilárd koncepciót. Az adóterhek állandó növekedése s a behajtások alkalmával elkövetett, véget nem érő visszaélések jellemezték ebből a szempontból az egész időszakot, annak ellenére, hogy 1921-ben egységesítették a költségvetést[54], 1923-ban pedig törvényt fogadtak el az egyenes adókról, amelynek célja a különböző tartományok szintjén korábban létezett egyenes adórendszerek megszüntetése és egységes, újjal való helyettesítése volt. Gyárfás a liberálisok által meghonosított állapotokat a '20-as évek derekán már egyenesen elviselhetetlennek tartotta. A szenátusban figyelmeztet, több ízben is, a gazdasági életet nem lehet úgy működtetni, hogy nap-nap után új és nagy adókat és illetékeket rónak „az ipar és kereskedelem terhére, s amelyek oly súlyosak, hogy nem csak lehetetlenné teszik a jövedelmező termelést, de egyenesen versenyképtelenné teszik a belföldi ipart a külföldi konkurenciával szemben”[55]. A Gyáriparosok Országos Szövetsége által összeállított egyik emlékirat adatait idézve mutatja ki Gyárfás, hogy például az 1926-os esztendőben csak az ipar terhére 13 féle törvényt, 68 féle adót és taksát róttak ki. 7 féle egyenes adó, 49 féle községi taksa, 3 féle luxusadó került fel újonnan a közterhek listájára. Nagy fogyatékossága e rendszernek – mutatott rá Gyárfás, hogy teljesen „hiányzik a közterhek koncentrálása, egy kézben való egyesítése, s következésképpen nincs meg a lehetősége annak, hogy a terhek elviselhetősége és igazságos elosztása biztosítva legyen. A felületességnek, az önkényes eljárásoknak szabad terük van”[56]. „Fenn kell tartanom, hogy az adókat nem hajtják be minden társadalmi osztállyal szemben és minden állampolgárral szemben ugyanazzal a szigorúsággal és ugyanazzal a mértékkel” – írta[57]. „Az adókivetésnél nincs egyenlő bánásmód. Vannak egyes

adózók, kik súlyosabban vannak megterhelve s vannak egész vidékek is, melyek aránylagosan nagyobb terhet hordoznak”[58].

A közélet fejlődése kétségtelenül megsokszorozta az állam feladatait. Az újabb és újabb közterhek így szinte elkerülhetetlennek látszanak. Gyárfás felfogása szerint azonban egy ilyen helyzetben mindenekelőtt szigorú revízióra, reformra volna szükség, amelynek során pontosan meghatároznák azokat a célokat, intézményeket és költségeket, amelyek tényleg az állam feladatát képezik. A szorosan véve nem odatartozókat le lehetnek kapcsolni, át lehetne engedni az önkormányzati testületeknek vagy éppen a magánkezdeményezés szférájának. Az állam tevékenységi és beavatkozási körét különben is korlátok között kell tartani, mert ha nem, mint fogalmaz, előbb-utóbb valóságos államszocializmushoz fog a helyzet vezetni.[59] E revízióhoz természetesen hozzátartozna, hogy alapos elemzés alá vetnék egyes állami kiadások szükségességét. Másodsorban, mivel a közterhek messze meghaladják a lakosság erejét és teherbírását, a tehermentesítésre irányuló erőfeszítéseknek oda kell vezetniük, hogy a költségvetési szükségletek nagyobb részét az állami javak és egyedáruságok jövedelmeiből fedezzék. Az adózó polgárok legfeljebb csak kiegészítsék e jövedelmeket. Ennek előfeltétele pedig az állami javak és jövedékek megfelelő kezelése. Ezek jövedelmezőségének fokozására a lehetőség korlátlan, hiszen Románia óriási kincsekkel rendelkezik. Csupán a kőszén, petróleum és földgáz révén, megfelelő gazdálkodás mellett, elegendő bevételekhez jutna az állam, de e téren – mutatta ki Gyárfás – szinte nevetséges eredményeket produkálnak. Az arany-, ezüst- és vasbányák, a sóbányák, ez a hatalmas nagy vagyon például 1928-ban semmi jövedelmet nem hozott az államháztartás számára, sőt még 86 millió lej deficitet okozott. Gyárfás emlékeztet arra, hogy például az üzemen kívül hagyott torockói vasbányák a múltban egy egész vidék szorgalmas lakosságának megélhetést biztosítottak[60]. Ugyancsak a bányák kérdése kapcsán foglal állást a bányavállalatoknál is bevezetett nacionalizálási rendszer ellen, amely bevitte ezek életébe a nyelvi és nemzetiségi kritériumokat. Valamikor – mutatott rá – külföldi államokból, német, cseh és más ajkú szakmunkások és szakértő vezetők jöttek a bányavidékekre, valóságos bányászkolóniákat hozva létre. A szakismeretek tradíciókképpen szálltak át egyik nemzedékről a másikra. A liberális román kormányzatok pedig az erdélyi bányák szakmunkásainak és szakértőinek értékes szolgálatai iránt semmilyen megbecsülést nem tanúsítanak.

Az államvasutak nemhogy az adófizetők terheinek enyhítéséhez járulnának hozzá, a nagy tőkebefektetések dacára deficitet termelnek.[61] A vasutak irányítását „a szervezőképesség teljes hiánya, az abszurd központosítás és a példátlan bürokratizmus” jellemzi, a komoly ellenőrzés hiánya ezen a téren is a közpén-

zek elpocsékolását és elsikkasztását teszi lehetővé. A mulasztásoknak és deficiteknek ez a rendszere csak egy irányban következetes „a kisebbségellenes, soviniszta tendenciák konok követésében". Az erdélyi kisebbségi vasutasokat „a román nyelv nem tudása ürügyén vagy degradálták, áthelyezték a Regátba vagy minden nyugdíj és végkielégítés nélkül elbocsátották". Szigorú rendeletekkel tiltották meg a vasutasoknak, hogy az utasokkal más nyelven beszéljenek, mint románul. „Az állam egyik kereskedelmi vállalata esetében teszik ezt, amelynek különbség nélkül az összes polgárok érdekeit kellene hogy szolgálja, s amely veszteségeket produkál, ami a kisebbségiek adófizetőire is hárul. Azon túlmenően, hogy az alkotmányban és a nemzetközi szerződésekben lefektetett alapelvekkel ellenkezik, ha csupán gazdasági szempontokat veszünk figyelembe, ezek az intézkedések nem növelik a vasút jövedelmezőségét"[62]. Már korábban is megfogalmazta, hogy „amíg az állások betöltésében a származás és a nemzetiség és nem az alkalmasság és előképzettség lesz irányadó, addig nincs remény arra, hogy megváltozzék a vasutak mai siralmas helyzete"[63].

Az állami jövedékek adóterheket enyhítő hatásai ugyancsak azért maradnak el, mert elhibázott módon szabályozták azokat. Gyárfás ezen a gondolatsoron a szeszgyártás és -árusítás problémáját hozta fel, s bebizonyította, hogy Vintila Bratianu és C. Garoflid szesztörvényei teljesen tönkretették Erdély korábban virágzó szesziparát, milliárdos károkat okozva a kincstárnak.[64] A mezőgazdasági szeszgyárak igen nagy gazdasági jelentőségűek voltak a megelőző időkben Erdélyben. Nemcsak a szeszgyártás maga volt jövedelmező, melléktermékeit, a moslékot hízlalásra s ennek eredményeként termőföld feljavítására, trágyaként használták. S olyan vidékeken, ahol nem terem meg sem a búza, sem a kukorica, burgonya révén lehetett jövedelemhez jutni.[65]

Nem volt kielégítő, sőt egyenesen siralmas volt az állami erdők jövedelmezősége. Az adókérdés kapcsán is kimutatta Gyárfás, hogy a közel 2 millió hektár állami erdő mérhetetlen nagy vagyont jelent, de megfelelő gazdálkodás híján évi jövedelmezőségük rendkívül alacsony. 1928-ban 278 millió lejt, hektáronként mindössze 135 lej tiszta jövedelmet hoztak. „Mikor az állam nem tud eleget tenni az ország legéletbevágóbb szükségleteinek s az elvállalt kötelezettségeknek, s amikor a kormányok feljogosítva érzik magukat arra, hogy olyan kíméletlen, sőt egyenesen brutális adórendszert vezessenek be, mely mélyen belevág a gazdasági élet elevenébe és túlcsigázott áldozatokat követel a szerencsétlen adózóktól, akkor valóban felháborító látni ezt a könnyelműséget, mellyel ilyen mérhetetlen vagyonokat kezeltek"[66], minősítette az állami erdőgazdálkodást egészében Gyárfás Elemér.

Gyárfás jól ismerte a szabadpiaci kapcsolatok kölcsönös, a résztvevők számára hasznos-előnyös rendszerét. S azt a közgazdaság teoretikusai által hangozta-

tott elvet is, mely szerint mindenki azt exportál, ami a piacon számára kifizetődő, és azt vásárol, amit nem tud, vagy csak kedvezőtlenebb körülmények között volna képes előállítani. Tapasztalnia kellett azonban, hogy Romániában e komparatív előnyökre alapozott rendszerrel szemben a protekcionizmus alkalmazását részesítették előnyben. A nemzeti gazdaság erősítésének eszméje jegyében a külföldi termékek helyét állandóan szabályozni igyekeztek, aminek legkézenfekvőbb eszközéül a vámpolitikát látták, ami a pénz- és devizabevételek révén még az államháztartási problémák enyhítéséhez is hozzájárulhat. Mindezek következtében, amelyekhez a kormányváltozások is hozzáadódtak, a vámpolitika s a vámtarifák állandóan módosultak. Gyárfás Elemér a gazdaságpolitikát taglaló cikkeiben, s főként parlamenti állásfoglalásaiban erőteljesen hangsúlyozta, hogy minden termelési és kereskedelmi folyamatot igen kedvezőtlenül befolyásolja az az instabilitás, amely a román külkereskedelmi és vámügyi politikát jellemzi. Az az állapot, hogy Romániában a vámtételek úgyszólván állandó mozgásban vannak, teljesen megengedhetetlen. „Megengedhetetlen az, mondotta, hogy a legszigorúbb kiviteli és behozatali tilalmak időszakait a lehető legliberálisabbak követik, melyek ismétlődő jellegűknél fogva teljes zűrzavart idéznek elő az iparban és kereskedelemben. S ha ehhez hozzáadjuk az Erdélyben is meghonosított ügyeskedést és állami bürokratizmust, mindez végzetesen hat ki a normális viszonyokhoz szokott vállalati döntésekre."[67]

A gazdasági nacionalizmus jegyében hozott 1924. évi törvény vámtételei, mint már rámutattunk, jóval magasabbak voltak a korábban megszabottaknál, s ugyanakkor sokkal több tételt tartalmaztak, hogy minél szélesebb specializációval állják útját az egy-egy cikkre adott esetleges szerződéses kedvezmény más partnerekre történő kiterjesztésének.

Az erdélyi magyar vállalkozók érdekeit tartva szem előtt, Gyárfás Elemér önmagában véve nem tartja számukra károsnak és elvetendőnek a liberális kormányzatok által kezdeményezett „határozottan protekcionista rezsimeket, az exportnak mindenféle kedvezményekkel való megkönnyítését"[68]. Meglátta azt, hogy a nemzeti aspirációktól eltekintve „a behozatal leszűkítésével illetve kiszorításával gazdasági növekedést lehet elérni, a belföldi fogyasztási iparcikk-szükségletek nem kis részét pedig a magyar iparosok és üzemek termelésével lehet fedezni"[69]. S valóban gazdaságtörténeti tény, hogy közvetlenül a háború után a Románia ipari termelésének egy negyedét adó fogyasztási cikkek gyártása ugrásszerűen megnövekedett, majd egy évtized alatt megkétszereződött termelése[70].

A kevés esztendőre telt prosperitás még meg sem szilárdította azt az árucsere- és pénzrendszert, amelyben a magyar vállalkozóknak, iparosoknak és gazdáknak boldogulniuk kellett, amikor kitört a világgazdasági válság. Ez a körülmény az erdélyi magyar társadalmat igen csak nehéz helyzetbe hozta, ugyanis

a mezőgazdasági árak zuhanása és a kivitel lehetetlenné válása olyan soha nem tapasztalt értékesítési válságot eredményezett, amely éppen a megtartó erőit, a parasztokat és a kisbirtokosokat sújtotta legjobban. Az ipari munkásság jelentékeny hányadát kitevő magyarok is reménytelen állapotba kerültek.

Gyárfás Elemér egyike volt azon magyar közgazdasági szakembereknek, akik a legmélyrehatóbban foglalkoztak a válság súlyos következményekkel járó hatásaival, a drámaian alakuló piac- és árviszonyokkal, a rendkívüli méreteket öltő vállalati és pénzintézeti csődökkel, az eladósodott parasztgazdaságok tömeges elárverezésének jelenségével.

Az elméleti vizsgálódásokra mindig kész Gyárfás a közgazdaságtudományi információk birtokában, de főként a válság konkrét megnyilvánulásairól nyert híranyag alapján, mindenekelőtt a válság kiváltó okait próbálta megfejteni és kielemezni. Ma már tudjuk, hogy az 1929-től néhány évre számított válság kirobbanásának, minden területre kiterjedő hatásainak okait megnyugtatóan máig sem tisztázta a közgazdaságtudomány, de azt nyugodtan állíthatjuk, hogy Gyárfás a válság több kiváltó tényezőjére nemcsak felfigyelt, közülük többet pontosan azonosított. Komoly elemzései során igen fontos részigazságokat tárt fel, sőt, több ma is elfogadható magyarázatot nyújtott a kibontakozott válságjelenségekre.

Gyárfás Elemér már a válság kirobbanása előtt aggodalmának adott hangot az ország- és világgazdaság alakulásával kapcsolatosan. A hibás, elzárkózó gazdaságpolitikák s az állandóan fokozódó piaci expanziók között olyan ellentéteket látott feszülni, amelyek alapján úgy ítélte meg, hogy rövid időn belül nagy méretű válságnak kell bekövetkeznie. „S ez olyan súlyossá fog fajulni, hogy senki, sem az állam, sem a hitelintézetek, sem a kereskedelmi- és iparvállalatok nem fognak eleget tehetni kötelezettségeiknek, melyeket normális viszonyok feltételezése mellett vállaltak magukra” – írta. Amikor a válság bekövetkezett, Gyárfás pontosan fogalmazza meg kibontakozása mechanizmusát: „az erőltetett termelés kipótolta a háborúban elfogyasztott készleteket. Ezután menthetetlenül beállott a túlprodukció s ezzel a legsúlyosabb termelési válság. A piacukat veszített államok kifelé dömping árakon is elhelyezni igyekeztek termelvényeiket, befelé pedig csökkentették vagy leszállították az addig túlfeszített tempójú termelést s ezzel belső válságot és munkanélküliséget idéztek elő[71]. Senki sem fogalmazott Gyárfásnál pontosabban abban az időben a válság jellegével kapcsolatosan sem: „igen átfogó termelési, fogyasztási és bizalmi válság ez”[72] – írta. A válság tovaterjedésében jól értékeli azt a helyzetet is, amelyet a bankokba vetett bizalom megrendülésével, a betétek tömeges visszavonásával, a pénzintézetek fizetésképtelenné válásával állt elő, s amely az egész gazdasági élet megroppanását vonta maga után.

Gyárfás Elemér felismeri azt is, hogy a válság az ország elmaradott viszonyai miatt öltött különlegesen súlyos méreteket. Romániában ugyanis a válság a gazdaság finanszírozásában meghatározó szerepet játszó külföldi tőkeforrásokat kapcsolta ki, s ezzel az adósságokkal küszködő ország teljesen fizetésképtelenné vált. Szerepet játszott a folyamatban az is, hogy a műszaki és gazdaságszerkezeti elmaradottsága miatt alkalmazkodóképességgel az egész térség alig rendelkezett. Gyárfás Elemér hívja fel a figyelmet az 1921. évi földreformnak a válság idején megmutatkozó egyik káros következményére. „Hogy Románia és vele Erdély mezőgazdasági terményeinek piacait teljesen elveszítette, ehhez igen érzékeny mértékben hozzájárult az agrárreform is, mely éppen az exportképes mezőgazdasági üzemeket tette tönkre és ezeknek piacait is”[73] – írta.

Gyárfás Elemér a beálló krízis fontos tényezői között jelöli meg a spekulációt, a valutakiáramlást és a hangadó román gazdasági körök, valamint a kormányzat tudatos törekvését a nagy külföldi kölcsönök elnyerésére. Ő mutatott rá a parlamentben félreérthetetlenül, hogy a kialakult pénzügyi helyzet, a súlyos elmaradottság, a hatalmas hitelek felhasználási módja mind elősegítették, mind súlyosabbá tették a válság következményeinek kibontakozását.

Azok az összegek, amelyeket kölcsön formájában Románia igénybe vett, s amelyek a közvéleményt olyan sokat foglalkoztatták, sokkal nagyobb volt annál, minthogy később az adósságból adódó fizetési kötelezettségeinek az ország eleget tudjon tenni. Különben is a kölcsönök nem kis része improduktív célokra ment el. Gyárfás Elemér kimutatta, hogy a Nemzeti Bank az államkötvények visszafizetésére törekedve rövid időn belül felélte az ország valamenynyi arany- és devizatartalékát, amely különben előtte sem volt túl gazdag[74].

A súlyos társadalmi gondokat okozó mezőgazdasági adósságok ügye a magyarság érdekvédelmi szervezetét igen sokat foglalkoztatta, a válság előtt és alatt is. Gyárfás Elemér elölülése mellett az Országos Magyar Párt Közgazdasági Szakosztályának ülésein keresték annak módozatait, mit lehetne tenni a paraszti termelők csődbejutásának elkerülése végett[75].

Az, hogy az eladósodott parasztok tömegesen vesztették el földjeiket már a mezőgazdasági termelés folyamatosságát, s ezen túlmenően a társadalmi békét is veszélyeztette. A helyzet súlyosbodásának elkerülésére a hatalmon lévő Iorga-Argetoianu kormány adósság-elengedési, adósságcsökkentési intézkedésekre kényszerült. A parasztok adósságának legalább részbeni átvállalását egyik politikai párt sem tartotta opportunusnak ellenezni, de a hozandó törvény konkrét előírásainak tekintetében az egyes politikai és gazdasági érdekcsoportosulások között komoly ellentétek merültek fel. A mezőgazdasági adósságok szanálásának kérdésében az Országos Magyar Párt is külön nyilatkozatban tartotta fontosnak közzétenni álláspontját. E nyilatkozat szellemé-

ben fejti ki Gyárfás is véleményét a törvény szenátusi vitája során[76]. Az előállt helyzet Gyárfás szerint rendkívüli intézkedések meghozatalát teszi szükségessé, azonban éppen a válság átfogó jellegéből következik, hogy ezeket nem csupán egyetlen réteg megsegítésére kell korlátozni. Helyesnek tartja kétségtelenül az eladósodott gazdákon való segítést, sőt a tervezett törvényt[77] nem tartja erre elégségesnek, de nem tartja helyesnek és méltányosnak azt, hogy „a kormány privilégiumok módjára juttasson segélyeket, s megtagadja egyesektől azt, amit másoknak megad".

E gondolatok parlamenti és sajtóbeli kifejtése során tesz tanúbizonyságot Gyárfás arról, hogy azok közé tartozik, akik a válság kezelésében az államnak jelentős, sok tekintetben meghatározó szerepet szánnak. Szerinte az államnak kell megtalálnia azokat a módozatokat, amelyek biztosítják a szanálási akció finanszírozását, s ha erre nem talál megfelelő eszközöket, a terheket egyenlően kell elosztani a népesség összes rétegeire, és semmiképpen sem lehet azt „egyetlen réteg kárára megvalósítani". Gyárfás az Erdélyi Bankszindikátus elnökeként belülről tudta, hogy a válság milyen drámai módon érintette a magyar pénz- és hitelintézeteket. Ha a szanálással járó terheket nekik kell viselniük, s méghozzá aránytalanul nagy mértékben, egész alaptőkéjük és összes tartalékaik sem lesznek elégségesek, sőt a művelet betétállományaikat is jelentősen érinteni fogja. A takarékbetétek nem kis része el fog veszni, és a megmaradó rész sem lesz mozgósítható hosszú évekig, esetleg évtizedekig. A becsületes munkával összegyűjtött megtakarítások tulajdonosai és az előrelátó takarékossággal élő betétesek lesznek az ilyen intézkedéseknek kárvallottai, azok, akik bíztak a hitelintézetekben, s azt hitték, hogy kétoldalú szerződéseket nem lehet egyoldalúan megváltoztatni. Kétségtelen, mutat rá Gyárfás, hogy egy ilyen intézkedés „súlyosan érinti a régi királyságbeli hitelintézeteket és szövetkezeteket is, de az a csapás, amelyet az erdélyi hitelintézetekre és hitelszövetkezetekre mér ez a törvény, összehasonlíthatatlanul súlyosabb, egyenesen halálos"[78].

Válságkezelési intézkedéseik során a román kormányzatok teljesen számításon kívül hagyták a sajátos erdélyi viszonyokat, Erdély jogrendszerét, kimondottan csak a régi királyságbeli állapotokat tekintették irányadóaknak. Gyárfás ezt a szóban forgó szanálási törvény vitája kapcsán kétséget kizáróan bebizonyította. Gyárfás, bár fontosságának megfelelően értékelte, hogy a „konverzió" révén a parasztgazdaságok nem kis része menekült meg a dobra verés veszélyétől, s számos eladósodott nagyobb birtokot is megmentett, de ugyanakkor fájdalmasan kellett tapasztalnia, hogy a magyar hitelintézetek és szövetkezetek rendszerét ez alaposan meggyengítette.

Gyárfás a pénzügyi válsággal kapcsolatos gazdaságpolitikai viták során válaszolt azokra a vádakra, melyek szerint az Erdélyi Bankszindikátus vezető té-

nyezői nem tettek meg mindent a kormány által hozott intézkedések ellensúlyozására. Kifejtette, hogy a mindig is sanyarú viszonyokkal küszködő kisebbségi bankoknak a válság során milyen drámai harcot kellett vívniuk talpon maradásukért. Ezek egészen más helyzetben voltak, mint „a Banca Nationala napfényében sütkérező többségi, főként bukaresti nagy bankok”[79]. Az erdélyi magyar pénzintézetek soha nem jutottak olcsó visszleszámítolási hitelekhez, még ha bonitásuk és mobilitásuk első rangú is volt. De ugyanez a helyzet egyéb hitelek tekintetében is. A kisebbségi jellegű pénzintézetek majdnem kizárólag betétállományukra voltak utalva, betétjeiket kezelték, s a betétekből hozzájuk befolyó pénzeket használták fel az összes egyéb bankári műveletre. Az erdélyi magyar pénzintézeteknek, melyeknek egyedüli tőkeforrását a takarékbetétek képezték, magas betétkamatokat kellett biztosítaniuk, csakhogy megszerezhessék üzletfeleik részére, ha mindjárt nehéz feltételek mellett is, a szükséges kölcsöntőkét. Igaz, „a pénz árucikk, melynek árát a mi gazdasági rendünkben a kereslet és kínálat törvényei határozzák meg – írta, de a kisebbségi bankok azért nem folyósíthattak olcsóbb kölcsönöket 26, 28, 30%-on, mert a rendelkezésükre álló tőkéjük is 18, 20, 22%-os takarékbetétekből állott, s nem feltétlenül csak a nyereségeiket akarták növelni. Kizárólagosan a kisebbségi betevő közösségre vannak utalva, nekik fizetik a magas kamatokat”[80].

Az önálló erdélyi gazdaságról szóló koncepció tekintetében a szereplők sorában Gyárfás Elemér igen fontos helyet szánt a szövetkezeteknek. A jövő egyik meghatározó gazdasági szervezetének tekintette a szövetkezeteket. A szövetkezetekkel kapcsolatos gyakorlati kérdések feldolgozásával, jogi, üzemtani és szervezési vonatkozásaikkal, a hitelszövetkezetek néhány aspektusától eltekintve Gyárfás Elemér lényegében nem foglalkozott, azonban gazdaságpolitikai szerepüket s a hozzájuk kapcsolódó elméleti vetületeket jól azonosította. A szövetkezeteket a legalkalmasabb eszközöknek tartotta arra, hogy egy cél érdekében a kisemberek egyesítsék viszonylag szerény erőiket. A román parlamentben több ízben a közgazdaságtudomány, de a gazdasági gyakorlat érveivel is védi az erdélyi magyarság szövetkezeti életét. A fő hatalomváltozás Erdélyben igen fejlett szövetkezeti alakulatokat talált. Ezek nemzeti alapon szerveződtek, irányításukat és vezetésüket maguk szervezték meg, úgy, hogy kapcsolatuk közvetlen és széleskörű legyen a tagsággal és valamennyi érintettel, érdekelttel.

Az egyneműsíteni akaró kormányzatok a minden áron való nacionalizálás jegyében kezdettől fogva bizalmatlanul és féltékenységgel kezelték az erdélyi szövetkezeti alakulatokat, sajátos vezetésű igazgatásukat. Számtalan zaklató intézkedést hoztak, hogy szabad mozgásukat megbénítsák. Függetlenségüket megszűntetve arra akarták kényszeríteni őket, hogy vessék alá magukat a kormányzatok által létrehozott központok vezetésének és befolyásának. Igyekez-

tek elérni, hogy a szövetkezeti tagság hatáskörét az irányítás tekintetében a lehetőségig korlátozzák és visszaszorítsák. Gyárfás keményen bírálja ezt a bánásmódot, s azt, hogy a kormány adókivetésekkel sújtja őket, s hogy a vezetőkörök a szövetkezetek fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges hitelektől elzárja útjukat. Románia Nemzeti Bankja a kisebbségi szövetkezeteknek nem nyújtott visszleszámítolási hiteleket, ezért a Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központjához kellett fordulniuk, „a Szövetség pedig pénzpiacon keresett hitelt, a magánbankoknál". E negatív diszkrimináció folytán – következtet Gyárfás – a magyar szövetkezetek drágább hitelhez jutottak, s ezért kellett drágábban kölcsönözniük a tagoknak. Gyárfás nem vonta kétségbe soha a szövetkezetek feletti ellenőrzés jogát, de rámutat arra, hogy a szövetkezeteknek minden áron be kell tölteniük altruista, széles rétegeket segítő szerepüket[81].

Az első világháborút követő változások nyomán az erdélyi magyarság kedvezőtlen gazdasági-társadalmi helyzetbe került, amelyet a hamarosan beindult politikai folyamatok és változások tovább rontottak. Ilyen körülmények között az erdélyi magyar tudományosság, miután legfontosabb intézményi kereteitől megfosztották, amit művelőinek jelentős számbeli megcsappanása kísért, felekezeti létesítményekben, gazdasági-társadalmi, kulturális szervezetekben, s nem utolsósorban egyéni műhelyekben próbált új otthonra találni. A gazdasági élet jelenségeivel kapcsolatos tanulmányok sokatmondóan hosszú listára terjedő irodalmát véleményünk szerint a legjelentősebb írásokkal ebben a korban Gyárfás Elemér gyarapította. Jól kivehető, hogy jelen van ő a kor gazdasági irodalmában, elméleti megközelítésű tanulmányokkal éppen úgy, mint az agrárreform teremtette feszültségek, az ipari vállalkozások, a hitel bizonytalanságának, a tőkeszegénységnek problémáit kielemző gazdaságpolitikai elemzésekkel, éppen mert ezek voltak a magyarságot érintő legfontosabb gazdasági vonatkozások. Gyárfás jól érzékelte, hogy a megerősödött román nemzetállam a nemzeti eszmének minden más társadalmi célkitűzést hajlamos alárendelni. Az állam feltétlen autoritásának, minden társadalmi csoport felett álló helyzetének biztosítása a célja a meghatározó politikai erőknek. A kisebbségek elleni indulatok végig jelen vannak e korszak életében, s ennek sajátos megjelenítési formái a gazdaságban is kimutathatóak. Gyárfás figyelmét is természetesen a magyarság gazdasági életét leginkább befolyásoló jogalkotások és intézkedések kötötték le, s felelős politikusi és a gazdaság fejlődését tudós hozzáállással követő szakemberként tudományos megalapozású érveket és szempontokat fogalmazott meg a magyar érdekvédelmi szervezetek számára. Ilyen indíttatású közgazdaságtudományi vizsgálódásai az erdélyi közgazdasági irodalom legmarkánsabb vonulatát jelentették.

Jegyzetek

1 A kortársnak is tekinthető Kulcsár S. Kálmán írása (Gyárfás *Elemér,* Havi Szemle [Arad], II. évf., 1. szám, 1944. január 10–11.) és a halálát követő nekrológoknak még módjukban állt kiemelni rendkívüli tehetségét és szerepét. Bányai László történelmi esszéiben és emlékírásaiban próbálja jellemezni politikai habitusát, de a barikád túlsó oldaláról, személyi sértődöttsége folytán elfogultan. Lényegében így tett Kacsó Sándor is. (Lásd: Bányai László: *Közös sors – testvéri hagyományok,* Politikai Kiadó, Bukarest, 1973; Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap.* Önéletrajzi visszaemlékezések, II., Kriterion, 1974.)

2 Nem véletlen, hogy kedélyesen „civil püspöknek" aposztrofálják.

3 „Minthogy meggyőződésünk szerint a gazdasági élet fejlődésének elengedhetetlen előfeltétele *a kereskedelmi szabadság* s következőleg az állami beavatkozás erőteljesebbé tétele csak azt eredményezné, hogy a szabad verseny feltételeinek lerontásával az intézetek működése megbénítassék". *Jelentés az Erdélyi Bankszindikátus 1924. évi működéséről.* Kézirat gyanánt. Kinyomva. 8.

4 Gyárfás Elemér: *Egyenes úton, 1901–1926* (cikkgyűjtemény), Dicsőszentmárton, 1926. 78–79.

5 Stefan Zeletin: *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei si politicii burgheziei romaneI,* Bucuresti, 1992. 96–97. Vö. I. G. Duca: *Doctrina liberala,* In: *Doctrinele partidelor politice,* Bucuresti, é. n. 105.

6 Gyárfás Elemér, *România hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézetek,* Lugos, 1924. 9.

7 *Independenta economica,* 1920. 12. szám. okt-dec., *Istoria românilor,* Vol. VII, *România întregita* 1918–1940, Bucureşti, 2003. 44.

8 A gazdasági jellegű kitételeket a békeszerződés X. része foglalta magában. Ennek volt egy az átadott területekre vonatkozó, különleges rendelkezéseket tartalmazó fejezete, s ebbe iktatták bele a 249. paragrafust. (Hivatalos szövege románul: Tratat de pace între puterile aliate si asociate si Ungaria. Protocol si declaratiuni. Din 4 iunie 1920. (Trianon), Bucuresti, Imprimeria Statului, 1920. 72–73.)

9 Az új előírások a már működő bányatársaságokra is vonatkoztak, azzal a különbséggel, hogy 10 éven belül kellett eleget tenni az előírásoknak. Igaz, hogy 5 évvel később ez utóbbi rendelkezést hatályon kívül helyezték, és a hazaival azonos működési lehetőséget biztosítottak a külföldi vállalkozásoknak is.

10 Gyárfás: *România hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézetek* 37.

11 Gyárfás: *România hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézetek,* 4.

12 *Gyárfás Elemér beszéde a szenátus 1926. december 2-iki ülésén a kisebbségi részvénytársaságok fokozott ellenőrzése tárgyában kiadott rendelet ellen,* Magyar Kisebbség, 1926. 110–111.

13 uo.

14 uo. 111.

15 *Istoria românilor,* Vol. VII., 2003.

16 *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink.* I., 1926. 6.

17 uo.

18 uo.

19 Részletesen lásd. Vencel József: *Az erdélyi román földbirtokreform,* Kolozsvár, 1942. 134–138.

20 *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink.* I. Az országos magyar párt közgazdasági szakosztályának Gyergyószentmiklóson, 1926. évi október hó 9-én tartott nyilvános gyűléséről, Dicsőszentmárton, 1926. 96.

21 A tizenötezer holdat kitevő havas jövedelmét ugyanis a kormányzat megvonta a székelyektől. Marosszék-őshavasára, a nagy közös széki erdőkre: Lásd Imreh István: *Erdélyi hétköznapok. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról,* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 19–24.

22 Gyárfás Elemér: *Az első kísérlet. Az Averescu-paktum előzményei, megkötésének indokai, szövege, módosításai, következményei, felbomlása és tanulságai.* Különnyomat a „Magyar

Kisebbség" Nemzetpolitikai Szemle 1937. évi 2–3. számaiból, 30. Vö.: *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink,* I. 96.
23 *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink,* I. 96.
24 *Magyar Kisebbség,* 1932. 167.
25 *Gazeta Oficiala,* 1919. 56. szám.
26 uo.
27 A kisajátított templom, iskolai és nevelési alapok közel 11 000 hold mezőgazdasági birtokot jelentettek, a beültetett szőlők és belsőségek kivételével 14 000 hold erdőségből mintegy 11 200 holdat sajátítottak ki, megmaradt 750–800 hold, 2000 hold tekintetében peres eljárás indult. Vö. Balázs András: *A román uralom évei 1919–1925.* In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene,* Dicsőszentmárton, 1925. 394.
28 Monitorul Oficial, 1930, 16. szám. május 5. 444.
29 uo.
30 uo., 1930. 17. szám, május 13; Vö.: V. Sabau: *Cultura si exploatarea padurilor,* In: *Enciclopedia României,* III., Bucuresti, 1939. 455. és P. Ioan, ing. silvic: *Politica silvica nationala,* Bucuresti, 1936. 25–28.
31 Monitorul Oficial, 1930. 17. szám, május 13. 466.
32 uo.
33 uo.
34 Hivatalos adatok szerint 1928-ig 940 000 hektár erdőt és 230 000 hektár erdei tisztást alakítottak át legelővé. *Raportul general asupra activitatii Casei Padurilor în anul 1928,* Bucuresti, 1930. 34.
35 Monitorul Oficial, 1930. 6. szám, január 30.
36 uo.
37 Gyárfás Elemér: *Románia hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézete.* Lugos, 1924.
38 uo.
39 uo. 89.
40 uo. 90.
41 uo. 91.
42 uo.
43 uo. 76.
44 uo. 98.
45 Gyárfás Elemér: A *pénzintézetek kínos kérdése,* Magyar Kisebbség, 1927, 471.
46 Gyárfás Elemér: *Románia hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézetek,* 99.
47 A pénzügyi válság s a leu stabilizációja. A likvidációs kérdések. A hadikölcsönprobléma. Gazdasági sérelmeink, 1926, 151; Magyar Kisebbségben is. 1929. 756.
48 M. Maievschi: *Contributii la istoria finantelor publice ale României (1914-1944),* Ed. Stiintifica, Bucuresti, 1957, 158.
49 *Gazdasági sérelmeink,* I., 1926. 152.
50 uo. 153.
51 *Gyárfás Elemér beszéde a rendkívüli adótörvényekhez a szenátus 1932. szeptember 21-iki ülésén.* In: A módosított konverzió. Gyárfás Elemér beszédei a Vaida kormány pénzügyi javaslataihoz a szenátus 1932. szeptember 13-iki, 21-iki, 22-iki, október 8-iki és 9-iki ülésein. Különnyomat a „Magyar Kisebbség" 1932. évfolyamából, Lugos, 1932. 20.
52 Gyárfás Elemér: *Románia hitelszervezetei és az erdélyi magyar pénzintézetek,* 35.
53 uo.
54 Victor Slăvescu: *Organizatia de credit a României,* Bucuresti, 1922. 72.
55 *Gazdasági sérelmeink,* I, 1926. 64.
56 uo.
57 *Gyárfás Elemér beszéde a rendkívüli adótörvényekhez a szenátus 1932. szeptember 21-iki ülésén,* A módosított konverzió, 21.
58 uo.

59 *Gyárfás Elemér beszéde az állami javak kezelésének reformjához a szenátus 1929. február 27-iki ülésén.* Magyar Kisebbség, 1929. 233.
60 uo.
61 uo. 237–240. 1928-ban például 700 millió lejt, amikor a vasutakra 13 milliárdot költöttek.
62 *Gyárfás Elemér interpellációja a szenátus 1931. február 28-iki ülésén,* Magyar Kisebbség, 1931. 231.
63 *1929. február 27-én mondott szenátusi beszéde,* Magyar Kisebbség, 1929. 240.
64 *Gyárfás Elemér beszéde a metyl alkohol törvényhez a szenátus 1929. március 14-iki ülésén,* Magyar Kisebbség, 1929, 316–317.
65 uo.
66 *1929. február 27-iki szenátusi beszéde.* Magyar Kisebbség, 1929. 274–275.
67 *Gyárfás Elemér beszéde a kiviteli kereskedelemre vonatkozó törvényjavaslatokhoz a szenátus 1930. április 4-iki ülésén,* Magyar Kisebbség, 1930. 305.
68 *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink,* III, 1930. 13.
69 uo. 1.
70 *Istoria României,* VI, Editura Academiei, Bucuresti, 1968. 172.
71 *Gazdasági sérelmeink és kívánságaink,* IV. 31.
72 uo.
73 uo.
74 Magyar Kisebbség, 1933, 437-439. Romániának 1929-ben 40 millió dollár arany- és devizatartaléka van. Ez 1933-ra 1,5 millió dollárra zsugorodott, vagyis gyakorlatilag elolvadt. Egyetlen évben, pl. 1931-ben 1,8 milliárd lej rövid lejáratú hitel kifizetésére kényszerült.
75 L. *Gazdasági sérelmeink,* I-IV, 1926, 1929, 1930, 1933.
76 Monitorul Oficial, 1932. április 11.
77 Lásd a törvény szövegét: *Legea pentru asanarea datoriilor agricole,* Comentata si adnotata de Sebastian Radovici, Curierul Judiciar, Bucuresti, 1932.
78 *Gyárfás Elemér beszéde a mezőgazdasági konverziós törvény módosításához a szenátus 1932. október 8-iki ülésén.* A módosított konverzió. 34.
79 uo. 34–35.
80 Gyárfás Elemér: *A pénzintézetek kínos kérdése,* Magyar Kisebbség, 1927. 475.
81 *Gyárfás Elemér beszéde a szövetkezeti törvényhez a szenátus 1929. március 22-iki ülésén.* Magyar Kisebbség, 1929. 319.

Kislégi Nagy Dénes (1884–1984) Egy évszázadot átívelő életút

Harmat Zsigmond, Hild Márta

Kislégi Nagy Dénes[1] a társadalomtudományok széles területének jó ismerője és művelője volt, publikációi jelentek meg a filozófia, a szociológia, az elméleti közgazdaságtan, a gazdaságpolitika, sőt a statisztika tárgykörében is. A tudomány élvonalát képviselő akadémiai tudományba ugyan nem került be, idős korában, a filozófiai tudományok doktoraként másodszor jutott el annak közvetlen közelségébe. Ahhoz az értelmiségi nemzedékhez tartozott, amelynek aktív munkássága a századforduló utáni új társadalmi és szellemi mozgások sodrásában folyt, magatartására azonban

még közvetlenül hatott a 19. század kulturális öröksége is.[2] A százéves korában elhunyt tudós és tanár életpályája így nem csak a 20. századi történelemnek, hanem a régi és a többször ingatagnak bizonyuló új szellemi áramlatok találkozásának is sajátos és tanulságos tükörképét nyújtja. Az alábbiakban gazdag, sokfelé ágazó életútját, és különösen a közgazdaságtudomány területén folytatott tevékenységét mutatjuk be.

Útkeresés és a pályakezdés évei

Kislégi Nagy Dénes 1884. június 21-én Titelen született értelmiségi családból. Elemi iskolába Palánkon és Szegeden járt, gimnáziumi tanulmányait a budapesti Lónyai Gimnáziumban folytatta. Középiskolai olvasmányai között első helyen szépirodalmi művek álltak, főként a magyar költészet nagyjainak, Aranynak, Petőfinek, Vörösmartynak a műveit kedvelte, és szinte az összes Jókai-regényt elolvasta. Fiatalkori gondolkodására és érzelemvilágára Széchenyi és Kossuth, a nemzeti függetlenségi eszme és a szabadság kultusza, 1848–49 hagyományai, valamint a magyar kultúra értékei voltak a legnagyobb hatással.

Életpályám emlékei című[3], 95 éves korában írt visszaemlékezéseiben kritikusan világít rá arra, hogy tulajdonképpen már a gimnáziumi évek során megmutatkoztak egész életét végigkísérő fontos jellemvonásai. Ezek között elsőként említi meg a tanári pályához nem egészen nélkülözhetetlen szereplési vágyat. A másik kapcsán úgy véli, sokirányú érdeklődése, „a mindent elkezdő és abbahagyó kapkodás” egyik oka lehetett annak, hogy a későbbiekben sohasem vált belőle „igazi, alkotásra képes szakember”. Végül rámutat arra is, hogy a „szabad gondolat kultusza”, az elméleti problémák bonyolult természetének felismerése őt „a tárgyilagos szemléletnek bizonyos túlzásához” is vezetette, ami megakadályozta „egy megrögzött, szilárd világnézet és politikai állásfoglalás” kialakulását.

Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának klasszika-filológia szakán folytatta. Már első egyetemi, Horatiusról írt dolgozatában megmutatkozott készsége és érdeklődése a filozófia iránt. Később, Szókratészt tanulmányozva, főként a filozófiai módszer kérdése ragadta meg. Ekkor bontakozott ki a szociológia iránti érdeklődése is. Egyetemi évei során széleskörű filozófiai és szociológiai olvasottságot szerzett, és 1907-ben megkapta a bölcsészettudományi doktorátusi címet.

Ekkoriban azok közé tartozott, akik a századforduló utáni magyar filozófia továbbfejlődése szempontjából főként a francia filozófiát tartották megfelelő orientációs pontnak.[4] Egyetemi tanulmányai után, 1908-ban egyéves ösztöndíjjal Párizsba utazott, ahol a Sorbonne-on Henry Bergson és Emil Durkheim filozófiai illetve szociológiai előadásait hallgatta. Mindkét professzor nagy ha-

tással volt gondolkodására, annak ellenére, hogy Durkheim pozitivista-racionalista társadalomelmélete ellentétben állt Bergson szubjektív-idealista filozófiájával. E két szemlélet egyidejű elfogadását azzal magyarázta, hogy inkább vállalja az ellentmondást, mint a dogmatikus egyoldalúságot.

Hazatérve középiskolai tanárként helyezkedett el. Fiatalon kapcsolatba került a századelő magyar értelmiségi köreinek némelyikével, többek között személyes kapcsolata volt Pauler Ákossal, Babits Mihállyal. Eközben szociológiai tanulmányainak itthoni folytatására készült. Miután nálunk a szociológiának ekkor még sehol sem volt tanszéke, a közgazdaságtan tanulmányozása céljából beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karára. A meghatározó szellemiséget, tudományos és közéleti közeget azonban egészen máshol, a Társadalomtudományi Társaságban és a szociológiai ismeretek népszerűsítése céljából e Társaság által szervezett Társadalomtudományok Szabad Iskolájában találta meg.[5] Annak ellenére, hogy e körben a marxizmus hatása is erőteljesen érvényesült, mégsem Marx és Engels műveivel foglalkozott. A *Huszadik Század*ban 1910 és 1918 között kb. 25 írása jelent meg, amelyeket főként francia, német és angol nyelvű szociológiai, filozófiai és pszichológiai művekről készített, de voltak közöttük kisebb önálló tanulmányok is. Ezek egyikében (*A vallási élet elemi formái*[6]) Durkheim nagy vallásszociológiai művét elemezte. A tanulmányt magának Durkheimnek is elküldte, akitől 1914-ben, párizsi személyes találkozásukon felkérést kapott a nagy tudós híres szemináriumában egy dolgozat megírására. Ennek visszautasítása élete egyik legelhibázottabb döntésének bizonyult, bár akkor indokoltnak tűnt. Ekkor ugyanis már egy nagyobb mű[7] megírása foglalkoztatta, amihez a szisztematikus anyaggyűjtést már Londonban elkezdte, miután 1913-ban, a jogi diplomája megszerzése után, Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi minisztertől angliai ösztöndíjat kapott. Előző célkitűzésének megfelelően a neves London School of Economics közgazdaságtan kurzusait is mellőzte, ehelyett inkább a szociálpolitikai, antropológiai ismereteit bővítette.

Eddig tartott Kislégi Nagy Dénes életének útkereső szakasza, mialatt a szociológiai kutatás egyik nagyon fontos módszeréül szolgáló statisztika tudományát is igyekezett jól elsajátítani.

Az I. világháború alatt három és fél éven át Bécsben tartózkodott, ahol a bécsi hadügyminisztérium sajtóirodájának alárendeltségében a *Tábori Újság* szerkesztőségében dolgozott. Bár Bécs akkori pezsgő tudományos és társadalmi életébe intenzíven nem kapcsolódott be, egy-egy előadás erejéig hallgatója volt a kor két nagy tekintélyű szociológusának és közgazdászának, Max Webernek, illetve Schumpeternek. Bécsben került kapcsolatba Szekfű Gyulával is.

Budapestre visszatérve, 1918-tól Bud János későbbi pénzügyminiszter javaslatára a Közélelmezési Minisztérium gazdaságpolitikai osztályára helyezték át. Ekkoriban a Társadalomtudományi Társasággal, és különösen Jászi Oszkárral is intenzívebbé vált a kapcsolata. Titkári funkciót vállalt a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában, ahol az akkori elnök Lukács György, az alelnökök pedig Mannheim Károly és Varga Jenő voltak. Előadásokat vállalt és előadás-sorozatokat szervezett a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában. Az 1918–1919-ben tartott *Bevezetés a szociológiába* című négyrészes előadássorozatának[8] egyike *A szociológiai műveltség fontossága a pedagógiában*[9] címmel hangzott el. Ez különösen azért említésre méltó, mert a pedagógiát illetően máig érvényes megállapításokat is tartalmaz. Például kifejti, hogy a nevelés célja társadalmi lényt formálni abból az emberből, aki születésekor pusztán biológiai lény. Többek között ezzel indokolja azt is, hogy a tanárok képzésében fontos szerepet kellene betöltenie a szociológiai tájékozottság megszerzésének.

Az eddigiek alapján úgy vélhetjük, Kislégi Nagy Dénes természetes módon kapott különböző funkciókat a Tanácsköztársaság alatt is. Bár a marxizmus elveivel ekkor sem azonosult, kinevezték a Közélelmezési Minisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetőjévé, és rábízták a Tanárképző Főiskola szociológia oktatásának megszervezését is. A Tanácsköztársaság bukását követően emiatt azonban csak intést kapott, visszakerült a Közoktatási Minisztériumhoz, és újra középiskolai tanárként dolgozott.

Karrierje tehát egyáltalán nem tört meg, sőt tudományos és közéleti szerepvállalásait illetően határozottan felfelé ívelt. 1919-től kezdődően 23 éven át volt a *Közgazdasági Szemle* szerkesztőségi titkára, valamint a Magyar Közgazdasági Társaság[10] titkára. Előbbi megbízatását Bud Jánostól kapta, de a Szemle későbbi szerkesztőivel, Buday Lászlóval és Heller Farkassal is kiválóan tudott együttműködni.[11] Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a *Közgazdasági Szemlé*nél fontos szerepet kapott Heller Farkas irányítása alatt abban a munkában, amellyel a Szemle arculatát sikerült átalakítaniuk.

A Magyar Közgazdasági Társaságnál eleinte Matlekovits Sándor elnökkel kisebb összeütközésbe került[12], 1922-ben mégis ő rendezte a Magyar Közgazdasági Társaság díszközgyűlését az addigra már tisztségéről leköszönt elnök 80. születésnapja alkalmából. A Társaság későbbi elnökével, Éber Antallal viszont kitűnően tudott dolgozni. A Közgazdasági Társaság ebben az időben többek között fontos szerepet vállalt a magyar közgazdasági könyvkiadásban is. Ezzel kapcsolatban egyik érdeme volt, hogy 1925-ben megindította a Közgazdasági Könyvtár sorozat kiadását.[13] A későbbiekben Éber Antal kezdeményezésére a Társaság folytatta a közgazdaságtan klasszikusainak magyar nyelvű kiadását. Itt érdemes szólni arról a több mint egy évtizeddel későbbi

eredményről, amiben Kislégi Nagy Dénes is óriási személyes érdemeket vívott ki magának. 1940-ben jelent meg először magyarul négy fontos könyv, Smith, Ricardo, Malthus és List fő műve. A *Közgazdasági Szemlé*ben Heller Farkas méltatta e fordítások jelentőségét a magyar tudomány számára. „Vannak a nemzetközi irodalomnak termékei, melyek az emberiség gondolkozásának fejlődésében olyan nagy szerepet játszottak, hogy azokat minden nemzet igyekezett saját nyelvén az olvasóközönségnek hozzáférhetővé tenni. Közgazdasági munkákkal nálunk ez csak későn történt... Százötven év alatt nagyot haladt a közgazdasági tudomány és a klasszikusok nem egy tétele más megvilágításban tűnik fel ma. Mégis mindenkinek, aki a közgazdasági tudományba igazán elmélyedni óhajt, ismernie kell ez alapvető munkákat, melyek oly átfogó nézletét adják a közgazdaság jelenségeinek, hogy tanulmányozásuk mindig időszerű marad."[14] Heller nagyra becsülte a fordítók rendkívül alapos munkáját. „Jó magyarsággal olvashatja ezentúl a magyar közönség mind a négy munkát... Mások, és kivált idegen nemzetek – ez esetben elmúlt korszakok – minden gondolatát teljes hűséggel visszaadni valóban nehéz... Ehhez nemcsak alapos tárgyismeret, hanem az idegen nyelv és gondolkodás beható ismerete és bizonyos érzék is szükséges ... jelen esetben ez a fordítók mindegyikének nagymértékben sikerült."[15] Az elismerő szavak Kislégi Nagy Dénest is illetik, a négy mű közül ugyanis ő fordította le a klasszikus iskola egyik legnagyobb képviselőjének, David Ricardonak 1817-ben megjelent fő művét, a *The Principles of Political Economy and Taxation*t. Ez a Ricardo-mű mindmáig csak az ő fordításában olvasható magyarul.[16]

A két titkári megbízatással Kislégi Nagy Dénes mindeközben egyszerre került közvetlen kapcsolatba a magyar akadémiai tudomány élvonalába tartozó közgazdászokkal és a gyakorlati szakemberekkel. A tudományszervező és -terjesztő munka így jó alapnak bizonyult a sikeres oktatói és tudományos előrehaladáshoz is.

A tanári és tudományos pálya csúcsán

Kislégi Nagy Dénes 1926-ban tanári kinevezést kapott a budapesti Kereskedelmi Akadémia Közgazdaságtani és Jogi Tanszékére, ahol mintegy 16 éven keresztül dolgozott. Ezeket az éveket visszaemlékezéseiben rendkívül eredményesnek és termékenynek értékelte, ami szorosan összefüggött a magyar tudományos közéletben játszott szerepvállalásaival is.

Közgazdaságtan és filozófia

Az ekkor már a közgazdaságtan felé forduló Kislégi Nagy Dénes eleinte az elméleti közgazdaságtan korabeli vitatott kérdéseit tanulmányozta. Társadalomtudományi, főként filozófiai és szociológiai szemlélettel közeledett a gazdasági kérdésekhez, sem ekkor, sem a későbbiekben nem vonzódott az ún. tiszta közgazdaságtan iránt. Szerinte a bölcselet hatása nem csak a szűkebb értelemben vett elméletben, hanem a gazdaságpolitikában is fölmutatható, azzal a különbséggel, hogy „az elméletre nézve inkább a filozófia logikai és lélektani problémái a mértékadóak, míg a gazdaságpolitikai tanításokban a metafizikai, ethikai és társadalombölcseleti doktrínák jutnak érvényre".[17]

Kislégi-Nagy Dénes szerint a filozófia és a közgazdaságtan egyik sajátos „érintkező területén" folytak a nagy módszertani viták,[18] egy másikon pedig a közgazdaságtan fejlődéstörténete áll. Elfogadja a vele sok tekintetben rokon nézeteket valló kortárs, Surányi-Unger Tivadar német nyelven megjelenő elmélettörténeti műveinek[19] azon koncepcióját, hogy a közgazdaságtan fejlődése nem „önmagába zárt, autonóm processus eredménye, hanem a társadalmi fejlődés egészével kapcsolatos".[20] Surányi-Unger műveit méltatva, a *Közgazdasági Szemlé*ben arról ír, meggyőzően bizonyítottnak látszik, hogy a közgazdasági elméletek „hozzá vannak nőve, ... függvényei a társadalmi lelkiségnek, a filozófiában megnyilvánuló kultúrfejlődésnek"[21]. Szociológiai vitákra utalva mégis nyitottnak véli azt a kérdést, hogy a társadalmi fejlődés lényege vajon a filozófiában rejlik-e, és hogy a társadalmi hatásokat vajon egyedül a filozófián keresztül lehet-e egységesen tárgyalni.[22]

A filozófiának Kislégi-Nagy Dénes szerint különösen nagy szerepe lehetne a korabeli naiv-dogmatikus szemléletű magyar közgazdaságtanban is, ahol az elméletet a tényekre, a gyakorlatra hivatkozva sokszor csak „szellemi fényűzésnek" tekintik. „A gyakorlati élet cselekvés-követelte, szükségképpeni szimplizmusával, a jelenségek bonyolultságát nem látó 'józan ész' elvével szemben legjobb ellensúlyozó szer a bölcseleti műveltség, mely alatt a jelenségek felfogásának bizonyos általános módját, szövevényességük, mély összefüggéseik iránti érzéket, az azok fölötti csodálkozást, az elmének nyitottságát értjük."[23]

Az emberi munka bölcselete

A filozófia és a közgazdaságtan határterületén jelent meg *Az emberi munka bölcselete* című, közel két évtizeden keresztül formálódó, első nagyobb műve[24] is. Amint láttuk, már ifjúkora óta, ösztöndíjasként Londonban és Párizsban járva készült e mű megírására. *Az emberi munka bölcseletéhez* című,

a *Közgazdasági Szemlé*ben 1917-ben megjelenő tanulmánya szolgált a könyv kiindulópontjaként, konkrétan azon három fejezet alapjaként, melyekben a munka és élet, a tőke, valamint a munka és társadalom témákat dolgozta fel. Főként Bergson koncepciójából indult ki, amit a következőképpen fogalmazott meg: „A végzett munka, a múltnak a jelenbe való betódulása teremti meg fiziológiailag a gyakorlatot, lélektanilag a tapasztalatot. De a munka által létrehozott termék is tovább szerepelhet, összekapcsolódhat további munkával, így jutunk a tőke materiális felfogásához. Tőkének nevezzük az olyan munkaterméket, amelyhez újabb munka csatlakozik."[25]

A könyv további hét fejezetből áll, „... egy újabb fejezet a gazdaság és technika viszonyáról és meghatározásáról szól, egy eléggé vázlatos rész a munka és a kultúra kapcsolatát tárgyalja, majd a munkamegosztás elmélete Durkheim könyvére alapozva, azután a társas munka típusai és a társadalmi osztályok Schmollert követő vázolása, a csere és a pénz, a vállalkozás és a tőkeképződés következnek. Végül *Munka és érték* címen a munka-érték elmélet bírálata fejezi be a könyvet."[26]

Bergson és Durkheim munkára vonatkozó filozófiai és szociológiai felfogása alapján a könyv a munkát nem pusztán gazdasági kategóriaként elemzi, hanem sokoldalúságában, az erkölccsel, megismeréssel, kultúrával és értékalkotással való összefüggésben. A munka lényegét nem fogalmának vitatott értelmezési lehetőségei, hanem a rokon jelenségekkel való kölcsönös összefüggések feltárása révén igyekszik megtalálni. „Célja inkább csak az, hogy rámutasson a munka társadalmi szerepével kapcsolatos problémákra és megoldásuknak sokirányú fogalmi nehézségeire. Konkrét elméleti megoldások és gyakorlati javaslatok helyett a munkáról tehát csupán *bölcselkedni* kíván. Mindjárt hozzáfűzhetjük, hogy tárgykörének ez a szűkítése tudományos szempontból előnyére válik a könyvnek."[27] Ugyanis már ez a vizsgálat is szerteágazó tudományterületre viszi az olvasót, úgymint a metafizika, az erkölcsfilozófia, a szociológia, a kultúrbölcselet, a pedagógia, az élettan, a jog, az államelmélet és a közgazdaságtan. A vizsgált problémák logikai sorrendjének kialakításában azonban elsősorban a szociológia szempontjai vezérlik. Ennek következtében a munka közgazdasági vonatkozásait tárgyalva ugyan érinti a hagyományos gazdaságelmélet minden fontos kérdését, mégsem követi annak logikáját. A közgazdaságtan általában a munkával összefüggő fő kérdésként tárgyalja többek között a munkabérelméletet és a szociálpolitikát, mely vonatkozásokat a könyv viszont szándékosan elhanyagol.

A munkaérték-elméletet bírálva, főként Ricardot és Marxot támadja. „A marxista munkaérték-elmélet a gazdálkodás materialista-technikai felfogásá-

ban, Marx materialista lélektani iskolázottságában és a szocializmus mélyén rejtőző individualista törekvésekben is bírja gyökereit."[28]

*Az emberi munka bölcseleté*ben Kislégi Nagy Dénes eljut egy olyan gondolathoz is, amelyet a 'munka vallásaként' foglalt össze. Ezt a megközelítést a többször hivatkozott önéletrajzi írásában fejtette ki. A munka vallása abban különbözik az egyéb vallásoktól, hogy a vallásban meglévő 'istenség' képzete nélkül is az emberek gondolkodásában a cselekvéseket determináló képzetként él a munka eszméje. „A 'munka' magában véve fogalmi elvontság, absztraktum. A konkrétum a munkát végző ember, a dolgozó. A munkának szentséggé emelt eszméje, ideája és a munkát megtestesítő, a munkával alkotó, teremtő ember ennek a vallásnak alapfogalmai. ... harmadik alapfogalma a többi emberrel együttességben végzett alkotás ... sajátos kozmikus erejének tisztelete, kultusza."[29]

*Az emberi munka bölcseleté*nek megjelenését a kortársak összességében vegyes fogadtatásban részesítették. Különösen akadémiai körökben bírálták, miközben „a bölcselet, a szociológia és a közgazdaságtan határterületén" mozgó művet Weiss Fülöp-díjjal jutalmazták, és elismerő kritikákat is kapott. Surányi-Unger Tivadar a könyvet gondolatmenetének következetessége és belső egysége, valamint az alkalmazott tudományos módszerek tökéletessége miatt „értékes alkotásnak" tartja, különösen dicséri formai szerkezetét, stílusát és nyelvezetét.[30] Végül e könyv pozitívan befolyásolta Kislégi Nagy Dénes előmenetelét is, mivel e műve alapján kapott egyetemi magántanári kinevezést a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára. *A gazdasági individualizmus válsága* című[31] próbaelőadásában azonban már határozottan egy másik nagy és sokak által vitatott szellemi áramlat, az univerzalizmus hatása tükröződik.

Az univerzalizmus

A két világháború között, amikor szinte minden oldalon kételyek merültek fel a hagyományos elmélettel szemben, számos új, a későbbi mainstream-be is beemelt elméleti megközelítéssel gazdagodott a közgazdaságtan. Kialakultak és széles körben népszerűségre tettek szert olyan irányzatok, amelyek mára többnyire csak a történelmi múlt „értékeiként" maradtak fenn. Ezek között található az univerzalizmus is, amely a német szellemi kultúrában, Othmar Spann[32] irányítása alatt bontakozott ki, és az I. világháborút követő időszakban főként Németországban terjedt el széleskörűen. Az irányzat széles társadalomtudományi alapon álló szemlélete különös módon ragadta meg Kislégi Nagy Dénest, aki tulajdonképpen az univerzalizmuson keresztül került igazán közel a közgazdaságtan kérdéseihez. Az univerzalizmus és Spann műveinek

egyik legjobb hazai ismerőjeként ő volt az, aki ezen áramlat magyarországi elterjesztése érdekében a legtöbbet publikált. A *Közgazdasági Szemlé*ben 1931 és 1938 között 11 cikke és számos könyvismertetése jelent meg az univerzalizmust érintő témában, majd 1938-ban, részben ezekre támaszkodva, Spann Otmár bölcseleti és gazdasági tanai alcímmel az *Univerzalizmus* című műve.[33] Az előző könyvéhez hasonló vegyes reakciók kísérték ennek megjelenését is. Akadémiai és egyetemi körökben ugyanúgy inkább bírálták[34], miközben Chorin-díjjal és Weiss Fülöp-díjjal ismerték el a szerző érdemeit.

Az *Univerzalizmus* című kötet mottójául egy Kölcsey-idézetet választott, melyet akkoriban újra nagyon időszerűnek tartott: „Minden egyes ember, még a legnagyobb is, parányi része az egésznek; és minden rész az egészért lévén alkotva: azért kell munkálkodnia is." A könyv célja pusztán Spann elméletének bemutatása a magyar olvasóközönség számára és semmiképpen sem annak kritikai tárgyalása volt, de ez is óriási feladatot rótt a szerzőre. „Spann tanainak magyar nyelven való visszaadása s szövevényes, új terminológiájának átültetése nem csekély nehézséget jelent, a sokszor fölötte elvont fogalmakat a konkrétabb szellemű magyar nyelv nem mindig szívesen fogadja be, és alig kerülhető el, hogy a kifejezések, még ha sikerül is velük a német fogalommal valamennyire egyenlő tartalmat éreztetni, bizonyos mesterkéltség benyomását ne keltsék."[35]

A könyv öt fejezetben tárgyalja az univerzalizmust, annak bölcseleti alapjaival, legáltalánosabb filozófiai elveivel indít, majd a szellem bölcseletére áttérve a lélektannal és társadalomtudománnyal foglalkozik, ezt követi a gazdasági tanok részletes ismertetése, az utolsó két fejezet pedig Spann tanítványairól, illetve az univerzalizmus bírálóiról szól[36].

Spann a korabeli uralkodó társadalomtudományi és közgazdasági felfogás bírálata során a módszertani és társadalomfilozófiai problémáktól egészen a filozófia legáltalánosabb kérdéseihez jutott el. Ezért nemcsak közgazdászként, hanem legalább annyira a metafizika művelőjeként lépett fel, gondolati rendszere is csak ennek figyelembevételével érthető meg illetve értelmezhető. Az általa kidolgozott rendszer a társadalomtudományok egészének a megújítására tett kísérlet. „Tevékenységének főcélja, az idealizmust minden téren feltámasztani, annak régi igazságait juttatni érvényre az empirizmus meggyőződése szerint téves elveivel szemben."[37] Spann ezért a közgazdaságtan mellett számos kifejezetten filozófiai tárgyú művet is írt, ezekben többek között kritikailag tárgyalja az idealista filozófia különböző képviselőit (filozófia-történet), kifejti módszerének és metafizikájának lényegét, az *„egész"* (Ganzheit) fogalmát, sajátosságait és az erre alapozott megismerés elveit (kategóriák tana), majd e kategóriatant alkalmazva jut el a metafizika, a lélektan, a társadalomtudomány és a történelemfilozófia kérdéseihez.

Az a gondolat, hogy minden, ami létezik, csak egy őt magában foglaló egésznek a részeként létezik, különböző filozófusoknál régóta megtalálható, de az, hogy ez a gondolat a tudás és a tudományos módszertan alapjává alakítható, Spann új kísérletének tekinthető. Ez ugyanis felváltani kívánja a társadalomtudományokban is uralkodó, az oksági elvre épülő „természettudományos" szemléletet, azaz a módszertani individualizmusnak nevezett eljárást. Míg az individualizmus az egyénekből mint atomokból kiindulva, okságilag magyarázza a társadalmi jelenségeket, addig az organikus társadalomszemléletre épülő univerzalizmus a közösségből mint egészből indul ki, az egyéneknek mint részeknek, tagoknak az egészben való sajátos helyét, rangját, funkcióját szemléli, amely természetesen bizonyos normát is magában foglal. Az egyénnek különálló, önálló léte nincs, ezért logikailag, azaz a kifejtésben az egész nélkül a rész csak fikció.

Az „egész" fogalmából kiinduló Spann azt is tárgyalja, hogy mi a társadalom általában (általános szociológia), és hogy az miképpen tagolódik és változik (történet-filozófia).[38] Ebben a társadalomtudományi struktúrában kap helyet a közgazdaságtan. Miután a gazdaság a társadalomnak mint egésznek a része, ezért a közgazdaságtan a szociológia egyik sajátos részterületét alkotja.

Spann vitatja a klasszikusok és a határhaszon-elmélet individualista közgazdaságtana fogalmi rendszerének minden fontos elemét, így megkérdőjelezi a gazdaságban működő ún. természettörvényeket, a homo oekonomikus feltevést, a gazdaság természetes rendjét, a piaci jelenségekre korlátozott szemléletet, az érték és árelmélet központi szerepét, és végül annak fő gazdaságpolitikai elvét, a liberalizmust. Gazdaságtanának első rendszerhordozó eleme a társadalom mint egész. A társadalom önértékeinek[39] mint céloknak a megvalósításához a gazdaság csak eszközöket szolgáltat. A rendszer második fontos eleme az eszköz, de ez rögtön az eszközök összességét[40] és ezek meghatározott tagoltságát jelenti. Ebből vezeti le a teljesítmény fogalmát, amely az egyes tagok egész rendszerben betöltött funkciójához kapcsolódik. „Tag csak az lehet, ami az egész életében valamilyen funkciót végez, valamit teljesít. Valamit jószággá nem is anyagi tulajdonságai, hanem funkciói tesznek. A gazdaság teljesítmények egésze, organizmusa."[41]

A gazdaságtan szerinte csak az eszközökkel foglalkozik, a célokkal[42] viszont a társadalom-tudományok egyéb ágai, ezért a közgazdaságtan alapjaiban különbözik is azoktól. Ha a célok adottak, akkor a gazdaságról mint az eszközrendszer építményéről értékítélet is alkotható, megállapítható, hogy az helyes vagy helytelen-e. Összefoglalva, Spann-nál a teljesítmények tanaként[43] felfogott közgazdaságtan az egész elvén alapuló normatív tudomány. De a normatív tudományok között a közgazdaságtan nem célteremtő és nem is célmagya-

rázó, csupán az adott célok és eszközök összefüggéseit magyarázó tudomány. A közgazdaságtan és az alkalmazott tudományok, úgymint a technológia, a magángazdaságtan és a gazdaságpolitika viszonya is új értelmezést kap. Spann szerint nincs is olyan tudomány, amelynek alkalmazás a tárgya, így voltaképpen nincs is külön gazdaságpolitika, csak gazdaságelmélet van, ami persze kiegészíthető az állam gazdálkodásának történeti, leíró ábrázolásával.

Az univerzalizmust elutasító kritikák ismertetése során részletesen foglalkozik a német szociológusok (pl. Sombart és Tönnies) és közgazdászok (pl. Liefmann) körében már az 1920-as években elindított Spann elleni „durva támadással" is. Az irányzat alapos bírálói között külön kiemeli Heller Farkast, aki 1924-ben az elsők között ugyanakkor el is ismerte Spann módszerének újszerű és termékeny voltát.

Az univerzalizmus tanításait ismertető Kislégi Nagy Dénes sem feltétlenül és minden vonatkozásban fogadta el annak összes tételét. Spann fő értékét abban látja, hogy „Platonhoz hasonlóan a gondolat szárnyaló szabadságához segíti az olvasót"[44]. Még ha bölcseleti és romantikus gazdasági tanításait sok szempontból jogosan bírálják is, úgy látja, új szempontokkal, a megszokottól eltérő gondolkodási formáival mégis termékennyé teszi gondolkodásunkat. Viszont jogosan vált ki ellenkezést szerinte is az, ahogy Spann nacionalista elfogultsággal, dogmatikus, érzelmi alapú és szubjektív támadással lép fel a vele ellentétes tanok képviselőivel szemben. De mint írja, „éppen ez az erőteljes, dogmatikus egyoldalúság, ez a hideg értelmiségen túlmenő élményjelleg adja Spann műveinek sajátos ízét és hatását".[45] Végül az irányzat magyarországi hatását abban összegzi, hogy bár az univerzalizmus „sajátos német szellemi termék", és a „magyar gondolkozásban ... nem is mindig előnyünkre több van az individualizmusból és a természetjogi szabadság fogalom kultuszából, ... az univerzalizmusnak bizonyos gyökerei nálunk is megvannak."[46] Szerinte az államfelfogásban és a politikai gondolkodás legmélyebb alapjaiban különösen jellemző nálunk is az univerzalisztikus jelleg és a rendi gondolat.

Egy korábbi művében arról is ír, hogy meggyőződése szerint az univerzalizmus térhódítása szorosan összefügg a gazdasági individualizmus korabeli mély válságával. Szerinte ezt jelzik a gazdaságpolitika azon kísérletei és törekvései is, amelyek a „szabad verseny helyébe kötöttségeket, organizációt, testületi összefogást akarnak léptetni". Ide sorolja a szakszervezeteket, a kartelleket, a kamarákat és a szociálpolitika újonnan kialakuló intézményeit.[47] Úgy véli, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés az elkövetkezendő időkben biztosan a gazdaságpolitika ezen irányváltása mentén fog előrehaladni.

„Ünnepi dolgozatok”

Kislégi Nagy Dénes munkásságának korabeli elismertségét tükrözi, hogy írásai azokba az „emlékkönyvekbe”[48] is bekerültek, amelyeket a két világháború közötti időszak legnagyobb tudományos tekintéllyel bíró képviselőinek, Heller Farkasnak és Navratil Ákosnak a 60. születésnapja tiszteletére állítottak össze a kortárs közgazdaságtan legjobb hazai művelői. A Navratil Ákost köszöntő kötetben jelent meg *Mandeville meséje a méhekről* című tanulmánya[49]. Ebben Mandeville meséjének versfordítása mellett eszmetörténeti elemzést nyújt a versben megfogalmazott gondolatnak („egyéni bűnökből társadalmi előnyök”, illetve a magánvétkek közhaszon) a gazdasági individualizmus és a társadalmi utilitarizmus elméleti rendszerében betöltött fontos szerepéről. Emellett igazolhatónak véli azt az újabb interpretációs lehetőséget is, amely a kortárs szociális pszichológia „ősei” közé sorolja e gondolatot. Mandeville „nem morált akar tanítani az embereknek, hanem meg akarja nekik mutatni, hogy milyenek”, a vers tehát nem normatív etikáról, hanem pozitivista lélektanról szól, ilyen értelemben „a gazdasági pszichológia területéről vett parabolaként is felfogható”.[50]

A két évvel később megjelenő, Heller Farkast és Balás Károlyt köszöntő ünnepi kiadványban *Az univerzalizmus gazdasági kategóriái* című tanulmánya[51] emeli be a korabeli „magyar tudományos irodalmat” reprezentálók szűkebb körébe. A kortársak többsége által elutasított univerzalizmus ismertetése mellett itt főként azt hangsúlyozta, hogy a tudományfejlődésének épp a módszertani tolerancia lenne az egyik feltétele.

Rádióelőadások

Kislégi Nagy Dénes az 1930-as években még szokatlan műfajban is próbára tette felkészültségét. Összesen 48 előadásból álló, három sikeres sorozatot indított a magyar rádióban, amelynek irodalmi vezetői Cs. Szabó László és Ortutay Gyula voltak. Az előadások később három külön kötetben is megjelentek. A *Bevezető a közgazdaságtanba* című, 1939-es kiadvány mind az előadások anyagának kiválasztásával, mind előadói stílusában „kitűnően oldotta meg pedagógiai feladatát”, sikeresen hívta fel egy olyan tárgykörre a figyelmet, „amely eddig mondhatni kizárólag szakemberek ismeretanyagához tartozott”.[52] Az organikus társadalmi, történelmi fejlődésből kiindulva közérthető elmélettörténeti áttekintést nyújtott a közgazdaságtan minden fontos kérdéséről, Quesnay, Smith, Ricardo, List, Mill munkásságáról, valamint a korabeli legfontosabb közgazdasági problémákról. A *Híres kereskedők* című,

1940-ben megjelenő könyv a legjelentősebb európai kereskedő családokról elhangzott igen élvezetes előadások gyűjteménye volt, ami elnyerte a Kereskedelmi és Iparkamara által alapított díjat is. A „Beszélgetés egy eke mellett" című, 1943-ban megjelenő harmadik kötet hasonlóan népszerű közgazdasági előadásokat foglalt magában. A három könyv közül a szerző ezt tartotta a legjobbnak és számára a legkedvesebbnek. Népszerű előadásmódjának köszönhetően ennek volt a három közül a legnagyobb sikere. Ifj. Boér Elek[53] 1943-ban írt könyvismertetésében a könyv érdemét a következőkben foglalta össze: „Az a nemes pátosz, amely a munkából számos helyen kicsendül, jelentősen növeli pedagógiai értékét. Mindent egybevetve ... a népszerű közgazdasági irodalom egyik legsikerültebb alkotásának tekinthető."[54]

Gazdaságpolitika

A II. világháború alatti új kihívásokra, az elméleti elbizonytalanodásra, és az erőteljes német hatásra elméleti közgazdászaink és gazdaságpolitikusaink egyénileg különféle módon reagáltak. Addigi szellemi kötődései következtében Kislégi Nagy Dénes nem tartozott a korabeli szigorú kritikusok és az alapvetően kételkedők sorába. A kor és az aktuális gazdaságpolitika fontos kérdéseiről vallott felfogása érdekes módon jelenik abban az írásában is, amelyet Széchenyi születésének 150. évfordulójára[55] készített. Széchenyi főbb műveinek (Hitel, Világ, Stádium, Kelet Népe, Adó és Két Garas) elemzése alapján, jól megválasztott eredeti hivatkozások segítségével, teljes képet igyekszik nyújtani a magyar közgazdasági gondolkodás alapjaihoz tartozó reformkori koncepció teljes rendszeréről. Széchenyi gondolkodása sajátos kettős hatás alapján formálódott, így nála „összetalálkozott" kora nagy „világnézleti és irodalmi áramlatának, a romantikának a szelleme és a gazdasági individualizmus rendszerének „ethosza".[56] A nemzetről mint legfőbb értékről alkotott társadalomtudományi felfogása tisztán „eszményi-romantikus jellegű, s mentes minden haszonelvűségtől", viszont az „eszközök világában, a gazdálkodásban, az ésszerűség, a józanság, a racionalitás elvét hirdeti".[57] Gazdaságpolitikájának is, mint minden egyéb tevékenységének, vezető eszménye a „nemzetépítés" volt. A gazdaságot azonban mindig csak eszköznek tekintette, melynek a „vagyonosodással, a közerő növelésével, a szellem, az erény, a nemzetiség virágzását kell előmozdítania."[58] Gazdasági kérdésekben viszont a haszonvágy, a verseny és az ehhez szükséges egyéni szabadság elvei szerint érvelt. Bár Kislégi Nagy Dénes közvetlenül nem hivatkozik Smith híres tételére, a láthatatlan kéz koncepcióra, de a hitel fontos szerepére vonatkozóan a *Stádium*ból idézi az ennek szellemében érvelő Széchenyit: „A Hitel lábraállítását tettem

systemám talpkövéül, mert annak *nemléte,* mint a honi tapasztalás mutatja, legtehetősebb nemzetiséginket is megsemmisíti; *léte* pedig a legtehetetlenebbeket is előmozdítaná, mint azt viszont a külföld példája bizonyítja; s eképp annak felállítása, minthogy azáltal szinte minden egyes nyerne, a közjóra és haszonra mágusi befolyással lenne”[59]. Az angol liberális közgazdasági hagyományhoz hű Széchenyi Kossuthnak a „Védegylet” mozgalmát is elsősorban azért támadta, mert a nemzetközi munkamegosztás és az áruforgalom kérdésében is a szabadság elvéhez ragaszkodott. Széchenyi gazdaságpolitikai törekvéseinek alaptételeit örökérvényűeknek tartja, annak ellenére, hogy gazdaságpolitikájának főbb pontjai részben már megvalósultak, és hogy a korabeli gazdaságpolitikusok előtt új típusú feladatok is állnak. Azaz „vezető elvként áll előttünk is, hogy a gazdaság magasabb szellemi és erkölcsi célok, a nemzet szolgálatában áll, hogy szellemi erők, tudás, erény, ’jól elrendezett munka’ a nemzeti vagyonosodás talpkövei; hogy emelni kell a nép széles rétegeinek életszínvonalát; földhöz kell juttatni a dolgozókat, talpra állítani és védeni a gyengébbeket, megfelelő helyre vezetni a termékenyítő tőkét, előmozdítani a kereskedést. Igaz és ma is időszerű axióma, amit a jogrendszer, a törvényszerkezet döntő jelentőségéről, a jól értelmezett, keresztény erkölcsiségen nyugvó szabadságról, mint az alkotó kedv és polgári erény alapjáról, különösen pedig, amit a nemzet vagyoni erejéről, mint nemzetiségünk, művelődésünk és védképességünk legfőbb biztosítékáról mondott: „... mert akárki mit ábrándoz, csak a vagyonos nemzet szabad.”[60]

A kolozsvári évek

Tudományos eredményei, szakmai sikerei alapján Kislégi Nagy Dénes a második világháború alatt érkezett el a tanári pálya legmagasabb fokára. Nemcsak „szakmai becsvágyból”, hanem „Erdély kultúrája és magyarsága iránti szeretettől indíttatva” örömmel fogadta el 1942-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának Gazdaságpolitikai és Statisztikai Tanszékére szóló nyilvános rendes tanári kinevezést. Személye kiválasztásához hozzájárulhatott az is, hogy a két másik rangos pályázóval, Abay (Neubauer) Gyulával és Theiss Edével szemben, akik a közgazdaságtan matematikai jellegét hangsúlyozták, az ő univerzalisztikus és szociológiai szemlélete ott kívánatosabbnak bizonyult.

Székfoglaló előadásának első részében megemlékezett elődje, Pálosi Ervin szakmai erényeiről, statisztikai és szociálpolitikai nézeteiről. „Pálosi felfogása szerint nincsenek specifikus társadalmi erők, a szociológia körét csupán a lélektan legmagasabb jelenségei alkotják. Ezért a társadalmi törvények magyarázatá-

nál nem mellőzhetjük az öntevékeny erők szerepét ... A statisztikai törvények, mint társadalmi törvények, az exakt természeti törvények állandóságával ellentétben, fejlődési törvényeknek tekinthetők. Minthogy a fejlődés fogalmától a cél nem választható el, az evolúciós törvények Pálosi felfogása szerint, egyúttal teleologikus törvények is."[61] Miután e kérdésekről évezredes viták folytak, ezért természetesen Pálosiétól eltérő állásfoglalások is léteznek, sőt jól védhetők is, állapítja meg Kislégi Nagy Dénes, aki ugyanakkor ígéretet tesz Pálosi szellemi örökségének folytatására. Előadásának második részében, amelyet a *Közgazdasági Szemle* is közölt, a gazdaságpolitika tudományelméleti problémáit fejtette ki[62]. Gazdaságpolitikai nézeteiben részben Heller Farkas, de főként Surányi-Unger Tivadar álláspontjára támaszkodott. Surányi-Unger Tivadar felfogása alapvetően az univerzalizmushoz kapcsolódott, bár annak szélsőséges szemléletét nem követte. Hozzá hasonlóan, aki különbséget tett gazdaságpolitika, mint normatív tudomány és gazdaságelmélet között, Kislégi Nagy Dénes megállapítja, hogy a gazdaságpolitika tárgya bonyolultabb, mint a gazdaságelméleté, „az utóbbi csupán megállapít, kauzális összefüggéseket igyekszik kifejteni, a gazdaságpolitika értékel és ítél. Elemzi és értékeli úgy a célok, mint az eszközök szemszögéből a termelés, a forgalom, a jövedelem eloszlás konkrét intézményeit, bemutatja a mögöttük álló értékrendszert..."[63] A gazdaságpolitika területeit illetően megkülönbözteti a legfontosabb államcélok (termelékenység növelése, egyensúly) elérésének kérdéseit az ipar, a kereskedelem, a valuta és szociálpolitika kérdéseitől. A korabeli gazdaságpolitikát tárgyalva, Kislégi Nagy Dénes azt is hangsúlyozza, hogy az állami szerepvállalás új elemei miatt eddig „abszolútnak hitt ok-okozati összefüggések kérdőjeleződhetnek meg, régi bizonyosságok dőlhetnek meg".[64]

A kolozsvári egyetemen az elméleti közgazdaságtan mellett elmélettörténetet, gazdaságpolitikát és statisztikát is oktatott. A háború és a sajátos politikai körülmények ellenére sikeres és hallgatói körökben kedvelt oktatóként tudott tevékenykedni ezekben az években is. Visszaemlékezései[65] alapján említésre méltó események erről az időszakról, hogy kétszer bízták meg magántanári képesítések referálásra, illetve hogy 1943-ban rektori felkérésre népszerűsítő előadásokat tartott a gazdaságpolitika különböző kérdéseiről Erdély magyarlakta városaiban.

A háború végét Kislégi Nagy Dénes már Budapesten vészelte át, de 1945 áprilisában visszahívták Kolozsvárra. 1945 júniusában az egyetem Bolyai Tudományegyetemmé alakult át, amelynek keretében külön, önállóan működő jogi és közgazdasági szekciókkal, összevont Jog- és Közgazdasági Kart hoztak létre. Kislégi Nagy Dénes ezt követően a közgazdasági szekcióhoz tartozó Statisztikai és Gazdaságpolitikai Tanszéken folytatta oktatói tevékenységét. Főként közgazdászokat tanított, de közös előadások keretében jogászok is hallgatták elő-

adásait. Sokkal bizonytalanabb politikai és anyagi körülmények között dolgozva, publikációnak témája és azok mennyisége már jelzi azt a törést, ami tudományos tevékenységében ebben az időszakban bekövetkezett. Írt ugyan még két szociológiai témájú cikket[66], de egyéb publikációi vagy aktuális tanári feladataihoz kötődtek, vagy anyagi helyzetének javítására szolgáltak.

Tanári feladatai közé tartozott a kereskedelmi iskolák közgazdasági óráinak látogatása és a tanárjelöltek vizsgáztatása is. Erre vonatkozó megfigyeléseire és egykori folyóirat-szerkesztői tapasztalatára támaszkodva jelentette meg *A közgazdaságtan oktatásának módszeréről* című tanulmányt[67]. A középiskolai közgazdaságtan oktatással kapcsolatos megállapításai bizonyos vonatkozásokban máig aktuálisak. Ma is viták folynak például a közgazdaságtan oktatásának középiskolai elhelyezéséről. Figyelemre méltó Kislégi Nagy Dénes megállapítása: „... a közgazdaságtant a legfelső osztályban heti négy, de legalább három órában kellene tanítani. Ekkor a tanulónak már aránylag fejlettebb történeti, földrajzi, könyvviteli, irodalom-lélektani ismeretei vannak és ezekre támaszkodva szintetikus szemléletben nyújthatjuk neki a közgazdasági ismereteket."[68] Ugyancsak aktuálisak a szemléltetéssel kapcsolatos gondolatai: „... a tanuló az iskolában tanultak nagy részét holt anyagként viszi magával, nem azt és nem úgy kapja meg, mint azt a gyakorlat kívánja. Az élet csak élő ismereteket tud használni."[69] A cikkben olvashatunk a szemléltetési eszközök szerepéről és sokféleségéről is, az újságolvasástól kezdve a gyárak, bankok látogatásáig. De ennél is fontosabb a „minden szakmára egyformán érvényes pedagógiai igazság, hogy a tanár akkor tudja tárgyát elevenné és érdekessé tenni, ha maga is állandóan tudományosan foglalkozik vele", ha nem is termelő, de legalább „tudomány-fogyasztói minőségben".[70] A közgazdaságtant oktató tanárok túlterheltségére és alacsony jövedelmére vonatkozó megállapítások sem vesztettek aktualitásukból.

A háború utáni inflációs folyamathoz kapcsolódik Kislégi Nagy Dénes „Pénzromlás és árszínvonal" című írása, amely szakszervezeti fórumokon tartott népszerű előadásán alapul.[71] A cikk a közgazdasági kategóriákat világosan és szemléletesen fejti ki. Az árszínvonal-emelkedés okairól szóló elméletek közül főként a mennyiségi pénzelméletet, annak a 16. században kezdődő történetét és Irving Fisher forgalmi egyenletét mutatja be. Bár az aranypénzrendszerre építő magyarázata az inflációról már nem aktuális[72], az infláció jelenségének több ország esetében történő bemutatása igen érdekes. Statisztikát közöl az I. világháború utáni nagy inflációról, bemutatja az inflációcsökkentés tapasztalatait, és az infláció hatását a munkabérekre. Románia II. világháború alatti papírpénzforgalmi adataival és a várható inflációellenes intézkedések vázolásával zárja tanulmányát.

Az oktatás számára használható, akkor még hiányzó magyar nyelvű marxista művek pótlása céljából kérték fel Marx és Engels „A német ideológia” című filozófiai témájú művének fordítására, amit visszaemlékezései szerint ekkor főleg anyagi okokból vállalt szívesen.[73]

Kolozsvári tevékenységét illetően érdemes még szólni arról is, hogy egyetemi elmélettörténet-előadásai egyik hallgatója, Komjátszegi Mária jegyzetei alapján 1948-ban *A gazdasági elméletek története* címmel sokszorosításban jelentek meg. Ebben először bemutatja az elmélettörténeti kérdések tárgyalásának két eltérő koncepcióját, a különböző iskolák szerinti elrendezést, illetve a különböző elméleti problémák alapján tagolt történeti áttekintést. Megemlítve mindkét módszer alkalmazásának nagy tekintélyű magyar követőit, szól a nemzetközi irodalomban is gyakrabban választott első eljárást alkalmazó Kautz Gyula nemzetközi hírű elmélettörténetéről[74], és a kivételesebben alkalmazott második módszert választó Surányi Unger Tivadar[75] és Heller Farkas[76] műveiről. Az utóbbi két kortársához sok tekintetben közel álló Kislégi Nagy Dénes mégis az első koncepciót választja tárgyalási alapul. Teszi ezt nemcsak pedagógiai megfontolásból, hanem mert módszertanilag helyesebbnek ítéli, ugyanis „... a részek, az egyes tantételek csak az egész keretében, az alapelvektől és a módszertől megvilágítva mutathatók be helyesen és érthetők meg.”[77] Érdekes módon alkalmazza itt Kislégi Nagy Dénes az univerzalizmus fontos tételét, bár a további gondolatfűzésben már inkább arról szól, hogy ez az eljárás nemcsak Hegellel, de a marxista felfogással is összhangba hozható. A közel 100 oldalas sokszorosítás, a görögöktől, Platóntól kezdve, 8 fejezetben részletesen tárgyalja a különböző korok elméleti rendszereit, a merkantilizmuson, fiziokratizmuson keresztül egészen a természetjogi iskoláig.[78]

Kolozsvári pályafutása, a többi magyar állampolgárságú professzoréval együtt, a román közoktatásügyi miniszter felmondásával szűnt meg az 1947–48-as tanév végén.[79]

Alkotás egy új politikai és tudományos környezetben

Hatévi távollét után Kislégi Nagy Dénes Budapestre költözött vissza. Pályázatot nyújtott be a budapesti jogi karra, a Navratil Ákos nyugdíjazása miatt megüresedett professzori állásra, de miután értésére adták, hogy a tanszéket csak kimondottan marxista tudós kaphatja meg, pályázatát inkább visszavonta. Ellene, sok más kollégájával szemben, „semmilyen vád sem merült fel”, így folytathatta ugyan tanári pályáját, de csak vidéki egyetemen. Az általa nagyra becsült, de politikailag „megbízhatatlannak” minősített Abay (Neubauer) Gyula helyére, a Pécsi Tudományegyetemre küldték, ahol 1948-tól az Állam-

és Jogtudományi Kar Politikai gazdaságtan és Statisztika Tanszéknek lett vezetője. Már az első évben a marxista politikai gazdaságtan és statisztika előadások mellett negyedéves hallgatóknak szemináriumot indított Marx fő műve, „A tőke" olvasására és magyarázatára, politikai gazdaságtant mégis csak két évig taníthatott. Miután a tárgy oktatására mindenütt külön marxista tanszékeket létesítettek, a továbbiakban már csak a statisztika tárgyat adhatta elő. Ettől kezdve a statisztikára összpontosító Kislégi Nagy Dénes tudományos tevékenysége bizonyos értelemben új lendületet vett. Bevonták a tartalmukban szintén megújuló, új szemléletű statisztika jegyzetek megírásába is, a Budapesti Jegyzetellátónál az 1950-es években három úgynevezett egységes Statisztika jegyzete jelent meg. Az első már 1952-ben, társszerzői Schneller Károly[80] és Theiss Ede, majd 1955-ben, és 1958-ban más társszerzőkkel a következő kettő. Megemlíthetjük még azt is, hogy Kislégi Nagy Dénes magyarországi viszonylatban elsőként adta elő az üzemgazdasági statisztikát.

Az új tudományos minősítési rendszerben viszont korábbi műveinek egyikét sem találták alkalmasnak tudományos fokozat odaítélésére, ezért az idős tanár 1953-ban kandidátusi disszertációt nyújtott be. *A statisztikai megismerés természete* című dolgozatának védésére megfelelő opponensek keresése okán csak 1955-ben került sor. A disszertációban feldolgozott téma hézagpótló volt, ugyanakkor újszerűsége miatt vitát is váltott ki. A statisztikusok többségével szemben, akik a statisztikát egyetemes, a valóság minden területén alkalmazható módszernek tekintették, Kislégi Nagy Dénes disszertációjában azt hangsúlyozta, hogy „... minden statisztikai számban egy minőségi, fogalmi elem és egy mennyiségi elem kapcsolódik össze, ez a minőségi elem és ennek az elsőbbsége különbözteti meg a matematikai számtól".[81] Ugyancsak újszerű volt az a megközelítése is, hogy a statisztikai kutatás egy társadalmi jellegű fogalom tartalmának megállapításából kiindulva e fogalom terjedelmének tanulmányozására irányul. Végül opponensei, Péter György, a Statisztikai Hivatal akkori elnöke, és Nádor György filozófus, nagy elismeréssel fogadták a statisztika társadalomtudományi jellegéről szóló megállapításait. A disszertáció két nagyobb része így meg is jelenhetett a *Statisztikai Szemlé*ben.[82]

Kislégi Nagy Dénes számára az 1956 utáni események azonban ismét bizonytalan légkört teremtettek, ezért 73 éves korára hivatkozva, 1957-ben a nyugdíjazását kérte. Tanári pályafutása ezzel véget ért, azonban nyugdíjasként is aktívan dolgozott tovább. Statisztikai kutatásait rövid ideig folytatta még, de már csak egy-egy statisztikai és demográfiai cikke jelent meg.[83] Még közel három évtizeden keresztül talált azonban érdekesnek tűnő egyéb tudományos feladatokat.

Kapcsolatba lépett a Marxizmus-Leninizmus Klasszikusai Szerkesztőséggel, ahol fordítóként igen sok lehetőség kínálkozott számára. Az ő fordításá-

ban jelent meg 1960-ban Marx és Engels *A német ideológia* című műve[84], amelynek fordításához már egyszer hozzákezdett Kolozsváron. Több, főleg filozófiai témájú Marx és Engels mű alapfordítását is elkészítette.[85]

A fáradhatatlan idős tudós 1968-ban fogott hozzá utolsó, nagy szellemi erőfeszítést igénylő munkájához, akadémiai doktori értekezése elkészítéséhez. A hosszabb kutatói munkát igénylő eredeti tervéről, a statisztikai átlagok elemzéséről lemondva, újra elővette az őt egész életén át kísértő témát, Durkheim szociológiáját. Témaválasztását az akkor már szabadabb szellemi légkörben azzal indokolta, hogy ötven évvel Durkheim halála után ő az egyetlen Magyarországon, aki személyes tanítványként képes annak megírására. Az *Émile Durkheim és iskolája* című doktori disszertációval 1969 végére készült el. Opponensei Kulcsár Kálmán, Judi István és Sándor Pál voltak. A védésre 87 éves korában, 1971-ben került sor, amikor is filozófiából megkapta az akadémiai doktori minősítést.

A disszertáció először bemutatja Durkheim életét, elemzi főbb szociológiai műveit és az általa tárgyalt filozófiai, pedagógiai és jogtudományi problémákat, valamint a Durkheim által alapított és irányított *Szociológiai Évkönyv*et. Ezt követi az Iskola bemutatása, részben a tanítványok munkásságán, részben a kritikákon és kommentárokon keresztül. Kislégi Nagy Dénes kapcsolatot vélt felfedezni az általa jól ismert három nagy szellemi áramlat között. „Durkheim a leghatározottabban szembefordult az egyénből kiinduló atomisztikus-individualista irányzattal és a társadalmi elem elsőbbségét hangsúlyozta. A különbség e tekintetben Marxszal szemben az, hogy Durkheim az egyének sui generis szintézisének teremtő jellegét emeli ki, Marx ellenben a társadalmi létet az emberi lét alapformájának tekinti, társadalmon kívül nincs emberi lény. Itt van mindkettőnek rokonsága Spann univerzalizmusával."[86] A disszertáció kedvező bírálata ellenére, a könyv formában való kiadást szerzőként azért sem kezdeményezte, mert annak fő hiányosságát, azt, hogy a durkheimi tanok újabb külföldi irodalmát nem tárgyalta, már nem volt ideje pótolni. A mű két részlete a *Magyar Filozófiai Szemle* és a *Szociológia* című folyóiratokban azonban megjelent.[87]

Az 1970-es években néhány kisebb írását még megtaláljuk a *Világosság*ban és az *Élet és Tudomány*ban. 95 évesen elemző és kritikus módon áttekintette az élettörténetét, és megírta a már többször idézett *Életpályám emlékei* című könyvet. Életének utolsó évében még „az erkölcs szociológiájáról" értekezett, miközben Pécsett, válogatott verseiből, *Százévesen* címmel sokszorosításban megjelent harmadik verseskötete is.

Kislégi Nagy Dénes, a magyar társadalomtudomány egyik 20. századi polihisztora 1984-ben halt meg Pécsett.

Kislégi Nagy Dénes fő művei

1912. *A vallási élet elemi formái.* Huszadik Század, 587–623.
1917. *Az emberi munka bölcseletéhez,* Közgazdasági Szemle, 63–70.
1918. *Új irányok a közgazdaságtanban.* Közgazdasági Szemle, 92–112.
1922. *Bevezetés a szociológiába,* Genius (Szabad Iskola 3.), Budapest, 88.
1926. *Filozófia a közgazdaságtanban,* Közgazdasági Szemle, 458–472.
1930. *Az emberi munka bölcselete,.* Gergely (Közgazdasági Könyvtár 10. kötet), Budapest, 143.
1931. *Az univerzalizmus államelmélete,* Közgazdasági Szemle, 702–708.
1933. *A gazdasági individualizmus válsága,* Közgazdasági Szemle, 249–256.
1935. *Mandeville meséje a méhekről,* in: Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60. és egyetemi tanári kinevezésének 30. évfordulója alkalmából, Gergely, Budapest, 304–324.
1937. *Az univerzalizmus gazdasági kategóriái,* in: Ünnepi dolgozatok Balás Károly és Heller Farkas születésének 60. évfordulója alkalmából. Gergely, Budapest, 254–263. Különlenyomat, Szegedi Városi Nyomda, Szeged, 1937., 21.
1938. *Univerzalizmus,* Gergely (Közgazdasági Könyvtár 21. kötet), Budapest, 328.
1939. *Bevezető a közgazdaságtanba.* Tizenöt rádió-előadás, Danubius Kiadás (Tudományos Gyűjtemény 36. kötet), Pécs, 232.
1940. *Híres kereskedők,* Tébe (Tébe Könyvtár 105.), Budapest, 172.
1941. *Széchenyi gazdaságpolitikája,* Társadalomtudomány, 21. évf., 5. sz., 538–549. (Különlenyomat, Stephaneum Nyomda, Budapest, 14.)
1942. *Pálosi Ervin emlékezete,* Nagy Nyomda (Gazdaságpolitikai Könyvtár 1.), Kolozsvár, 19.
1943. *A gazdaságpolitika tudományelméleti helyzete,* Közgazdasági Szemle, 78–83.
1943. *Beszélgetés egy eke mellett.* Tizennégy rádió-előadás, Budapest, 151.
1944. *Világnézet és gazdasági stílus,* Közgazdasági Szemle, 265–294.
1946. *Pénzromlás és árszínvonal,* Jordáky Nyomda, a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karának ismeretterjesztő kiadványai (Jog- és Közgazdaságtudományi értekezések 2.), Kolozsvár, 20.
1946. *A közgazdaságtan oktatásának módszeréről,* Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézete (Társadalomtudományi tanulmányok 2.), Kolozsvár, 17.
1948. *A közgazdasági elméletek története.* Egyetemi előadásai alapján jegyezte és kiadta Komjátszegi Mária, Sokszorosítás, Kolozsvár, kb. 100 o.
1952. *Statisztika.* Egységes jegyzet (Társszerzők: Schneller Károly, Theiss Ede), Budapest, 185 o.
1955. *A statisztikai megismerés természete.* Kandidátusi értekezés, 218.
1955. *A statisztikai mérés,* Statisztikai Szemle, 724–735.
1956. *A statisztikai csoportosítás logikai alapjairól,* Statisztikai Szemle, 502–511.
1970. *Émile Durkheim és iskolája.* Szociológia-történeti tanulmány. Doktori értekezés, 554 o.
1971. *Emlékezés William Pettyre.* Aki „feltámasztotta" Green Annát, Élet és Tudomány, 18. sz., 851–854.
1972. *Ismerettan és szociológia,* Magyar Filozófiai Szemle, 662–673.
1973. *Hetvenöt éves a L'Année Sociologique,* Szociológia, 83–100. és 1974., 250–261.
1975. *Emlékezés Saint-Simonra,* Élet és Tudomány, 20. sz., 919–924.
1979. *Életpályám emlékei* (Szerk. Szotáczky Mihály), Pécsi Tudományegyetem, sokszorosítás, 147 o.
1984. *Az erkölcs szociológiája,* Élet és Tudomány, 14. sz., 422–423.

Válogatott forrásmunkák

Andreich Jenő. *Kislégi Nagy Dénes: Bevezető a közgazdaságtanba.* Tizenöt rádió-előadás, 232 p, könyvismertetés, Danubius Kiadás, (Tudományos gyűjtemény 36. kötet), Pécs, Közgazdasági Szemle, 1939., 647–648.
Bekker Zsuzsa–Hild Márta. *Közgazdaságtan a két világháború között,* in: Bekker Zsuzsa (szerk.) Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás, Aula Kiadó, 2002., 513–541.
Bíró György. *Kislégi-Nagy Dénes: Beszélgetés egy eke mellett* c. könyvéről, Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1943., évf.
Ifj. Boér Elek. *Kislégi Nagy Dénes: Beszélgetés egy eke mellett.* Közgazdasági kérdések ismertetése könnyű formában, könyvismertetés, Budapest, 1943., Közgazdasági Szemle, 1943., 577–578.
Csucsuja István: *A magyar közgazdaságtudomány fejlődése Erdélyben a XX. Században,* in: Somai József (szerk.) Az erdélyi magyar közgazdasági gondolkodás múltjából, Kolozsvár, 2001., 161–184.
Harmat Zsigmond: *Kisléghi Nagy Dénes,* in: Bekker Zsuzsa (szerk.) Gazdaságelméleti olvasmányok 2. Magyar közgazdasági gondolkodás, Aula Kiadó, 2002., 731–733.
Herczegh Géza, Hoóz István, Judi István, Szotáczky Mihály. Ádám Antal (szerk) *Kislégi-Nagy Dénes tudományos, oktatói és költői életművéről,* Studia Iuridica Auctoritate Universitatis, Pécs, Publicata 104. sz., 1985.
Ottlik László. *Kislégi-Nagy Dénes: „Bevezetés a szociológiába* c. könyvéről, Magyar Munkás Szemle, Budapest, 1923., 3. sz.
Sós András. Kislégi-Nagy Dénes: *Az univerzalizmus gazdasági kategóriái* c. könyvéről, Századunk, Budapest, 1939., 2–3. sz.
Surányi-Unger Tivadar. *Kisléghi-Nagy Dénes: Az emberi munka bölcselete,* Gergely (Közgazdasági Könyvtár 10. kötet), könyvismertetés, Budapest, Közgazdasági Szemle, 1930., 387–390.

Jegyzetek

1 Kislégi Nagy Dénes különböző publikációiban nevét többféle írásmódban is használta (Nagy, K. Nagy, Kislégi-Nagy, Kisléghi Nagy). Utolsó írásaiban a Kislégi Nagy névváltozat a jellemző.

2 E generáció „... kimagasló képviselői megértették a XX. század szükségletét, s tudományban, művészetben, politikában talán a leghatásosabban formálták a század arculatát." Litván György: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn,* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977., 56.

3 Kislégi-Nagy Dénes: *Életpályám emlékei.* A Pécsi Tudományegyetem kiadványa, sokszorosítás, 1979.

4 A külföldi filozófiai irányzatok felé orientálódás a magyar filozófiai gondolkodás fellendítésének egyik fő kérdése volt ekkoriban. Különösen két irányzat, a korabeli német (Nietzsche, Windelband, Rickert) és a francia (Bergson és Durkheim) talált itthoni követőkre.

5 A századforduló idején a szellemi nyitottság és alternatívakeresés jegyében jött létre a kor két fontos, 1919-ig működő szociológiai intézménye, a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század.* A *Huszadik Század*ot modern szociológiai folyóiratként 1900-ban alapították, különböző progresszív politikai irányzatokat és világnézetet képviselő fiatal értelmiségiek, a magyar szellemi és kulturális elmaradottság és mindenféle konzervativizmus felszámolására. Személyi összetételét illetően szinte ugyanez a kör alapította meg 1901-ben, volt tanáraik, Pulszky Ágost és Pikler Gyula támogatásával a Társadalomtudományi Társaságot. Többek között Jászi Oszkár, Somló Bódog, Szabó Ervin játszottak meghatározó szerepet e szociológusok körében, ahol a „progresszív világnézeten belül minden irány" képviselői helyet kaptak, a liberalizmustól kezdve egészen az anarchizmusig. Ifjúkorában még Heller Farkas és Navratil

Ákos, a két világháború közötti időszak legnevesebb magyar közgazdásza is laza kapcsolatba került e Társasággal, illetve publikált a *Huszadik Században*.

6 *Huszadik Század,* 1912., 587–623.

7 E mű azonban csak 1930-ban készült el, és *Az emberi munka bölcselete* címmel jelent meg. Rövid bemutatására egy külön alpontban térünk majd ki.

8 Az előadássorozat anyaga Bevezetés a szociológiába címmel 1922-ben könyv alakjában jelent meg, amiről a *Közgazdasági Szemle* pozitív hangvételű ismertetést is közölt.

9 Eredeti megjelenés: *Huszadik Század,* 1919., 143–146.

10 Az 1894-ben alapított Közgazdasági Társaság a tudományos közélet és az ismeretterjesztés fontos intézményeként működött. Fő célkitűzése volt az elméleti és gyakorlati közgazdászok együttműködésének ösztönzése. Elnökei között találjuk Kautz Gyulát, Matlekovits Sándort és Éber Antalt.

11 Az anyagi válságokkal küszködő *Közgazdasági Szemle* kiadása már 1900-tól átkerült a Magyar Közgazdasági Társasághoz. Társszerkesztők 1909-ig Hegedüs Lóránt és Mandelló Gyula, ezt követően Mandelló Gyula 1918-ig egyedüli szerkesztő, tőle veszi át ezt a szerepet Bud János, majd Buday László, és 1925-től Heller Farkas.

12 Például Matlekovits elutasította annak a cikknek a közlését a *Közgazdasági Szemlé*ben, amelyben Kislégi Nagy Dénes azon az alapon bírálta élesen Ottlik Gézának *A marxizmus társadalomszemlélete* című könyvét, hogy az „a XIX. század legnagyobb hatású társadalomtudósát nagyon is felülről nézi", nem adva helyet az igényes elfogulatlan tudományos bírálatnak. A cikket végül a *Magyar Munkás Szemle* 1923. 1–2. száma közölte. Egyébként Ottlik Gézával később a Kolozsvári Egyetemen került újra kapcsolatba, ahol kollégájával való viszonya barátivá változott.

13 Kislégi Nagy Dénes legjelentősebb műveit is itt adták ki. *Az emberi munka bölcselete* 1930-ban jelent meg a Közgazdasági Könyvtár sorozat 10. köteteként, az *Univerzalizmus* című mű pedig 1938-ban a 21. kötetként. E művek elemzésére a következőkben még visszatérünk.

14 H. F. (azaz Heller Farkas): *A közgazdaságtan klasszikusai magyarul.* Könyvismertetés, Közgazdasági Szemle, 1941., 788–790.

15 I. m. 790.

16 Ricardo, David: *A közgazdaságtan és az adózás alapelvei,* Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940. Ricardo művét 1954-ben újra kiadták, amelyben csak a fordítás „átdolgozójának", Bilek Rudolfnak a nevét tüntették föl. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó által 1991-ben megjelentetett reprint kiadás, az 1940-es eredeti kiadásra utalva, Kislégi Nagy Dénest ismét a könyv fordítójaként szerepelteti.

17 K. Nagy Dénes: Surányi-Unger, Theo: *Geschichte der Wirtschaftsphilosophie,* Berlin, 1931. Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle,* 1932., 142.

18 Az ún. első módszertani vitaként tárgyalja az elmélettörténet az osztrák iskola és a német történeti iskola között, pontosabban Menger és Schmoller között az 1880-as években kialakult vitát, amely felszínre hozva a nagy módszertani ellentéteket, újabb szereplők és nézőpontok fellépésével, több menetben egészen a 20. század elejéig folytatódott.

19 Theo Surányi-Unger: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre.* Erster Band, Jena, 1923., és Theo Surányi-Unger: *Philosophie in der Volkswirtschaftslehre.* Zweiter Band, Jena, 1926.

20 Nagy Dénes: *Filozófia a közgazdaságtanban.* Közgazdasági Szemle, 1926., 470.

21 Uo.

22 Példaként felveti azt, hogy szerinte az osztrák iskola kialakulásához minden bizonnyal hozzájárultak a pszichológia tudományának a 19. század második felében megszületett eredményei is.

23 I. m. 458.

24 Lásd: 7. és 13. számú jegyzet.

25 Kislégi Nagy Dénes: *Életpályám emlékei.* i. m. 46.

26 Kislégi Nagy Dénes: *Életpályám emlékei.* i. m. 90.

27 Surányi-Unger Tivadar: Kisléghi-Nagy Dénes: *Az emberi munka bölcselete,* Könyvismertetés, Gergely (Közgazdasági Könyvtár 10. kötet), Budapest, Közgazdasági Szemle, 1930., 387.

28 Kisléghi-Nagy Dénes: *Az emberi munka bölcselete*. Gergely (Közgazdasági Könyvtár 10. kötet), Budapest, 1930., 137.
29 Kislégi Nagy Dénes: Életpályám emlékei. I. m. 127–128. „Mint minden vallásnak, ennek is megvannak a maga rítusai. Például a munkának, mint eszmének, mint szentségnek az ünneplése a május 1-i felvonulásokon. De ilyen rítusjellegűek a szocialista államokban a különböző munkafajták ünnepnapjai is, a bányászoké, oktatóké, a szakmát és munkásait illető dicséretekkel, kitüntetésekkel, jutalmakkal, énekekkel." Uo.
30 Surányi-Unger Tivadar: Kisléghi-Nagy Dénes: *Az emberi munka bölcselete*. I. m. 389–390. Részletes és pozitív hangvételű bírálat jelent meg a könyvről a Nyugatban is, Káldor Györgytől.
31 Megjelent a Közgazdasági Szemlében 1933., 249–256.
32 Othmar Spann (1878–1950) osztrák társadalomtudós és közgazdász, az univerzalizmus megalapítója és vezető egyénisége, 1919-től mintegy két évtizeden keresztül a Bécsi Egyetem tanára, műveinek olvasottságát tekintve ekkor nemcsak Ausztriában, hanem Németországban is a közgazdaságtan egyik legnépszerűbb professzora.
33 Lásd: 13. számú lábjegyzet.
34 Az irányzathoz úgyszintén közelálló Surányi-Unger Tivadar pozitívan vélekedett erről a műről is, sőt Heller Farkas is bizonyos vonatkozásban elismerte az irányzat problémafelvetéseinek jogosságát.
35 Kisléghi Nagy Dénes: *Univerzalizmus*. Gergely (Közgazdasági Könyvtár 21. kötet), Budapest, VI. o.
36 A könyv egyes fejezetei önálló cikkek formájában már a korábbiakban mind megjelentek a Közgazdasági Szemlében.
37 I. m. 3.
38 E kérdések részletesen elemzése megtalálható még: Kisléghi Nagy Dénes: *Az univerzalizmus államelmélete*. Közgazdasági Szemle, 1931., 9–10. sz.
39 Ezek a vallás, tudomány, művészet, vitalitás stb.
40 Spann itt nyilvánvalóan számol az eszközök szűkösségével és az ebből következő rangsorolási problémával is.
41 Kisléghi Nagy Dénes: *Univerzalizmus*. I. m. 127.
42 Spann szerint a nemzetgazdasági önellátás minden univerzalista gazdaságpolitika alapjául szolgáló eszményi célok között helyet kap.
43 Ennek több ágazatát különbözteti meg, például a tárgyi teljesítéstan (javak, tőke, csere, hitel), a teljesítések egybefűzésének tana, a teljesítések időbeni kapcsolatának tana, az érték és árelméletnek megfelelő mennyiségi teljesítéstan.
44 Kisléghi Nagy Dénes: *Univerzalizmus*. I. m. 301.
45 I. m. 324–325.
46 I. m. 323–324.
47 Kisléghi Nagy Dénes: *A gazdasági individualizmus válsága*. Közgazdasági Szemle, 1933., 256.
48 Az „ünnepi dolgozatok" („Festschriften") műfaja német mintára honosodott meg a magyar közgazdaságtanban. Az első ilyen kiadvány 1905-ben jelent meg Földes Béla tiszteletére.
49 *Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30-ik évfordulója alkalmából,* Gergely, Budapest, 1935., 304–324. A tanulmány különlenyomatként is megjelent: Atheneum, Budapest, 1935.
50 I. m. 323.
51 *Ünnepi dolgozatok Balás Károly és Heller Farkas születésének 60. évfordulója alkalmából,* Gergely, Budapest, 1937., 254–263. A tanulmány különlenyomatként is megjelent: Szegedi Városi Nyomda, 1937.
52 Andreich Jenő: Kislégi Nagy Dénes: *Bevezető a közgazdaságtanba*. Tizenöt rádió-előadás. Könyvismertetés, Danubius Kiadás (Tudományos Gyűjtemény 36. kötet), Pécs, 232 p., Közgazdasági Szemle, 1939., 647–648.
53 Ifj. Boér Elek jogász-közgazdász ebben az időszakban Kislégi Nagy Dénes kollégája a Kolozsvári Egyetemen.

54 Ifj. Boér Elek: Kislégi Nagy Dénes: *Beszélgetés egy eke mellett*. Közgazdasági kérdések ismertetése könnyű formában. Könyvismertetés, Budapest, 1943., Közgazdasági Szemle, 1943., 577–578.
55 Az ünnepi alkalom kapcsán, 1941-ben számos közgazdasági publikáció, könyvek és kisebb-nagyobb tanulmányok jelentek meg Széchenyiről. Ezekről reprezentatív képet nyújt a Közgazdasági Szemle 1941-es márciusi, Széchenyi külön-száma.
56 Széchenyi gazdaságpolitikája. Különlenyomat, Stephaneum Nyomda, Budapest, 3.
57 Uo.
58 I. m. 12.
59 I. m. 8.
60 I. m. 14.
61 Kislégi Nagy Dénes: *Pálosi Ervin emlékezete,* Gazdaságpolitikai Könyvtár, 1. kötet, Kolozsvár, 1942., 10–11.
62 Kislégi Nagy Dénes: *A gazdaságpolitika tudományelméleti helyzete,* Közgazdasági Szemle, 1943., 78–83.
63 I. m. 83.
64 Csucsuja István: *A magyar közgazdaságtudomány fejlődése Erdélyben a XX. Században,* In: Somai József (szerk.): Az erdélyi magyar közgazdasági gondolkodás múltjából, Kolozsvár, 2001., 171.
65 Kislégi-Nagy Dénes: *Életpályám emlékei.* i. m.
66 *Durkheim a demokráciáról,* Huszadik Század 1948. és *A fegyelem szociológiája,* Huszadik Század 1949.
67 Kislégi Nagy Dénes: *A közgazdaságtan oktatásának módszeréről.* Kolozsvár, Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézete, 1946.
68 I. m. 4.
69 I. m. 9. A gondolatmenet folytatása: „Természetesen állandóan ébren kell tartanunk a tanulók érdeklődését a mindennapi élet gazdasági jelenségei iránt, hogy figyeljenek az események állandóan változó tarka színjátékára és a tárgyalt anyagba behívhatók legyenek az iskolán kívüli világ és a gyakorlat példái.” I. m. 12.
70 I. m.16.
71 Kislégi Nagy Dénes: *Pénzromlás és árszínvonal.* A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaságtudományi Karának Ismeretterjesztő Kiadványai, 1946.
72 „ ...az igazi <pénzromlás> ott kezdődik, mikor a pénzmennyiség szaporítása nem az arany, hanem az egyéb forgalmi eszközök, bankjegyek, államjegyek, bankhitelek szaporítása útján történik, és amikor a forgalmi eszközök vásárló ereje nem csupán a piaci árukkal szemben, hanem éppen a nemes fémmel szemben is csökken.” I. m. 10.
73 Lásd a 84. sz. jegyzetet.
74 *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik. II. Theil.* Die Geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik und ihrer Literatur, Wien, 1860.
75 Die *Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts,* Jena, 1927. E könyv alapvetően nyelvterületek szerint különíti el a közgazdaságtan fejlődését, és csak azokon belül érvényesíti a Kislégi Nagy Dénes által említett tematikus tárgyalási módot.
76 *A közgazdasági elmélet története,* Gergely, Budapest, 1943.
77 *A közgazdasági elméletek története.* I. rész, Kislégi Nagy Dénes egyetemi előadásai alapján jegyezte és összeállította Komjátszegi Mária, sokszorosítás, Kolozsvár, 1948. 2.
78 Jelenleg nincs tudomásunk arról, hogy a folytatásról, azaz a klasszikus iskolával kezdődő elmélettörténetről készült-e hasonló sokszorosítás, illetve arról sem, hogy ezek az előadások egyáltalán elhangzottak-e még.
79 Visszaemlékezéseiben (Életpályám *emlékei)* hosszasan foglalkozik a Kolozsváron töltött időszakkal (i. m. 105–114.). Megemlíti például, hogy 1945 előtt hallgatói között eleinte sok volt az idős ember, akik kihasználták azt a lehetőséget, hogy magyar nyelvű diplomához juthattak. Olvashatunk itt társadalmi és közéleti kapcsolatairól is. Elutazásuk körülményeiről csak a kö-

vetkezőket említi meg: „Minden ingóságunkat magunkkal hozva térhettünk haza Magyarországra. A gyorsvonat, amely elhozott, éjjel 1 órakor ment át Kolozsváron, a pályaudvarra hatalmas tömeg jött ki a búcsúztatásunkhoz." I. m. 114.

80 Schneller Károly statisztikus Kislégi-Nagy Dénesnek egykori kollegája volt Kolozsváron.

81 Kislégi-Nagy Dénes: *Életpályám emlékei.* I. m. 121.

82 *A statisztikai mérés,* Statisztikai Szemle 1955., 724–735. és A *statisztikai csoportosítás logikai alapjairól,* Statisztikai Szemle 1956., 502–511.

83 *Quetelet átlagemberéről,* Statisztikai Szemle 1957., 951–967. és *Népességtan Malthus előtt,* Demográfia 1964.

84 Ebben a kiadásban Kislégi Nagy Dénes nevét fordítóként nem tüntetik fel, de a későbbi, 1974-es kiadásban már megjelenik.

85 Marx fordításai között találhatók a *Gazdasági-filozófiai kéziratok, Vogt úrhoz* és *A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége* című művek. Engels ifjúkori levelei és egy szatirikus eposza, *A hit diadala* is az ő tolmácsolásában olvasható magyarul.

86 Kislégi-Nagy Dénes: *Életpályám emlékei.* I. m. 139.

87 *Ismerettan és szociológia,* Magyar Filozófiai Szemle, 1972., 662–673. és *Hetvenöt éves a L'Année Sociologique,* Szociológia, 1973., 83–100. és 1974., 250–261.

A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében

Egyed Ákos

1902 augusztusában számos kormányzati intézmény és civil szervezet képviselői tanácskozásra ültek össze Csíktusnádon, hogy megvizsgálják a Székelyföld és a székelység helyzetét. Ezt megelőzően a XIX. század végén, de különösen a századforduló éveiben a magyar közvéleményt mind nagyobb mértékben foglalkoztatta, mondhatni aggasztotta az ún. székely kérdés, amely a leglátványosabban a székelyek fokozódó kivándorlásában nyilvánult meg. A tanácskozást Székely Kongresszus néven hívták össze, s azóta is így tartja számon a történetkutatás. Tanulmányunk tárgyának pontosabb felmérése érdekében szükségesnek látjuk az előzmények ismertetését. Ugyanis a székely társadalomban jelentkező számos problémára már néhány évtizeddel az 1902-es Székely Kongresszus előtt felfigyelt a magyar közvélemény. Ez jórészt annak a munkának volt az eredménye, amelyet az 1875-ben Budapesten létrehozott Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület fejtett ki a Székelyföld helyzetének megismerése érdekében azért, hogy segíteni lehessen a bajokon.

Sokatmondó tény, hogy az Egyesület első elnökévé gróf Mikó Imrét választották meg, akit a közérdek önzetlen támogatójaként ismertek a kortársak, s a vezetőségben olyan köztiszteletnek örvendő személyiségek kaptak helyet, mint báró Dániel Gábor, Udvarhelyszék fő királybírája (1876-tól főispánja), Béldi Gergely, aki Marosszéken töltött be ugyanolyan funkciókat, mint az előbb említett Dániel Gábor, továbbá a kiváló erdőügyi szakértő Bedő Albert és több országgyűlési képviselő, rangos tisztségviselő és közíró. Az Egyesület célját az 1880-ban kiadott alapszabályzat a székelyföldi lakosok szellemi és anyagi előrehaladásának elősegítésében jelölte meg. A szervezet programja konkrétan felsorolta a teendőket: az Egyesület elősegíti a meglévő közművelődési intézmények fejlesztését, újak létesítését, ismerteti a székelyföldi ipar, mezőgazdaság, erdő- és közgazdaság állapotát, előterjesztéseket tesz azok helyzetének jobbítására, pénzintézetek alapítását szorgalmazza, pályázatokat ír ki céljai megvalósítása

érdekében. Ezek mellett figyelemmel kíséri a székelyek kivándorlásának alakulását, s javaslatokat fogalmaz meg azok okainak megszüntetésére.

A kezdeményezés hátterében az a felismerés állt, hogy a Székelyföld gazdasági fejlődése messze elmarad a szükségestől, s emiatt nő a társadalmi feszültség, sokasodnak a szaporodó lakosság megélhetési gondjai, ami a Székelyföldet elhagyók, kivándorlók számának fokozódását váltja ki, különösen a szomszédos Romániába. A Székelyföld lemaradása annál feltűnőbb volt, mivel az Osztrák-Magyar Monarchiában, így Magyarországon és a Magyarországgal 1867-ben újraegyesült Erdélyben is ütemesen haladt a modern gazdaság kialakulása, különösen a városiasodás, a modern közlekedési hálózat és a modern pénzintézeti rendszer kialakulása.

Az már riasztó jel volt, hogy a XIX. század végén tovább fokozódott a különbség Erdély több régiójához viszonyítva. Érthető, hogy az aggódó közvélemény hangja is felerősödött. Kitűnt ebben a Budapesten kiadott *Magyarország* című lap, amelynek felelős szerkesztője 1901 júliusától Benedek Elek lett. Benedek Eleket ugyan meseíróként ismerték, de a valóságban sokkal több volt annál: közéleti személyiség, aki a századforduló éveiben arra vállalkozott, hogy a sajtó útján feltárja a magyar politikai élet fonákságait, s felhívja a figyelmet a magyar társadalomban, elsősorban a Székelyföldön jelentkező problémákra. Kiváló személyiségeket nyert meg az ügynek, köztük volt Jancsó Benedek, Gaál Mózes, Földes Géza, Petelei István, Kővári László, Szádeczky Lajos és több más jeles értelmiségi. A felsoroltak mind segítettek egy-egy probléma felvetésében, ám a legnagyobb figyelmet keltő írások Benedek Elek tollából kerültek ki, mert ő – amint Balogh Edgár tömören kifejtette – „a székelység védelmében az egész magyarság veszedelmét terítette az ország színe elé."[1] Benedek Elek felelőssé tette a székelység növekvő megélhetési gondjaiért az országgyűlési képviselőket s az egymást váltó kormányokat, de nem hagyta szó nélkül azt sem, hogy a bajok elszaporodásához hozzájárul a székely társadalom is, amikor például olyan képviselőkre adja szavazatát, akik pusztán pártpolitikai érdekeket követnek. És felfigyelt arra a félresikolt székely közgondolkodásra is, amelynek eredményeként a székely szülők hajlamosak voltak arra, hogy „úri pályákra" irányítsák gyermekeiket, a gazdasági szakképzés lehetőségei viszont kevésbé érdekelték őket.

Benedek Elek és munkatársai azt is jól látták, hogy a kivándorlás jelensége, amelynek súlyosbodását statisztikai adatsorok bizonyították, számos egymást felerősítő ok következménye. „Keveseljük a magyar faj létszámát, azt szeretnők, ha legalább húszmillió színmagyar lakná e földet. Való igaz kevesen vagyunk, s íme, mégis mit látunk? Látjuk, hogy e kevésnek is alig jut kenyér. A kivándorlás folyton folyvást apasztja, gyengíti a magyart, s akik itthon maradnak az édes anyaföldön, nehéz gondok terhe alatt roskadozunk: szorongva lessük,

mit hoz a holnap. A középosztály nagy tömegének talpa alól kihullott a föld s a jobb módhoz szokott urak a mindenható Államhoz menekülnek: adj nekünk hivatalt. De a mindenható állam is csak név szerint mindenható, sok embernek ad kenyeret, ám nem mindenkinek, s a nagyszámú fölösleg mit kezdjen?”[2]

Benedek Elek lényeges társadalmi jelenségre tapintott rá, amikor azt írta, hogy az ötven éve szabaddá lett népből csak egyesek gyarapodtak, a tömegek viszont elszegényedtek.[3]

Természetesen nem csak a publicisztikának köszönhető, hogy az ország közvéleménye felfigyelt a székely kérdésre. Ugyanis a helyi közigazgatás sem hallgatta el a gondokat, amikor beszámoló jelentéseket tett közzé egy-egy év közgazdasági s társadalmi viszonyairól. Ennél is többet tettek a kereskedelmi és iparkamarák az 1851-ben létrehozott kolozsvári s brassói kamara, majd 1891-től a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara, amelynek évi jelentései konkrét tények tömegét sorolták fel az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem és hitelbetét bajairól, nem feledkezve meg a kivándorlásról sem. S mert a gazdaság és társadalmi gondok Magyarország más vidékein, különösen a periféria-régiókban is feltűntek, például Kárpátalján, a kormányzat – az uralkodó liberális gazdaságpolitika elveit félretéve – kénytelen volt beavatkozni a gazdasági folyamatokba. A XIX: század utolsó évtizedében Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter, majd Darányi Ignác földművelésügyi miniszter vállalta a lemaradó vidékek támogatását. Szerepe volt a székely tanácskozás összehívásában Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszternek is, aki 1900-ban már felvázolta „egy nagyszabású székely akció” tervét.

Először a rutének lakta vidékeken, majd a Székelyföldön indult gazdasági akció. A beavatkozást a kormány, majd a különböző civil szervezetek segítségével hajtotta végre. Egy ilyen összefogás eredménye volt a csíki Székely Kongresszus megrendezése is.

A Székely Kongresszus (ezután: Kongresszus) összehívását széles körű és intenzív szervezőmunka előzte meg. Érdemesnek tartjuk erre is kitérni. A szervezésben a legnagyobb szerepet az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) vállalta, amelynek akkor gróf Desseffy Aurel volt az elnöke; az OMGE mellett a Kongresszus szervezésében és lebonyolításában részt vett a budapesti székhelyű Székely-Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara, a marosvásárhelyi Székely Társaság. Bekapcsolódott a szervezésbe Csík megye, Háromszék, Maros-Torda, Udvarhely megye törvényhatósága, s az előkészítésben segítettek a megyék gazdasági egyesületei. A szándék komolyságáról sokat elárul az is, hogy a szervező egyesületet általában az illető elnök vagy alelnök képviselte Csíktusnádon. A Kongresszus öt elnöksége, illetve a rendezőbizottság neves

személyiségekből állt. Ezek közt volt Bedő Albert erdőmérnök, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Székely Társaság elnöke, gróf Béldy Ákos, az EMKE elnöke, dr. Kömöczy József, a Marosvásárhelyi Székely Társaság elnöke, Tausik B. Hugó, a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, valamint gróf Zselenski Róbert, az OMGE alelnöke. A rendezők között ismert neveket találunk: Bartha Miklós függetlenségi párti politikus, neves publicista, Benedek Elek író, szerkesztő, Jancsó Benedek történész, Sándor József, az EMKE (későbbi) elnöke és 26 országgyűlési képviselő.[4] És nem utolsósorban Dr. Bernády György Marosvásárhely polgármestere.

A szervezés részletezésével azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a székelység problémáit ismerő szakértők és a székelység ügye iránt nagyrészt elkötelezett politikusok tűzték napirendre, akik a Székelyföld helyzetének felmérésével egyszerre próbáltak eszközöket és módokat keresni és találni az egyre súlyosbodó székelykérdésre. Feltűnő azonban az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) távolmaradása, amelynek oka – amint az *Erdélyi Gazda* című lapjából kivehető – egyfajta mellőzöttség lehetett.

Az eddig feltárt forrásokból az derül ki, hogy a Kongresszuson a radikális álláspontra helyezkedők, köztük Benedek Elek és Jancsó Benedek, háttérbe szorultak. A Kongresszus lefolyásáról vaskos jegyzőkönyv készült, amelyet még 1902-ben közzétettek, a rendezvény főtitkárának, Buday Barnának a szerkesztésében.[5] Ez a kiadvány mindmáig a Kongresszus történetének alapforrása. Előre szeretnénk bocsátani, hogy az 1902-es Kongresszus történetével, üzenetével, a Székelyföld mostani helyzetével 2000-ben és 2002-ben tudományos ülésszakon foglalkoztak, amelyeket Kolumbán Gábor irányításával a Székelyföld Munkacsoport fiatal kutatói szerveztek meg.[6]

Visszatérve tulajdonképpeni tárgyunkhoz, az 1902-es Kongresszus történetéhez, Bedő Albert elnöki beszédéből idézzük az irányadó részleteket. Eszerint: „A kivándorlás ügyét tárgyaló kongresszusnak a Székelyföldön való megtartása alkalmából az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Székely Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara és a Marosvásárhelyi Székely Társaság a kebeléből kiküldött bizottság együttes tanácskozásai alapján abban egyeztek meg, hogy a Székelyföldön megtartandó kongresszust az öt testület együttesen rendezi s annak működési köre, figyelemmel a székely nép közgazdasági helyzetére, terjesztessék ki mindazokra a földművelési, ipari, kereskedelmi és közművelődésű kérdésekre, amelyek törvényhozási, kormányzati vagy társadalmi úton való megoldása alkalmas lehet a székely nép mai szenvedő helyzetének javítására s kivándorlásának csökkentésére."[7]

A Kongresszus célját tehát abban foglalhatjuk össze, hogy a magyar kormány és bizonyos civil szervezetek segítséget szándékoztak nyújtani a székelymagyarságnak a gazdasági élet korszerűsítéséhez.[8] Következésképpen a Székelyföld helyzetét öt szakosztályban elemezték és vitatták meg: az első szakosztály a mezőgazdaság, állattenyésztés, az erdészet és a bányászat tárgykörét ölelte fel; a második az ipar, kereskedelem, munkaügy és közlekedés ügyével foglalkozott; a harmadiknak a birtokpolitika, az adó és hitelügy volt a tárgya, a negyedik a közművelődés, oktatás, valamint a közegészség helyzetét vette górcső alá, míg az ötödik a kivándorlás gazdasági-társadalmi hátterét igyekezett megvilágítani.

Említettük már, hogy a közvélemény figyelmét a XIX. század végén főként a székelység kivándorlása ragadta meg. Ez a kérdés, bár látszólag az ötödik szakosztály napirendjén szerepelt, valójában a tanácskozások központi tárgya volt. Bedő Albert megnyitó beszédében – amint már említettük – „a kivándorlás ügyét tárgyaló kongresszus”-ról szólt, annak hangsúlyozásával, hogy a rendezvény e kérdés okainak felderítésére összpontosítja a figyelmét. Az 1902-es Kongresszuson felvetődött számos kérdés száz év múltán is érvényes – a megváltozott viszonyok ellenére. Először is ilyen a kivándorlás-elvándorlás, amelynek okai közt szembetűnő hasonlóságok figyelhetők meg. Ám a különbségek is feltűnőek. A XIX. század végén és a XX. század elején egy folyamatosan növekvő, évi 10 ezrelék körüli szaporodást felmutató népesség volt jellemző, száz év múltán a negatív trendre váltott népesedést apasztja az elvándorlás is.

A kivándorlás-elvándorlás bonyolult, összetett kérdés. Ennek hátterében a Kongresszus idején a székely kérdés állt, amely egyszerre volt közgazdasági, társadalmi és erkölcsi jellegű. De nem érthetnénk meg a dolog lényegét, ha nem vennénk tekintetbe a székely gazdaság és társadalom adott helyzetét. Elöljáróban elég arra hivatkoznunk, hogy a Csík, Háromszék, Udvarhelyszék és Marosszék, illetve ezen megyékre kifejezve Székelyföld 581 536 fős lakosságából 486 365 ember, az össznépesség 83,63 százaléka őstermelő, azaz földművelő és állattenyésztő, valamint erdőgazda volt.[9] Ezért is érthető, hogy a Kongresszus többet foglalkozott az agrárnépesség helyzetével, a faluval, mint más foglalkozási ágakkal. Azonban mielőtt a gazdaság egyes szektorainak ismertetésébe bocsátkoznánk, lássuk röviden, milyen volt a Székelyföld általános közgazdasági helyzete a Kongresszus tükrében.

Induljunk ki abból, amit a Kongresszuson Siklódy István szakelőadó mondott: a Székelyföldön a közvagyonban kincsek fekszenek: erdők, bányák, gyógy- és ásványvizek, de kihasználatlanok; van munkaerő, de nincs tőke; hiányzik a piac, mert nincs olcsó és jó közlekedés. Azt is helyesen fejtette ki az előadó, hogy a székely közgazdaság bajai pusztán az agrárgazdaság fejlesztésével nem oldhatók meg.[10] A Székelyföld közgazdasági helyzetének rosszabbo-

dásáról László Gyula, a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara rivális titkára átfogó képet rajzolt. Eszerint a Székelyföld gazdaságát stagnálás, itt-ott hanyatlás jellemzi, amit a „Székelyföld elszigeteltsége és az újkori haladásból való kirekesztése" okozott. „Nem kapott világforgalmat közvetítő vasutat, noha a természetes útirány Kelet és Nyugat országai között a Székelyföldön vezetett keresztül. Magas vámsorompóval elzárták a keletre irányuló kereskedést. Az anyaországtól távol esik." A jelentés szerint a székelység terményeit semerre nem tudta haszonnal értékesíteni, amihez az is hozzájárult, hogy Erdélyben a közeli szomszédságban lakó szászok versenyével kellett megküzdenie, csakhogy a szász gazdaság jobb forgalmi helyzetben volt, s általában rendezettebb viszonyok jellemezték. A következmények súlyosak voltak: „Mindama kincsei, amelyekkel a természet pazarul megáldotta, jobbára parlagon hevernek. A tőke bizalmatlan s a vállalkozói kedv szünetel, mert ebbeli kísérletezését – tapasztalat szerint – többnyire balul ütöttek ki."[11] Az elemző lesújtó képet rajzolt a Székelyföld közgazdasági helyzetéről: nélkülözte a modern közlekedést, termékei versenyképtelenek voltak a szász vidék gazdaságával szemben; hiányzott a tőke.

A székelység vezető értelmisége számára szinte érthetetlen volt a válságos helyzet. Ezt a Kongresszuson ugyancsak a már említett László Gyula fejtette ki a legvilágosabban: „a Székelyföld – nézetem szerint – a Kelet Svájcának tekinthető. A természet mindent megadott, ami mozgó élet elővarázsolására szükséges. Népe eszesebb, mozgékonyabb és vállalkozóbb is minden más körülötte lakó népeknél s csak éppen rajtunk múlt, hogy nem aknáztuk ki kedvező helyzetét." Ezen akkor lehet változtatni, „Ha magyar kormányzat rendjével pótolja mulasztásait, ha éreztetni fogja a székely néppé érdeklődését és befoly sorsának javítására, továbbá, ha minden érdekelt hatóság a maga a társadalom szeretettel közremunkál."[12]

A székely értelmiségi élet közgazdasági gondolkodása természetesen megegyezett azzal, amit László Gyulától a fentiekben idéztünk. Eszerint a Székelyföld lehetne „Kelet Svájca", nyilvánvaló gyönyörű hegyei, erdőségei, ásványvizei, fürdőhelyei által; ezzel a nézettel ma is azonosulhatunk, azonban azzal a megjegyzéssel, hogy számos, például a nagyipari tevékenységekhez szükséges ásványi kincsben bizony nem volt gazdag (főleg nyersvas, jó minőségű szén vagy nemesfémek stb.). A székely „vállalkozó természetéhez is hozzá kell tennünk a következőket: a „fúró-faragó", mindenhez értő székelyember típusa nem volt kitaláció, realitás volt, mert a kis családi gazdaságban úgyszólván minden szükséges kelléket elő tudott állítani. Emellett a kisipar-háziipar fejlett volt, úgyszintén a kiskereskedelem: mészárulás, ásványvíz (borvíz), fa, deszkaárulás, vásározás. Csakhogy mindezt kis mértékben, majdhogy „természeti gazdálkodás" szintjén

tette. És ez a változott viszonyok között nem volt elégséges a nagyobbszerű ipar, kereskedelem s vállalkozás meghonosításához. Egyes székely értelmiségiek azt is látták, hogy a régi székely életmód, amelyet alapjában véve az örökös katonai szolgálat és az ezzel összefüggő családi földműves kisgazdaság alakított ki, akadályozója volt annak, hogy Max Weber-i értelemben a székelységet „megérintse a kapitalizmus szelleme". Erre még visszatérünk, most viszont lássuk a Kongresszus munkálatait. Száz év távlatából úgy látjuk, hogy a válság a XIX–XX. század fordulóján a Székelyföldön egyszerre volt gazdasági-társadalmi és lelki-szellemi természetű. Ha szabad így fogalmazni – természetesen sarkítva –, a hagyományos székely világ és a modernizáció ütközött meg, konfrontálódott.

Az első, ún. őstermeléssel – földműveléssel, állattenyésztéssel, erdészettel foglalkozó szakosztály előadásait elemezve, azok megállapodásaira figyelmezve, valamint az újabb kutatásokat is hasznosítva, megállapíthatjuk: a XIX–XX. század fordulóján azért vált súlyossá a Székelyföld gazdasági helyzete, s azért fokozódtak nagymértékben a társadalmi feszültségek, mert a sok archaikus elemet őrző családi kisgazdasági rendszer termelőmódját erősen „veszélyeztették" a modernizációval járó átalakulások, a terjeszkedő kapitalista viszonyok. Hogy miért éppen a XIX. század végén és a XX. század elején következett be a válság, annak történeti okai is tetten érhetőek. Arra gondolunk, hogy az 1848-as forradalom a Székelyföldön nem váltott ki olyan nagymérvű változást, mint a vármegyékben. A megyei területeken a kapitalizálódó nagybirtok siettette a birtokrendezést (tagosítás, arányosítás), amely a tulajdonviszonyokhoz alkalmazkodó szabad gazdálkodás, az ún. változó rendszer, átlag és székelyföldi adatok tükrözik a különbségeket: Erdélyben 1900–1905 között évente átlagosan a megművelhető földterület 22,5%-a maradt ugaron, a Székelyföldön ez az arány 25,25% volt. Azt mondhatnánk, hogy nincs is jelentős különbség az említett arányok között, csakhogy a székely megyékben az ugar megoszlása feltűnő különbségeket mutatott: Maros-Tordában (tehát nagyrészt) a régi Marosszékben 13,2%, Háromszék megyében 18,1%, Udvarhely megyében 26,2%, Csíkban 43,5%!

És ezzel máris kitapintottuk a századforduló székely kérdésének egy fontos mutatóját: a hagyományos agrárgazdaság Csíkban és Udvarhely megyében a legelterjedtebb.[13] Ennek megfelelően Csík megye volt az archaikus gazdálkodás klasszikus földje a székelységben, amelyet Udvarhely megye, aztán Háromszék követett. Viszont Maros-Tordában a kapitalista gazdálkodásra való áttérés már a XIX. század végéig megtörtént. Igen, lehetne ellenvetésként mondani, csakhogy a földrajzi s természeti adottságokat nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ahol nagy terjedelmű erdős-legelős területek feküdtek, ott az őstermelés hagyományosságának megvoltak a természetes feltételei s a magyarázata is. Ha ez az érvelés el is fogadható, az viszont már ténykérdés, hogy

az ősi, hagyományos gazdálkodás népességtartó ereje jóval kisebb volt, mint a javított, modernebb termelési rendszereké.

Tetézte a bajokat, hogy a népszaporulat éppen a hagyományos gazdaságot űző, a régi Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben (1876 óta Csík megye) volt a legjelentősebb: 1900–1910 között évente 12 ezrelék, vagyis 1,2%. Érthető, hogy a gyorsan szaporodó népesség egy részének el kellett vándorolnia, mert otthon nem talált elegendő munkaalkalmat. Közismert, hogy az iparosodás sem mutatott fel jelentős eredményeket. Ezért vált a legsúlyosabbá a válság éppen Csík megyében, s közel járt ehhez Udvarhely megye is, s valamivel később következett Háromszék megye, aztán Maros-Torda. A hagyományos gazdálkodási mód miatt a kisgazdatársadalom a legtöbb helyen, különösen Csíkban, Udvarhely és Háromszék megyében nem tudott kivergődni az alacsony termékenység csapdájából. A kérdés egyik kiváló ismerője, T. Nagy Imre gazdasági előadó 1899-ben ezeket írta: „Gazdasági rendszerünk ázsiai volta teljességgel nem engedi meg, hogy a legjobb, a legiparkodóbb gazda is úgy használja földjét, ahogy akarja, hanem úgy, ahogy azt a nagy többség az ő sajátos érdekei szerint előírja. A legeslegősibb rendszerről, a kétnyomásosból sok helyen átmentünk egy másik legősibb rendszerbe, a hármas nyomásos gazdaságba."[14] Azonban ez sem vezethetett ki a kátyúból, mert a hármas nyomásos gazdálkodási mód modernizációját éppúgy megakadályozta, mint a kétnyomásos rendszer, bár az ugarterület csökkent.

T. Nagy Imre szerint „a nagy többség" határozta meg a határhasználat rendszerét. Nos ez „a nagy többség" a székely gazdatársadalomnak valóban több mint a felét alkotta. Tanulságos lehet az itt következő táblázat:

Vagyis a Székelyföldön 1895-ben az összeírók 112 246 gazdaság közül 10 389 (9,25%) egy holdon aluli, szántóföldde egyáltalán nem rendelkező „gazda-

Az összes gazdaság száma a Székelyföldön		1 holdon alul szántó nélkül	1 holdon alul szántóval	1-5 holdas gazda	Összesen
Csík megye	24 992	878	2224	6129	9231
Háromszék megye	30 282	3946	4229	9872	18 047
Maros-Torda megye	33 719	3903	3298	11 086	18 287
Udvarhely megye	23 253	1662	1629	5999	9290
	112 246	10 389	11 380	33 086	54 855

ságot" találtak, a szántóföldde is bíró egy holdon aluli gazdák száma 11 380 (10,14%) volt. Vagyis az összes gazdaság 9,4%-a, azaz 21 769 kisgazdaságnak egyenkénti birtoka 1 kataszteri holdnál, fél hektárnál kisebb terjedelmű volt. Az 1–5 holdas gazdák száma 33 086-ra rúgott, az összes gazdaság 29,47%-át tette ki. És az 1–10 holdas gazdákat is valóban „a nagy többséghez" kell sorolnunk.

A székelyföldi gazdaságok több mint fele olyan minimális magántulajdonú birtokkal rendelkezett, amely a család megélhetését nem biztosította. A családi birtok felaprózódása nem volt új keletű jelenség a Székelyföldön, de 1848 után ez a folyamat fokozódott, és ez is növelte a szegény réteg arányát. Elterjedt az a szokás is, hogy a leánygyermek is örököljön földet (ezt a korábbi rendszer akadályozta), az adás és vétel korlátai megszűntek. Nem volt éppenséggel kivételes eset, hogy 3–4 holdas gazda 10–20 darab földet művelt meg, s ahol tagosítás nem történt, „még nagyobb birtokon is ritka, s az egy darabban álló 5–10 holdas terület". A birtok felaprózódása odáig ment, hogy a kérdés előadója, Sebess Dénes országgyűlési képviselő szükségesnek tartotta az örökösödési rendszer jogi megváltoztatását s visszatérést a régi székely szokásjoghoz, amely szerint a katonáskodó fiúk örökölték a földet, amit természetesen a Kongresszus nem fogadhatott el.[15]

A fentiek a magántulajdonban bírt földbirtokra vonatkoztak. Lássuk a Székelyföldön rendkívül nagy kiterjedésű és a gazdasági életben igen fontos szerepet játszó közbirtok helyzetét is. A hivatalos statisztika szerint 1894-ben a Székelyföldön 156 522 hold közbirtokosi és községi legelőt s 668 985 hold közös birtoklású erdőt tartottak nyilván. Ezek a számok azért fontosak, mert ez a birtoktulajdon a szegényrendű családi gazdaságok megélhetési forrásához nagymértékben hozzájárultak, ti. az állattenyésztés feltételeinek, valamint a tűzifa szükségletének biztosításával. Csakhogy éppen a XIX. század végén gyorsult fel az eddig közösen használt legelők és erdők arányosítása a magánbirtokhoz; a 100 holdnál többel részesedők kiszakították a közös használatból az őket illető részeket. A közlegelők és közerdők aránya lecsökkent, s ami súlyosabban esett a latba: az összes gazdaságnak mintegy a fele kiszorult a közbirtok használatából, és ezzel a családi kisgazdaság fő támasza, az állattenyésztés mély válságba került. Az a székely kérdés, amely a Kongresszus figyelmét lekötötte, voltaképpen ennek a szegényrendű székelységnek a válságosra fordult helyzetéből adódott.[16] A külterjes állattenyésztés feltételei megromlottak, a belterjesség a kisgazdaságok számára lehetetlen volt. A birtoktulajdon rendezésével a legkisebb gazdaságok létalapja megrendült. A Kongresszus egyik előadója, Incze István tagosító mérnök, erről a következőket mondta: „Tagadni nem is lehet, hogy tagosítás folytán az 1–2 holdas bir-

tokosok legnagyobb része leszorul a megélhetése teréről és éppen ezek szolgáltatják a kivándorlás legnagyobb kontingensét"[17]

Erről szól a háromszéki Papolc községnek a tusnádi Kongresszushoz küldött beadványa: „...a folyamatban lévő arányosítás és tagosítás folytán Papolc községe közbirtokossága a pusztulás szélén áll és ha a Kongresszus az elébe tűzött tárgysorozatában a mi sérelmes ügyünket tárgyalni és azt jegyzőkönyvbe venni nem kegyeskedik, szeretett hazánkra nézve mint adózó polgárok megszűnünk számot tenni s minden habozás nélkül kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ezután meg nem élhetés miatt ki kell vándorolnunk".[18] A papolcaiak azt is megírták, hogy az állattenyésztés a legelőhiány miatt végveszélybe került. Márpedig – amint a Kongresszus hangsúlyozta – a Székelyföld különleges mezőgazdasági viszonyai között „az állattenyésztés a mezőgazdaság legfontosabb része", s ezért arra kérte a magyar kormányt, hogy segítse konkrét intézkedésekkel az állattenyésztés fejlesztését.[19]

Azért foglalkoztam többet az állattenyésztéssel, mert ma is az állattenyésztés nyújt megélhetést a székely falvak többségében a lakosságnak. És foglalkoztat nem kis számú lakost a tej- és húsipar. Ma is az a tendencia – akárcsak 100 évvel ezelőtt –, hogy a leggyengébb réteg kiszorul a termelői kategóriából, s ezzel a szerény létalapja is megszűnik. Persze ebben más okok is közrejátszanak, mint 1902-ben például a falu elöregedett népessége, viszont a pénzhiány, a belpiac szűk volta akkor is fékezte a haladást, és most is hasonló a helyzet. Felvetődik persze a kérdés: ha a birtokrendezés – amelynek ugyancsak nagy teret szentelt az 1902-es Kongresszus – olyan társadalmi problémákat okozott, mint a tömeges keresetkiesés és elvándorlás, nem kellett volna-e leállítani. Ez az alternatíva már akkor felvetődött, többek közt azért is, mert „égbekiáltó igazságtalanság"-nak tartották egyes szakértők, hogy „a minden székelyt (tehát azokat is, akik magántulajdonú földdel nem rendelkeztek) egyformán nemesi jogon illető közbirtokot felosztjuk oly emberek között, kiknek erre joguk nincs, mert 1848 előtt itt birtokuk nem volt."[20] Most nem térhetünk ki Molnár Jozsiás érvelésének magyarázatára, amely az ősi székely jog érvényesítését kérte számon 1848 után is, de hangsúlyoznunk kell, hogy jogi természetű érvek is felmerültek a birtokrendezés elvei és módja ellen, mivel figyelmen kívül hagyták a regionális jellegű sajátosságokat. Természetesen senki sem vonta kétségbe, hogy a haladás, modernizálás előfeltétele volt a tulajdonviszonyok rendezése. A már idézett Incze István mondotta a Kongresszuson: a „belterjes gazdálkodás csakis tagosított birtokon lehetséges."

A birtokrendezés folyamatát tehát nem lehetett leállítani, ezt a kongresszuson csak egy-két felszólaló javasolta, de kevésbé költségessé lehetett volna tenni, és az elszegényedett székely réteg érdekeit is jobban tekintetbe lehetett

volna venni. Ilyen értelemben elhangzott indítványok valóban hozzájárultak ahhoz, hogy a helyzet valamelyest javuljon. Még akkor is elmondható ez, ha elhangoztak – s nem éppen alaptalanul – olyan kritikai hangok, hogy az állattenyésztéssel kapcsolatban előterjesztett javaslat „semmivel sem többet, semmivel sem mást kívánt, mint a Felvidéken, a Dunántúlon, a Délvidéken" szokásos felvetéseket, ami mégsem jelentette azt, hogy az erdélyi szakelőadó teljesen megfeledkezett volna a Székelyföld sajátos geográfiai, éghajlati s népességi viszonyairól. S ha ennek ellenére mégis hasznosnak tartjuk a tanácskozást e téren is, az egyrészt annak tulajdonítható, hogy a hozzászólók árnyalták az általános képet a helyi viszonyok szerint, másrészt pedig arra gondolunk, hogy alig valamivel több mint 2 hónap múltán Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a székelyföldre látogatott, s ez az útja bevezetését képezte a kétségkívül hasznos ún. székelyföldi akciónak. De erre később még visszatérünk.

Szakszerű, tárgyilagos tanácskozás jellemezte az „Ipari kereskedelmi, munkásügyi, értékesítési és közlekedési szakosztály" munkáját is. Ezt az értekezést a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara készítette elő. Az elnöklő Tauszik B. Hugó kamarai elnök szerint eddig a székelységet elhanyagolták a kormányok, azonban ezután lehetővé válik, hogy a kormányzat felé javaslatokat terjesszenek az ipar és a kereskedelem helyzetének javítására, fejlesztésére, mert erre van a „székelységnek a legnagyobb szüksége". Aztán szakelőadók sora elemezte az egyes iparágak helyzetét: a faipart, a fonó- és szövőipart, a kőipart, agyagipart, vas- és fémipart, bőripart, aztán az élelmiszeripart.

Az elemzések rámutattak a székelyföldi ipar elmaradottságára, különösen a gyáripar rendkívüli lemaradására – a következmények és a lehetőségekhez viszonyítva. „A kézműipar a múlté. A jelen s jövő életképes ipara a gyáripar. Ha életképes ipart akarunk, a gyáripart kell fejlesztenünk a Székelyföldön" – olvashatjuk az egyik szakelőadásban. Az előadó, Siklódi István, a gyáripar fejlesztése által vélte „megmenthetőnek" a székelységet. Ám a közgazdasági gondolkodás, amelyet az iparfejlesztéssel kapcsolatban képviselt, bizonyosan már abban az időben is részben korszerűtlen volt: szerinte nem kívánatos a Székelyföldön „idegen vállalkozó", mert „csak az ipar lesz igazán székelyipar, melynek nemcsak munkásai, hanem vállalkozói is székelyek". Úgy látta, hogy nem idegen vállalkozók betelepítésével, hanem a helyi erő állami támogatása által teremthető ipar a Székelyföldön.

Siklódi István azzal érvelt a székelyföldi vállalkozó s munkások foglalkoztatása mellett, hogy „itt nem minden áron való iparfejlesztésről, hanem egy nép megmentéséről van szó. A székely nép közgazdasági helyzetét kívánjuk megjavítani azért, hogy maga ez a nép jobb helyzetbe jusson… ezt pedig nem idegen vállalkozók betelepítésével, hanem a székely anyagi erőinek, esetleg az

állam támogatása mellett életrekeltésével, s maguknak, a székelyeknek a tisztes ipari foglalkozásokba bevonásával érhetjük el." Az előadó a tőkét a magyar államtól remélte, hiszen a Székelyföldön, amint más elemzők hangsúlyozták, hiányzott a kellő pénz. Abban is alighanem helyes véleményt képviselt az előadó, hogy az iparfejlesztés sorrendjében az olyan iparágaknak kellene elsőbbséget biztosítani, amelyekben a székely népnek a legtöbb hagyománya van, így a fonó- és szövőiparnak, agyag- és kőiparnak illetve „amelyek legnagyobb mértékben vannak hatással a közgazdaság ágaira", vagyis a földművelés fejlesztésének, az erdőgazdaságnak, valamint a faipar különböző ágazatainak. És arra is tekintettel kell lenni, hogy milyen iparcikkeknek van piaca, például a fából készített iskolai szereknek keresettségét hozta fel.[21]

A Kongresszus sokat foglalkozott a vasútüggyel, s elmarasztalta a kormányzatot azért, hogy elhanyagolta a Székelyföldön a vasutak építését, illetve, hogy későn s akkor sem megfelelő határozottsággal kezdeményezte a székely vasutak megépítését.[22] Ismeretes, hogy az 1867–1873 közötti erdélyi nagy vasútépítő korszakban a Székelyföld csak egy szárnyvasutat kapott, nevezetesen Székelykocsárd és Marosvásárhely között, amelyet 1886-ban hosszabbítottak meg Szászrégenig. A Nagy-Küküllő völgyét 1888-ban kapcsolta be az erdélyi fővasútba a Héjjasfalva-Székelyudvarhely között megépült vaspálya. Aztán nagy késéssel 1891-ben megnyílt a Brassó-Sepsiszentgyörgy-Kézdivásárhely közötti pályaszakasz, 1897-ben pedig a Sepsiszentgyörgyöt Csíkszeredával összekötő rész, s abban az évben a gyímesvölgyi vasút. Ezek azonban csak helyi jellegű vonalak voltak mindaddig, amíg a XX. század első évtizedében létrejött az ún. Székely közvasút (Szászrégen-Déda, Mádéfalva-Gyergyószentmiklós-Déda szakaszok által.)[23] Az 1902-es Kongresszus konkrét javaslatokat tett a székely vasúthálózat bővítésére, többek közt a Székelyudvahely-Csíkszereda szakasz megépítésére, amely azonban azóta sem valósult meg.

A közutak állapotáról Incze Kálmán marosvásárhelyi mérnök számolt be, elismerve, hogy az állam nagy összeget folyósított útépítésre, ám általában a főútvonalaktól távolabb eső vidékek útjai rossz állapotban vannak. A Kongresszus azt kérte, hogy az állam és a törvényhatóságok különösen a gyógyforrásokhoz és fürdőkhöz vezető utak karbantartásáról gondoskodjanak. Emellett Csík megye északi részén, amely el van zárva a szomszédos megyéktől, létesüljön egy egészen új állami útszakasz.

Szólnunk kell arról, hogy a székely agrártársadalom válsága – mert arról van szó – nem hagyta érintetlenül a hagyományos életmódot és a közerkölcsöket, mindez pedig az agrárközösségek kohézióját gyöngítette. Gyengülőben volt, de korántsem szűnt meg a Szülőföld vonzása. Erről a Közművelődés és közegészségügyi szakosztályban Kozma Ferenc tanár-tanfelügyelő tartott elő-

adást *A székely nép szociológiai és néprajzi szempontból* címmel. A neves előadó utalt a régi székely autonómiában érvényben volt jogszabályokra, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a székely nép önfenntartásának biztosítékai „a sűrű népesség dacára is megvoltak." Az újabb változások azonban kedvezőtlen változásokat hoztak, különösen a közerkölcsök és a valláserkölcsök terén: „Korcsmák népesedése versenyre kelt a szentegyháziakéval… S mindezekből a hitéleti, családi, társadalmi és hazafiúi erények olyan hanyatlása észlelhető, aminek feltartóztatására és orvoslására minden hivatott tényezőnek összetett erővel kell hozzálátni."[24] A „nemzeti önérzet" csökkenéséről is szólt az előadó, s a hazafias nevelés fokozását javasolta. Jellemző a hivatkozása is: Gábor Áront, Bem tábornokot, a mádéfalvi veszedelem szomorú eseményét lehet és kell szerinte az ifjúság között ismertté tenni.

A papi küldöttek beszámolóiból kiderül, hogy a megtartó székely életmódon is rést ütött a hagyományos gazdálkodás és társadalom válsága. Növekvőben volt az ún. vadházasságok száma (amit ma élettársi kapcsolatnak szokás nevezni). Második erkölcsi kérdésként a részegeskedést említik, különösen a pálinkaivás térhódítását tartották veszélyesnek (ma nyugodtan beszélhetünk az alkoholizmus terjedéséről). A felsőrákosi lelkész a Kongresszuson azt jelentette: „A pálinkaivás borzasztó rohammal, vad áradattal terjed, és sodor magával férfit, nőt, gyermeket."[25] Hanyatlóban volt a valláserkölcs is.

Természetesen a Kongresszus nem feledkezett meg a sajátos székely történelemről s ennek szerepéről sem. A Kongresszus teljes ülésén hangzott el Szádeczky K. Lajos kolozsvári egyetemi tanárnak, a székely história akkortájt legkiválóbb ismerőjének *A székelyek történelmi intézményeiről* című előadása, amely azt bizonyította, hogy a székely történelem sajátos intézményei segítették a székelységet abban, hogy szülőföldjét, ősi szállásterületét megtartsa a legmostohább körülmények között is, amiért katonai szolgálattal hatalmas véráldozatot is hozott. Beszédét így fejezte be: „Erdély volt Magyarország keleti védőbástyája századokon át s a Székelyföld ennek legkimagasobb őrtornya", ezért „ezt a népet (a székelyt) elesni engedni: nemzeti bűn; ezt megmenteni, fenntartani a jövendőbeli honvédelem magasztos művére – nemzeti érdem."[26] Továbbgondolva Szádeczky Lajos eszméit, hangsúlyozni szeretnénk, hogy a székely történelem sajátosságai, intézményei hozzájárultak ahhoz, hogy a székelység megőrizhette identitását, magyarságát. Ugyanakkor látnunk kell a sajátosságok viszonyulását az 1848 után kialakult helyzethez.

A XIX. század második fele a polgári társadalom korszaka volt. A rendi válaszfalak leomlása által, a polgári tulajdon általánossá válásával, a szabad verseny és a kapitalista viszonyok folyamatosan teret nyertek a Székelyföldön is. A bankhálózat kiépítése és működése efelől nem hagy semmi kétséget.[27] Politika-

ilag ez már az Osztrák-Magyar-Monarchia korszaka, amikor a székelységnek Erdéllyel kiegészült Magyarország keretében kellett megtalálnia fejlődési alternatíváit, perspektíváit. Ez a helyzet újabb kérdéseket vet fel a kutatás előtt is.

Elsősorban az a kérdés vár megválaszolásra, hogy a sajátos történelmi hagyományrendszer és mentalitás milyen hatással volt a székelységre, segítette avagy gátolta boldogulását a számára annyira szokatlan kapitalista viszonyok között. Tény, hogy a társadalomban egységesülési s újfajta megosztódási folyamatok párhuzamos jelenlétére figyelhetünk fel. Néhány évtized leforgása alatt összeolvadt a régi szegény nemesi rend, a szabad földművelő, lófői gyalogosrend és a jobbágyság vagyonosabb rétege. Ebből egy családi gazdálkodást folytató szabad kisbirtokos társadalmi kategória képződött, amely még az 1918–1920-as impériumváltás nyomorúságait is képes volt átvészelni, s életképességét megtartotta egészen az 1960-as évekig, az erőszakos kollektivizálásig. Életerejéhez kétségkívül hozzájárult a székely örökség-jellegű magántulajdonra épülő, de a közbirtokra is támaszkodó családi gazdálkodási mód hatalmas tapasztalati öröksége, s a vele kapcsolatos – Tamási Áron találó kifejezésével élve – „megtartó életforma."

Ugyanakkor látnunk kell az örökség hátrányait is. A katonai szolgálattal annyira összekapcsolódó székelyföldi társadalom, a régi szabadságjogok a társadalmi egyenlőség emlékét is őrizve, majdnem érintetlen maradt a Max Weber-i értelmű kapitalista szellemtől. Nem is kell nekünk feltétlenül Max Weberre hivatkoznunk, jól látták azt a századforduló gondolkodói is, például Bartalis Ágost, a népe iránt elkötelezett csíki szolgabíró, aki *Csíkménaság székelyei* című, 1901-ben közölt tanulmányában a következőket írta: az 1848-ban bekövetkezett „nagy közgazdasági átalakulás a népet teljesen készületlenül és fegyvertelenül találta. A büszke, szabad, nemes katonanemzet nem tudott a változott új viszonyokhoz alkalmazkodni, sőt azokkal nem is törődött. Élt úgy, mint azelőtt századokon át ősapái. Lehetett tőle akármiféle változás a világban, ő azokkal nem törődött, megmaradt a maga mozdulatlan konzervativizmusában. Az iparűzést, kereskedést méltóságán aluli foglalkozásnak tartotta s tartja részben még ma is, mely csak a zsidónak, örménynek való. És ezen balfelfogás eloszlatni a viszonyok is a legkedvezőtlenebbek voltak. Megmaradt a földművelés és állattenyésztés mellett... A föld nem nőtt, a gazdálkodás jövedelmezőbbé nem lett, a lakosság szaporodott, kenyér több kellett, és a kiadások ijesztő mértékben felszaporodtak, anélkül, hogy a jövedelmek szaporodtak volna. Mi lett ennek a következménye? Az eladósodás."[28] Így alakult ki – Bartalis szerint – a századforduló székely-kérdése, amellyel a tusnádi Székely Kongresszus foglalkozott.

A kivándorlás kérdéskörét részletesebben az 5. szakosztályban vitatta meg a Kongresszus. A fő előadó, László Gyula, akivel a gazdasági élet bemutatása során már megismerkedtünk, rövid áttekintést nyújtott a vándorlási mozgalom hátteréről. Különös tekintettel a Románia felé irányuló kivándorlásról mondottakra érdemes odafigyelnünk.

A kitelepülők először az iparosok soraiból kerültek ki: „Látva, hogy Romániában mily kapósak áruik, s csábíttatva ígéretek által is, többen és többen helyezték át műhelyeiket. A szorgalmasabbak vagyonra és tekintélyre is szert tettek. Ezekhez a székely iparosokhoz húzódtak ki azután a mesterlegények s az inasgyerekek."[29] Fontos az is, amit a kérdés legjobb ismerője a továbbiakban írt: „Ezek (ti. a kitelepült székely iparosok) vetették meg ott az ipar alapját", de amikor kialakult Romániában is egy iparos réteg, többé nem volt szükség a székely iparra, s „akik kint ragadtak is, mind szívesen visszajönnének, ha bíztatná a remény, hogy idehaza megélhetnének."[30]

A kivándorlók másik rétegét a cselédek képezték. Régebben – mintegy 30 év előtt – udvarbírók, munkafelügyelők, úri kocsisok, bérkocsisok lettek Romániában, s a szolgálólányok is „jobb helyeken" találtak állást, de később a cselédek sorsa megromlott. A romániai mezőgazdasági munka is sok székelyt vonzott, ők „esztendőnként rövid pár hétre kaszálni, aratni, csépelni" mentek, az ott maradottak aztán nagyobb városokban, Galac, Braila kikötőiben kerestek munkát. Nem kis számú székely famunkást a fűrészgyárakban, másokat építkezéseken, bányákban, sőt gyárakban foglalkoztattak. Csakhogy a hazai (romániai) belső munkaerő-piac kialakulásában a székelyek helyzete fölöttébb megromlott, s amint az elemző írta 1902-ben: „Romániában ma nem becsülik a magyart bármilyen állásban van."[31] A helyzet rosszabbodásához járult hozzá az Osztrák-Magyar-Monarchia és Románia közötti ún. vámháború (1886–1891), és bizonyosan a fokozódó nacionalizmus is.

Mekkora lehetett a száma a Romániába kivándorolt magyaroknak?

A Kongresszus elemzése szerint mindegy 200 000 magyar élt 1900 körül a Kárpátokon túl: ezek fele moldvai csángó, másik fele ideiglenes útlevéllel (vagy anélkül) ott tartózkodó magyar honos, nagyrészt székely.[32] A kivándorlás azért keltett mind nagyobb figyelmet 1900 körül, mert a statisztikák rendre kimutatták a székelyföldi elvándorlás által okozott demográfiai adatsorokat. Például 1880–1890 között Csík, Háromszék és Udvarhely megyében a természetes szaporulat és a tényleges népnövekedés között 22 079 hiányt mutattak ki a statisztikusok. S mivel az elvándorlás növekedett, 1900-ban 42 olyan Csík megyei és háromszéki települést tartottak nyilván, ahol a székely lakosság – dacára a mintegy 10 ezrelékes természetes szaporulatnak – száma csökkent.[33]

Mivel Romániában nagyszámú magyar nemzetiségű lakos élt, a Kongresszus foglalkozott az ottani magyarság helyzetével is. Az előadó, Barabás Endre ezek között két kategóriát különböztetett meg: egy „jövő-menőt", vagyis az időszakos vándorlókat, valamint az állandóan ott lakó népességet. Annak azonban, hogy Romániában megőrizhessék identitásukat, nem sok esélye volt, mert a román törvények „sem nemzetiségüket, sem anyanyelvüket nem ismeri(k) el."[34] Az elemző felrótta a magyar kormány(ok)nak, hogy semmit sem tettek a romániai magyarság helyzetének javításáért. A vita során olyan határozat született, hogy „a Romániába elszakadt magyarok visszahonosítása érdekében, a kormány és a törvényhozás a szükséges lépéseket haladéktalanul tegye meg."[35] Amellett szükségesnek tartják, hogy az Osztrák-Magyar követség részesítse védelemben a Romániában élő magyarokat.[36]

A Kongresszus záróülése összesítette a javaslatokat. Ezek részletes ismertetésére nem térhetünk ki, hiszen minden megvitatott kérdéshez számos javaslatot fűztek az előadók illetve hozzászólók. A részletezés helyett inkább az általános közgazdasági helyzet javítását célzó nézetekre, javaslatokra térünk ki.

Megállapítható, hogy az elemzések, határozatok, javaslatok nagyobb része megfelelt a kor követelményeinek, mert a gazdasági rendszer korszerűsítésének szükségességét hangsúlyozták. A mezőgazdaság és állattenyésztés fejlesztése korszerűbb technológiai és termelékenyebb növény- és állatfajták fejlesztésével érhető el. A Kongresszus világosan kifejtette: iparosítani kell a Székelyföldet, hogy munkaalkalmat találjon a mezőgazdaságból kiszorulók tömege. Természetesen elemzésre kerültek a székelyföldi iparosítás természeti feltételei és lehetőségei is, különös hangsúlyt helyezve a nyersanyaglelőhelyekre. Mind a mezőgazdaság korszerűsítésének, mind az iparosításnak az állami támogatását nélkülözhetetlennek ítélte a Kongresszus. Külön foglakoztak a turizmussal, a fürdőkultúra fejlesztése által. Egytől-egyig mind időszerű kérdések voltak ezek, akár a korszerű közlekedés fejlesztése. A Kongresszus tükrözte azt a fordulatot is, amely a székelyek közgazdasági gondolkodásában bekövetkezett; a korábbi, általában a hagyományos gazdálkodás fenntartását célzó romantikus szemléletet a fejlett európai gazdasági gondolkodás váltotta fel. Erről tanúskodik az is, hogy a Kongresszus a gazdaságot s a társadalmi kérdéseket együtt tekintette át, hangsúlyozva, hogy a változtatások nem semmisíthetik meg a székely identitás alapvonásait. Ezért is ajánlotta a szövetkezeti rendszer elterjesztését, amely a kisegzisztenciákat megmentheti.

Kiderült ismételten, hogy a Székelyföld sok kistájból, vidékből áll össze, s az egyes volt székek, azokban a kisebb vidékek viszonyai sokszor eltérőek, tehát a gondok kezelése nem lehet sablonos, de a különálló egységeknek az együttműködése nélkülözhetetlen. A Kongresszus mához szóló üzenete ez is.

Amikor ezt hangsúlyozom, nem hallgathatom el, hogy a Kongresszus – szerintem – eléggé izoláltan, Erdély egészéből mintegy kiragadva vizsgálta a Székelyföldet. Talán azzal is magyarázható ez, hogy a nagy múltú s kiváló elméket foglalkoztató Erdélyi Gazdasági Egyesület kimaradt a szervezők közül.

Mindent egybevetve: az 1902-es Kongresszus hasznos munkát végzett a székely kérdés összetevői elemeinek számbavételével. Határozatainak nagy szerepe volt abban is, hogy a magyar kormányzat végre elhatározta: segíteni fogja a Székelyföld felzárkóztatását az ország fejlettebb vidékeihez. Ennek jegyében – amint szó esett róla – látogatott a Székelyföldre Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, aki egyébként egyik kezdeményezője volt a Kongresszus megszervezésének, s az ő útjával kezdődött meg a „székely akció" a határozatok (legnagyobb részben) foganatosítása érdekében, amelynek voltak kétségtelen eredményei, de az első világháború kitörése ennek gátat vetett.

Jegyzetek

1 Benedek Elek: *Halljátok emberek?* Összeállította Balogh Edgár, Bukarest, é. n. [1956]. 56.
2 *Magyarország,* 1901. november 27.
3 Uo., 1902. január 7.
4 Közismertek: Bedőházy János író, szerkesztő, gr. Bethlen István akadémikus, a későbbi miniszterelnök, Dániel Gábor, Udvarhely megye főispánja, Molnár Jósiás író, lapszerkesztő, Sebes Dénes politikus, gazdasági író.
5 A jegyzőkönyvet 1902-ben a következő címmel közölték: *Székely Kongresszus. Szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.* Hasonmás kiadás. Csíkszereda, 2001. A továbbiakban ezt idézzük = SzK.
6 A 2000-ben tartott konferencia előadásait 1. *Székelyföld Konferencia. A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben,* Szerk: Dr. Papp Kincses Emese, Kassai János, Kánya József, Csíkszereda, 2001.
7 SzK. 16
8 Erről mondta Bedő Albert: „Nem lehet kétség abban, hogy az a virágzó polgári jólét, melyre a székely népnek úgy hivatásánál és értelmiségénél fogva, mint földjének természeti minősége alapján, jogosultsága van s melynek elérhetésére most ide jöttünk, elérhetővé is válik, ez a nép melynek most a megélhetés eszközeinek megnyeréséért súlyos küzdelmeket és nélkülözéseket kell viselni, megmentve lesz önmagának, a magyar nemzetnek s az emberi kultúra szolgálatának. A kongresszus dolgozni jött annak a népnek mentésére." SzK. 16–17.
9 *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat, 2. köt., Bp., 1904, 766–913. Részletesebben a kivándorlásra: Gidó Csaba: Az 1902-es székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése. In: Aeropolisz, Székelyudvarhely, 2001. 55 és köv.
10 „A székely közgazdasági válság jellemző tünete, hogy a nép jövedelme fogyasztási igényeivel nem áll arányban s ennek folytán a nép szegényedik, kivándorolni kezd s a közerkölcsök lazulnak."
„A nép foglalkozása úgyszólván kizárólag a földmívelés lévén, mi ez időszerint külterjes, legtermészetesebb a székely közgazdasági válság elhárítása végett a székely földmívelés belterjesebbé tételére törekedni.
De a nemzetgazdaságtan törvényeit félreismernők, ha azt hinnők, hogy a székely földmívelést egymagában tartós virágzásnak indítani lehetséges. A székely földmívelés jelen helyzete azon állapot, melyre az a küdő- és belföldi ipar és kereskedelem kölcsönhatása alatt természetszerűleg fejlődhetett. Amíg ez a kölcsönhatás változatlanul fennáll, addig a székely földmívelés tartós továbbfejlődését sem lehet remélni. Ezért a székely közgazdasági válság elhárítása nem

egyszerű feladat. Pusztán a székely földmívelés javítása által nem lehet czélt érni. A földmívelésre kölcsönhatást gyakoroló más tényezőket is fejleszteni kell. Elsősorban pedig ipart kell létesíteni.” SzK. 86.

11 SzK. 371.
12 Uo..
13 L. Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón,* Bukarest, 1975, 61–131.
14 T. Nagy Imre: *Csík megye közgazdasági állapotáról,* Csíkszereda, 1911, 19.
15 „Mondja ki a Kongresszus, a székelyföldi ingatlanok öröklésénél kívánatosnak tartja azon korlátozás kimondását, hogy egy bizonyos egészet képező és meghatározott minimális területen alól ingatlan természetben fel nem osztható...” (SzK. 184.)
16 Egyed Ákos: i.m.58.
17 SzK. 206.
18 Idézi Foreszter Géza (SzK. 224), amelyhez Molnár Jósiás hozzáfűzte: A székely közbirtok arányosítása által „Papolc község, de még Papolc község lakói földönfutókká válnak, azért, mert megfosztatnak azon közös birtokoktól, amelyeken ők, mint őseik századokon át magukat fenntartották. Korábban az 1871-es arányosítási törvény előtt a közös birtok nem volt magánbirtokhoz kötve, a közerdőt, közlegelőt minden székely falulakó ősi jogon használta, függetlenül magánbirtoka nagyságrendjétől. (SzK. 225–226).
19 SzK. 37–41.
20 Uo. 225.
21 Uo. 86
22 Molnár Józsiás előadása, SzK. 162.
23 Bővebben l. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéről Erdélyben.* 1848–1914, Bukarest, 1981, 148–167.
24 SzK. 227.
25 Uo. 299.
26 Szádeczky Lajos: *A székelyföld történelmi intézményeiről.* SzK. 20–34.
27 A hitelügyről bővebben: SzK. 242–274.
28 Bartalis Ágost: *Csíkménaság székelyei.* L. *A megindult Falu,* Bukarest, 2001, 128–129.
29 Mintegy 30 évvel korábban a jobb módú iparosok Tordától, Marosvásárhelytől Kézdivásárhelyig „egy-két szekér áruval” látogatták a romániai piacokat. Ezek mellett „élelmes székely és csángó gazdák s nem ritkán asszonyok kereskedtek pityókával, hüvelyesfélékkel, kenderrel. Székely szőttesekkel, fával és borvízzel. Romániából hoztak megürült szekereiken törökbúzát, túrót, gyapjút, stb. (SzK 372.)
30 Uo. 373.
31 Uo. 374.
32 Egy másik előadó, Barabás Endre, 200 000–250 000 főre becsülte a Romániában élő magyarok számát, s egy olyan német munkára is hivatkozott, melyben 370 000 magyar szerepelt. A bukaresti római katolikus plébános a Bukarestben élő magyarok számát 40 000–50 000-re tette. (SzK. 379.).
33 Az elemző a továbbiakban a kivándorlás „fő fészkeivel” foglalkozik.
34 SzK. 380.
35 Uo. 387.
36 Uo. 386.

A Székely Kongresszus és üzenete a mának a szövetkezetek ügyében

Somai József

1902. augusztus 28., 29. és 30-án Csíktusnádon szervezte meg az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, több civil szervezet közreműködésével, a Székely Kongresszust. A háromnapos munkálatok előadásait, tárgyalásainak anyagát és határozatainak szövegét sajtó alá rendezte és kötetben még azon évben megjelentette Buday Barna kongresszusi főtitkár. A könyv előszavából kitűnik, hogy a Kongresszus célkitűzése „...a kivándorlás okainak mibenléte s a megszüntetésére alkalmas intézkedések megjelölése..."[1] volt.

A történelem paradoxonja, hogy száz év múltával az erdélyi magyarság szintén sajnálatosan megmaradásunk egyik legjelentősebb feladatának tartja a kivándorlás megszüntetéséhez, vagy legalább a csökkentéséhez szükséges tennivalókat. Bár a jelenség vészesen hasonlít a maihoz száz év után is, a történelmi körülmények függvényében a kivándorlás okainak elemzése mégis más megközelítést igényel, még akkor is, ha a jelenség eredménye mindkét esetben nem volt más, mint a nagy demográfiai kopás. A kettő közötti hasonlóság a Nyugathoz viszonyított elmaradott gazdasági színvonalban keresendő. Ez az örökös tény egy fatális földrajzi-történelmi ítélet felettünk? A különbözőség viszont annyival rosszabbodott, hogy a száz évvel előbbi helyzethez hozzáadódnak a magyar nemzetiségű lakosság csökkentését befolyásoló, a mai kisebbségi állapotból származó tényezők: az anyanyelvi oktatás korlátai, az esélyegyenlőség hiánya, az elhelyezkedési gondok stb., és annyival más, hogy akkor a kivándorlók nagy része Amerikában, most pedig főleg Magyarországon telepedik le, azonban a fiatal szakemberek keresik helyüket a magasabb bérszíntű nyugati országokban..

Száz év után a Székely Kongresszus elemzésére az akkori és mai jelenségek analógiái köteleznek, mert épp oly prioritása lett ma az erdélyi magyarságnak az elmaradott gazdasági helyzetből való kilábolás, a vagyonvédelem, a mezőgazdaság kiemelése az elmaradottságból, a közbirtokosság védelme, tagosítások, for-

rások teremtése az eszközök beszerzésére, a társulások és szövetkezeti mozgalom újraindítása, a hitelrendszer kialakítása, akárcsak a XX. század elején.

Ebben a dolgozatban a pénzintézetek, főleg a hitelforrások, a társulások és szövetkezetek gazdasági felemelkedésben betöltött szerepét tárgyaljuk a Székely Kongresszus döntéseinek tükrében (a Kongresszus történelmi környezetét és jelentőségét, valamint a birtokkérdést Egyed Ákos és Garda Dezső tanulmánya ismerteti az olvasóval ugyanebben a kötetben).

I.

A Kongresszus idején Magyarország területén, de Erdélyben ugyanúgy, a szövetkezetek széles skálája működött már. A HANGYA keretében, a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete igazgatásával, tanácsadásával és szervezésével, a szövetkezetek gazdag hálózata alakult ki. A HANGYA fogyasztási szövetkezeteket alapít, azokat ellenőrzi és tanácsokkal látja el. Ugyanakkor áruközvetítő is, mert jobb árut, jutányosan juttat tagjainak. Gazdasági érdekek mellett igen jelentős szociális és művelődési jelentősége is volt, mert önmaga jellemzése szerint „nemcsak a nép anyagi jólétét, hanem a lelki életének a művelését, erkölcsének nemesítését is programjába vette”[2]. Az 1901. év végén tehát a Kongresszust megelőzően a Hangya a kötelékéhez tartozó szövetkezetek tagjainak száma 30 564 volt, alaptőkéje 2 028 232 koronára, tartalékalapja 63 674 koronára, 1901. évi tiszta nyeresége 111 333 koronára, összes áruforgalma pedig 411 179 koronára rúgott.[3]

A Székely Kongresszus előtt három és fél évvel, 1898. december 4-én alakult meg a XXIII. számú törvénycikk alapján 3034 alapítványi üzletrésszel, 3 034 000 korona értékben az Országos Központi Hitelszövetkezet az ipari, gazdasági szövetkezetek ügyeinek előmozdítására, hiteligényeik kielégítése végett. A hitelszövetkezet hálózata rohamos fejlődésnek indul. 1902-ben több mint 1400 szövetkezete van, melyek működése közel 4000 községre terjeszkedik ki, tagjai 265 000, kb. 25 900 000 korona üzletrésszel.[4]

Két évvel a Kongresszus előtt, 1900-ben megalakul a Gazdák Biztosító Szövetkezete is, amelynek üzletrészjegyzői a királyi uradalom, az uralkodóház tagjai, a kormány, a törvényhatóságok, gazdasági egyesületek, nagy- és kisbirtokosok voltak. A Gazdák Biztosító Szövetkezetét a közszükség hozta létre, mivel előtte a biztosítási részvénytársaságok kartellje a biztosítási díjak fokozásával elviselhetetlenné tette a terheket, mert ez a befektetett tőkének minél magasabb kamatoztatását tartotta szem előtt.

Erdélyben a hitelintézeti hálózat a dualizmus korszakában indult be. A XIX. század utolsó évtizedét – tudjuk meg Egyed Ákos *Falu, város, civilizáció* köte-

téből – a fellendülés jellemezte. „A hitelhálózat terén mindenekelőtt a bankok és a takarékpénztárak számának gyors szaporodása érdemel figyelmet: 1881–1900 között 189 új vállalat jött létre, évente átlag 9,4 egység. S az új század első évtizedében tovább szélesedett a hitelrendszer hálózata. Így 1901–1909 között 165 új bank és takarékpénztár kapott engedélyt tevékenységének a megkezdésére. Vagyis három évtized alatt új hitelintézettel bővült a hitelrendszer hálózata."[5]

A századfordulón számos bank és takarékpénztár jött létre, azonban a falusi gazdák, főleg a kisgazdák számára nem jelentett mást, mint azt, hogy méregdrága hiteleket kapjanak, amelyek veszélybe sodorták akár a létüket is. Gidófalvy István írja 1902-ben, hogy „A vidéki takarékpénztárak majdnem kivétel nélkül a földmíves nép javát kevésbé szolgáló váltó-nyargalásra vannak berendezve. Minden három hónapban esedékes a váltó, és ügyesen kezelve, rendszerint akkor, amikor a gazdának fizetésre nincs pénze. A váltó, amint a székely nép némely vidéken hívja: a *zsinóros papír* egy olyan zsinór, mellyel az, akinek birtokában van, adósát bármikor megfojthatja, az anyagi tönk szélére juttathatja és nem kell egyéb hozzá, csak egy kis hidegvér, könnyelműség, avagy rosszakarat."[6]

Ezért volt fontos új eszközt találni a kisgazdák védelmére. A magyar állam a kisgazdák hiteligényeinek kielégítésére meghozta 1898-ban a hitelszövetkezeti törvényt. Gidófalvy szerint „Az 1898. évi XXIII. törvénycikk a gazdasági és ipari hitelszövetkezetek alapítását országszerte rendkívül megkönnyíti. Az ezen törvény rendelkezésének megfelelőleg alapított hitelszövetkezet adó-, bélyeg- és illetékmentességet élvez, közvetve a központ útján állami támogatásban részesül, sőt a törvénycikk 23. §-a értelmében saját tagjaival szemben, más hitelezőt megelőzőleg, kielégítési joggal bír adósának összes vagyonára."[7]

Budai Barna „jegyzőkönyv" minősítéssel megjelent kötetéből[8] megtudtuk, hogy a székely nép nagy bajainak enyhítése, a kivándorlás csökkentését célzó változtatások komplexek, vagyis gazdasági, közművelődési, magatartási tényezők függvénye. Mindenképpen a gazdasági tényezőkre (agrárium, ipar, kereskedelem, szövetkezetek) helyezte a hangsúlyt a Kongresszus. Az öt szakosztályos kongresszus csupán egy szakosztájának munkálatai nem voltak kimondottan gazdasági jellegűek. Mégpedig a „közművelődési és közegészségi" (IV. szakosztály) szakosztály, mert az V. szakosztály a Kivándorlási és fürdőügyi szakosztály a turizmus, a turisztika és a fürdők gazdasági állagának fejlesztésére összpontosít, valamint a munkaerő felhasználására és a bérek kérdésére.

Ezek után természetszerűen vált a szövetkezeti kérdés, különösen a hitelszövetkezeteké, a Székely Kongresszus igen fontos kérdésévé, mint olyan új eszköz, amely az állam támogatásával fordulatot jelenthet a vidék életében, és új távlatokat nyithat meg a mezőgazdaság versenyképességének a javítására,

védelmet teremtve ezáltal a gyakran végveszélyt jelentő uzsorással, a földbirtokos legnagyobb veszélyével szemben.

A Kongresszus különösen két szszakosztályában foglalkozik a hitelügyekkel és a szövetkezetek kérdésével: részben a II. szakosztályában az „Ipari hitel- és termelőszövetkezetek; közműhelyek és árucsarnokok" fejezetben, azonban a III. szakosztályban kiemelten foglalkoznak a szövetkezetek, főleg az ipari és hitelszövetkezetek létrehozásával, működtetésével és minél szélesebb körű elterjesztésével mégpedig a „Hitelszövetkezetek"; „Az uzsoratörvény szigorítása"; „A székely földhitelintézet felállítása"; „Takarékpénztárak reformja" címszó alatt. A szövetkezetesítésre, azonban a Kongresszus majdnem minden szekciója kitért, mint olyanra amely a gazdaság minden területének egyik legfontosabb kérdését képezi.

Már az első szakosztályban és az első, a T. Nagy Imre mezőgazdaságról tartott előadásában felhívja a figyelmet arra, hogy a tejszövetkezetek a szász honfitársak körében nagyon szép eredményt mutattak, tehát fel kell karolni a tejgazdasági és sajtkészítő szövetkezetek létesítését, valamint szükségesnek tartja, hogy éppen úgy, mint a szászföldön, alakuljanak a Székelyföldön is baromfitermény-értékesítő szövetkezetek, és működjenek együtt a Gazdák Vásárcsarnok Ellátó Szövetkezetével. Az előadó arra kéri a Kongresszust, hogy mondja ki (többek között): „... I/e) kívánatosnak tartja az állattenyésztés fejlesztésével kapcsolatosan a gazdasági egyesületek és állattenyésztési felügyelők támogatásával *állattenyésztési és értékesítő szövetkezetek* létesítését;

III. Az Állattenyésztéssel kaőcsolatosan fejlesztendő a tejgazdaság:

a) falusi tejszövetkezeteknek, vajtermelő központoknak;

b) havasi tejgazdasági telepeknek és sajtkészítőknek létesítését;

c) baromfi- és tojásértékesítő szövetkezeteknek a „Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó Szövetkezetével szervesen kapcsolt létesítését".[9]

Ugyanebben a szakosztályban kérik a Kongresszust, hogy fogadja el a kendertermesztő szövetkezetek létesítését, a lentermelő szövetkezet alapítását, valamint javasolják a székely bőripar fellendítése számára a szövetkezet létrehozását, mert:

1. A szövetkezet hivatva lesz a szaktársak közötti rendet és egyetértést fenntartani; azáltal az egymás kárára irányuló, túlságosan vagy tisztességtelen versenyt meggátolni s általában a tagok szak- és anyagi érdekeit az önsegélyezés elvei szerint előmozdítani.

2. A szövetkezet nyersanyag-raktárt tart, amelybe a szükséges bőranyagot az első forrásokból szerzi be, s azt a tagoknak elárusítja.

3. Lehetővé teszi, hogy a tagok, anyagi viszonyaikhoz mérten, megfelelő hitelt élvezzenek.

4. A közös raktárban a tagok által – újabb hitel elnyerése céljából – kézizálog gyanánt beraktározott készárut lehetőleg a legelőnyösebben értékesíti.

5. Felkarol és előremozdít ezeken kívül minden olyan irányú törekvést, amely a tagok üzleti és ipari érdekeire nézve üdvösnek mutatkozik.

6. A termelés tökéletesítése és a versenyképesség előmozdítása érdekében felállít közös, a haladó kor szellemének megfelelő gépekkel ellátott műhelyeket, melyekben a tagok, önállóságukat megtartva és otthon saját műhelyeikben dolgozva, csak a gépek hasznát veszik igénybe.

Tehát a székely iparosaink, ha vállalják a szövetkezeti utat, a nagyiparhoz hasonló helyzetbe jutnak, mert lesz hitelük, olcsóbb nyersanyaguk, gépi felszerelésük, és termékeiket előnyösen értékesíthetik.

A II. részben dr. Horváth János „Ipari hitel- és termelőszövetkezetek; közműhelyek és árucsarnokok" című előadásából megtudjuk, hogy „a székelyföldi közgazdasági, főleg pedig a kisipari viszonyok szétzülésnek indultak" keveslik az ipari szövetkezetek számát és javaslatokat tesznek, amelyeknek a lényege, hogy a kongresszus mondja ki: az ipari szövetkezetek létrehozásához a hitelszövetkezetek párosítása szükséges, és az Országos Központi Hitelszövetkezet a munkálatokat és szállításokat vállalják fel; kívánatos a közműhelyek állítása tömeges termelés céljából, „... egyfelől azért, hogy ezekben az önálló kisiparosok a modern technika vívmányainak megfelelő gépekkel dolgozhassanak, másfelől azért, hogy a kisipari szövetkezetek a közműveletekkel kapcsolatban és berendezéseik igénybevételével bizonyos iparágakra nézve a tömeges termelésre is áttérhessenek. A székely kisipar és a kisipari szövetkezetek fejlesztésének betetőzését egy szövetkezeti alapon felállítandó székely ipari nagyáruház képezné, mely a székely ipari termékek értékesítését eszközölné... a székely kisiparosok közös ipari és gazdasági hitelszövetkezetekbe vonhassanak be, mert ezek útján is érvényesíthetik ipari munkájukat oly módon, mint azt a kizárólagos ipari szövetkezetekben eszközlik, sőt, úgy ezekben, mint a gazdasági hitelszövetkezetekben szervezendő külön szakosztályokban a székely háziipar is szervezhető, fejleszthető és értékesíthető."[10]; Mindjárt meg is adják a megoldás módját azzal, hogy: „Mindezek a szövetkezeti szervezkedések csak úgy lesznek kivitelezhetők, ha a székelyföldi *értelmiség* fölkarolja a székely kisipar szervezkedésének ügyét, s annak a székely kisiparosságnak, mely az ipari szervezkedésre úgy az ipartestületi, mint az iparszövetkezeti téren *képtelen,* tanácsadójává, támogatójává és vezetőjévé válik"[11]

Ez a figyelmeztető akár ma is megszívlelendő, mert az értelmiség szerepe a vidék felemelésében már nélkülözhetetlen nemcsak mint szervezője vagy támogatója a szövetkezeti mozgalomnak, hanem az új technológia alkalmazásában alapvető szakmai szerep hárul rá.

A III. szakosztály keretében a „Birtokpolitika, adó és hitelügyi szakosztály” hangsúlyozottan foglalkozott a hitelszövetkezetek meghatározóan fontos voltával, sőt a „Hitelügyi alosztálya” Gr. Bethlen István vezetésével, valamint az előadóként szereplő Gr. Bánffy Miklós és Dr. Hegedüs Loránt előadásainak elemzése, valamint a tárgyalt határozati javaslatok körvonalazták a székely földhitelintézet kialakításának szükségességét.

Seidl Ambrus „Hitelszövetkezetek” című előadásában örömmel jegyzi meg, hogy számára osztályrészéül jutott, hogy „a társadalmi intézmények egyik legszebbikéről, a szövetkezeti kérdésről” értekezzen, mert „A szövetkezéssel sokat lehet elérni; meg lehet menteni egész társadalmi rétegeket, de csak úgy, ha minden közreműködő tényezőben erős akarat van a maga szerepkörében e célból minden lehetőt megtenni”.[12] A szövetkezéssel sokat lehet elérni, de csak úgy, ha megvannak az érintett erkölcsi biztosítékok, ha mindenkiben megvan az erős akarat arra, hogy a maga szerepkörében minden lehetőt megtegyen. Az előadó szerint gyönyörű példákkal szolgálnak az angol munkásszövetkezetek és a német gazdasági és ipari szövetkezetek. A Rajna melletti kis faluban leplezték le 1902-ben Raiffeisennek, a szövetkezeti ügy apostolának szobrát annak emlékére, hogy 3800 szövetkezetet alapított. Az 1898-ban az állam által létesített Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) körülbelül ugyanazon elvi alapokon nyugszik, mint a Raiffeisen-féle rendszer, azonban sokkal bővebb teendőket vállal magára. Az OKH rövid időn belül az egész magyar szövetkezeti mozgalom meghatározó tényezőjévé válik.

Hogy mit lehet elérni a szövetkezetek útján, az előadó a következőképpen foglalja össze: „A kisgazda és kisiparos tagok az eddigi hitelviszonyokhoz képest olcsó kamatozású pénzzel kiválthatják magukat a pénzuzsorások kezéből, a kisgazda, akinek hasznos beruházásra, marhára, lóra, gazdasági eszközre, vagy vetőmagra van szüksége, ezt a szövetkezettől nyert hitel útján beszerezheti, többen összeállva a termelt tejet, bort, gabonát ugyanazon előnyös feltételek mellett értékesíthetik, amint azt a nagybirtokos teszi, a tenyésztett állatokat jobban tudják eladni, a földet okszerűbben művelhetik és a termények piacképessé tételére közösen gazdasági gépeket szerezhetnek be, egy szóval, a szövetkezetekben megtalálhatják mindazt, ami gazdaságuk és ezzel állandó anyagi boldogulásukra vezet.

A szövetkezet a kisiparosnak nyersanyag raktár létesítése által lehetővé teheti a nyersanyag olcsó beszerzését és annak akár családja körében, akár közös műhelyben való feldolgozását – lehetővé teheti, hogy a kisiparos is nagyobb munkák elvállalásában, nagyobb szállításokban részt vegyen – hogy munkája termékeit másokkal közösen előnyösebben értékesíthesse, egyszóval munkásságának gyümölcseit közvetítők nélkül élvezhesse.

A szövetkezeteknek oly szervezetei is lehetők, ahol nemcsak a birtokos gazdát vagy az önálló iparost, hanem a jóravaló földműves vagy iparos munkást is lehet segíteni, mert a jó munkás, aki józan életet él és kötelezettségeinek teljesítésében pontos, keze munkájában és kötelességtudásában bírja azt a hitelalapot, amely őt hitelképessé teszi”[13]

Ezek figyelembevételével az előadó javasolja, hogy mondja ki a kongresszus: a szövetkezeti eszmék terjedését és megvalósítását a székely nép helyzetének javítására irányuló egyik főtényezőnek tekinti a kormány a szövetkezeti eszmék megvalósítását hathatós állami segélyek támogatásával, „valamint a székely nép érdekeiért lelkesülő magánosokat, hogy a szövetkezetek különböző nemeinek, a gazdasági és ipari hitelszövetkezeteknek s a közös szükségletek beszerzésére irányuló szövetkezeteknek szervezésére és fejlesztésére a maguk körében minden lehetőt megtegyenek s e végből a szövetkezetek szervezésére, erkölcsi vezetésére és anyagi támogatására rendelt központi intézeteknek közreműködését igénybe vegyék”[14] Vajon mai tanulságként az elnyűtt vidéki gazdasági élet rendbehozatalára nem kellene reaktualizálni ezt a tételt?, akkor amikor a „román szövetkezeti törvény” évek óta vajúdik a parlamenti bizottságok asztalán.

A kongresszus Sárkány Miklós „Az uzsoratörvény szigorítása” című előadásával hadat üzen az uzsorának, és szigorítást kér a törvénykezésben, mert a leplezett, burkolt uzsora, az áru-uzsora kézizáloggal-kölcsönbügylettel leplezett uzsora „Rendkívül nagy pusztítást visznek véghez a szegényebb kisbirtokos-parasztosztály tagjai közt”[15], kisiparosság, kiskereskedők rétegeiben”, valamint a kisiparosság és kiskereskedők rétegeiben. Minderre azért van szükség, hogy a gazdasági élet terén képzettségileg és anyagilag gyengébb osztályok védelemhez jussanak a lelkiismeretlenebb elemek és az önző csoportjainak kizsákmányoló törekvéseivel szemben, ill. hogy az elharapódzott tisztességtelen üzelmek, visszaélések megakadályoztatása, sőt büntetőjogilag a megtorlás váljék lehetővé. Az ez irányú sorozatos visszaélés a törvényesség szigorítását feltételezi, tehát szükséges: törvényes úton az uzsora minden fajtájának, illetve minden uzsorás szerződésnek büntetőjogi felelősségét megállapítani; büntetésben részesíteni, aki másnak a szorultságát vagy tapasztalatlanságát kihasználja; az uzsora a vétség arányához mérten büntettessék pénzbírsággal, politika jogok gyakorlatának felfüggesztésével, kitelepítéssel vagy idegen állampolgár kiutasításával. Javasolja az uzsoratörvény kiegészítését, melyből tűnjön ki, hogy „az uzsora vétségét követi el... megállapított büntetéssel sújtandó az is, aki, bármiféle jogügylettel a másik fél szorultságát, könnyelműségét, vagy tapasztalatlanságát kihasználva, magának, vagy egy harmadiknak oly vagyoni előny szolgáltatását köti ki, vagy nyújtotta, amely az

ellenszolgáltatás értékét az eset körülményeihez képest aránytalanul meghaladja”.[16] Az uzsoratörvény szigorítására azért volt szükség, mert az uzsorának a századfordulón kialakult minden fajtája a mezőgazdaság és kisipar fejlődésének komoly akadályát képezte. A kongresszus kimondja, hogy „az uzsora úgy a magánjogi semmisség, mint a büntethetőség szempontjából a bíróságok, illetve a többi hatóságok által hivatalból észlelendő és üldözendő... Hasonlóképpen büntetendő az, aki másnak a szorultságát, könnyelműségét vagy tapasztalatlanságát tőzsdejáték által tervszerűleg kizsákmányolja.”[17] Továbbá a kisiparosok, kiskereskedők és kisgazdák védelmében kérik az uzsoratörvényben előírt szabadságvesztési büntetések szigorítását és a pénzbüntetések maximumának a felemelését legalább 30 ezer koronára, amely abban az időben tetemes pénz volt.

Dr. Hegedüs Loránt beterjesztése, „A székely földhitelintézet felállítására” című előadásából kitűnik az az első nagy panasz, hogy kevés a székelység erős hitelintézete, és rászorul a brassói, szebeni nagykamatos (12–16–20%-os) hitelekre. Az előadó a következőket javasolja: székely zálogleveleket kibocsátó intézetek felállítását; figyelemmel kell lenni a létező alapok felhasználására hatósági segítséggel; valamint üdvözli a budapesti jelzálog-levél-intézetnek a székelyföldön megkezdett működését. Ennek az előadásnak a nyomán a kongresszus megállapodása az, hogy a székelyföldi hitelviszonyok orvoslása állami beavatkozást kíván; kéri a Földhitelintézet törvényhatósági és kormányközegi támogatását; szállítsák le a kölcsönösszeg minimumát 400 koronára; legyenek tekintettel a föld különleges értékére; a Magyar Földintézet közreműködésével az alábbi kedvezményeket tegye lehetővé a kormány:

– bélyeg- és illetékmentesség a kiskölcsönöknél;
– kiskölcsönöket a közigazgatási közegek mérsékelt díjjal közvetítsenek;
– a telekkönyvek rendbehozatala sürgősségi úton rendeződjék;
– a kiskölcsönök járulékai közadók módjára az állam által hajtassanak be;
– szükség esetén a kispénztárak ellátása zálogleveleekkel;
– a kétezer koronás adósságok alatti összegekre a közjegyzői díjskála leszállítandó.

A kongresszus a székely hitelszükséglet fedezését az előbb előadottakon kívül főleg szövetkezeti úton, az Országos Központi Hitelszövetkezet már megkezdett működésének erősbítése és támogatása útján látja a leginkább megvalósíthatónak.[18]

Dr. Bedő Sándor „A Takarékpénztárak reformja” című előadásában jelzi azt a vitát, amely évek óta folyik a takarékpénztárak körül, mert azok egy ideje egész vidékeket vittek bukásuk következtében erős gazdasági válságba. A takarékpénztárak reformjára vonatkozóan a kongresszus szükségesnek véli az

alábbi intézkedések meghozatalát:

1) A takarékpénztárak számára, elkülönítve a részvénytársaságoktól és szövetkezetektől, külön törvény rendelkezzék;

2) Csak névre szóló részvényeket bocsáthassanak ki;

3) A közgyűlésen csak részvényesek vehessenek részt;

4) A társaság tisztségviselői a közgyűlésen ne vehessenek részt;

5) Minden részvényesnek legyen joga a határozatok megtámadására és kártérítés igénylésére;

6) Az évi zárszámadás valamely hírlapban való meghirdetése kötelező;

7) Az összes tartalékalap maximális határának megállapítása;

8) Az évi tiszta jövedelem 10%-ából tartalékalapot kell képezni;

9) A betéti biztosító tartalék csak a betétek összegének feléig képezendő;

10) Az osztalék a banki kamatlábhoz viszonyított nagyságrendjét pontosított összeggel haladhatja meg;

11) A javasolt rendelkezések be nem tartása büntetőjogi vagy rendbírsági szankció alá essék, és a törvénykönyv ennek megfelelően revízió alá essék;

12) A takarékpénztárak sürgősen essenek állami ellenőrzés alá a visszaélések megakadályozása céljából;

13) A pénzintézetek tiszta nyereségből az osztalék és tartalékalap megtartása után maradt rész a pénzintézet működési körébe vont vidék hazafias közintézményei céljáira fordítandó.[19]

II.

A *Székelyföld 2000 Munkacsoport* minden év októberében szervezi meg a *Székelyföld Tudományos Konferenciát,* eddig három alkalommal került sor ennek megrendezésére. A 2002. „Kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben” címmel zajlott Csíkszeredában, amely a tusnádi Székely Kongresszus centenáriumi megemlékezése is volt.

Közgazdász szemmel nézve, a száz éve történt kiemelkedő szakmai esemény vizsgálatának időszerűsége kétségtelenül izgalmas élményt nyújt. Neves résztvevők és vitázók elsősorban a gazdasági elmaradottságot tekintették a kivándorlás legsúlyosabb indokának, amelyet igazol az a tény, hogy a Kongresszus nagy hányadában azokat a gazdasági kérdéseket vitatták, amelyek a térség gazdaságának alacsony színvonalát befolyásolhatták: elmaradott mezőgazdaság; fejletlen ipar; kialakulatlan kereskedelem, hiányzó pénzintézetek. Sajnos a mai Székelyföld, de mondhatjuk a mai magyar falu gazdaságilag leromlott, versenyképtelen lakossága, jövőkép nélküli helyzete nem jobb a XX. század eleinél. A múlt század eleji gazdasági válsághelyzet a mai napig

tart. Ennek a tájnak a történelme az utolsó száz évben ellehetetlenítette a modernizációs gazdasági folyamatokra alapozott gazdaságpolitikák térnyerését.

A Székely Kongresszus anyagának mai elemzése is arra a következtetésre vezeti a mai gazdasági kérdésekkel foglalkozó szakembert, hogy a szövetkezetek és azok pénzügyi hátterének biztosítása, a megfelelő hitelrendszer kialakítása a gazdasági kibontakozás kulcskérdése. Ez ma is pont úgy igaz, mint akkor volt. Sőt a román és szász szövetkezeti mozgalom is bőven szolgáltat hasznos tanulságot.

Ma sem kellene tartózkodnunk az erdélyi szász és román szövetkezeti mozgalmak kialakulása tapasztalatainak a megismerésétől, mert ismert tény, hogy a kisebbségi státusban lévő szász és román lakosság a XIX és XX. század fordulója körül a szövetkezeti mozgalomnak köszönhette helytállását a gazdasági térnyerésben és versenyfutásban. Az erdélyi román szövetkezetek és a szász szövetkezeti mozgalom kialakulásáról bővebb tájékoztatást nyújt a *Közgazdász Fórum*[20] Hunyadi Attila tollából, amelyből kitűnik az a tény, hogy az akkor kisebbségi helyzetben élő nemzetiségek igen hatékonyan használták ki az 1875-ös, az 1898-as és az ezeket megelőző hitelszövetkezeti törvények adta lehetőségeket, mivel ez a törvény nem tartalmazott semmiféle tilalmat nemzetiségi jellegű szövetkezetek vagy szövetségek létrehozására. Így alakultak sorozatban a szövetkezeti és pénzügyi intézmények: Nagyszebeni Általános Takarékpénztár (1835), Raiffeisen Szövetkezeti Unio, (1886), Temesvári Hitelszövetkezetek Központja (1897), vagy az Albina Bank (1872), a hitelintézetek hálózata a Furnica, Ardeleana, Timisana, Economul, Muresana, Patria stb., majd később a Solidaritatea (1907), Înfratirea (1914). Maga az Astra (Asocia□ia pentru Literatura si Cultura Poporului Român – Nagyszeben) kulturális szervezet is szerepet vállalt a közgazdasági szakosztálya révén, amely vállalta a szövetkezeti mozgalom gondolatának a terjesztését szintúgy, mint az EMKE, amely gazdasági szakosztálya révén (1886) a szövetkezetalapítási programot szervezetten népszerűsítette.

A szövetkezeti mozgalom XX. század eleji elemzése és történéseinek vizsgálata mának szóló cselekvésre késztető üzenetet is hordoz. Újragondolását közgazdászok, gazdasági szakemberek, gazdálkodók, társadalomszervező civil szervezetek és döntéshozók figyelmébe ajánljuk. Az akkori gazdasági életet pezsgésbe hozó szövetkezeti mozgalom kialakításának tapasztalatait sok tekintetben alkalmazhatónak véljük a jelenlegi magyar közösséget érintő gazdasági lemaradásunk felszámolására is.

Az RMKT kiadványa, a *Közgazdasági Fórum* szerkesztősége programjának tekintette az erdélyi magyar szakoktatás múltjának felidézését, elsősorban azért, hogy rögzítse a jelen évszázados viszontagságait, másodszor tanulságként a jövő világosabb látásáért. Ugyanezzel a céllal foglalkozott a lap a

XIX. és XX. század gazdasági gondolkodóival is, amelyből később született *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjáról* szóló könyve is, amelynek négy tanulmánya a szövetkezeti mozgalom történetével foglalkozik.[21]

Hasonló célokkal kezdte el Fórumunk az erdélyi szövetkezeti mozgalom történetének rögzítését is. Az utolsó évek számaiban összesn 21 cikk, tanulmány jelent meg, amelyből 9 a szövetkezeti kérdésnek szánt külön számban (A Közgazdász Fórum 2003 VI. évfolyam 6. szám különkiadás egy új szövetkezeti mozgalomért)[22]. Ezek mellett a fent említett könyvünkben már „Bölöni Farkas Sándor" (Imreh István), „Az erdélyi magyar szövetkezetek fél évszázada" (Vincze Gábor), „Balázs Ferenc, a szövetkezeti mozgalom apostola" és „Nagy Zoltán és az erdélyi magyar szövetkezeti mozgalom" (mindkettő Gúzs Ferenc) című tanulmányokban részletesebb betekintést nyerhetnek az érdeklődők, azonban még olyan feldolgozatlan gazdag szövetkezeti múltunknak is helyet óhajtunk nyújtani, mint a„Hangya" Szövetkezeti Központnak, a Gazdasági- és Hitelszövetkezetek Szövetségének, az Erdélyrészi Iskolaszövetkezetek Szövetségének és más kapcsolódó szövetkezeti témáknak.[23]

Tesszük mindezt azért, hogy az erdélyi magyar ember magatartását jellemző egymás kölcsönös megsegítésének többszázados hagyománya a jelen és jövő tanulsága legyen, mert úgy hisszük, hogy ha a mai magyar közösségért felelősséget érző közösségszervezők ráébrednek ennek a forrásnak nagy tartalékára, akkor egy jobb sorsra érdemes nép rávezethető egy életképesebb gazdaságvitelre.

Megbocsáthatatlan bűn lenne megfeledkezni viszont az erdélyi magyar szövetkezeti mozgalomnak közvetlenül az első világháború elött és a két világháború között kifejtett tevékenységéről, a két magyar szövetkezeti központhoz, a nagyenyedi, illetve a marosvásárhelyi Hangya szövetkezetek központjához, valamint a kolozsvári székhellyel működő Szövetség értékesítő és hitelszövetkezetek központjához tartozó sok száz magyar szövetkezet, – a mai helyzetben sokban hasznosítható – gazdasági, társadalmi és kulturális téren kifejtett rendkivül értékes tapasztalatairól. Nem beszélve arról a keserves tényről, hogy a jelenben nincsenek utódszervezetei a volt szövetkezeteinknek, amelyek igényt tarthatnának a volt magyar szövetkezeteknek mérhetetlen vagyonára.

A mai gazdaságpolitikai stratégiák (RMDSZ-program) ugyan jelzik a szövetkezetek újraalakításának jelentőségét, azonban a konkrét cselekvési programok elmaradtak, de még az olyan kezdeményezéseknek sem jutott kellő népszerűsítés, mint például a LAM Alapítvány nemrég kialakult kölcsönnyújtó támogatása vagy a nyárádszeredai Hangyaszövetkezet alakítása, amelyek több támogatásra, intenzívebb népszerűsítésre lennének érdemesek.

A szövetkezeti mozgalom néhai gazdaságépítő szerepvállalásának feltárásával figyelmeztetünk egy új, a kisközösségek megerősödését szolgáló gazda-

sági lehetőségre, azzal a szándékkal, hogy a szövetkezeti mozgalom valamikori virágzásának szakszerű kutatáson alapuló kitárulkoztatása példaértékű, amit majd esetleg követhet a tudatosítás, oktatás, cselekvés. Nagyon fontos sorozatnak tekinthető a *Közgazdász Fórum*ban folyamatosan megjelenő, a szövetkezetek történetével foglalkozó megjelenő tanulmányaink is, tekintettel arra, hogy a XIX. század végén és a múlt század első felében a szövetkezeti mozgalom a gazdaságnak s egyben az egész társadalomnak igen pozitív jelensége volt, mint a erdélyi magyarság gazdasági életének szerves és hatékony része. Ezt azonban a második világháború következményeként kialakított rendszer centralizált, felbontott, kompromittált, és főként a falusi dolgozók szabad akaratából életre hívott és annak javát szolgáló szövetkezetek vagyonát elfecsérelte. Úgy hisszük, hogy még van kiút, tanulva a történelemből, hogy közösségünk felismeri a szövetkezetek igen hasznos voltát. A kisebbségi státusban lévő szász és román lakosság a XIX és XX. századforduló körül a szövetkezeti mozgalomnak köszönhette gazdasági megerősödését, helytállását a gazdasági térnyerésben és versenyfutásban. Ma is a nyugati országokban, Dániában, Hollandiában, Franciaországban, Olaszországban a szövetkezetekre alapuló gazdálkodás az alappillére a modern mezőgazdaságnak. Indokaink alaposak, hogy tervbe vegyük az erdélyi magyar szövetkezeti mozgalom történetének megírását, melynek célja egy új szövetkezeti mozgalom számára tanulsággal szolgálni.

Jegyzetek

1 Budai Barna: A jegyzőkönyvet 1902-ben következő címmel közölték: *Székely Kongresszus. Szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.*
2 A Magyar Gazdaszövetség Kiadványai, LX. 1902. Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléjéről, 17.
3 Uo. 17.
4 Uo. 17.
5 Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció.* Kriterion, 1991, Bukarest, 180.
6 Gidofalvy István: *A székely-akció és a hitelszövetkezetek,* Magyar Gazdák Szemléje, 1902, Budapest, 7.
7 Uo.
8 Budai Barna: Székely Kongresszus. Szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai
9 Uo. 41.
10 Uo. 145.
11 Uo. 145.
12 Uo. 176.
13 Uo. 177.
14 Uo. 179.
15 Uo. 246.
16 Uo. 248.
17 Uo. 249.
18 Uo. 265.

19 Uo. 273–274.
20 *Közgazdász Fórum,* 2002. június, V. évfolyam, 3. szám
21 *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkozás múltjából.* Szerkesztette Somai József, Kolozsvár, 2001.
22 Imreh István: Bölöni Farkas Sándor emlékezete In: *Közgazdász Fórum* 2000. Március. III. évf. 1. sz.
Kerekes Jenő: A kolozsvári Méhkas Diákszövetkezet In: *Közgazdász Fórum* 2002. február, V. évf. 1. sz.
Imreh Ernő: Emlékezés egykori iskolaszövetkezetekre In: *Közgazdász Fórum* 2002. június, V. évf. 3. sz.
Hunyadi Attila: Az erdélyi szász és román nemzetiségi szövetkezetek In: *Közgazdász Fórum* 2002. június, V. évf. 3. sz.
Somai József: A Székely Kongresszus üzenete In: *Közgazdász Fórum* 2002. augusztus, V. évf. 4. sz.,
Hunyadi Attila: A szövetkezeti vállalkozási modell és típusok kialakulása In: *Közgazdász Fórum* 2002. október, 5. sz.
Györfi Dénes: A Hangya Szövetkezetek Nagyenyedi Központja In: *Közgazdász Fórum* 2002. december, V. évf. 6. sz.
Simon Sándor: Nyugat-európai szövetkezeti modellek adaptációjának lehetőségei a romániai mezőgazdaságban az ezredforduló mezőgazdaságában, In. *Közgazdász Fórum* 2003, VI évf. 1.sz,
Somai József: Az RMKT szövetkezeti kutatócsoport vállalkozása. In. *Közgazdász Fórum* 2003, VI évf. 2.sz.
Imreh Ernő: Emlékeim Korparich Edéről, In. *Közgazdász Fórum* 2003, VI évf. 1.sz.
Szabó G. Gábor: „Szövetkezeti identitása" és a holland mezőgazdasági szövetkezés, In. *Közgazdász Fórum* 2003, VI évf. 2.sz.
Simon Sándor: Átalakulásban az Európai Unió mezőgazdasági szövetkezetei, In. *Közgazdász Fórum* 2003, VI évf. 2.sz.
A Közgazdász Fórum 2003 VI. évfolyam 6. Szám különkiadás egy új szövetkezeti mozgalomért:
Somai József: Az új szövetkezeti mozgalomért;
Csetri Elek: A szövetkezeti gondolat régmúltjából;
Vallasek Magdolna Márta: A szövetkezeti jog története és fejlődése Erdélyben;
Simon Sándor: A legelterjedtebb szövetkezeti formák az Európai Unióban;
Györfy Lehel: Tanulás és szövetkezés mint lehetséges kitörési pont a vidékfejlesztésben. Tanúvallomások egy helyzetfelmérés kapcsán;
Oláh Sándor: Erdélyi szövetkezetek 1940-1944 között;
Csomós Attila: Kell, nem kell? Avagy volt, van? És kell legyen szövetkezeti mozgalom!??
Györfi Dénes: A Hangya Szövetkezeti Központ mához szóló üzenet;
Hunyadi Attila: Az erdélyi szász és román nemzetiségi szövetkezetek;
23 Uo.

Az arányosítás és a tagosítás témakörének vitája a csíktusnádi Székely Kongresszuson

Garda Dezső

A XV–XVI. századtól kezdődően a rendelkezésünkre álló források, illetve a XVI–XIX. századi falutörvények igen érzékletesen mutatják be a székely falvak határrendtartását, a gazdálkodás sajátosságait. Mint azt Imreh István is kimutatta, a székely faluban „a gazdálkodó ember tulajdonjoga korlátozott" volt. A mezei munka rendje nem a földműves akaratától függött. A kommunitás ugyanis előre meghatározta, hogy melyik határrészben mit termelhetnek, azt, hogy a faluközösség tagjainak milyen talaj-előkészítő munkálatokat kell elvégezniük, a szántó- és szénafüveknek melyik részét fogják tilalmassá változtatni, illetve a határtestek felszabadítását a legeltetés céljaira. A közakarattal megfogalmazott ilyenszerű határozatokkal a székely gazdát tulajdonképpen az egyéni döntésektől fosztották meg[1].

Az egybefolyó, egymás mellé szorosan felsorakozó nadrágszíj nagyságú parcellák tömegében sűrű úthálózatot nem lehetett kiépíteni. A dűlőutak, tagutak vagy a bekötőutak csak a legszükségesebb helyeken léteztek. A munka rendjét meghatározó faluközösség ezért követelte meg, hogy a falulakók egyszerre induljanak munkába, hogy a gazdák egymás földjében, termésében kárt ne tegyenek. A székely falutörvények ezért büntették a szántáson-vetésen átgázolókat, az útverőket, a szomszéd földjét csonkítókat, illetve elszántókat.

A szorosan egymás mellé illeszkedő földparcellák, szénafüvek védelme szinte lehetetlen volt. Az eke és sokszor a szántásnál használt négy ökör gyakran óhatatlanul ráfordult a szomszédos területre. Leggyakrabban azon személyek ellen hoztak törvényt, akik más ember gabonáján, szénafüvén „hosszára vert utat csináltak". Ez azért is fontos volt a kommunitás számára, mivel a gazdáknak több dűlőben volt elszórva a szántóföldjük.

A székely faluközösség mezőgazdasági rendtartásában meghatározó jellege volt a sorrendnek. Mindezt a papolciaknak az 1759-beli a tarlólegeltetésre vonatkozó szabályzata a következőképpen érzékelteti:

„Annak idejiben, mikor a falu megegyezésiből vagy a rétet, vagy pedig az ősz és tavasztarlókat meg akarja szabadítani, a mezőket két vagy három felé kell szakasztani. Mikor az első részt a vonómarha bizonyos napokig éli, akkor a más részire bocsáttassék a csorda oda, ahol a vonók megjárták. Azután elébb menvén a vonómarha, ahol s mikor helye találtatik, mindenkor elől őriztessék és a csorda idővel utána bocsáttassék. A juhok pedig, amelyeket honn tartanak... a csorda után járjanak: se egyszer se másszor az ökör elejire ne bocsáttassanak."[2]

A székely falu gazdálkodását a fordulók sorrendje pontosan meghatározta. Hármas forduló esetén őszi, tavaszi ugar vagy tilalmas és nyomás követte egymást. Ezt a folyamatosságot a termelés egymáshoz kapcsolódó mozzanatai határozták meg. Így például az őszi fordulónak azért kellett az ugar után következnie, mert a többszöri szántást, trágyázást csakis egymás után lehetett elvégezni. A tavaszi termények alá viszont csak egyszer, március végén vagy április elején szántottak. A kétfordulós határ esetében úgy kellett a kenyérgabonát termeszteni, hogy a határ fele inkább a marhatartásnak kedvezzen, de természetesen itt legeltették a juhnyájat és a sertéscsordát is kora tavasztól késő őszig.

A magasan fekvő medencékben, mint amilyen a csíki és a gyergyói volt, a térség geomorfológiai feltételeinek köszönhetően a faluközösségek az állattartás túlsúlyának biztosításával inkább a kétfordulós rendszerhez ragaszkodtak. A kétfordulós határ rendje tehát nem mindig jelentett elmaradottságot.

A termőföldeket legelők, főleg pedig erdők vették körül. Ha az erdők kiterjedését az 1703-as, 1721-es, 1750-es, 1785-ös és az 1820-as összeírások településenkénti feljegyzéseinek adatai alapján vizsgáljuk, akkor nem nehéz felismernünk, hogy míg a XVIII. század első felében az erdős környezet igen közel volt a faluhatárhoz, addig a XIX. század elején a közösség tagjainak rendszerint már igen nagy távolságot kellett megtenniük az épületfa, a tutajfa vagy éppen a tűzifa beszerzéséért. Az 1848-as forradalomig az erdőlés minden falulakó számára biztosított volt, bár némely esetben korlátozásokkal is találkozunk.

Az 1848–1849-es évi forradalom utáni két évtizedben jelentős változások történtek Székelyföld gazdasági-társadalmi életében. A termőföld fokozatosan áruvá vált, és adás-vétel tárgyát képezte. A székely falvak társadalmában kialakult egy módosabb réteg, mely már nem akart a hagyományos módon gazdálkodni. A rendtartó székely falu több évszázados munkarendszerét a dualizmus kori törvények is bomlasztották. Ezek közül főleg az arányosításnak és tagosításnak volt meghatározó szerepe a székelyföldi birtokviszonyok átalakulásában, melyek elvezettek a modern közbirtokosságok létrehozásához, illetve az

árutermelő tagosított birtokok kialakulásához. A székelység tömegei azonban képtelenek voltak alkalmazkodni a XIX. század végi és a XX. század eleji piacgazdaság követelményeihez. Sorsuk tehát nem lehetett más, mint az elszegényedés. Tönkremenésük okait az arányosítás és a tagosítás végrehajtásában látták. Ezért mindent elkövettek a kapitalista jellegű birtokrendezési törvények végrehajtásának megakadályozásáért. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a székely térség politikai életének fő témája a csíktusnádi Székely Kongresszus évében az arányosítási és a tagosítási törvények végrehajtása volt.

A gyergyóiaknak a csíktusnádi Székely Kongresszushoz címzett memorandumában például a következőket olvashatjuk: „Országos törvényeink Székelyföldre is elrendelték az általános arányosítást és tagosítást, melyeknek folyamatban lévő erőszakos és drága keresztülvitele a székelység megölője lesz. Mit látunk, mit tapasztalunk máris az olyan községekben, amelyekben a székely viszonyok közé semmiképp sem alkalmazható arányosítás keresztülvitetett? Azt, hogy a kisbirtokos osztály megfosztatik a közös legelők használati jogától, mert a nagyobb, s legtöbb esetben külbirtokosok a legjobb részeket magukhoz ragadva a megszorult szegény emberek csekély arányrészeit legolcsóbb árban összeszedve, a kisbirtokosokat észrevétlenül mindenből kiszorítják. Így jön létre aztán az a szomorú valóság, hogy a kisebb székely birtokosoknak a közösből semmijük sem marad: nincs ahol egy kis állatukat legeltethessék, nincs ahonnan a szükséges tűzifát beszerezhessék. Minden közös vagyonukból kiforgatták: se birtoka, se kereseti forrása többé, de van adója, van adóssága, amelyek folyton növekednek mindaddig, míg fizetésre és életre képtelenné lesz, mert utolsó párnáját is elárverezték adóba és adósságba, s ő családjával mehet idegenbe: földönfutóvá lett."[3]

A gyergyóiak panasza nem volt túlzó. Az arányosítás és a tagosítás végrehajtása ugyanis döntő módon befolyásolta a székelyföldi birtokviszonyok alakulását. Az arányosítás által okozott visszaélések azonban oly helyzetet okoztak, melyek lehetetlenné tették a kis- és középbirtokosok számára az 1848-as forradalom előtti viszonylagos gazdasági biztonságot.

Az arányosítás megértéséért ismerkedjünk meg azokkal a törvényekkel, melyek elvezettek a közföldek megosztásáig a XIX. század folyamán.

Az 1836-os évi országgyűlés 6. tc. 3. paragrafusa lehetővé tette a falvak közös erdeinek és legelőinek jogi elkülönítését a földesurak és a jobbágyok között. A közföldek jogi szétválasztása azonban igen lassú és nehézkes volt. Ezért az 1848-as forradalom idején hozott IX. tc. úgy rendelkezett, hogy ahol az elkülönítést nem lehetett végrehajtani, ott a régi gyakorlatot kell folytatni. Az 1853-as, illetve az 1854-es esztendei úrbéri pátensek – bár a földesurak kártalanítását célozták – az úrbéri és az allodiális földek rendezésével lehetőséget biztosítottak az

erdő- és legelőterületek elkülönítésének folytatásához. Az úrbéreseknek tulajdonjogba helyezésével azonban nem változott meg a nyomásos gazdálkodás, az erdők és legelők tekintetében pedig a közösség a továbbiakban is fennmaradt.

Az 1871-es esztendei arányosítási törvény elismerte az elkülönítések révén létrejött közösségeket, míg az 1886-os esztendei törvényszabályozás a falusi agrárközösségek négy típusát pontosította jogi szempontból: a nyomásos gazdálkodás közösséget, az erdőközösséget, a legelőközösséget, valamint a hegyközösséget. Az 1871-es esztendei törvény a politikai község keretében szabályozta a vagyonközösségi szervezeteket. Az 1879-es évi erdőtörvény rendelkezései szerint a közbirtokossági erdők szakszerű kezeléséről maguknak az erdőtulajdonosoknak kellett gondoskodniuk, állami felügyelet mellett.

A XIX. századvég liberális gazdaság- és társadalompolitikája állandóan szembekerült a nyomásos gazdálkodással, a közös föld- és erdőhasználat tényével. Az 1894-es esztendei törvény XII. tc. 8. paragrafusa révén megpróbálták feloldani az említett ellentétet: a gazdálkodással kapcsolatos döntéseket az érdekelt birtokosság közgyűlésére, a végrehajtást és a közös gazdálkodás szervezését pedig a politikai községre bízták. A törvény a közbirtokosságoknak közhatósági jelleget adott és hatósági ellenőrzés alá helyezte a számvitelt.

A XIX század végén a közbirtokosságoknak három fontosabb formáját jegyezték: az erdőközösségeket, a legelőközösségeket és a hegyközössségeket. Az erdőközösségek esetében az 1898-as esztendei XIX. tc. nem ismerte el és nem szervezte meg a közös birtokosok jogi személyiségét. Bár a belső ügyintézésnél a többségi elv érvényesült, a közgyűlés hatásköre sem az elidegenítésre, sem a megterhelésre nem terjedt ki.

Az arányosítás hatásait a XIX. századvég és a XX. század elejének politikusai, közéleti személyiségei igen ellentmondásosan közelítették meg.

A csíkiak 1890. október 30-án tartott vármegyei közgyűlésükön elhatározták, hogy a képviselőházhoz, a belügy-, pénzügy-, igazságügy-, kereskedelemügyi és földművelésügyi miniszter urakhoz egy „feliratot" fognak benyújtani „a közvagyon értékesítése, s általában a birtokviszonyok szabatosabb és gyorsabb rendezésére nézve…" Mint írják: „A törvényhatóságot ezen felirat benyújtására azon sajnos tapasztalat kényszerítette, hogy mióta ama törvénycikk végrehajtása alkalmazásba vétetett, tizenkilenc év lefolyása alatt a roppant idő és költség elpazarlása mellett, még csak annyi sem éretett el, hogy község és község közötti közösség megszüntettessék, azok kivételével, melyek egyezségileg intéztettek el. Pedig az igények fokozódásával a terhek is szaporodnak, s ezek kizárólag a birtokra nehezedvén, ma-holnap elviselhetetlenek lesznek."[4]

Hasonló pesszimizmussal érzékelte az arányosítás hatásait Dr. Bánffy Zsigmond is, aki szerint „midőn az 1871. évi 55. törvénycikket meghozták, az

annak meghozatalában részt vett székely képviselők a székely jogról a legelemibb fogalommal sem bírtak és bárkik voltak azok, nem voltak a nép bizalmára érdemesek, mert ez a törvény fogja a székelységnek rövid időn belül a koldusbotot a kezébe adni." Szerinte „a törvény 3. és 6. paragrafusából önként foly, hogy a régi gyakorlatokra figyelemmel kell lenni: mert azok részesülhetnek az arányosítás folytán közhelyekből, kik azt addig is kizáró joggal békésen használták. Ebből önként következik, hogy azok, akik belső telekkel nem bírnak és ezt a jogukat nem használták, azokból nem részesíthetők. Másfelől foly az is, hogy az erdők után erdőrész nem illet senkit: mert ezen erdők után jogot senki sem élvezett, senki sem gyakorolt."[5]

T. Nagy Imre, a XX. század első évtizedének kiváló csíkszeredai közgazdásza teljesen más szemszögből közelítette meg az arányosítások és az ezzel kapcsolatos birtokrendezések kérdéskörét: „Azok az erdőbirtokosok, kik mint erkölcsi testületek – községek és közbirtokosságok – csak sopánkodni tudnak, de ezen közben minden képzelhető furfanggal és a legszélsőbb határokig menő nembánomsággal elmulasztanak, sőt lehetőleg megakadályoznak minden lépést, mely az erdők és legelők okszerű kihasználására, berendezésére, feljavítására szolgál. Az elenyésző, csekély számú intelligensebb birtokoselem, a nagy többség terrorizálásának súlya alatt, sőt gyakori meggyanúsításnak kitéve vértanú türelemmel szenvedi a megváltozhatatlan állapotok hátrányait s csüggedten félreáll, mert félre kell állnia mindazon közérdekű kérdések megoldása elől, melyek közös erdőt vagy közös legelőt érdekelnek, mert beleszólásuk, vagy éppen beleavatkozásuk esetén nyomban kész a gyanúsítás. Nem is csoda, mert az utóbbi évtizedekben az erdő- és arányjogvásárlások körül annyi harácsolás látszata keserítette az értelmetlen tömeget, s annyi hopponmaradt érthetetlen harácsoló állott be népmentő profétának, hogy a gyanút keltő diagnózis minden percben kézen fekszik."[6]

A kor másik közgazdásza, Czettler Jenő is az arányosítás révén megvalósuló birtokrendezésben látta az új szerkezetű birtokosságok létrehozásának azt a jogi keretét, mely megfelelő lehetőséget biztosíthat a korszerű erdő- és legelőgazdálkodás megvalósítására. Mint írja: „A kisgazdaság, amelynek nincs oly területe, hogy legelőről és fahasználatot biztosító erdőségről maga gondoskodjék, még a mai individuális mezőgazdaság korában is reá van utalva azokra az agrárközösségekre, amelyek a múltból mint közlegelők és közös erdők, részint a közbirtokosság, részint a közös tulajdon gyanánt fönnmaradtak."[7]

Bármennyire is ellentmondásosnak tűnik az arányosítás, illetve a birtokrendezés következményeinek értékelése a XIX. század végén és a XX. század elején, az 1871 végén megszavazott törvény LIII. és LIV. törvény cikkei jogi szempontból véglegesen megszüntették az erdő és legelő közhatárok hagyo-

mányos rendszerét. A törvény megszövegezői azonban az aránykulcsok megállapításánál nem vették figyelembe azt az ősi szokást, miszerint a közföldekből elvileg a településeknek minden egyes lakóját egyenlő rész illette meg. A felosztás egyes helyeken a teherviselés arányában folyt le, máshol a rendi hovatartozás szerint volt kisebb vagy nagyobb, de a legtöbb helyen a magántulajdonban lévő belsőségek háromszorosában állapították meg a járandóságot. A közföldek ilyenszerű felosztásával tulajdonképpen megfosztották a kisbirtokosokat a nekik járó földterületek egy részétől, amit az újgazdagok vagy a földesurak kaptak meg. Bözödi György szerint „ahol a magánbirtok alapján arányosítottak, ott az újgazdagok és a betelepültek jártak jól az ősi székely lakosság rovására, mert azokhoz a hold földekhez, amiket pár koronáért vettek meg az itthoni nyomorúságban elszegényedett családoktól, most ingyen kaptak még egy annyi, vagy kétszerannyi bükk- és fenyőerdőt. A nép pedig nem sejthette előre, hogy amikor végszükségben egy-egy hold földjét eladja, elveszíti vele erdőit és legelőit is a havason."[8]

Nagy Gyula háromszéki királyi erdőfelügyelő – bár ő sem értett egyet a székelyföldi arányosítások végrehajtásának módjával és ezek „tisztaságával" – mégis ellenezte az ún. községi erdők látszólagos védelmét szolgáló birtokrendezés elvetését. Véleménye szerint a székelyföldi erdők megfelelő védelmét és hatékony gazdaságát csakis az erdőtörvény megfelelő alkalmazásával lehet biztosítani.[9] Okfejtésében végül is a változások mellett foglalt állást a kiváló erdőfelügyelő, mert szerinte „nemcsak az arányosításnak a szokott módon való keresztülvitele lenne vészthozó volt Székelyföldre, de az idáig létezett és jelenleg is még létező állapotoknak fenntartása is valóban tűrhetetlen lenne és bizonyára még nagyobb veszélyeket szülne, mint az arányosítás"[10]

Az arányosítás folyamata egész Székelyföldön, de főleg Háromszék és Udvarhely vármegyében a XIX. század nyolcvanas éveiben felgyorsult. Az erdészeti jelentések szinte minden esztendőben említést tesznek a tulajdonviszonyokban bekövetkező változásokról. Kiderül ez Nagy Gyula királyi erdőfelügyelőnek az 1887-re vonatkozó beszámolójából is, melyből megtudjuk, hogy „A birtokviszonyok, vagyis az erdők nyilvántartási törvénykönyvében kitűntetett adatok ez évben is némely változást szenvedtek, amennyiben a folyamatban lévő birtokrendezés és arányosítás, s a hatósági úton időnként beérkező újabb jelentések szükségessé tették azt."[11]

A következő esztendőben a királyi erdőfelügyelő jelentése már részletesebben elemzi az arányosítás révén megvalósuló tulajdonváltással járó gondokat.[12] A birtokrendezési munkálatok felgyorsulásával, a közhelymegoszlással kapcsolatos visszaélések, túlkapások is szaporodtak, olyannyira, hogy szinte elviselhetetlenekké váltak a székely kisbirtokosok számára. Az esetek sokasá-

gából a korabeli sajtó, főleg a homoródalmásiak helyzetét emelte ki[13], de foglalkozott Zágonnak[14] a háromszéki Nyészfaluval és sok más községgel is.

A századforduló korában tehát ezekben a helységekben újra elrendelték mind a tagosítás, mind pedig az arányosítás folytatását. Az újraarányosítás kierőszakolása lehetetlen állapotokat idézett elő a legtöbb székely községben, mert az arányosítási törvény szerint a 100 holdon alóli birtokosok állandó közösségben maradhattak, míg a korabeli törvények nem rendelkeztek az újraarányosítás, illetve az újratagosítás megakadályozásáról.[15]

Az arányosítási törvényt Zetelaka nagyközségben is kijátszották. Itt is az „arányosítandó erdőkből és legelőkből egyes kapzsi emberek a birtokosoktól összevásároltak, kezdetben k. holdját 50 kr., később 5–10–15–20–25 forint potom áron és telekkönyvileg magukra íratták."[16]

Udvarhely megye mezőgazdasági bizottsága 1900. októberi gyűlésén „szomorúan győződött meg az előterjesztett adatokból arról, hogy a kisbirtokosok nagy mérvű kifosztása csakugyan folyamatban van."[17] Az Udvarhely megyei mezőgazdasági bizottság a törvénytelenségek sorozatát tárta fel.[18] Az Udvarhely megyei mezőgazdasági bizottság jelentéséből azt is megtudjuk, hogy „van olyan község, mint Vargyas, hol az arányosítás talán már harmadszor tétetett folyamatba." [19]

Ilyen előzmények után szinte természetesnek tűnik, hogy 1902. szeptember eleji csíktusnádi Székely Kongresszuson az úgynevezett székely kérdés fontos elemeként mutatták be az arányosítás kérdéskörét. Az arányosítási szakosztály főelőadója, Kelemen Ádám marosvásárhelyi mérnök, miután ismertette az Udvarhely vidéki, gyergyószentmiklósi és a csíktusnádi közföldek arányosításánál érzékelhető törvénytelenségeket (az arányosításokat az adókataszter adatai alapján készítették, nem vették figyelembe a telekkönyveket, a területfelmérés helyett inkább becslés alapján állapították meg a területek nagyságát), a következő javaslatokat fogalmazta meg:

„1) A megengedhetőség kérdésére vonatkozólag mondassék ki, hogy mindazon községek közhelyei, melyek idáig arányosítva nem lettek, arányosítása hivatalból rendeltessék el.

2) A közhelyek arányosításánál a birtokosok jogi illetményeinek meghatározása feltétlenül a hiteltelekkönyvi adatok alapján történjék, az arányosítandó területek pedig felméressenek és osztályoztassanak.

3) Szigorú intézkedés tétessék az iránt, hogy a birtokváltozások felvételénél csak is a mivelés alatti területek, illetve a telekkönyvezett részletek vezettessenek át, a közhelyekböli illetőségeknek, mint még meg nem állapított jogoknak az átvezetése, vagyis azoknak a mivelés alatti területektől való szétválasztása határozottan tiltassék el, míg az illető község közhelyeinek arányosítása befejezve nincs.

4) A munkálatok olcsóbbá tétele céljából a felesleges számú szakértők mellőztessenek.

5) Végül mondassék ki, hogy az arányosítási munkálatok gyorsabbá tétele és megkönnyebbítése céljából az ahhoz szükséges költségeket az államkincstár előlegezze, s meghatározott idő alatt az érdekelt birtokosságtól részletekben szedesse be."[20]

Molnár Józsiás országgyűlési képviselő hozzászólásában a közbirtokok arányosításában a székely kisbirtokosok tönkretételét érzékeltette. Arra kérte a kongresszust, hogy határozatában kérje az arányosítási munkálatok leállítását, mivel az nem számolt „a székely viszonyokkal, tehát azokra nem is vonatkoztatható arányosítási törvény a szokásos téves magyarázatokkal, úgy mint az ma folyamatban van, s a Székelyföldön végrehajtatik: az esetben a székelység igen nagy része, a közbirtokos osztály megfosztatik azon közös birtokától, melyet nemesi jogon, fejenkint és személyesen egyforma arányban osztatlanul bírt századokon át: amelyet soha senkinek el nem adott, mert el sem adhatott és az ősi székely birtokok igen nagy része oly egyének birtokába megy át, kik azért soha semmi ellenértéket nem adtak, mert nem is adhattak."[21]

Markos Gyula szerint „fel kellene világosítani a népet, hogy a közvagyonból őt megillető részesedését el ne adja". Beszédéből megtudjuk, hogy „különösen Csík megyében, s annak felső részében máris vannak társulatok, amelyek a boldogtalan népet félrevezetik."[22] Előadásának végén a következő indítványokat ajánlotta elfogadásra:

„1) Mondja ki a kongresszus, hogy szükségesnek tartja a székely népet fölvilágosítani abban az irányban, hogy a közvagyonból őt és utódait megillető jogosultságát senkinek el ne adja.

2) Ahol a lelketlen üzérek az arányosítást megelőzőleg a népet kifosztották, az ilyenformán szerzett birtokok felülvizsgálására kormánybiztos küldessék ki, s a hol az üzérkedés a nép rovására és a közös birtokok kárára történt, három évre visszamenőleg minden ily ügylet semmisnek mondassék ki."[23]

Dr. Bánffy Zsigmond az arányosítási törvény végrehajtásának körülményeit érzékeltette. A jelenlevők tudtára adta, hogy „az 1871. évi törvény szabályozta az erdélyi részekre nézve az arányosítást, mert a régi törvények szerint határozott instituczió nem volt, hogy miképpen, minő eljárás mellett vitessék az keresztül. A gyakorlat az volt, hogy közigazgatási úton vitetett keresztül az arányosítás. Mivel a juriszdikciót a közigazgatástól elvették, szüksége merült föl annak, hogy a tagosítási eljárást kivegyék a közigazgatás kezéből, s független bíróságra bízzák. Ez volt az arányosítási törvény meghozatalának egyik indoka, s a másik indok abban rejlett, hogy nehéz volt az «antiqua sessio»-kat megállapítani. A birtokarány megállapítása, igaz, a székelyekre sérelmes, s nem

precizirozták, hogy mely birtok alapján kell a megosztásnak történnie. A bírói gyakorlat nagyon ingadozó; a felsőbb bíróságok azokat a birtokosokat, kik idegen községben laktak s a határban egy-két darab földdel bírtak, de belsőséggel nem, sok esetben ezt nem vették figyelembe. Az erdőkkel éppen így bántak el a bíróságok. Újabb időben azt vetették fel, hogy az erdők után ugyancsak erdőt adtak a részesnek és így olyan anomáliák fejlődtek ki, hogy némely községben egy igen nagy erdőbirtokos megkapta a község erdőségeinek 9/10-ét, s a szabad székely birtokosságnak maradt egy tized rész; ez sérelmes, mert a régi gyakorlat a Székelyföldön az volt, hogy szesszió után gyakorolták a legeltetési jogot. A sérelem azonban nem olyan, hogy azon segíteni ne lehetne."[24]

Hozzászólása végén a következő javaslatokat terjesztette a Kongresszus elé:

„1) Hogy a Székelyföldön azon erdők, legelők, közhelyek és közjavak, melyek az utóbbi 30 év alatt egyéni ingyen használatnak állandóan nem voltak tárgyai, s melyeknek évi jövedelme ezen 30 év alatt a községi háztartás fedezésére szolgált, arányosítás tárgyát nem képezi. Úgyszintén nem képezik arányosítás tárgyát a Székelyföldön lévő régi taksális városoknak, községeknek azon közhelyei, melyek adomány, hagyomány vagy vásár folytán jutottak azok birtokába. Az ilyen erdőkben a vágási haszonvétel, erdő és puszta legelőben a legeltetés a háztartási szükséglethez képest való díjfizetés mellett elsősorban a község lakóit illetik meg és csak azon esetben adható ki a legeltetés nem községi lakóknak bérbe, ha a községi lakosok erre nem vállalkoznak, a vágási forda csakis az esetben adható el idegeneknek, ha a községi lakosok a megállapított díjért arra nem vállalkoznak.

2) Az arányosítás alá jövő erdő, legelő területéből szakértők meghallgatása után szükséges terület a hazajáró csorda számára közös legelőnek kiszakítható. Ezen közös legelő elidegeníthetetlen közbirtokossági vagyont képez.

3) Az arányosítandó terület megosztásánál az aránykulcsot az egyesek által tulajdonul bírt birtokarány képezi, azonban a birtokmennyiségbe az egyesek által bírt erdőségek és legelők, úgy a terméketlen helyek nem számíthatók be. Belső telek nélkül nincs részesedés.

4) Az arányosítás rendjén erdőknél 100 holdnál kisebb mennyiség senkinek nem adható ki, a 100 holdon alóli birtokosok tekintet nélkül arra, hogy volt földesúri, szabadszékely vagy úrbéri jogon kapják illetményeiket, állandó birtokközösségben maradnak. A birtokközösségben maradottakra a további arányosítás ki van zárva. Az önállóan kiszakított erdőilletmények 100 holdnál kisebb egyéni birtokokra nem oszthatóak fel.

5) Az arányosítási eljárás a kir. törvényszék hatáskörébe tartozzék. A felmérést, kihasítást a birtokosság többsége által választott mérnök végezze.

6) Ha a becslés ellen felszólamlások történnek, vagy a bíró a becslést nem tartja helyesnek, egy újabb becslőbizottság által a becslés és osztályozás felülvizsgáltassék.

7) Az elhelyezkedésnél elsősorban azok helyezendők el, kik birtokközösségben maradnak és csakis ezek elhelyezése után az önálló kihasításra jogosultak.

8) Az erdőjutalékok megvásárlása az arányosítás folyama alatt érvénytelen és az ily megvásárolt jutalék a vásárlónak nem adható ki, hanem csak az eredeti jogosultnak. Az arányosítás folyama alatt vásárolt birtokok utáni erdőilletmény csak az esetben esik a vásárlónak, ha a birtok a kulcs megállapítása előtt fél évvel telekkönyvileg már a nevére be volt kebelezve és annak tényleges birtokában volt. Ha azonban az arányosítás befejezése után 5 éven belül kitűnik, hogy a szerződés színleges volt, az esetben az ilyen úton külön kiszakított terület a birtokközösségben maradottak jutalékához csatolandó.

9) Az arányosítás befejezése után a birtokközösségben maradottak illetményeiknek csakis felét adhatják el, de ezt is elsősorban magának a birtokközösségben maradottak közbirtokosának, másodsorban pedig a birtokközösségben lévő közbirtokosoknak és csakis ha ezek nem vásárolnának, az esetben adható el a részesedés idegeneknek. Azok, akik községben minden vagyonukat eladják és a községből eltávoznak, jogosítva vannak a második félrészt is eladni, de csak a közbirtokosságnak vagy a birtokostársnak.

10) Azok, akik a községben vagyonnal nem bírnak, de eddig is a vágási és legelési haszonélvezetben voltak, úgy a legelő, mint erdőből a legkisebb birtokossal egyenlő részt kapnak."[25]

A további hozzászólások megoszlottak a Molnár Józsiás-féle felfogás és Dr. Bánffy Zsigmond álláspontja között. Az előbbit Bartalis Imre és Incze István támogatták hozzászólásaikkal, az utóbbi által felvetett kérdéskör mentén Perjéssy Mihály dr., Forszter Géza, dr. Dévay Ignác és Bodor Tivadar fejtették ki véleményüket. Dévay Ignác, az Igazságügyi Miniszter képviselője jelezte, hogy a miniszter „a sérelmeket elismeri, de visszahatólag ezeket törvényhozási úton nem tartja orvosolhatóknak, mert szerzett jogokról van szó, ezt úgy tudja a szóló, az utóbbiakra értette és nem más jogügyletekre."[26]

Dr. Perjéssy Mihály hozzászólásában azt kérte, hogy „az arányosítás költségeit az állam előlegezze." Beszédében kitért az ún. „manipulációra" is. Mint mondotta, sokan használták ki a törvény sajátos értelmezését, összevásároltak 100–200 hold nagyságú területet, melynek kihasítását az eljárási utasítás alapján kérték. Ennek szellemében Csík megyében 15 községben került sor másodarányosításra. Ezért az eljárási utasítások módosítását javasolta. Perjéssy Mihály az arányosítási eljárás gyorsítására és egyszerűsítésére több javaslatot

fogalmazott meg. Beszédében a Kongresszustól egy felirat megszövegezését kérte az Igazságügyi Miniszter úrhoz címezve, a következő szöveggel:

„1) Az arányosítási ügyek befejezéséig minden egyes törvényszék a szükségeshez képest ideiglenes törvényszéki bírói állásokat rendszeresítsen az arányosítási ügyek gyorsabb elintézése céljából.

2) Az arányosítási ügyek költségeit az állam előlegezze és pedig akképp, hogy a jóváhagyott költségvetésbe felvett teljes összeget a bíróság megkérésére az adóhivatalnál folyósítsa, az így folyósított összeget azután közadók módjára a birtokosoktól 8–10 évre felosztva szedje be.

3) Az előadói javaslat 2-ik pontjához toldalékképp:

a. különösen módosíttassák az 1880. évi XLV. t-cz. 25.§. és az elj. ut.(1893. évi 356. sz. igazságügyi miniszter) 105.§-ának b. pontja akképp, hogy a külön kihatás csupán az arányosítás megkezdése idején és eredeti jogon bírt illetményekre engedélyeztethető és a kihasítás csak az érdemleges tárgyalás befejezéséig kérhető.

b. Az 1871. évi LV. t-cz. 3. és 4.§. novelláris úton akként módosíttassák, hogy azokat a birtokosokat, kik a közösen és osztatlanul használt fekvőségek hasznaiból nem részesedtek, ezen arányosítandó területből rész nem illeti.

c. Továbbá akképp is, hogy ahol a törvény 4.§-ában foglalt aránykulcs alapja, ott az arány megállapításának alapjául az egyesek által bírt külső és belső birtoknak ne a területe, hanem az ezen birtokok után fizetendő adó szolgáljon.

d. Módosíttassák az eljárási utasítás az irányban is, hogy az eljárás egyszerűbb és gyorsabb legyen, különösen, a kataszteri igazgatósággal való érintkezés egyszerűsíttessék."[27]

A különböző előadások, hozzászólások és beszédek révén megfogalmazott javaslatokat az arányosítási szakbizottság elemezte, melyek egy részét határozatok formájában fogadta el. Ezeket a Kongresszus felterjesztette az igazságügyi miniszterhez. Az arányosítási szakosztály által megfogalmazott szempontok a következők voltak:

„1. Az arányosítási ügyek befejezéséig minden egyes törvényszék szükség szerint ideiglenes törvényszéki bírói állásokat rendszeresítsen az arányosítási ügyek gyorsabb elintézése céljából.

2. Az arányosítási ügyek költségeit az állam előlegezze és akképp, hogy a jóváhagyott költségvetésbe felvett teljes összeget a bíróság megkeresésére az adóhivatal folyósítsa, az így folyósított összeget azután közadók módjára a birtokosoktól 8–10 évre felosztva szedje be.

3. Az arányosítási törvény módosítását a következő szempontok figyelembevételével kívánja megvalósítani:

a. Az 1880. évi XLV. t-cz. 25.§. és az eljárási utasítás (1893. évi 356. sz. I. M.) 105.§.-nak b. pontja akképp módosíttassák, hogy a külön kihasítás csupán az arányosítás megkezdése idején és eredeti jogon bírt illetményekre engedélyezhető és csak az eredményleges tárgyalás befejezéséig kérhető.

b. Az 1871. évi LV. t.-cz. 3.és 4.§§ novelláris úton akként módosíttassanak, hogy azokat a birtokosokat, kik közösen és osztatlanul használt fekvőségek hasznaiból nem részesedtek, ezen arányosítandó területből rész nem illeti.

c. Ahol a törvény 4.§-ában foglalt aránykulcs a felosztás alapja, ott az arány megállapításának alapjául az egyesek által bírt külső és belső birtokoknak ne a területe, hanem az ezen birtokok utáni fizetendő adó szolgáljon.

d. Az arányosítandó terület megosztásánál az aránykulcsot az egyesek által tulajdonul bírt birtokarány képezi, azonban a birtok mennyiségébe az egyesek által bírt erdőségek és legelők, valamint a terméketlen helyek nem számíthatók be.

e. Az arányosítás alá jövő erdő, legelőterületekből szakértők meghallgatása után a hazajáró csorda számára szükséges terület közös legelőnek kiszakítandó. Ezen közös legelő elidegeníthetetlen közbirtokossági vagyont képez.

f. Ha a becslés ellen felszólamlások történtek, vagy a bíró a becslést nem tartja helyesnek, egy újabb becslő-bizottság által a becslés és osztályozás felülvizsgáltassék.

g. Az elhelyezkedésnél elsősorban azok helyezendőek el, kik a birtokközösségben maradnak és csakis ezek elhelyezése után következnek az önálló kihasításra jogosultak.

h. Az erdőjutalékok megvásárlása az arányosítás folyama alatt érvénytelen és az ily megvásárolt jutalék a vásárlónak nem adható ki, hanem az eredeti jogosultnak. Az arányosítás folyama alatt vásárolt birtokok utáni erdőilletmény csak az esetben esik a vásárlónak, ha a birtok, a kulcs megállapítása előtt fél évvel telekkönyvileg már a nevére be volt kebelezve és annak tényleges birtokában volt. Ha azonban az arányosítás befejezése után 5 éven belül kitűnik, hogy a szerződés színleges volt, az esetben az ilyen úton külön kiszakított terület a birtokközösségben maradottak jutalékához csatolandó.

i. Módosíttassák az eljárás utasítás abban az irányban, hogy az eljárás egyszerűbb és gyorsabb legyen, különösen, hogy a kataszteri igazgatósággal való érintkezés egyszerűsíttessék.

j. Az arányosítási eljárás a királyi törvényszékek hatáskörébe tartozzék. A felmérést, a kihasítást a birtokosság többsége által választott mérnök végezze.

k. A kormány haladéktalanul intézkedjék az állandó kataszternek a Székelyföldön való elkészítése iránt, s a kataszter Székelyföld egy pontján azonnal kezdessék meg.”

Nem nehéz felismernünk, hogy a szakbizottság meghatározó egyéniségei nem hagyták magukat befolyásolni a közföldek megszántásában csak hátrányt érzékelő személyiségek által, és a múlt hibáiból okulva, a törvény sajátos értelmezése által lehetővé vált visszaélések korlátozására törekedtek. A javaslatok megfogalmazásánál főleg a székely kis- és középgazdák érdekeinek fenntartására törekedtek. Javaslataikat már az 1902-es esztendei bírósági döntéseknél is figyelembe vették. A Csíktusnádon megfogalmazott programtervezet pontjait azonban főleg a későbbi birtokrendezési törvény esetében érvényesítették."[28]

A birtokviszonyokban bekövetkező változások, az árutermelő parasztgazdaságok megjelenése, illetve megerősödése, valamint versenyképességének biztosítása Székelyföldön is megkövetelte a tagosítást, ezt a kortársak is felismerték. Így például Kozma Ferenc *A Székelyföld* című könyvében 1879-ben a következőképpen mutatta be a tagosítatlan kisgazdaságok helyzetét: „Hogy valjon székelyföldi közgazdasági nyomorúságaink nem a földbirtok túlságos eldaraboltságából, nem a kisbirtokok nagy számából származnak-e? E kérdésre nemmel nem felelhetünk, mert hogy az öt holdig terjedő földbirtokon – amekkora Székelyföldön is sok van – miképp lehessen a megélhetés eszközeit kellő mértékben nyújtó gazdaságot folytatni, arra családot, háztartást alapítani, oly országrészben, ahol ugarrendszer uralkodik, hol egy hold szántó 8–16 darabra oszlik fel a határ széltében és hosszában, hol az ipari és a kereskedelmi növények termelése ismeretlen, szóval: hol a szűk birtokon is a legegyoldalibb és legkülterjesebb gazdaságot folytatni kénytelen a tulajdonos, azt mondani alig lehetséges."[29]

Ilyen körülmények között a kor közgazdászaiban, politikusaiban az a nézet alakult ki, hogy a kis- és törpebirtokos parasztság helyzete reménytelen, s ezért a fő hangsúlyt a kisközép- és középgazdaságok megszilárdítására kell helyezni. Ezt az álláspontot Vitos Mózes a következőképpen fogalmazta meg: „Nem ezen jövő-menő osztály megmentéséről, hanem azon földmives középosztály megmentéséről kell gondoskodni, mely nagy gonddal és szorgalommal mivelt földjének terményeiből csak nagy nehezen és sok nélkülözés közt tengődik."[30] A *Csíkmegyei Füzetek* szerkesztője a kis- és középgazdák termelési nehézségeit és jövedelmezőtlenségét a rendezetlen birtokviszonyokban látta: „A birtokok nagyon el vannak aprózva. Egy 5–10 holdas kisgazdának birtoka rendesen 40–80 parcellában 1–2 óra távolságra esik egymástól és így az 50–100 holdasé, ami sokszorosan megnehezíti a kezelést és a kezelési költségeket. Ehhez hozzájárul az, hogy minden egyes parcella föld külön természetű s más és más művelési módot és időt kíván. A birtok teljes és szabad kihasználása ezer akadályba és bajba ütközik. Ugar idején a búzaföldeket majd elutalják, majd a sertések túrják fel vetés idején, majd a szomszéd szántó

gyuratja le, majd az ugarszélben a libák, juhok stb. károsítják meg, s ez a rendezetlen viszonyok folytán így ezerféleképpen veszélyeztethetik."[31]

A kortársak – Kozma Ferenc, Vitos Mózes és T. Nagy Imre – szerint ennek a társadalmi csoportnak a megmentése, élet- és versenyképessé tétele csakis a birtokviszonyok tagosításának által oldható meg. Mit értettek tagosításon? A tagosítás közigazgatási és bírói részből álló eljárás volt, amelynek eredményeként a falulakók elszórtan fekvő kis földjeik helyett értékben ugyanakkora birtokterületet kaptak egy vagy néhány tagban. Főleg az árutermelő parasztgazdaságok számára a következők miatt volt ez létkérdés:

1) a földbirtok sokszoros elaprózódása és elszórtsága miatt;

2) a sok keskeny földsávon lehetetlen volt célszerűen gazdálkodni;

3) a távoli kis földek megközelítése nem állt arányban az elérhető gazdasági haszonnal;

4) nem volt lehetőség a minőségi termelésre;

5) a girbegörbe és bizonytalan helyzetű mezsgyék meghatározásából keletkező elszántások sok vitára és pereskedésre adtak lehetőséget;

6) a dűlőutak hiányában nehezen lehetett megközelíteni a szántóföldeket;

7) nem lehetett célszerűen kihasználni az erdőket és legelőket.[32]

Székelyföldön az első tagosítások a XIX. század 60-as éveiben kezdődtek, és először Székelyföldváron, valamint Szentmihályfalván fejeződtek be 1864-ben. Ettől kezdve1879-ig alig néhány község kapcsolódott be a birtokrendezési munkálatokba: Torda-Aranyos megyében három, Háromszéken hat, Maros-Torda megyében hat, Udvarhely megyében négy, míg Csík megyében tizenkettő.[33]

Mivel a tagosítás a kis és törpebirtokosok egy részének tönkremenetelét idézte elő, ezeknek az ellenállása a legtöbb faluban megakadályozta a birtokviszonyok rendezését. Így például T. Nagy Imre, mint a tagosítás híve, kénytelen volt bevallani, hogy „a régi birtokrendezési törvény közel 40 esztendeig állott fenn, míg annak alapján egy tagosítás sem kéretett." Másrészt azonban ugyanennek a szerzőnek a beismerése szerint a kis- és törpebirtokosok szembeszálltak a tagosítás végrehajtóival: „A Csíkban ez idő szerint folyamatban és bevégzés stádiumában lévő néhány tagosítás befejezésével még csak példát sem lehet statuálni, mert azokat már mind megtámadta a rendszeresen ellenálló tömeg, a bevégzett egy-két tagosítás pedig a bírálaton aluli eredmények miatt csak elrettentő példákat mutat."[34]

A tagosítással való szembeszállás másik okát a felelőtlen, megbízhatatlan végrehajtásban kell keresnünk, amiről Beier Sándor közgazdász a következőképpen vélekedett: „A másik fontos kérdés, a tagosítás végrehajtása is rengeteg panasznak lett a forrása. A Székelyföldön ugyanis egyesek érdekeinek megsértése nélkül, csak a legnagyobb lelkiismeretességgel és odaadással lehet

tagosítást végezni, mert a hegyes vidéken a szántók és a rétek kis határokon belül is egymástól lényegesen elütöttek, az itteni tagosítási munkálatokat a mérnökök nem maguk végezték, hanem segédeiknek alvállalatba adták ki. A felelőtlen és megbízhatatlan munka végül is anyagi leromláshoz és a telekkönyvi adatok kuszáltságához vezetett."[35]

Akadályozta a birtokviszonyok rendezését az is, hogy a tagosítás tetemes költségeit magának a tagosított helység lakosságának kellett fedeznie. Ezért követelték a gyergyóiak 1902 áprilisában a csíktusnádi kongresszushoz küldött memorandumukban: „A birtokrendezést, a telekkönyvek javítását országos költségen minél előbb keresztül kell vinni, hogy végre-valahára szűnjék meg azon abnormális állapot, amely által a szegényember mások rosszlelkű adósságcsinálása miatt rendre veszítse el birtokát csalfa megterhelések következtében."[36]

A csíktusnádi Székely Kongresszuson külön szakosztály foglakozott a tagosítás gyors és olcsó keresztülvitelével. A tagosítással kapcsolatos kérdéskör előadója Incze István volt, aki előadásában kifejtette, hogy a tagosítási munkálatok lelassulása az 1893-ban kiadott 356-os számú rendelethez kötődik, melynek révén az igazságügyi miniszter a munkálatok műszaki részét összhangba akarta hozni a kataszterrel, hogy ezzel a tagosítás pontosságát biztosíthassa. „A munkálatok felgyorsítása érdekében – mondotta Incze István – a kataszteri hivatal hozzáállását kellene megváltoztatni." A századforduló korában ugyanis a hitelesítésnél és a kiosztásnál az egész munkálatot eleitől végéig újradolgozták, ami rengeteg időt vett fel. Ezért véleménye szerint elégséges az alapos felülvizsgálás is. Incze István szerint a tagosítás másik hátráltatója a pénzhiány. Ennek megszüntetésére az állami előlegezést javasolta. A harmadik hátráltató tényezőnek a perrend formáit nevezte. Ezen hátrány felszámolásáért azt kérte, hogy a tagosítási eljárást ne a bíróság végezze, nyilvánítsák ezt a tevékenységet közigazgatási feladatkörnek. Felvezetésében javasolta a kultúrmérnökség létrehozását, a talaj vízmentesítése, alagcsövezése, talajöntözés, s általában a vízrendezés körüli munkálatok elvégzése érdekében. Ez a kultúrmérnöki hivatal döntötte volna el, hogy műszakilag indokolt-e vagy nem a tagosítás. Szerinte ezt a birtokrendezési folyamatot meg kellett volna előznie az osztályozásnak, a becslésnek és a birtoktisztázásnak. „Mindez megköveteli – mondotta – a telekkönyveknek a reális birtoklással összhangban történő rendezését." Beszédének végén a kongresszustól a következő alapelvek érvényesítését kérte:

„1) A tagosítás megengedéséhez a terület birtokosai egynegyedének hozzájárulása kívántassék. E terület megállapításánál az arányosítandó területek kihagyandók.

2) A tagosítás elrendelését egy véleményező bizottság nézetnyilvánítása előzze meg.

3) A határjárást kataszteri mérnökök végezzék.

4) A tagosító mérnökök színvonala emelendő. E célból a műegyetemen a földmérői oklevél visszaállítandó.

5) A mérnökválasztás tisztasága biztosítandó.

6) A telekkönyvi másolatok gyorsan, hiánytalanul és hiba nélkül adassanak ki, s a mérnök azokat utóbb kiegészíthesse.

7) Az osztályozás és becslés igazságos, részrehajlatlan keresztülvitele megfelelő számú idegen becsüsökkel biztosítassék.

8) Birtoktisztázásra kiváló súly fektetendő, közös birtokívek megszüntetendők, azonos jogczimek egyesítendők, a birtokosok kellőképpen csoportosítandók.

9) Az erdélyi részekben most meglévő hitelesítési eljárás lehetőleg egyszerűsítendő.

10) Az elhelyezkedés előtt a szükséghez képest kombinatorium készítendő. Az elhelyezkedésnél a kisgazdákra kiváló gond fordítandó. Meg kell nekik engedni, hogy az érdemleges tárgyalás folyama alatt magukat képviseltethessék.

11) A kiosztási munkálatok szobai felülvizsgálata egyszerűbbé teendő, mint a minő az most az erdélyi részekben s mindig soron kívül elintézendő. Indokolt esetekben a birtokosság egyhangú határozatára kivételképpen meg lehetne engedni a szobai vizsgálat előtti kihasítást is – kellő garanciák mellett.

12) A nyomásos rendszerről a tagosítás folyama alatt ne lehessen áttérni szabadgazdálkodásra.

13) A tagosítás befejezése után a munkálatok előbb jöjjenek telekkönyvi átalakítás alá, s csak azután a kataszterhez, mely köteleztessék arra, hogy a telekkönyvi számok alapján dolgozzék.

14) Közlegelők fennhagyása a helyi viszonyokhoz képest alkalmas helyen lehetőleg biztosítandó.

15) Közös szérűskert hagyandó ott, a hol ez gazdasági és tűzbiztonsági szempontból indokolva van.

16) A tagosítási ügyek a közigazgatás államosításáig hagyassanak meg a bíróságnál.

17) Ha valamely községben a tagosítás befejeztetett, ott ezen időponttól számított 30 évig újabb tagosítás el nem rendelhető – akkor is csak a nagyobb tagok kihagyásával.

18) Gondoskodni kell arról, hogy tagosítási ügynél az ügyvédi beavatkozás feltétlenül szükséges jogvédelem keretén belül maradjon.

19) A tagosítási összes költségek felét, mely azonban kataszteri. holdankint 5 koronánál magasabb nem lehet, a birtokosság haszonaránylag, a költségek másik felét feltétlenül az állam viselje."[37]

A következő hozzászóló Perjéssy Mihály beszédében a következő kiegészítő javaslatokat fogalmazta meg: „A tagosításhoz csupán mérnöki oklevéllel bíró és e szakban kellő gyakorlatot igazoló mérnökök alkalmaztassanak. Nemcsak helyetteseik, de segédeik is csak szakképzett és a földmérői vizsgát letett vagy műegyetemet végzett egyének lehetnek. A tagosító mérnökök időszakonkénti ellenőrzésére, munkálatuk felülvizsgálatára –azok hitelesítésére – külön kizárólag e czélra rendelt és az állami kataszteri hivatalokhoz beosztott állami szakközegek alkalmaztassanak."[38]

Ezt követően Dániel Lajos kitért arra, hogy a tagosítás vitájánál figyelembe kell venni a székelység megélhetésének lehetőségeit. Szerinte a székely kisbirtokosoknak a kerti művelésre kell áttérniük. Beszédét a következő javaslatok előterjesztésével zárta:

„1) Mondja ki a kongresszus, hogy a működő mérnök csak állami alkalmazott lehessen, mert tapasztalat szerint a magánvállalkozók vagy albérletbe adják, vagy a legtöbb esetben megbízhatatlan alkalmazottak által működnek, illetve dolgoztatnak, kik gyarló díjazás mellett több alkalommal még a birtokosokat is zsarolták. Ezenkívül a birtokosok között már a választásnál is egyenetlenkedés, korteskedés, gyanúsítás stb. stb. fordul elő, melyekből akárhányszor élethosszig tartó ellenségeskedés támad.

2) Becslőkül is csak szakértő és oklevéllel bíró egyének legyenek választhatók. Kivételt képeznének azok a régibb időből ismert és nagy gyakorlatot szerzett, megbízható egyének, kiket a törvényszékek ismernek és nekik ilyen munka végzésére igazolványokat állítanak ki.

3) A kultúrmérnök már a térképek felvétele után, tehát okvetlen az érdemleges tárgyalás előtt készítse el a szükséges vízvezetési, lecsapolási stb. tervezeteket és ezen tervezetek úgy az egyes tagok, mint a tagutak kijelölésénél figyelembe vétessenek.

4) A gazdasági szakértő véleménye már az elhelyezkedés tervezetére is kikérendő és tekintetbe veendő.

5) A tagosítási költségeknél az állam 50 százalékos hozzájárulásán felül bocsásson ki állami jótállás mellett birtokrendezési kötvényeket, melyeknek fedezeti alapjául rójvjon minden olyan község birtokosai földadójára bizonyos százalékú községi pótadót, melyekben a birtokrendezés még végrehajtva nincsen, mindaddig míg a kibocsátott kötvények évenkénti kisorsolás utján be nem váltatnak, mely pótadó azonban a földadó 4-százalékánál magasabb ne legyen.

6) A mezőrendőrségi 1894. évi XII. t-cz. 4. fejezetében a határjelek felállítása iránti intézkedés végrehajtása tartassék függőben a birtokrendezések befejezéséig, mert tekintettel a székelyföldi apró és szétdarabolt birtokrész terü-

letekre, az állandó határkövekkel való megjelölés többe kerülne akárhány helyt, mint maga a tagosítás."[39]

Dr. Bánffy Zsigmond a felmérésnek, a becslésnek, illetve a tagosítási költségeknek az állami költségvetésből való fedezését tartotta fontosnak. Főbb kongresszusi javaslatai a következők voltak:

„1) A tagosításnál a kultúrmérnöki hivatal köteles a tagosítás megkezdésétől fogva a tagosítási munkálatokban részt venni, a tagosítandó határon levő folyókon eszközlendő szabályozásokra, átmetszésekre, a patakok szabályozására és belvizek lecsapolására vonatkozólag a terveket elkészíteni, úgy azok hozzávetőleges költségvetését, és pedig oly időre, hogy ezek a becslés alkalmával készen lévén, a becslésnél felhasználhatók legyenek (kötelesek a kultúrmérnöki hivatal az egyes vízszabályozásokra vonatkozólag az érdekeltséget az elhelyezkedési tárgyaláson megállapítani).

2) Köteles a kultúrmérnöki hivatal a tagosítás befejése után az érdekelt birtokosok kívánságához képest az öntözésről és a belvizek levezetéséről ingyen tervet készíteni.

3) A község anyagi erejét felülhaladó folyószabályozások költségeit viselje az állam, a patakok, árvizek és belvizek levezetésére szolgáló költségeket előlegezze az állam kamat nélkül, hogy azt a birtokosság 10 év alatt fizesse vissza.

4) Az esetben, ha a becslés ellen felszólamlás történnék vagy az eljáró bíró a becslést hiányosnak találja, s a becslés felülvizsgálatát kell elrendelni, az eljáró bíró a megyei gazdasági egylet által kiküldött 3 tagú becslő-bizottságot alkalmazza.

5) A tagosítási összes költséget előlegezze az állam és annak felét 10 év alatt fizesse vissza a birtokosság."[40]

Az elnyúló vita befejezése után Becze Antal a benyújtott indítványokat értékelte, majd a szakosztály határozata alapján a következő javaslatokat terjesztette elő a kongresszus záróülésén:

„1) A tagosítás megengedhetőségéhez a terület birtokosai egy negyedének a hozzájárulása kívántassék. A terület megállapításánál az arányosítandó területek kihagyandók.

2) A tagosítás elrendelését egy véleményező bizottság nézetnyilvánítása előzze meg. Azonban, ha a birtokosság birtok-aránylagos többsége akarja, ez esetben ama szakértővélemény mellőzhető.

3) A határjárást kataszteri mérnökök végezzék.

4) A tagosítási mérnökök színvonala emelendő. E célból az egyetemen a földmérői oklevél visszaállítandó. A tagosításhoz csupán mérnöki oklevéllel bíró és e szakban kellő gyakorlatot igazoló mérnökök alkalmaztassanak. Nemcsak helyetteseik, de segédeik is lehetőleg szakképzett és földmérői vizsgát letett, vagy műegyetemet végzett egyének legyenek. A szorosabb értelemben

vett műszaki munkálatokat a működő mérnök személyesen vagy képesített s a bírósághoz bejelentett, fegyelmileg is felelős segédei által végeztetheti.

5) A mérnökválasztás tisztasága biztosítandó.

6) A telekkönyvi másolatok gyorsan, hiánytalanul és hiba nélkül adassanak ki, s a mérnök azokat utóbb kiegészíthesse.

7) Az osztályozás és becslés egy öttagú becslő-bizottságra bizassék, a melynek elnöke egy állami szakközeg legyen, két tagját a tagosítást foganatosító hatóság – jelenleg a bíróság – rendelje ki idegen szakférfiakból, két tagját pedig a közbirtokosság válassza a helybéliekből.

Az eljáró bíró folytonos jelenlétének kötelezettsége mellőztessék és azon idő alatt a birtoktisztázások foganatosítására utasíttassék.

8) A birtoktisztázásra kiváló súly fektetendő, a közös birtokívek megszüntetendők, azonos birtokívek egyesítendők, a birtokosok elhelyezés szempontjából kellőképpen csoportosítandók.

9) A tagosítási eljárástól elkülönítve az arányosításra külön «eljárási utasítás» készítessék.

10) A működő mérnök és bíró kötelességévé teendő, hogy a tagosítás hasznos voltáról a birtokosokat kioktassák.

11) A tagosító mérnökök időszakonkénti ellenőrzésére, munkálataik felülvizsgálására, azok hitelesítésére külön – e célra rendelt – és az állami kataszteri hivatalokhoz beosztott állami szakközegek alkalmazandók. Az erdélyi részeken most meglevő hitelesítési eljárás egyszerűsítendő, s az ország többi részeire is kiterjesztendő.

12) Az elhelyezkedés előtt a szükséghez képest a konbinaturium A-lapja elkészítendő. Az elhelyezkedésnél a kisgazdákra kiváló gond fordítandó. A kisbirtokosoknak az érdemleges tárgyalás folyama alatti képviseletéről gondoskodni kell. Az elhelyezkedési tervezet a kisbirtokosok szempontjából ítélethozatal előtt – kivéve az egyezség esetét – szakértőileg felülvizsgálandó.

13) A tagosításnál a kultúrmérnöki hivatal köteles a tagosítás megkezdésétől fogva a tagosítási munkálatokban részt venni, a tagosítandó határon lévő folyókon eszközlendő szabályozásokra, átmetszésekre, a patakok szabályozására, belvizek lecsapolására vonatkozólag a terveket a hozzávetőleges költségvetéssel együtt elkészíteni és pedig lehetőleg oly időben, hogy azok már a becslés előtt készen legyenek.

Köteles a kultúrmérnöki hivatal a tagosítás befejezése után az érdekelt birtokosok kívánságára az öntözésre, a belvizek levezetésére szükséges tervet ingyen elkészíteni. A község anyagi erejét felülhaladó folyószabályzások (Feketeügy, Küküllő) költségét viselje az állam, a patakok, csatornák és belvizek

levezetésére szolgáló költségeket előlegezze az állam kamat nélkül olyformán, hogy a birtokosság azt 10 év alatt fizesse vissza.

14) A kiosztási munkálatok szobai felülvizsgálata egyszerűbbé teendő, mint aminő most az erdélyi részeken, s mindig soron kívül elintézendő. Indokolt esetekben a birtokosság egyhangú határozatára kivételképpen meg lehetne engedni a szobai vizsgálat előtti kihasítást is – kellő garanciák mellett.

15) A nyomásos rendszerről a tagosítás folyama alatt ne lehessen áttérni szabadgazdálkodásra.

16) A tagosítás befejezése után a munkálatok előbb jöjjenek telekkönyvi átalakítás alá s csak azután a kataszterhez, mely köteleztessék arra, hogy a telekkönyvi számok alapján dolgozzék.

17) Közlegelők fennhagyása, a helyi viszonyokhoz képest, alkalmas helyen lehetőleg biztosítandó.

18) Közös szérűskert hagyandó ott, a hol ez gazdasági szempontból indokolva van.

19) A tagosítási ügyek a közigazgatás államosításáig hagyassanak meg a bíróságnál.

20) Ha valamely községben a tagosítás befejeztetett, ott ezen időponttól számított 30 évig újabb tagosítás el nem rendelhető – akkor is csak a nagyobb tagok kihagyásával.

21) Gondoskodni kell arról, hogy tagosítási ügyeknél az ügyvédi beavatkozás feltétlenül szükséges jogvédelem keretén belül maradjon.

22) A tagosítási összes költséget az állam előlegezze, s azoknak felét – amely azonban kat. holdanként 5 koronánál több nem lehet – a birtokosság haszon-aránylag, a költségek másik felét feltétlenül az állam viselje."[41]

A Székely Kongresszus tagosítási szakosztályának küldöttei – mint láthattuk – szakmai hozzáértéssel és a székelység jövője iránt érzett felelősségtudattal közelítették meg a Keleti-Kárpátok lakói számára oly fontos birtokrendezési feladatot. A Csíktusnádon elfogadott javaslatok, észrevételek felhasználása nélkül valószínű, hogy nem lehetett volna végrehajtani tagosításokat a XX. század első évtizedében Székelyföldön.

Mind az arányosítási, mind pedig a tagosítási szakosztály javaslatait felterjesztették a korabeli kormányhoz, melynek keretében különösen két minisztérium foglalkozott az arányosítás és a tagosítás kérdéskörével. A földművelésügyi és az igazságügyi minisztériumok együttműködése révén 1908-ban megszületett az új birtokrendezési törvény, melynek kidolgozásában főleg dr. Sebess Dénes vállalt meghatározó szerepet. Az új birtokrendezési törvénytervezetet visszaható erejűnek képzelték el, és az arányrészek által kialakított erdőknek a közbirtokossági vagyonba való visszajuttatását szorgalmazta.

Az erdős területek adásvétele szempontjából az 1913-as évi törvény lehetővé tette, hogy a vagyonközösségi erdőt, a birtokosok közgyűlésén a birtokosokat megillető szavazatok kétharmados többségével és a földművelésügyi minisztérium jóváhagyásával eladhassák. A kongresszust követő birtokrendezési munkálatok végrehajtásánál megpróbálták érvényre juttatni a Csíktusádon megfogalmazott határozatokat.

A törvénytelenségek sorozata, a törvény kijátszásának lehetőségei a továbbiakban is számos visszaélésre adtak lehetőséget. Ennek ellenére a Székely Kongresszus felgyorsította az arányosítási és a tagosítási munkálatokat, melyek alapjaiban változtatták meg Székelyföld birtokviszonyait. Az arányosítási munkálatok felgyorsulása a „modern székely közbirtokosságok" intézményesülésének véglegesítéséhez járult hozzá, s így lehetővé vált a kis- és középbirtokosok tulajdonjogának érvényesítése a közgyűlések keretén belül.

Az egy tagban kiszakított nagy kiterjedésű földbirtokokon az árugazdálkodást folytató gazdáknak alkalmuk nyílt az új módszerek bevezetésére és a mezőgazdaság gépesítésére. A tagosítás révén megszűnt a több évszázados múltra visszatekintő kettős fordulórendszer, és a legtöbb helyen megteremtették a feltételeket a váltógazdálkodásra való áttérésre. A tagosítás tehát hozzájárult az új határhasználati rendszer kialakulásához és a belterjes gazdálkodás létrejöttéhez.

A XIX. század végi és a XX. század eleji tagosítások alkalmával a határt tulajdonképpen három részre osztották fel. A belső területet, amely a legtermékenyebb volt, össztagnak nevezték, a külsőt, amelyen csak a zab termett meg, zabtagnak, a hegyi kaszálókat és a legelőket pedig hegyi tagnak. A hegyi tagot az ősi szokásnak megfelelően két részre osztották.

A XX. század eleji birtokrendezések több évtizedre életképessé tették a székelyföldi gazdaságok nagy részét. Sőt, még az 1921-es évi földreform, illetve az 1929–33 közötti gazdasági válság, bár megviselte a székelyföldi földműves családokat, mégsem súlyosan annyira őket, mint más vidékek lakóit. A második világháború után végrehajtott kommunista jellegű „agrárreform" felmérhetetlen károkat okozott a piacorientált gazdaságok számára. Az 1945-ös földreformmal kapcsolatos rombolás, az állatállomány, a modern istállók, a gazdasági épületek, a gépi állomány tönkretétele főleg az árutermelésre szakosodott gazdaságokat érintette. Hasonlóképpen a székely közösségek számára romboló tényezőként hatott 1990 után a volt termelőszövetkezeti vagyonok szétosztási módja is, melyekből éppen azok a kis- és középgazdák maradtak ki, akik a székely falu megtartó erejét kellene képezzék.

Az 1991/18-as törvény alkalmazásával a székely településeken is a volt nomenklatúra tagjainak, a rendőröknek a birtokba helyezésével számos gazdát

fosztottak meg annak lehetőségétől, hogy ősi földjét azon a területen kaphassa vissza, ahol valamikor nagyapáik, apáik gazdálkodtak.

A 2000/1-es törvény vitája során mindent elkövettünk, elkövettem azért, hogy a kisajátított tulajdonosok az ősi földjükön kapják vissza területeiket. Sajnos a 2001/102-es számú sürgősségi kormányrendelet, ennek parlamenti vitája után pedig a 2002/400-as törvény ismét lehetővé tette, hogy a visszaadható területeket ne az ősök által használt területeken adják vissza. Ennek ellenére Székelyföldön az esetek 70–80%-ában a szántót, legelőt és az erdőt az ősök által használt részeken juttatták vissza jogos tulajdonosaiknak. Ilyen körülmények között napjainkban ismét nadrágszíj nagyságú parcellák tarkítják Székelyföldet, ami lehetetlenné teszi a korszerű mezőgazdasági termelést. Ennek a hátránynak a megszüntetése céljából jött Székelyföldre Komlóssy József is, a FUEV alelnöke, aki azért, hogy a székely térség mezőgazdaságát az európai uniós követelmények szintjére emelje, a dr. Baróti Lajos által vezetett Rebiát szervezettel, Gyergyócsomafalva és Gyergyóremete vezetőivel és gazdáival együtt egy ún. „pilot" programot dolgoztak ki a tagosítás végrehajtására vonatkozóan. Mivel kezdettől fogva részt vállaltam a kiváló svájci szakembernek a tagosításra vonatkozó elképzeléseinek a végrehajtásában, úgy éreztem, hogy egy általam benyújtott törvénytervezettel tudnám elősegíteni a székelyföldi birtokrendezést, mely térségünk mezőgazdaságát életképessé tehetné az európai uniós elvárásokkal szemben. A törvénytervezet azonban csak a területek összevonásának a lehetőségét biztosítja, nincs kényszerítő jellege.

Tudom, hogy létezik ellenszenv a kommunista jellegű társulások ellen. De ezek nem kolhozszerű szövetkezések! Számos példát ismerünk arra vonatkozóan is, hogy míg az 1991 után létrejött társulások vezetői igencsak meggazdagodtak, a tagságnak a terményből való részesedése minimális maradt. Ezért azonban csakis a tagság a hibás, mivel nem kér átlátható, ellenőrizhető vagyonkezelést. Mindezek a közösségek számára hátrányos példák azonban nem azt jelentik, hogy nekünk nem kell áttérnünk az ésszerű, jövedelmet hozó, tagosított gazdálkodásra, nem kell elfogadnunk azt a keretet, mely közösségeink számára lehetővé teszi az európai uniós pénzek megpályázását és felhasználását. Ellenkezőleg: a tagosított gazdaságok, társulások élére tisztességes, megbízható, a közösség által elfogadott személyeket kell állítani, akik azonban bármikor felelősségre vonhatóak, ha nem a becsületesség útján haladnak.

A XXI. század első évtizedében tehát ismét aktuálissá váltak a csíki Székely Kongresszuson megfogalmazott feladatok, törvénykezési elvárások. Csak tőlünk függ, miként tudjuk hatékonyan szolgálni a székely közösséget az 1902-ben megfogalmazottak szellemében.

Jegyzetek

1 Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Bukarest, 1983, 188.
2 I. m. 195.
3 *A székelység bajai*. A gyergyói katolikus papság memoranduma a székely kongresszushoz. Budapest, 1902.
4 Vitos Mózes: *Csíkmegyei füzetek* 1894–1901. Csíkszereda, 511.
5 Dr. Bánffy Miklós: *Az arányosításhoz,* in: Gyergyó 1902. március 16.
6 T. Nagy Imre: *Csíkvármegye közgazdasági állapotairól,* II. k., Csíkszereda, 1911, 97.
7 Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*. Budapest.
8 Bözödi György: *Székely bánja*. Kolozsvár, 1938, 71.
9 *Székely Nemzet* 1884. április 1.
10 *Székely Nemzet* 1884. április 1.
11 *Székely Nemzet* 1888. február 9.
12 *Székely Nemzet* 1889. január. 20
13 Székely Nemzet 1900. november 14.
14 Uo.
15 Uo.
16 *Székely Nemzet* 1900. október 31.
17 Uo.
18 Uo.
19 Uo.
20 *Székely Kongresszus*. Csíkszereda, 2001. 224
21 I. m. 226.
22 I. m. 227.
23 Uo.
24 I. m. 228–229.
25 Uo.
26 I. m. 227.
27 I. m. 231.
28 I. m. 234–235.
29 Kozma Ferenc: *Székelyföld gazdasági és közművelődési állapota*. Budapest, 1879, 154.
30 Vitos Mózes: *Csíkmegyei füzetek*. Csíkszereda, 1894–1901, 310.
31 Uo.
32 Fazekas Endre: *Tagosítás és egyéb birtokrendezési ismeretek kézikönyve*. Budapest, 1941, 19–20.
33 Kozma Ferenc: i. m. 157–158.
34 T. Nagy Imre: i. m. 80–81.
35 Beier Sándor: *A gyergyói medence gazdasági fejlesztésének kérdései*. Kolozsvár, 1943. 13.
36 *A székelység bajai*. A gyergyói római kath. papság memoranduma.
37 *Székely Kongresszus*. Csíkszereda, 2001, 202–209.
38 I. m. 210–211.
39 I. m. 211.
40 I. m. 214–215.
41 Székely Kongresszus. 219–222

Kovrig Béla (1901–1962)

Kerekes Jenő

Kovrig Béla a XX. század magyar gazdasági szociológia és szociálpolitika elismerten kimagasló művelői közé tartozott. A két világháború közötti magyar szellemi élet meghatározó alakja. Eszmevilága, gondolkodása pályája során a klasszikus konzervatorizmustól a reform konzervatorizmusig, a modern magyar kereszténydemokrácia megalapozásáig terjed. A keresztény-nemzeti gondolatkörön belül az 1930-as évek közepétől az 1940-es évek első feléig a neokonzervatív hivatásrendi áramlat prominens képviselője. Ez az irányzat egyaránt élesen szembeáll a nemzetiszocialista és a kommunista ideológiával.

A Bécsi Döntés után Kolozsvárra hazatért Ferenc József Tudományegyetem közgazdaságtudományi karán, a társadalomtan és társadalompolitika tanszékvezető professzoraként, igen értékes oktató, nevelő és tudományszer-

vező tevékenységével tűnt ki. Az 1941–42-es tanévben a kar dékánjaként, 1942–43-ban pedig az egyetem rektoraként fejtett ki igen értékes tevékenységet az erdélyi egyetemi oktatás fejlesztése terén.[1] Nevéhez fűződik többek között a közgazdaságtudományi karon 1942 októberében beindított négy féléves egyetemi szociális tanfolyam, melynek igazgatói tisztségét tölti be. A belügyminisztérium, amelynek hatáskörébe tartozott a szociális igazgatás, rendeletben ismeri el a tanfolyamot, azzal a céllal, hogy a helyi közigazgatásban, a szociális osztályokon a jövőben csak egyetemi szociális tanfolyamot végzetteket alkalmazzanak. Gazdag szakirodalmi tevékenységével kiemelkedett kora gazdasági szociológusai közül, elsősorban azonban a modern szociálpolitika égető kérdéseinek elméleti tisztázásához való, külföldön is elismert értékes hozzájárulásával. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Kovrig Bélának komoly érdemei voltak a magyar szociálpolitika korszerű rendszerének kialakításában is.[2] Ismeretes ugyanis, hogy 1940 előtt több éven keresztül magas funkciókat töltött be az államapparátusban, valamint a magyar szociálpolitikai rendszer különböző intézményeinél.

Egyetemi tanulmányait a trianoni békediktátum után az – átmenetileg – Budapestre távozott kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetemen végezte. Az államtudományi és jogtudományi doktori cím elnyerése után kezdetben mint fogalmazó dolgozott a miniszterelnökségi hivatalban, majd a nemzetiségi és kisebbségi osztály beosztottja. 1927-től miniszteri titkár a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban, később aligazgató, majd címzetes igazgató az Országos Társadalombiztosító Intézetben. Közben, továbbképzés céljából, ösztöndíjasként több évet tölt külföldön. Párizsban a Sorbonne-on és az École Libre des Sciences Politiques-on Alexi és Ramier előadásait hallgatja, Berlinben pedig, a Hochschule für Politik-on Herkner és Kaskel előadásait. Elvégzi a német munkaügynek a közigazgatási tisztviselők számára a Reichsarbeitensverwaltung keretében szervezett munkaügyi, igazgatási tanfolyamot.

1935-ben a budapesti József Nádor Műegyetemen a társadalompolitika diszciplína szakelőadója.

1939-ben megbízzák a miniszterelnökség keretében működő lélektani hadviseléssel foglalkozó osztály vezetésével. Teljes mértékben bizalmi megbízatásról volt szó, hiszen „Nemzetpolitikai szolgálat” néven a miniszterelnökség keretén belül Teleki Pál által létesített főosztály (némelyek „fiók minisztérium”-nak nevezték) kifelé szociális és irodalompolitikai tevékenységet végzett, befelé viszont a legkíméletlenebb náci-, német- és nyilasellenes propagandaháború titkos földalatti műhelye volt. Olyan titkos, hogy még a kormányban ülő miniszterek sem – Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter kivételével – tudtak valódi tevékenységéről. Nem véletlenül esett Teleki Pál

választása Kovrig Bélára. Kovrig Bélát Molnár Sándor tanár, Teleki Pál miniszterelnökségi előadója, egy 1965-ös keltezésű, mintegy 73 oldalas memoárjában (Teleki *Pál titkos tevékenysége a Sándor palotában)* a következőképpen jellemzi: „Kevés hozzáfogható koponya gondolkodik akkoriban olyan határozottan magyar dolgainkról, mint ő... Roppant tehetségével, munkabírásával hűségesen, kitartóan és eredményesen szolgálja Teleki eszméit és rendíthetetlen elszántsággal minden barbársággal, erőszakkal és szélsőséggel szemben".[3] Kovrig Béla közvetlenül Teleki Pál irányítása mellett vezeti a „Szolgálat" tevékenységét. Legapróbb részletekig megtárgyalja Telekivel a láthatatlan munkával kapcsolatos terveket. A munka megszervezésével is Telekinek van döntő szerepe. 1939–1941 között mintegy 5 millió titkos körlevél szétküldésére került sor, amelyeket Kovrig Béla fogalmazott, valamennyit azonban személyesen Teleki Pál hagyott jóvá, mielőtt engedélyt adott azok konspiratív módon történő szétküldésére. A szolgálat segítségével nyomtatták ki Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című történelempolitikai könyvét. A budapesti német követ tiltakozott Bárdossy László külügyminiszternél, s követelte a könyv elkobzását. Teleki hivatta Kovrigot, közölte vele, hogy hivatalosan ugyan elkobozzák a könyvet, de a maradék példányokat át kell adni a kiadónak, hogy „őrizze meg jobb időkre". Teleki Pál halála után az új miniszterelnöknek, Bárdossy Lászlónak első intézkedése volt a Nemzetpolitikai Szolgálat felszámolása. Kovrig Béla ekkor költözött Kolozsvárra, ugyanis budapesti elfoglaltsága miatt az 1940/1941-es egyetemi évben kolozsvári egyetemi tanári teendőinek ingázással tett eleget.

Egész életén keresztül kora legégetőbb társadalmi kérdéseivel foglalkozott. A két világháború közötti időszakban elsősorban a trianoni békediktátum, majd az azt követő nagy gazdasági világválság következtében igen nehéz helyzetbe jutott magyar dolgozó tömegek gazdasági-szociális helyzete, a munkanélküliség problémája foglalkoztatta. Elmélyült elemzéssel kereste azokat a módozatokat, amelyekkel, véleménye szerint, az adott helyzetben enyhíteni, javítani lehet a dolgozó tömegek sanyarú helyzetén, emberhez méltó életet biztosítva számukra. Széles műveltsége, jelentős nyelvismerete, egészséges és higgadt gondolkodása, szakmai felkészültsége, melyet Európa számos országában, elsősorban Franciaországban és Németországban folytatott tanulmányai során sikerült bővítenie és elmélyítenie, lehetővé tették, hogy a néptömegek gazdasági, szociális helyzetének tanulmányozásában túllépje Magyarország határait. A hazai helyzet tanulmányozása mellett az európai országokban alkalmazott szociálpolitikai megoldások, az ezen a téren elért eredmények is foglalkoztatták. Külön érdemként kell megemlítenünk, hogy kertelés nélkül, bátran rámutatott a különböző országokban tapasztalt hibákra is,

az alkalmazott rendszerek hiányosságaira, tévedéseire, elfogadhatatlanságára, a keresztény életfelfogással való összeegyeztethetetlenségükre. Mint a neokonzervatív hivatásrendi áramlat prominens képviselője, élesen szemben állt mind a nemzeti-szocialista, mind a kommunista ideológiával.

Nagy érdeklődéssel tanulmányozta az első világháború után Európában megjelent totalitárius államvezetési formákat is, tudományos igényű elemzés alá vonva az oroszországi szovjet, az olaszországi fasiszta és a németországi nemzeti szocialista államvezetési rendszereket.[4]

Kovrig Béla és a szociálpolitika

Kovrig Béla elsősorban a szociálpolitika és a szociológia területén fejtett ki tudományos és gyakorlati tevékenységet. Tudományos tevékenységét egész élete során a mély vallásosság, a keresztényi életfelfogás filozófiája jellemezte. Közölt tanulmányait a néptömegek szociális felkarolása, segítése, a nagytőke kizsákmányolásával szemben való védelme hatotta át. Mint meggyőződéses hívő keresztény, a társadalmat érintő szociális kérdések tanulmányozása, a megoldásukat szolgáló módszerek keresése során következetesen a katolikus hitvilág tanai vezérelték. Számtalan tanulmányában kihangsúlyozta, hogy a szociálpolitika középpontjába az embert kell helyezni. Megfogalmazása szerint az embervédelem szociálpolitikája a népvédelem politikája. A XX. századi magyar szociálpolitikát bírálva rámutat arra, hogy a szociálpolitika a gazdasági világba ágyazva intézményeiben szenved, teljesítőképességében korlátolt, de kihangsúlyozza, hogy nem a szociálpolitika van válságban, a szociálpolitika válságba – véleménye szerint – csak elvi síkon juthat, mégpedig akkor, ha valamely érvényes társadalomelmélet feleslegessé teszi mint elvet és szociális funkciót. A szociálpolitika nem nyolcórás munkanapot, nem cselédbiztosítást, nem gyermekvédelmet, nem lakásügyet jelent, hanem a közösség összetartásának szolgálatán keresztül – saját megfogalmazása szerint – „az ember elvének érvényesítését”[5]. *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében* c. tanulmányában (Bp. 1932, Atheneum Rt.) Kovrig rámutat arra, hogy a szociális intézmények csődöt szenvedhetnek, szerzett munkájuktól tömegeket megfoszthatnak, de egy rendszer sem ejtheti el a szociálpolitikát, mert ez az ember feladását jelentené. Meggyőző érvekkel cáfolja egyesek érvelését, miszerint a szociálpolitikára fordított költségvetési kiadások megnehezítik a jövő nemzedék megélhetése szempontjából annyira fontos tőkeképződést. Úgy véli, hogy a szociálpolitika gátlás helyett inkább elősegíti a takarékossági tőkeképződést. A hatósági bérpolitika, a munkaközvetítés, munkaalkalmak szaporítása mind a legtakaréko-

sabb kispolgári és munkás népcsoportok fizetőképességének fokozását és egyenletessé tételét mozdítják elő, mivel a magasabb és rendszeresen élvezett fizetés és bér a tömegek takarékosságának legbiztosabb alapja.[6]

Az individualizmussal szemben a szolidarizmus mellett tör lándzsát. Véleménye szerint „a XIX. század individualizmusának szellemében fölnövekedett kodifikátorok a szolidarizmus szellemvilágában élő szociálpolitikus társadalombiztosítási gondolatába belecsempészték, benne elhatalmasították az individualista gondolatot. A szolidarizmus jegyében a társadalombiztosítás megelőző és gyógyító célja egyaránt a kollektivitás, a társadalom, a nép érdekeinek munkálása. Amikor táppénzt adok, azt nem azért teszem, mert embertársam a múltban egyénileg erre a célra a törvény alapján bizonyos mennyiségű járulékot fizetett, hanem azért, hogy őt életben tartsam, hogy megadjam számára a létfenntartás lehetőségét, az életerő visszaszerzését, a nemzeti munkaközösségbe való visszatérését, a létfenntartás lehetőségeinek megadása mellett, az egészség gyors visszaszerzését célzó orvosi és gyógyszerellátásban részesítem."[7] Nem egy helyen azonban síkra száll a szolidarizmus és az individualizmus kombinatív érvényesítése mellett, példaként hivatkozik a német szociális biztosításra. Véleménye szerint tehát a társadalom szempontjából teljesen közömbös, hogy a munkás milyen jövedelem után fizeti a biztosítási járulékot. A lényeg az, hogy annyi pénzt kapjon, amely betegsége, illetőleg keresőképtelenségének tartama alatt fenntartását lehetővé teszi, és hogy részesülhessen a kor színvonalának megfelelő orvosi ellátásban. Természetesen e célok gyakorlatba ültetése óriási anyagi megterhelést jelent a társadalom számára. Mivel Magyarország adott anyagi helyzete nem tette lehetővé valamennyi létező intézménye fenntartását, javasolta, hogy a társadalom „ítélje életre azt, amely nélkül nincsen magyar jövő, sorvassza el, mely a nép megélhetéséhez nem nélkülözhetetlen"[8].

Szükségszerűen foglalkoztatta a munkanélküliség kérdése, amely a harmincas évek kezdetén Magyarországon is katasztrofális méreteket öltött. Véleménye szerint a bajt nem a munkanélküli, hanem a gazdasági élet oldaláról kiindulva kell – a megadott lehetőségek közepette – orvosolni.[9]

Kovrig Béla a szociálpolitika igen fontos részének tekintette a lakáskérdést, amelyet a szociális szempontok figyelembevételével kell megoldani. Szerinte ezt parancsolólag megköveteli a társadalomnak ama kötelezettsége, hogy megteremtse minden ember számára az egészséges testi és lelki élet feltételeit. E feltételek között igen jelentős helyen áll a lakáskérdés, amelynek megoldását illetően a világ minden részén (nemcsak az elmaradt, volt gyarmati országokban) óriási lemaradás tapasztalható. Ezzel kapcsolatos véleményét Kovrig *A szociális lakáspolitika* című könyvében (Budapest, Pesti Könyv-

nyomda Rt. 1929) fejti ki. A lakáskérdés szociálpolitikai jelentőségének megvilágításánál abból indul ki, hogy az emberi egészségvédelem valamennyi társadalmi eszme számára közös feladatot jelent. Kihangsúlyozza, hogy „a liberalizmus, demokratizmus és szocializmus általános eszmei magja közös: az ember öncélúságának elve, a liberális, demokratikus és szociális politikának közös törekvéseként kellene, hogy érvényesüljön: az egészségvédelem. Az ember jelentőségét, primátusát kihangsúlyozó politikának tehát természetes célkitűzése az egészségvédelem. De vajon abból a társadalomszemléletből, melynek alapelve nem az egyénnek, hanem a társadalmasított államnak öncélúsága, ahol a primátus az államot és nem az egyént illeti meg – miként például a fasizmus államvezetés rendszerében – nem árad-e közöny az egészség problémája felé?”[10] Kovrig válasza kategorikus NEM. Példaként hozza fel a fasiszta Itáliát, ahol nem az ember értékelése, hanem az állam erősbítése érdekében hajtják végre az embervédő közegészségi politikát, profilaktikus és terapeutikus vonatkozásban egyaránt.

Rendkívül érdekes a modern világra jellemző lakásépítésben megnyilvánuló, az ember egészségére közömbös lakásépítési törekvések bírálata. Véleménye szerint a civilizáció, a technikai haladás rászabadította az emberre a gépet, bérkaszárnyákba tömte családját, elvette az embertől a fényt, a levegőt, új világkörnyezetet teremtett. Ebben a környezetben a betegségeknek „példátlanul bujatelevényétől övezve, az orvosi rendnek minden tudása és önfeláldozása, a társadalomnak új kórházak építésében megnyilatkozó áldozatkézsége sem elegendő a bajok leküzdéséhez, ha a nélkülözhetetlen gyógyító szolgálat mellett nem érvényesül a legátfogóbb, a bajok gyökeréig ható preventív politika”[11]. Véleménye szerint a bajok leküzdésének leghathatósabb módja azoknak megelőzése. Legdrágább politika a kendőzés politikája, a legolcsóbb pedig a megelőzés politikája. Könyvében bírálja a modern világban térhódító, a derékszögben egymást átszelő nyílegyenes utcák által „sakktábla” mintájára kialakított városnegyedeket. Ezek a megoldások a maguk ötletellenességével, merevségével és az élet változásaival szemben, megnyilatkozó közönyével „a kollektív felfogás tespedésére, dogmatikus szemlélet kialakítására, tömegemberek kitermelésére vezet.”[12] Ellenpéldaként említi meg ezzel szemben a Majna-Frankfurtot, ahol a Bruckfeldstrasse-i lakótelep változatos vonalvezetésével felüdíti a szemlélőt.

Másik feladataként fogalmazza meg a lakáspolitika számára a megfelelő házformák kiválasztását. Ezzel kapcsolatosan több szempont figyelembevételére tesz konkrét javaslatot. Szerinte a primátus feltétlenül a társadalomegészségi szempontot illeti meg. Csak ennek figyelembevétele, az egészségvédelem követelményeinek kielégítése után szabad érdemben foglalkozni a többi szociálpolitikai, pénzügyi, műszaki és művészeti szempontokkal. Kategorikusan

ellene van az iparosodás által kifejlesztett bérkaszárnyák minden fajta típusának. Véleménye alátámasztására, többek között, a következőket említi meg: a bérkaszárnyák lakást nyújtanak ugyan, de otthont nem; lehetetlenné teszik a család elkülönülő, zárt, egységes belső életét; udvari lakásaival közegészségi szempontból kártékonyak; az építkezés módja a lakások többségénél kizárja a keresztszellőztetést, ezzel megakadályozva az elengedhetetlenül szükséges levegőcserét. Ennek következtében az ablakráma felső peremén felül eső légtérben a felfelé nyomuló, vízzel és szénsavval telt meleg levegő megreked; nyári hónapokban – a bérkaszárnyák hatalmas falainak intenzív meleg kisugárzása következtében – az emberi test nem tudja az általa termelt meleget légkörnyezetének átadni. Ez elősegíti a kocsmák látogatását, és alkoholizmushoz vezet.[13] Sajnos a lakáspolitika fenti negatívumait megtaláljuk valamennyi volt szocialista országban, Magyarországon és Romániában egyaránt. Szovjet mintára a szocialista táborhoz tartozó valamennyi országban tért hódító panel tömbházakból álló városnegyedekben lakók ma is szenvedő alanyai ezeknek a szociális szempontok lábbal tiprásával létesített házrengetegeknek.

A felsoroltakra hivatkozva, előnyben részesíti az egy, két vagy négy lakásból álló, zárt sorba épített kertes családi ház típust. Minden bizonnyal e szempontokat is figyelembe véve valósultak meg Magyarországon a múlt század harmincas éveinek második felében és a negyvenes évek elején a sokgyermekes családok részére létesített lakótelepek, többek között Erdélyben is. Az Észak-Erdély számos városában 1940–1944 között létesített ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) telepeken épült, hangulatos családi ikerházakat Kós Károly tervezte, az erdélyi népi építkezés hagyományai figyelembevételével.

Jelentőségénél fogva külön kitérünk Kovrig Béla 1944-ben Kolozsváron megjelent könyvére, mely a dunai államokbeli munkavédelem helyzetének, a munkavédelemre vonatkozó jogszabályozás elmélyült összehasonlító felmérését tartalmazza. Egyedülálló, nem mindennapi munkáról van szó, hiszen ehhez hasonló összefoglaló, rendkívül gazdag tényanyagot tartalmazó, a kontinens egész régióját átfogó, a munka védelmének elmélyült tanulmánya a szakirodalomban sem azelőtt, sem azután nem látott napvilágot.

A kérdés tanulmányozására a tanszék keretében Kovrig Béla külön kutatóműhelyt hozott létre. Vezetésével a műhely tagjai igen értékes és rendkívül hasznos munkát végeztek. Rövid idő alatt hatalmas anyagot gyűjtöttek a munkavédelem szabályozásának múltjával és jelenével kapcsolatosan négy dunai államban: Csehszlovákiában, Magyarországon, Jugoszláviában és Romániában. Ezekben az országokban párhuzamosan nyomon követték a kialakult jogszabályozás múltját és jelenét. A feldolgozott anyagot terjedelmes kötetben

tették közzé (*A munka védelme a dunai államokban,* Universitas Francisco-Josephina, Acta Oeconomica 2, Kolozsvár, 1944, 497 oldal).

A munkavédelem kérdéseit a szerző tizenhat fejezetben részletezi. Már az egyes fejezetek címeiből képet lehet alkotni arról, hogy a szerző milyen elmélyülten elemzi a dunavölgyi négy államban a munka védelmének szerteágazó kérdését: munkaközvetítés, a munkanélküliekről való gondoskodás, a szolgálati viszony, a bérvédelem, a munkaidő szabályozása, az otthonmunkások védelme, a gyermekek és fiatalkorúak munkájának védelme, a tanoncügy rendezése, a női munka védelme, üzemi egészségvédelem, olcsóbb kislakások építése, társadalombiztosítás, munkaügyi bíráskodás, a munka békéjének intézményei, munka- és munkáskamarák, munkafelügyelet. Az egyes fejezetekben összehasonlító elemzést kapunk a munka védelmének szabályozásáról az egyes országokban. Minden fejezet végén a szerző mérlegeli az egyes államok részéről történt rendelkezések előnyeit és hátrányait.

A négy dunai állam munkavédelmi rendezésének részletes megvizsgálásából és összehasonlításából levont következtetéseket és értékelő megállapításokat a könyv kilencvenhárom oldalt kitevő bevezetője tartalmazza. Ebből megtudhatjuk, hogy a vizsgált időszakban a munkavédelem területén Csehszlovákia 16 munkaterületen válik ki, egy esetben harmadik helyen szerepel; Magyarország 5 feladatkörben első, 6 esetben második, 3 esetben harmadik helyen szerepel; Románia 4 munkavédelmi területen vezet, 6 feladatkörben második, 7-ben a harmadik helyet foglalja el; végül Jugoszlávia 2 feladatkörben válik ki, 5 munkavédelmi területen második, 1 feladatkörben pedig harmadik helyen szerepel.[14]

A fenti értékelés ellenére a szerző óvakodik attól, hogy az egyes munkavédelmi feladatok súlyát megállapítva, „szociális pontszámok" felhasználásával megpróbálja kifejezni a négy állam munkavédelmi rendszereinek szociális jelentőségét, és az ilyen összesítéssel sorrendet állapítson meg közöttük. Ezt mindenekelőtt azzal magyarázza, hogy az államok munkavédelmének fejlődése nem „sportesemény", továbbá azzal, hogy az egyes feladatok jelentősége az állami munkavédelem egész rendszerében különböző, és vélelmezett legkülönbözőbb, eltérő jelentőségükhöz képest megállapítható, az egyes munkavédelmi feladatok viszonylagos súlyát kifejező együtthatók számítása „tág teret nyitna a legelfogultabb szubjektivizmusnak és megtévesztésnek."[15] A munkajogi és társadalombiztosítás rendelkezései jóllehet bizonyos mértékben érzékeltetik a munkavédelmet foganatosító „közakarat minőségét", mégis részben mennyiségi jelentőségűek. Márpedig a munkavédelem értéke nem csak a normarendszertől, hanem a jogot sértő cselekmények esetében a jogorvoslati eljárás fórumainak, továbbá a szabályok végrehajtására hivatott hatóságoknak szellemétől, szociális érzületétől, lelki és anyagi függetlenségétől, szaktudásától, általános szociális tá-

jékozottságától, „tehát minőségétől is függ." Véleménye szerint ennek vizsgálatára senki sem vállalkozhat. Aki a munkajog alkalmazásának értékelésére vállalkozna, eleve lehetetlenre vállalkozik, mert egy állam területén a jogot annyiféle minőségben alkalmazzák, amennyi az erre hivatott személyi tényező. Nem beszélve arról, hogy egy állam jogterületén a közakarat alkalmazásának elbírálása menthetetlenül politikai mozzanatok megfontolásához vezet, amit egy tárgyilagos vizsgálódásnál kötelezően el kell kerülni.

Határozottan kijelenti, hogy a munkavédelem mértéke minden esetben megfelel az iparosítás mértékének. Ezt két okból is természetesnek tekinti: egyrészt, mert az iparosítás váltja ki elsősorban azokat a szociális kérdéseket, melyek a társadalmáért felelős államot a munkavédelem szociális funkciójának kifejezésére késztetik, másrészt a munkavédelem annál inkább fejleszthető, minél nagyobb a munka termelékenysége, ugyanis a munkatermelékenység növekedése a biztosítéka a nemzeti jövedelem emelkedésének. Véleménye szerint mindebből az következik, hogy az állami munkavédelem tartósan csak a munka termelékenységének arányában fejlődhet.[16]

A négy Duna menti ország munkavédelmi rendszereinek bemutatása, összehasonlítása s a velük kapcsolatos megfogalmazott pozitív és negatív megállapítások ma is értékes tanulságokkal szolgálhatnak illetékes kormányszerveknek, a munkavédelem fennálló fogyatékosságainak megszüntetésére.

A totalitárius államvezetési rendszerek bírálata

Amint már az előzők során említettük, Kovrig Béla nagy figyelmet fordított az első világháború után Európában megjelent totalitárius államok tanulmányozására. Több írásában elemzi a szovjet, a fasiszta és a nemzetiszocialista államvezetési rendszereket *[Az új Oroszország (1917–1926), Embersors a szovjetéletben,* Bp., Atheneum Rt, 1941), *Fasizmus-hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika,* Gergely, Városi nyomda Bp., 1934)]. Könyveiben reális képet nyújt a három totalitárius államtípus kialakulásáról, gazdasági, társadalmi s főleg alkalmazott szociálpolitikájukról, nem kevésbé az általuk alkalmazott gazdasági rendszerekről. Fent említett könyvei valós bemutatását nyújtják az első világháború után Európában megjelent totalitárius államvezetési formáknak. Ezeknek az államvezetési formáknak a bemutatásánál a szerző hű marad elveihez, távol áll tőle, hogy engedményeket tegyen a pillanatnyi nemzetközi politikai konstellációknak, a jobb- vagy a baloldali koncepcióknak.

Figyelembe véve a történelmi sorrendet, a szovjet államvezetési formával kapcsolatos megállapításaival kezdjük. Több, különböző időpontban megjelent könyvében foglalkozik a bolsevik államvezetési rendszerrel. Könyveiben

bemutatja az Orosz Szovjetköztársaság gazdálkodási rendszerét, végigvezet a vajúdásnak azokon a nehéz évein, melyek az ún. hadikommunizmus csődöt jelentő korszaka után a termelés érdekeit immár jobban számon tartó új orosz gazdaságpolitikához vezettek (NEP korszak). Megjegyezzük, hogy egyesek kifogásolják (pl. Dr. Laky Dezső szegedi egyetemi tanár), hogy a szerző könyvében [*Az új Oroszország (1917–1926)*-ban] „kissé óvatos szavakkal" fejti ki véleményét a bolsevizmus gazdasági csődjével kapcsolatban[17], jóllehet az orosz dolgozók helyzetét vizsgálva, Kovrig megállapítja, hogy: „a munkások és parasztok kormányzata alatt az orosz városok munkásainak helyzete a cárizmus alatti munkásviszonyokhoz képest mit sem javult, sőt ami a vidéki, belpolitikailag kisebb jelentőségő munkásréteget illeti, az ahhoz tartozók életszínvonala az 1913 évi helyzethez viszonyítva, lényegesen süllyedt".[18]

Az 1940-ben megjelent *Embersors a szovjetben* c. könyvének hét fejezetében reális képet kapunk a szovjet szociálpolitikáról. Statisztikai adatok felhasználásával, konkrét példákon keresztül bemutatja a széles dolgozó tömegek helyzetét a Szovjetunióban. Meggyőző módon bizonyítja, hogy a proletárdiktatúra eltelt húsz éve alatt gyakorlatilag az orosz nép helyzetén sem a városon, sem a falvakon, jó értelemben, változás nem történt. A hatalom mindent elkövetett, hogy félretájékoztassa, elsősorban a külföldet, a Szovjetunión belüli valós helyzetről. Óriási anyagi ráfordításokkal kialakított és fenntartott propaganda intézményrendszerének egyetlen feladata volt: a Szovjetunióban élő, soknemzetiségű, több százmilliós néptömegek sanyarú sorsának leplezése. A propaganda minden eszközét igénybe véve, a reális helyzettől eltérő, teljesen irreális „paradicsomi" állapotokról zengedezett a szovjet propaganda, hogy a nemzetközi proletáriátust felsorakoztassa a szocialista világforradalom győzelméért indított harc mellett. Úgy gondoljuk, hogy az egyes fejezetek címének felsorolása elegendő, hogy megismerjük Kovrig véleményét a szovjet államvezetési formáról (Álmok, eszmék, indulatok; Az orosz paraszt sorsa; Munkássors a proletárdiktatúrában; Az orosz értelmiség lázadása és bukása; Az orosz nő kálváriája; Hova gurult a rubel; A bolseviki hatalom szervezete; Hamis példa: Napóleon tragédiája), azt, hogy miként ítélte meg az elmúlt század harmincas éveiben a szovjet valóságot (amelyet a második világháború után, a vörös hadsereg által „felszabadított" népek, köztük mi magyarok is –sajnos – közvetlenül is megismerhettük), megjósolva a rendszer gyászos bukását, amely egy fél évszázad múlva be is következett. „Jaj annak a társadalomnak, mely társadalomellenes politikát és nem társadalmi politikát követel".[19] Ami nem társadalmi politika, az társadalomellenes politika, „mert a népesség szociális védelmét nélkülöző politika, maga a negatívum, pozitív cselekvést jelent, pozitív magatartásként érvényesül a társadalom

ellen."[20] A szovjet élet kritikáját tömören a következőképpen foglalja össze: „Embertelenül az embert nem lehet boldogítani".[21]

A fasiszta és hitlerista államvezetést együtt, párhuzamosan elemzi az 1934-ben megjelent, az előzőkben már említett, *A fasizmus-hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika* c. könyvében. Mindkét államvezetési formát kategorikusan elutasítja, elfogadhatatlannak tartja, mivel az állam céljának, elrendeltetésének kérdésében jóllehet különböznek, de totalitásának elismerésében azonosak. Ezért mind a fasiszta, mind a hitleri államszemlélet eleve keresztényietlen, mindkettő az állam öncélúságát helyezi politikai célkitűzésének középpontjába. Végső konklúziója: „totális állam és a keresztény álláspont összeférhetetlen volt és az is marad"[22]. Véleménye szerint az állam célja a közjó, „az a közösségi állapot, amelyben a méltósággal és a létjoggal rendelkező emberek természetük sajátossága szerint élhetnek"[23]. Szerinte ebből szükségszerűen következik, hogy az állam célja az ember kell, hogy legyen. Helytelennek tartja, és teljes mértékben elutasítja azt a hitleri tételt, mely szerint az állam célja – nevezetesen a német birodalmi állam célja – a faj, mégpedig az árja faj érvényesítése.

A *Quadragesimo Anno*ban XI. Piusz pápa által megfogalmazottakat magáévá téve, feltétel nélkül elutasítja a fajelméletet, amely – Johann Gottlieb Fichte 1811-ben kidolgozott sémája szerint – tisztán érvényesül a fasiszta és nemzetiszocialista államvezetésben. Kovrig kihangsúlyozza, hogy a faj biológiai fogalom, amely alá csak a fizikai értelemben vett ember, vagyis a biológiai emberrész foglalható. Márpedig az, ami az embert minden más élőlénytől megkülönbözteti, a lélek, „a zsidót, a pogány patagont és a pigmeust egyaránt – Tertullianus kifejezésével élve – anima naturaliter cristiana, a természete okán keresztény lelkiség"[24]. Ez azt jelenti, hogy ha a keresztény társadalombölcselet szerint az állam célja az ember természetéből következik, és magára az emberre irányul, akkor a hitleri államszemlélethez hasonló szemlélet, amely szerint az állam célja a fajnak, vagyis egy csupán biológiai valóságnak, nem pedig a „lelkes-szellemes emberből álló államnépnek érvényesítése"[25] – szöges ellentétben áll a keresztény felfogással. Szerinte azért sem lehet elfogadni a fajelméletre támaszkodó államszemléletet, mert ez a szemlélet az államot kizárólag az államnép egy része, az árja faj minősített egyének biológiai érdekeinek szolgálatába állítja.

Kovrig kemény kritikával illeti a totalitárius államszervezetet azért is, mert az államhatalom ezekben az államokban egy személyben tömörül, a fasiszta és a hitleri államban egyaránt. Logikusan következik ebből a vezéri elv bírálata is. Mind az olasz fasiszta, mind a német nemzetiszocialista államban a nemzet vezére a kormány elnöke, akinek személyében összpontosul az általános

közigazgatásnak, a külpolitikának irányítása, a korporációkba és szindikátusokba tömörített társadalomgazdaságnak vezetése, végül pedig a nemzetpolitikai irányítás, a népélet és az államélet minden viszonylatában jelenlevő fasiszta párt vezetése (somma dei poteri e delle responsabilita)[26].

Elveti mind a nemzetiszocializmus rendiségét, mind a fasiszta korporációs szervezetet, s a keresztény hivatásrendiség mellett száll síkra, amely mindkettőtől alapjaiban különbözik. A keresztény hivatásrendiség ui. tagjait egyéniségük teljességében fogja meg, és nem csupán gondolkodói minőségükben, továbbá eltérően mind a fasiszta korporációktól, mind a nemzeti szocialista rendiségtől, a hivatásrendiség nem csupán a gazdálkodó alanyoké, hanem az egész szervezett társadalomé, ez pedig azt jelenti, hogy a rendek sorába tartoznak többek között a kulturális rendek is.[27]

Kovrig Béla véleménye a huszadik század első felében Európában megjelent egyes gazdasági rendszerekről

A húszas-harmincas években nagyon sok tanulmányában inkább csak érintőlegesen foglalkozik Európa különböző, elsősorban a totalitárius államvezetési rendszert bevezető államokban alkalmazott gazdasági rendszerekkel.

Így például a szovjet, valamint a fasiszta és nemzetiszocialista államrendszereket elemző tanulmányaiban egyaránt bírálja valamennyi jobboldali vagy baloldali, totalitárius államvezetésben alkalmazott „államosított" gazdálkodást, mivel nemcsak a szovjet állam, ahol formálisan és ténylegesen is sor került az egész gazdaság államosítására, hanem a fasizmus és nemzetiszocializmus is „fegyelmezni" akarja a gazdálkodást[28]. Márpedig a fegyelmezés gyakorlatilag a gazdasági elzárkózást, önellátást, fegyelmező korporatív gazdasági rendszert, a magántulajdonnak (ott, ahol fennmaradt, pl. a fasiszta Olaszországban és a hitleri Németországban) a „nemzeti hasznosság" elve alá rendelését jelenti. A gazdálkodásnak a politikába való „betörése"[29] nemcsak a szovjetre jellemző, egyaránt jellemző mind a nemzetiszocializmus, mind a fasizmus gazdasági felfogásának gyakorlatban való alkalmazására. Kovrig már akkor (1934-ban) világosan látta, hogy ez nemzetpolitikai elgondoláshoz igazított tervgazdálkodás, amelyben az egész nemzetgazdaság az állam eszközévé válik. Ebben a gazdálkodásban az elsőbbség az államé, a politikát primátus illeti meg a gazdálkodással szemben.[30]

Kovrig Bélát a különböző tervgazdálkodási rendszerek a későbbiek során is foglalkoztatták. Ezeket a rendszereket, de másokat is, például a Morrison és Röpke által kidolgozott „harmadik út" néven ismertté vált gazdasági rendszert,

részletesen elemzi, a *Magyar társadalompolitika* című 1944-ben Kolozsváron az ő szerkesztésében megjelent könyvének első kötetében (121–162.)[31]

A könyv „Szociális gazdasági rend" címet viselő VI. fejezetében a marxizmus elveire épített, a Szovjetunióban alkalmazott kollektív tervgazdálkodással foglalkozik. Részletes, konkrét adatok alapján végzett elmélyült elemzésének végkonklúziója, hogy a köztulajdonba vett összes termelőeszközök igénybevételére alapozott totális tervgazdálkodás eleve sikertelenségre van ítélve, mivel a demokrácia elveit lábbal tiporja, olyan mértékben kívánja korlátozni a népek békés együttélésének éveiben is a vásárlás szabadságát, amely gazdasági jelentőségét tekintve az emberi hétköznapok eme szabadságának megszüntetésével egyértelmű. A pénzkeresetek, illetve a pénzjövedelmek, az esetleges megtakarítások szabad felhasználására, hovafordítására a tervgazdálkodás nem ad lehetőséget, ez pedig megbénítja azt az ösztönzést, amely az embereket nagyobb, értékesebb, kitartóbb teljesítményre, az anyagi értékekkel való takarékos bánásra, gyűjtésre, a társadalom termelő berendezésének fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges újabb tőkék kialakítására késztetné.[32] A magántulajdon és a vásárlási szabadság messzemenő korlátozásának még végzetesebb következménye, hogy lehetetlenné teszi minden észszerű gazdálkodás előfeltételét, a gazdasági számítást: „márpedig ahol az emberek gazdasági viselkedését nem befolyásolja az a tudat, hogy minden gazdasági magatartásukkal, cselekedetükkel és tartózkodásukkal, egyéni- és család- létalapjukat rugalmasan befolyásolják és ahol ennek tudata nem jut akadálytalanul kifejezésre a vásárlás, illetőleg a beruházás szabadságának lehetőségében, ott nincs piac, nincs piaci ár."[33] Ilyen helyzetben a hosszabb-rövidebb időszakra a társadalom központi szerve által kidolgozott terv olyan értékarányok felhasználásával történik, amelyek mögött a szabályozó, megkötő politikai hatalom szándékai, nem pedig a piaci árban kifejezésre jutó tulajdonszerzési, tulajdonvédelmi szándékok és gazdasági tények rejlenek. A reális számítások előfeltételét a piacon kialakult árak, értékarányok jelentik. Ahol pedig nincs lehetőség piaci árra alapozott gazdasági számításra, ahol „a mindenkori politikai érdekből" meghatározott statisztikai értékegység alapján végzett számítások érvényesülnek, ott tárgyilagosan nem ítélhető meg, hogy a termelési folyamat gazdaságos volt-e, nem állapítható meg, hogy az országos terv kiszámításánál helyesen, a gazdasági valóságnak megfelelően értékelték a legkülönbözőbb javakat és szolgáltatásokat.

Hogy mennyire reális képe volt Kovrig Bélának a szovjet valóságról, kitűnik abból is, amit a gazdaság és a politikai rendszerek összefüggéséről megállapít. Véleménye szerint a politikai hatalom, az uralmi „rendszer" tekintélyének és létjogosultságának az egész népesség előtt való megőrzése végett

azokban az egyébként rendkívül gyakori esetekben, amikor a tervekben előirányzott termelési feladatok különböző okokból, „részben az időjárásban, a természetben, részben a sohasem teljesen józanul, hűvösen ésszerűtlen (irracionális) emberi természetben rejlő okokból”[34] iparágban, üzemekben és gazdaságokban, mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt nem valósulnak meg, rákényszeríti a helyi vagy akár központi vezetőket, hogy a valóságtól eltérő adatokat közöljenek. A nagy központosításban „mindig kialakuló szolgalelkűség és felelősségre vonástól való rettegés” miatt lassan feleslegessé válik, hogy minden esetben a legfőbb politikai vezetés adjon utasításokat egyes olyan értékpontok változtatására, melyek bizonyos módosítása elegendő ahhoz, hogy a közgazdasági záró számadás a rendszer sikerét igazolja. A tervgazdálkodást szervező bürokraták maguktól megtalálják azokat a „formulákat” melyekkel elháríthatják „likvidálásuk” veszélyét.”[35]

Mindezek alapján megállapítja, hogy „a marxi értelmű tervgazdálkodásnak mérhetetlen abszolutizmus, roppant erejű totalitás igényét feltétlenül érvényesítő államhatalom és tartós diktatúra a szükségképpeni feltétele”[36].

A jobboldali totális államvezetés gazdálkodásával kapcsolatosan ugyanebben a munkájában (142–145.) a harmincas évek elején tett megállapításai tekintetében bizonyos mértékben árnyaltabban fogalmaz. Kijelenti ugyanis, hogy sem Mussolini fasizmusa, sem a német nemzetiszocializmus nem lépett fel soha egy új gazdasági rendszer teremtésének ígéretével.

Az olasz fasizmus gazdaságpolitikájának elemzése során hivatkozik az egykor világszerte nagy feltűnést keltett *Carta del Lavoro*ra, amelyben a fasizmus a magántulajdon és a magánkezdeményezés mellett foglalt állást, és az állami beavatkozást csak arra az esetre tartotta megokoltnak, ha a nemzetre fontos termelési feladat területén a magánkezdeményezés hiányzik vagy elégtelen. A háborús gazdálkodás térfoglaltságáig, nevezetesen az etiópiai hadjáratig, a fasizmus szerinte tudatosan meg is maradt a piaci gazdálkodás rendszere mellett.

A német nemzetiszocialista államvezetés gazdaságpolitikájával kapcsolatosan ez alkalommal kihangsúlyozza, hogy programjában mindössze egyetlen pont található, amely új gazdasági rendszerre való törekvésre vall: ez a pont „a kamatrabszolgaság megtörését” hirdeti. Feder mérnöknek a mozgalom hőskorában elfogadott eme gondolata Federrel együtt feledésbe merült. A mozgalom uralomra jutása után már senki sem beszélt a kamatrabszolgaság megtöréséről. A rövidesen bevezetett háborús gazdálkodás (Wehrwirtschaft), mely sajátos tervgazdálkodás jellegzetességeit viseli, Kovrig véleménye szerint nem tekinthető „új gazdasági rendszernek”, mivel azt kényszerű szükség váltotta ki, békés viszonyok közepette nem alkalmazták volna. Végkövetkeztetésként Kovrig megállapítja, hogy a német nemzetiszocializmus nem ígért, és nem is hozott új

gazdasági rendszert, új termelési módot: „Ami Németországban van, a nemzeti szükségnek megfelelő hadigazdálkodás, melynek intézményeit és formáit a birodalomban senki sem hirdeti a békeidőkre is szánt közberendezéseknek."[37]

Mielőtt hivatkozott munkájában a magyar gazdasági rendszerrel kapcsolatos saját elképzeléseire rátérne, ismerteti Herbert Morrison szocialista angol belügyminiszter és W. Röpke genfi professzor „harmadik út" néven ismert, a háború utánra szóló gazdasági terveit, elképzeléseit. Jóllehet távol áll attól, hogy azokat maradéktalanul elfogadja, elgondolásaikat pozitívan értékeli, mivel „bár az egyik, az angol munkáspárt vezéregyénisége, a másik, szabadelvű felfogású, világszerte nagyra értékelt tudós, liberális gondolataik lényege azonos, mert mindkettőjük ideológus kötöttségtől, racionalista elfogultságtól mentes, a társadalmi valóság részletes ismeretében, fölényes tudással, alázatos felelősségérzettel, tehát a lélekben emberek szellemi magatartásával vizsgálta a válságba jutott emberi együttélést és kutatta az emberi élet gazdasági feltételeit".[38]

Negyedik útként említett saját elképzeléseinek bemutatását azzal kezdi, hogy „A negyedik út a mi utunk." Lényege, hogy „figyeljük, megítéljük a mindenkori jelent, a létező és szüntelenül alakuló társadalmi viszonyokat, felismerjük, ami benne embertelen, ami megnehezíti az erkölcsi törvény érvényét és ezekkel a tényekkel szembeszegezzük a lelkes-szellemes embert, a személyiség elvét és igényét. Mi nem racionalista tervezgetéssel, nem mechanikus szerkesztéssel kezdjük embervédelmünket, hanem azzal, hogy a lét igazi érdekeit sértő valósággal szembe szegezzük az élet, a teljes élet, emberséges élet igényét és követelményét."[39]

Mindezekből kitűnik, hogy Kovrig Béla gazdasági koncepciója is, mint a társadalom minden kérdésének általa javasolt megoldásai, következetesen a keresztény etikán alapszanak, amelynek középpontjában az ember szolgálata áll, az ember méltóságának és minden ember természetes jogainak érvényesülése a gazdaságban is. Ennek a célnak a megvalósítása szükségessé teszi mindannak megszüntetését, ami az emberi természet kibontakozásának akadálya „akár erkölcstelenség, akár egyedáruságát féltő magánhatalmasság, akár idejét múlt jogintézmény, akár valaminő igazságtalanságból járadékot húzó önző érdekcsoport"[40]. A cél szabad emberhez méltó, nemcsak jelszavakban megnyilvánuló demokratikus közrend kialakítása, amelynek egy, a valóságban is demokratikus gazdasági rend nélkülözhetetlen eleme. Szerinte olyan gazdasági formákra van szükség, amelyekben: 1) minél több szabadság van, ami elképzelhetetlen a pályaválasztás, vásárlás és beruházás szabadsága nélkül; 2) minél teljesebben érvényesül az egyéni kezdeményezés és felelősségérzet pótolhatatlan szociális értéke; és 3) amelyekben alkotó értelemben hat az ember természetes érvényesülési vágyának lendítő, a fejlődést serkentő ereje.

Mindezt csak a magántulajdonon alapuló szabad versenygazdálkodás keretei között lehet megvalósítani, amelynek feltételei, Kovrig Béla szerint, a versenyzők hivatástudata, üzleti tisztessége, a játékszabályok becsületes betartása, valamint az arról való lemondás, hogy az államhatalom révén, egyikük-másikuk javára, erőszakosan módosítsák a különben versenyből kialakuló helyzetet. Mindezekkel kapcsolatosan hivatkozik Röpkére, aki a „becsület terrorját" kívánja a versenygazdálkodás tisztasága érdekében.[41]

Kovrig Béla az Amerikai Egyesült Államokban (1948–1962)

Mielőtt ismertetnénk Kovrig Béla Amerikában, élete utolsó szakaszában kifejtett tevékenységét, úgy gondoljuk foglalkoznunk kell néhány mondatban Kolozsvárról, illetve Magyarországról való távozásának körülményeivel. Kovrig Béla 1944 július 19–25. között hagyta el Kolozsvárt, mégpedig Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás hívására. Serédi ugyanis biztosítani kívánta, hogy a katolikus mozgalmak központi igazgatósága a felszabadulás után is szabadon működhessen. Tudnunk kell, hogy Kovrig Béla a Katolikus Népmozgalom világi elnöke volt. 1943. augusztus 26-án a győri püspöki palotában a katolikus mozgalmak (KALOT, EMSZO, Hivatás szervezet) föderációba tömörültek, s világi elnöknek Kovrig Bélát választották meg, akit egyidejűleg megbíztak a program kidolgozásával. Kovrig Béla 1943 végére elkészítette a 32 oldalas programot *Merre megyünk* címmel. 1944 májusában befejezte a program részletes kidolgozását, amely Magyarország számára keresztény-demokrata alternatívát tartalmazott. Ez a részletes eszmei kifejtés féllegális körülmények között 1944 közepén kétszáz példányban meg is jelent.

Serédi Jusztinián már 1944 tavaszán számolt azzal, hogy az ország keleti részei szovjet megszállás alá kerülnek. Azért kérte fel Kovrigot, hogy költözzön át Esztergomba, mert meg volt győződve, hogy a Duna jobb partját, tehát Esztergomot is, az angolszászok fogják megszállni. Figyelemmel a háborús események alakulására, Kovrig elfogadta a meghívást, és 1944. november végén a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Kovrig Bélát hivatalosan is Esztergomba helyezte a főszékesegyházi Káptalan könyvtárába, a szakterületén való „kutatómunka" végzésére.[42] Közben számos levélben kéri több Kolozsváron maradt kollégáját (Lazar Liviusz, Zolnai Béla professzorokat), hogy demokratikus magatartását igazoló hivatalos iratokat szerezzenek be számára, amelyekre Budapesten történő igazolásához szüksége van. Egyben kifejezi ama szándékát is, hogy esetleg visszatér Kolozsvárra. Hosszú huzavona után meg is kapja az igazoló papírokat, amelyeket a budapesti igazolóbizottság csak

részben fogad el (ezzel kapcsolatos levelezései eredetiben megtalálhatók az MTA könyvtárában). Kovrig Béla 1946 őszétől 1948. október közepéig az egri Katolikus Jogakadémián oktatói tevékenységet folytat. Mivel igazolására nem került sor, 1948 októberében elhatározza, hogy elhagyja Magyarországot. Az Amerikai Egyesült Államokban telepedik le. 1962. december 19-én bekövetkezett haláláig egyetemi tanárként működik Milwaukee (Viscosin) városában. A szociológia és a társadalompolitika professzora a Marquette Egyetemen.

1949-ben Rómában részt vesz a *Katolikus Szemle* újraindításában, melynek szerkesztőségében éveken keresztül értékes munkát végez.

Egyetemi oktatói tevékenysége mellett tovább folytatja értékes tudományos tevékenységét. Feldolgozta a magyar társadalompolitika múltját, figyelemmel kísérte a magyarországi helyzet alakulását s – általában – a nemzetközi világban végbemenő változásokat. Ezekkel kapcsolatosan számos könyvet jelentet meg magyar és angol nyelven. Ezek között első helyen kell megemlítenünk a *Magyar társadalompolitika 1920–1945* címmel, New Yorkban magyar és angol nyelven (*Hungarian Social Policies*) két kötetben megjelent terjedelmes munkáját[43], melyben rendkívül gazdag tényanyag alapján részletesen elemzi a két világháború közötti magyar társadalompolitikát. A könyv főbb fejezetei: Társadalom és társadalompolitika, Magyar társadalmi változások, Munkaügyi politika, Lakáspolitika, Társadalombiztosítás, A magyar társadalompolitika mérlege.

További könyvei az 1956-ban Milwaukee-ben megjelent *From Disorded to World Order*[44], az 1958-ban ugyanott megjelent két másik könyve: a *National Communism and Hungary. The Way for an Idea*[45], *valamint a Decompression in Hungary – Phase Two* (megjelent a *The changing face of communism in Eastern Europe* c. tanulmánykötetben, mely egy valamennyi közép-kelet-európai szocialista állam helyzetét ismertető tanulmányt tartalmaz)[46], *The myth of liberation East-Central Europe in US diplomacy and politics since*[47], *Meditation by obfuscation the resolution of the Marseille crisis oct. 1934 to May 1935*[48], *The Hungarian People's Republic*[49], *Hungary=Communism in Eastern Europe*[50], *Hungary – Yearbook on International Communist Affairs*[51], *Hungary – two revolution on Compromise. East Central Europe. Yesterday, today, tomorrow*[52], *Communism in Hungary From Kun to Kádár*[53]. Ez utóbbi, 500 oldalt meghaladó könyvben Kovrig Béla kronologikus sorrendben, részletesen elemzi a magyar kommunista mozgalom különböző szakaszait, a Tanácsköztársaságtól a Kádár János által fényjelzett időszakig. Az egyes fejezetek és alfejezetek címeiből valós képet alkothatunk a könyv tartalmáról: A hatalom megízlelése, A tehetetlenség évei (száműzetés és viszály – 1919–1924, a kiút keresése – 1924–1932, népfront, magyar front), Vissza a hatalomhoz (a felszabadító párt – 1944–1945, a hatalom megszerzésének taktikája – 1945–1947, a

győztes párt – 1947–1948), A hatalom korrupciója (a totalitárius állam – 1948–1953, az új útirány – 1953–1955), Az elvesztett és a visszanyert hatalom (a fellazítástól a forradalomig, a restaurációtól a konszolidációig), A hatalom modernizációja (a kormányzás: párt és állam, a politika: reformok és átértékelés, a kormányzás: szociális változások és politikai legitimáció).

E jelentős munkái mellett számos tanulmányt publikál a Rómában, a magyar nyelven megjelenő *Katolikus Szemlé*ben, melynek szerkesztőségi tagja, valamint különböző amerikai szakfolyóiratokban, ugyanakkor gyakori résztvevője számos nemzetközi tudományos rendezvénynek is.

Befejezés helyett

E tanulmányból is kitűnt, hogy Kovrig Béla egész élete során a magyar társadalmat érintő, elsősorban szociális kérdések tanulmányozását nagy hozzáértéssel, felelősségtudattal, tudományos igényességgel végezte. E kérdéseket nemcsak elméleti megközelítésben vizsgálta. A két világháború között számos gyakorlati javaslatot fogalmazott meg, amelyeket eljuttatott illetékes állami szervekhez. Közülük nem egy került alkalmazásra. Hogy Magyarországon a nagy gazdasági világválság után alkalmazott szociálpolitika, az ennek alapján létesített szociális intézmények (zöldkereszt mozgalom, Országos Nemzeti és Családvédelmi Alap) nemzetközi elismerésnek örvendtek, nem kis mértékben Kovrig Béla hozzájárulásának is köszönhető.

Mint hivő keresztény, mindvégig a keresztény bölcselet elveinek érvényesülését tartotta szem előtt, ezért következetesen az emberközpontú szociálpolitikának volt a híve.

Nem egy olvasónál megfogalmazódhat a kérdés, hogy milyen alapon tekintjük Kovrig Bélát erdélyinek, hiszen mindössze néhány évet élt Erdélyben, mint egyetemi hallgató 1918-ig, majd a Bécsi Döntés után gyakorlatilag mindössze négy évet, 1940 és 1944 között. Úgy gondoljuk, hogy nem az évek száma a döntő ebből a szempontból, hanem mindenekelőtt a kolozsvári tudományegyetem közgazdaságtudományi karán végzett alkotómunkájának súlya, amely igen értékes oktató-nevelő tevékenységében, irodalmi munkásságában, társadalmi szervező tevékenységében konkretizálódott. S talán nem utolsósorban az is, hogy kötődése Erdélyhez nemcsak a négy évre korlátozódott, ugyanis egész életében mélyen kötődött Erdélyhez, már csak azért is, mert ősei, több évszázaddal azelőtt, Erdélyben találtak igazi hazára. Családja az első világháború előtt Erdélyben élt, az örmény Covrigok leszármazottja. Ősei a XVII–XVIII. század folyamán települtek Erdélybe. Édesapja Kovrig Tivadar okl. építész volt. Tanulmányait a budapesti József Nádor Műszaki Egyetemen végezte, ahol rövid

ideig tanársegédként működött. Erdélyben (Nagyiklandon és Búzásbocsárdon) körülbelül 3200 hold földterületet birtokoltak. Kovrig Béla egyetemi tanulmányait 1917-ben a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem jogtudományi karán kezdte. 1918 után Budapesten folytatta tanulmányait, ahova átmenetileg áttelepült a kolozsvári egyetem. Itt szerezte meg az államtudományi (1920), valamint a jogtudományok (1921) doktori címét. Trianon után családja is áttelepedett Erdélyből. Az egyetem elvégzése után testvérével ki akart telepedni az Amerikai Egyesült Államokba, azzal a szándékkal, hogy ott földet vásárolnak, s azon együtt gazdálkodnak. Édesapjuknak azonban sikerült meggyőznie mindkét fiát, hogy mondjanak le a kitelepedésről.

Hallgatva édesapja tanácsára, itthon marad, s teljes lendülettel kapcsolódik be a társadalmi életbe, az 1919 augusztus 18-án újraéledt Országos Széchenyi Szövetségbe. „Már kora ifjúságom óta – írja önéletrajzában – lelkesedéssel és tőlem telhető buzgalommal foglalkoztam a gazdasági élet gyakorlati problémáival, kezdetben mint nagybirtokost az agrárkérdés érdekelt, majd Erdély elvesztése után, a gyakorlati működés lehetősége megszűnvén számomra, a XX. század legégetőbb problémája, a szociális kérdés kötötte le figyelmemet. Az ifjúsági életben, mint az Országos Széchenyi Szövetség választmányának tagja, később alelnöke, havonta az agrárpolitika köréből több előadást tartottam."[54]

Kovrig Béla élete során a társadalom időszerű kérdéseit a maguk összességében vizsgálta, elmélyülten tanulmányozta, kereste a kiutat a XX. század embertelen politikai rendszereinek szorításában nyomorgó tömegek számára, a városon és falun dolgozók számára, akik a két világháború között tengették sanyarú életüket. Ezeket a kérdéseket nemcsak elméleti síkon tanulmányozta, hanem számos javaslatot dolgozott ki a magyar dolgozó tömegek gazdasági-szociális helyzetének javítására. Ezekből nem egy konkrét formát öltött a két háború között Magyarország szociális igazgatásában. Nem rajta múlott, hogy a nemzetközi konsteláció, a politikai helyzetben bekövetkezett változások következtében tartós alkalmazásukra nem kerülhetett sor.

Kovrig Béla nyomtatásban megjelent jelentősebb művei

1. *A mai munkanélküliség problémája és orvoslása,* Budapest, 1924 (Országos Széchenyi Könyvtár, továbbiakban O. Sz. K. 282429; 274909)
2. *Az ipari békéről,* Magyar Állami Nyomda, Budapest, 1925 (O. Sz. K. 272690)
3. *Az új Oroszország* (1917–1926), Budapest, 1926 (O. Sz. K. 611131)
4. *Társadalompolitikai feladataink* (Social Problems of Hungary), az I. kötet. szerkesztője Balogh Andorral, Budapest, 1927, Franklin Nyomda (416 lap)
5. *Öregségi és rokkantsági biztosítás,* társszerző Frisch Ferenccel, 1928.
6. *A magánalkalmazottak nyugdíjbiztosítása és a vállalati nyugdíj intézmények ujjászervezése,* TÉBE Kiadóvállalat, Budapest, 1929 (O. Sz. K. 13536/49)

7. *A szociális iskolapolitika,* Budapest, 1929 (O. Sz. K. 59435)
8. *A szociális lakáspolitika,* Budapest, 1929, Pesti Könyvnyomda Rt. (O. Sz. K. 59.435)
9. *A termelés szociális terhe,* Pesti Nyomda, Budapest, 1929 (O. Sz. K. 280911)
10. *Az antiszociális áradattal szemben,* Budapest, 1930, Atheneum Nyomda (O. Sz. K. 67798)
11. *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista rendszerek küzdelmében,* Atheneum Nyomda, Budapest, 1932 (O. Sz. K. 10073/8a)
12. *Fasizmus-hitlerizmus. Új államfelfogások, társadalmi szemlélet és politika,* Gergely, Városi Nyomda, Budapest, 1934 (O. Sz. K. 611130)
13. *Szociálpolitika és szociális reform,* Katolikus Szemle, 1934, 1.
14. *Katolicizmus és nemzeti szocializmus,* Katolikus Szemle, 1935, 257.
15. *Szociálpolitika,* Katolikus Szemle, 1936.
16. *A proletáriátus megszüntetése hazánkban,* Katolikus Szemle, 1937, 591.
17. Kovrig Béla – Nádujfalvy József: *Társadalombiztosítási kézikönyv* (Az ipar, a kereskedelem, a bánya, a mezőgazdaság és a magánháztartás körében érdekelt munkaadók és alkalmazottak részére), Budapest, Pallas Kiadó, 1938 (O. Sz. K. 70.828)
18. *Hogy életünk emberibb legyen,* Stádium, Budapest, 1940 (O. Sz. K. 610986)
19. *Korfordulón,* Katolikus Szemle, 1940.
20. *Embersors a szovjetéletben,* Atheneum Nyomda, Budapest, 1941 (O. Sz. K. 811454)
21. *A katolicizmus és a magyar társadalom reformja,* Actio Catholica, Budapest, 1942 (O. Sz. K. 11277/91)
22. *Az egyetem hivatása,* Kolozsvár, külön lenyomat, 1942, Nagy Nyomda, Kolozsvár (O. Sz. K. 137012)
23. *Az egyetem hivatása.* Beszámoló a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem 1942–43 tanévéről c. kiadványból külön lenyomat (O. Sz. K. 137012)
24. *Társadalom és társadalompolitika* (egyetemi jegyzet belső használatra), Kolozsvár, 1942.
25. *A munka védelme a dunai államokban,* Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár, Acta Oeconomica 2, Kolozsvár, 1944.
26. *Magyar társadalompolitika,* szerk. Kovrig Béla, három kötet, m. kir. Ferenc József Tudományegyetem, Társadalompolitikai Intézet kiadása, Kolozsvár, 1944. Az első (215 oldal) és a második kötet (261 oldal) szerzője Kovrig Béla, a harmadik kötet (181 oldal) szerzői: Cser János, Kerék Mihály, Tóth József (O. Sz. K. 15O694)
27. *Társadalomtan és társadalompolitika,* Kolozsvár, 1944 (egyetemi jegyzet) (O. Sz. K. 192617)
28. *From Disorded to World Order,* Milwaukee, 1956.
29. *A magyar társadalompolitika (1920–1945),* New York, 1954, Magyar Nemzeti Bizottmány Vallás- és Közoktatásügyi Bizottmánya (O. Sz. K. FM 7/1013; OD 29933), megjelent ugyanabban az évben angol nyelven is (Hungarian Social Policies)
30. *National Communism and Hungary, The way of an idea.* Sociological account, Milwaukee Wis., Marquette Univ., Slavic Institute, 1958 (O. Sz. K. OD 28039).
31. Kovrig Bennett: *Communism in Hungary From Kun to Kádár,* Stanford University, Stanford California, 1979, Hoover Inst. Press (O. Sz. K. OC 54510)
32. Kovrig Bennett: *Decompression in Hungary– Phase Two.* In: The changing face of communism in Eastern Europe, 191–213. Tucson Arizona, 1970 (O. Sz. K. OC 42222).
33. Kovrig Bennett: *The Hungaryan People's Republic,* Baltimore-London, Hopkins Press XVII., 1970 (O. Sz. K. OC 39889)
34. Kovrig Bennett: *Hungary = Communism in Eastern Eorope,* Bloomigton Bibliogr. (O. Sz. K. 55030)
35. Kovrig Bennett: *Hungary=Yearbook on international Communist Affairs 1982,* Stanford California (417–425) (O. Sz. K. P 42854)
36. Kovrig Bennett: *Hungary: two revolution on compromise.* East Central Europe, Yesterday, today, tomorrow, Stanford California, 1982, 287–301. (O. Sz. K. OC 58880)
37. Kovrig Bennett: *Mediation by obfuscation. The resolution of the Marseill crisis Oct.1934 to May 1935,* Univ. of Birmingham, 1976, 191–221. (O. Sz. K. OC 49186)

38. Kovrig Bennett: *The myth of liberation East-Central Eorope in US diplomacy and politics since,* Baltimore-London, Johns Hopkins, Univ.Press (XI. 360 o.), 1973 (O. Sz. K. OC 43663)

Jegyzetek

1 *Az egyetem hivatása;* különlenyomat, Nagy Nyomda, Kolozsvár, 1942.
2 Az 1941–1942-es egyetemi évben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdaságtudományi kara keretében négy féléves „szociális előadó" szakot indított. A szak végzősei az itt szerzett szaktudásukat főleg az észak-erdélyi városok népjóléti osztályain érvényesítették.
3 Vigh Károly: *Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor palotában,* Valóság 1999. 7. sz. 71–79.
4 *Az új Oroszország (1917–1926),* Bp., 1926; *Fasizmus-hitlerizmus,* Bp., 1934.
5 *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében,* Atheneum Rt., Bp., 1932. 11.
6 Uo.12.
7 *Az antiszociális áradattal szemben,* Atheneum Nyomda, Budapest, 1930, 9.
8 Uo. 5.
9 A *mai munkanélküliség problémája és orvoslása,* Budapest, 1924, 54.
10 *A szociális lakáspolitika,* Pesti Könyvnyomda Rt. Budapest, 1929, 1.
11 Uo. 2.
12 Uo. 10.
13 Uo. 7.
14 *A munka védelme a dunai államokban,* Universitas Francisco-Jozephina, Acta Oeconomica 2, Kolozsvár, 1944, LXXXIX.
15 Uo. XCII.
16 Uo.XCIII
17 Kováts Ferenc: *Véleményes jelentés Kovrig Béla úrnak a „Közgazdaságtan, különös tekintettel a gazdaságpolitikára" című tárgykörből egyetemi magántanárrá leendő képesítése végett bemutatott irodalmi dolgozataiból,* Szeged, 1926, 15.
18 *A mai munkanélküliség problémája és orvoslása,* Budapest, 1924, XIII. fejezet, 341.
19 Az antiszociális áradattal szemben, Atheneum Rt., Budapest, 1930, 6.
20 Uo. 8.
21 *Embersors a szovjetéletben,* Atheneum Rt., Budapest, 1940, 1.
22 *A fasizmus-hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika,* Gergely könyvkereskedés, Budapest, 1934, 17–18.
23 Uo. 17.
24 Uo. 18.
25 Uo. 19.
26 Uo. 19.
27 Uo. 40.
28 Uo. 34.
29 Uo. 40.
30 *Magyar Társadalompolitika,* M. kir. Ferenc József Tudományegyetem, Társadalompolitikai Intézet kiadása, Kolozsvár, 1944, I. kötet (121–162.)
31 Uo. 129.
32 Uo. 129.
33 Uo. 131.
34 Uo. 132.
35 Uo. 134.
36 Uo. 143.
37 Uo. 147.
38 Uo. 154.
39 Uo. 154.

40 Szabó László: *Kovrig Béla a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem élén,* Limes, Tudományos Szemle, 1996/3, 145.
41 Kovrig Béla, *A magyar társadalompolitika (1920–1945),* New York, 1959, kiadja a Magyar Nemzeti Bizottság, Vallás és Közoktatásügyi Bizottság.
42 Kovrig Béla: *From Disorded to World Order,* Milwaukee, 1956.
43 Kovrig Bennett: *National Communism and Hungary,* The way of ar idea. Sociological account, Milwaukee, Wis., 1958, Marquette Univ., Slavic Institute (sokszorosítás)
44 Kovrig Bennett: *Decompression in Hungary – Phase Two* (megjelent: The changing face of communism in Eastern Europe, Tucson-Arizona, 1970, 191–213.
45 Kovrig Bennett: The *myth of liberation East-Central Europe in US diplomacy and politics since,* Baltimore-London, 1973, Johns Hopkins, Univ. Press,
46 Kovrig Bennett: *Meditation by obfuscation the resolution of the Marseille crisis Oct.1934 to May 1935,* Univ.of Birmingham, 1976, 191–221.
47 Kovrig Bennett: *The Hungarian People's Republic,* Baltimore-London, 1970, Hopkins Press.
48 Kovrig Bennett: *Hungary=Communism in Eastern Europe,* Blomigton Bibliogr. (OC 55030)
49 Kovrig Bennett: *Hungary=Yearbook on International Communist Affairs,* 1982, Standford, California (P.42854)
50 Kovrig Bennett: *Hungary – two revolution on compromise, East Central Europe. Yesterday, today, tomorow,* Stanford California, 1982, 287–301.
51 Kovrig Bennett: *Communism in Hungary From Kun to Kádár,* Stanford, California, 1979, Hoover Inst. Press (OC 5451O)
52 Idézet Szabó László 40. pontnál megjelölt tanulmányából (145. oldal).
53 *Magyar Társadalompolitika,* m. kir. Ferenc József Tudományegyetem, Társadalompolitikai Intézet kiadása, Kolozsvár, 1944, I. kötet. 158.
54 Szabó László: Kovrig Béla a Kolozsvári M. Kir. Ferenc-József Tudományegyetem élén, Limes Tudományos Szemle, 1996/3. sz. 145.

Oberding József György

Tóth Szilárd

Oberding József György, az erdélyi gazdasági élet egyik jelentős kutatója, 1902-ben született Budapesten. A budapesti egyetemen szerzett közgazdász oklevelet és ugyanitt doktorált. Tevékenységének nagy részét viszont Kolozsváron fejtette ki, ahol belekapcsolódott az *Erdélyi Gazdasági Egyesület* mozgalmába, majd a *Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetségének* és az EME jogi és társadalomtudományi szakosztályának a titkára lesz 1938-1942 között. 1937-től a Szövetkezeti Értesítőnek a felelős, 1938-1940 között pedig a főszerkesztője. 1941-től a Ferenc József Tudományegyetem Szövetkezettani Intézetének a tanára, majd igazgatója, egyben a szövetkezeti politika előadótanára a gazdaságpolitikai tanszéken. 1943-44 körül a családnevét Oberdingről Ősyre valtoztatta és ettől kezdve Ősy Józsefként vagy Ősy Oberding Józsefként szerepel.[1] 1944-ben, valószínüleg a katonai és politikai

változások következtében (sváb családból származott) Magyarországra költözött. 1945. augusztusában Einhorn Wilhelm, a kolozsvári Inspectoratul Regional de Politie Cluj, Serviciul Politiei de Siguranta" (a Tartományi Kolozsvári Rendőrfelügyelőség Állambiztonsági Hivatala) főigazgatója azzal a kéréssel fordul a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályához, hogy kihallgatás és részben felelősségre vonás céljából vegye őrizetbe és adja át a Román Népügyészségnek 51 személyt. A listán szerepel az Oberding József név is.[2] A magyar hatóságok *formai okokra* hivatkozva elutasítják az üggyel való foglalkozást. Ettől a pillanattól kezdve nincs több adatom Oberding József Györgyről. Egyes, egyelőre levéltárilag alá nem támasztott visszaemlékezések szerint, ekkor már nem is tartózkodott Magyarországon, hanem Bécsbe menekült. Állitólag Balogh Edgár durván megtámadta a 1945-ben a *Világosságban* és ez lenne távozásának az oka. [3]1945-ben nem találtam ilyen cikket, van viszont egy 1944. november 5-én megjelent cikk, amelyben Balogh Edgár valóban durván lép fel egy pár kolozsvári egyetemi tanár ellen, akik állitólag fajelméletet hírdettek a Ferenc József Tudományegyetemen, de Oberding József neve nem szerepel köztük.[4] Nincs kizárva viszont az a lehetőség, hogy e cikk hatására Oberding „bepánikolt" és sváb eredetét is számításba véve, jobbnak látta a szovjetek hatáskörén kívülre, nyugatabbra menekülni. Tény az, hogy eddig 1945 után nem tudunk róla semmit.

Dr. Oberding József György fő kutatási területe a Romániai (főleg az erdélyi és bánsági) mezőgazdasági problémák (az agrárreform[5], a mezőgazdasági törvények elemzése[6]) és főleg a szövetkezeti mozgalmak elemzése volt. Foglalkozott a modern szövetkezeti mozgalommal[7], a szövetkezeti mozgalmak jogi helyzetével[8], a szövetkezeti mozgalmak szerepével az erdélyi magyarság gazdasági életében[9], a romániai kisebbségi szövetkezetekkel[10],a tanulmányt irt kolozsvári Gondoskodó Társaságról stb. Az alábbi tanulmányban először be szeretném mutatni Oberding József György állásfoglalását a romániai agrárreformot és az ezt követő gazdasági problémákat megoldani próbáló törvényeket illetően, majd a szövetkezeti mozgalmakat érintő gazdasági koncepcióit.

Az első világháborút követő új nemzetközi politikai és gazdasági helyzet gyökeres változásokat szenvedett a háború előtti viszonyokhoz képest. Az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnt és helyét egy sor utódállam foglalta el, mig egyes területeit már eddig is létező államokhoz csatolták. Az új politikai határok nem követték az etnikai, még kevésbé a gazdasági határokat és ez további problémák forrását képezték. Ha politikailag életképtelen is volt az Osztrák-Magyar Monarchia, de gazdaságilag egy szerves egészet képezett. Annak ellenére, hogy a nemzetiségi problémák sülyosan megviselték utolsö évtízedeiben, gazdasági szempontböl a fénykorát élte. A háború után ez a gazdasági tér fel-

darabolódott és sok termelő elszakadt hagyományos piacaitól. Ehhez járult a háború okozta demográfiai csökkenés, az infrastruktúra és az ipari vállalatok súlyos károsodása, ami, logikus, hogy gazdasági visszaeséshez vezetett, és, mintha ez nem lett volna elegendő, az egyes államok gazdasági intézkedései csak súlyosbították a helyzetet. Ezek közé sorolható az 1921-es romániai agrárreform is. Az 1921-es agrárreform hiányosságait és negatív következményei sokan észrevették, de ezek közül elég sokan elfogultan kezelték a problémát. Az igazság az, hogy e témát elég nehéz nem elfogultan kézelni, mivel e reform gyökeresen megváltoztatta az erdélyi gazdasági viszonyokat az erdélyi románság javára és az itteni magyarság rovására. Egy ilyen kényes kérdésben elég nehéz teljesen objektívnak lenni, ami Oberdingnek sem sikerul talán száz százalékosan, de a kevesek közé tartozik (főleg a kortársai között), akik nem csak a magyarság számára okozott káros következményeket emelik ki, hanem az ország gazdasága számára okozott káros következményekre is felhívják a figyelmet.

Oberding József György „ Az erdélyi agrárreform" című munkájában részletesen elemezte az első világháborút követő román agrárreform okait, céljait és gazdasági és társadalmi következményeit. Először röviden bemutatta a haború előtti birtokmegosztást szociális és nemzetiségi szempontból[11], majd alaposan elemzi a román agrárreform magyarellenes orientációját. Ezt a következő képpen kategorizálta :

„1. A nagy- és középbirtokoknak a földnélküli földművesek és a törpebirtokosok földszükségletével egyáltalán arányban nem álló, valamint a régi királyságban alkalmazott földbirtok kisajátításnál is sokkal radikálisabb mértékben való alkalmazása, a magyar nagy- és középbirtokos osztály megsemmisitésére irányult, melynek tulajdonát – tudvalevőleg – a közép és nagybirtokok 87,16 %-a képezte.

2. A közbirtokossági birtokok kisajátítása a székelység gazdasági elszegénytését célozta, mert a székelység a legutóbbi időkig is az ősi földközösség jogán birt közbirtokossági birtokon élt.

3. Az egyházi, iskolai és egyéb kulturális és közcélú intézmények földjeinek a kisajátítása, a magyar kulturának létalapjában való megtámadására irányult, minthogy iskoláink, egyházaink és egyéb kulturális célú intézményeink majdnem kivétel nélkül mind földbirtokaik jövedelméből tartották fenn magukat."[12]

Különböző román politikusok nyilatkozataival igazolja és elitéli az agrárreform magyarellenes orientációját, de figyelemre méltó az, hogy más agrárreformmal foglalkozó kutatókkal ellentétben főleg gazdasági és társadalmi szempontból ítéli el ezt. Kijelenti, hogy attól az agrárreformtól, amely politikai célok szolgálatában állott, sem gazdasági, sem szociális téren nem várhatunk sokat. Ugyanannyit ártott az agrárreform gazdasági téren az országnak, mint amennyit nemzeti szempontból használt a románságnak. Álláspontját

nagyon részletes statisztikai kimutatásokkal[13] és Madgearu miniszter nyilatkozatával támasztja alá, aki beismerte, hogy az új földtulajdonosoknak nem volt lehetőségük a termelés nivójának a megtartásához[14].

Hogy minden negatív gazdasági következményei ellenére az agrárreformot végrehajtották, nyilvánvalóvá válik ennek politikai orientációja, vagyis mondhatnánk azt is, hogy szükséglete : a bukaresti román politikai körök létfontosságú szükséglete azirránt, hogy az erdélyi magyarságot gazdaságilag meggyengítsék és a románságot megerősítsék (ezáltal szavazóbázisukat is megerősítsék az itteni román lakóság szimpátiájának a növelésével). És nem elhanyagolandó az az aspektus sem, hogy az agrárreform segítségével az erdélyi magyar kulturális intézmények elvesztették gazdasági hátterüket, jövedelemforrásukat. Egy nemzeti kisebbség felszámolásához legalkalmasabb út a kulturális fennmaradását és fejlődését meggátoló intézkedések révén lehet elérni.

Ha nem csak kizárólag politikai orientációja lett volna az agrárreformnak, hanem a legkevésbé is figyelembe vették volna a gazdasági és társadalmi szükségleteket, akkor nem lettek volna ilyen káros következményei, mint ahogyan a továbbiakban meglátjuk.

A gabonaneműek terméshozamának a csökkenését egyrészt a kisgazdaságoknak a szemtermelés terén a nagygazdaságokkal szemben levő hátrányosabb helyzetével és a kisgazdaságok primitivebb művelési rendszerével, másrészt a megművelt terület csökkenésével indokolja. Mindkét esetben az agrárreformot okolja a kialakult helyzetért : az agrárreform ugyanis nem biztosította az új tulajdonosok számára a termelési eszközök beszerzését és így sokan közülük kénytelenek voltak parlagon hagyni a kapott földet. Egyesek szerencsések voltak és bérbe tudták adni az agrárreform során kapott földjeiket, de sokan kénytelenek voltak megműveletlenül hagyni földjeik nagy részét. Ez egyébként minden felületesen megtervezett és végrehajtott agrárreform jellemzője és volt már precedense Románia történetében az 1864-es Cuza-féle agrárreformban, amelynek, állítanám, szintén voltak politikai orientációi. Mindkét agrárreformot végrehajtó politikai körök figyelmen kivül hagyták a reform potenciális gazdasági és szociális következmenyeit annak érdekében, hogy saját politikai céljaikat elérhessék és mindkét esetben komoly visszaesést okoztak az ország mezőgazdaságának, ami nem is lett volna annyira sülyos probléma, ha nem az ország alpvető gazdasági szektoráról lenne szó, amelytől függött a lakóság nagy részének a jóléte. A már említett művének kiegészítéseként egy másik tanulmányában összehasonlítja a Trianon utáni Magyarország és Erdély terméshozamának átlagát 1930-35 között és rámutat arra, hogy a 2-4 mázsás különbség az állatállomány csökkenésével magyarázható[15]. Ez száz százalékosan nem fogadható el, mivel a magyar alföldi és az erdélyi föl-

dek között minőségi különbségek vannak, de ez nem zárja ki teljesen Oberdingnek azt az állitását, hogy a csökkenő állatállomány a trágyatermelés csökkenéséhez vezetett és ennek folytán csökkent a föld termelőereje is.

Visszatérve az agrárreformhoz, felmeríti a földhöz juttatott mezőgazdasági proletáriátus helyzetét is, amelyik sokkal hátrányosabb helyzetbe került az agrárreform után, mint ahogyan azelőtt volt. Az anyagi eszközeik hiányoztak ahhoz, hogy mint kisgazdák biztosíthassák megélhetésüket, viszont bérmunkásként sem kereshették meg mindennapi kenyerüket, mert az agrárreform következtében megszűntek azok az uradalmak, ahol eddig mezőgazdasági munkásokként vagy cselédekként dolgoztak. Ennek következtében nagyarányú városbaözönlés és kivándorlás indult be (a városba költözött román falusi nép többé-kevésbé el tudott helyezkedni a közhivataloknál és közintézményeknél, de a magyarok előtt a legtöbb esetben csak a kivándorlás lehetősége maradt fenn)[16]. Ez a folyamat, amelynek szinte kizárólagos oka az agrárreform, átrendezte az erdélyi nemzetiségi és társadalmi viszonyokat. A magyarság tömeges kivándorlásával gyengült a magyar kisebbség pozíciója és a románság városra való betelepülésésvel erősödött ez utóbbinak a pozíciója. Nehéz és veszélyes lenne bebizonyítani, hogy az agrárreform végrehajtóinak ez is benne volt a számításaiban, de, hogy az ők malmukra hajtotta a vizet, az nyilvánvaló.

És Oberding nem csak azt ítéli el, hogy az agrárreform során a román politikai elit felbolygatta és visszavetette az ország mezőgazdaságát és súlyos társadalmi problémákat is okozott, hanem azt is, hogy megteremtődött a román közép- és nagybirtok Erdélyben való kialakulásának a feltétele a birtokforgalom felszabadítása révén. Rámutat arra, hogy Erdély földjét a szocialisztikus színezetű agrárreform útján a román parasztság kezére juttatták és azután megteremtették annak a lehetőségét, hogy a megszüntetett magyar közép- és nagybirtok helyén új román közép- és nagybirtok alakulhasson ki, mivel az agrárreform során leszegényedett magyar birtokososztály képtelen visszavásárolni elvesztett birtokait. A kormány mindezt megtetőzi az 1930. július 17-iki új telepítési törvénnyel, amely segítségével „javíthat" az erdélyi nemzetiségi és gazdasági viszonyokon[17]. Nyilvánvaló tehát, hogy az agrárreform kivitelezését nem a gazdasági okok sürgették, hanem politikai orientációja volt.

De a kormány is észlelte azt, hogy Románia mezőgazdasága válságban van és különböző mezőgazdasági törvények révén próbál segíteni a helyzeten. Ezek a próbálkozások sem kerülik el Oberding József György figyelmét, aki értékeli a pozitiv próbálkozásokat, de ugyanolyan határozottan elítéli a politikai meggondolásból hozott törvényeket, mint például az 1934-es mezőgazdasági adóságrendező törvényt[18], amelyik, akárcsak a korábbi adóságrendező

törvények[19], az adósok érdekeit védi, annyira, hogy jogtalan előnyökhöz juttatja az adósokat a hitelezők rovására :

„A jelenlegi törvény épúgy, mint a megelőző mezőgazdasági adóságrendező törvények is elsősorban az adósok érdekeit védi. Ez az adósvédelem azonban már sok tekintetben valósággal jogtalan előnyökhöz juttatja az adósokat a hitelezők rovására. A román mezőgazdasági adósvédelem ugyanazt a szellemet tükrözi vissza, mint egy évtizeddel ezelőtt végrehajtott agrárreform : a parasztokat támogatni és megerősíteni, mert a kormányzat csakis a parasztokra támaszkodva tudja az uralmat fenntartani és az országot előbbrevinni. Romániában nincs középosztály, a parastság az a nagy erőforrás, amely a középosztályt ki kell, hogy termelje, hogy a román nemzet az európai civilizáció színvonalára emelkedhessék. Ennek a nagy nemzeti ügynek az érdekében hozzák azokat a sorozatos törvényeket, amelyek ugyan az európai jogfelfogással ellenkeznek, de amelyeket a román nemzeti érdekek igazolnak."[20]

Részletesen foglalkozik a mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére hivatott törvényekkel, amelyeknek a legnagyobb része nem tudott céljának megfelelni. Véleménye szerint az ország mezőgazdasági eladósodása nem lett volna olyan katasztrófális méretű, ha az első magánföldhitelintézeti törvény megalkotásakor a törvényhozás szabad útat biztosít a külföldi tőke számára, amelyik akkor még érdeklődött a román piac iránt. Ennek ellenére a kormány kitartott a „prin noi însine" jelszavához, elzárkózott a külföldi tőke elől és az ország mezőgazdasága nem tudta elviselni a belföldi tőke kamatait. Mire ezt észrevették és feladták az elzárkozó, protekcionista gazdasági politikát, már túl késő volt. A mezőgazdasági hitelkerdést módosító törvények már nem voltak képesek a külföldi tőke bizalmát megnyerni. Ekkor, hogy megmentsék a mezőgazdaságot válságos helyzetéből, repressziv intézkedésekhez folyamodtak. Megjelenik a kamattörvény, az agrármoratórium és a konverziós törvények, amelyek azonban képtelenek orvosolni a problémákat, csak arra jók, hogy kissé lelasítsák a folyamatot.[21] Éppen ezért sürgeti a probléma orvosolását, mivel az ország jellemző, jobban mondva alapvető gazdasági ágazata a mezőgazdaság és ebből nyeri el a megélhetését az állampolgárok nagy része.

Másfelől Oberding a mezőgazdasági törvényekben[22] a kormánynak a román parasztságot megerősítő, támogató szándékát véli felfedezni (a kisebbségek rovására), mivel ez a parasztság támogatására van utalva, megállapítás amely nem áll messze a valóságtól. Ez Erdélyben észlelhető a leginkább, ahol a Román Nemzeti Pártnak, majd később az ebből alakult Nemzeti Parasztpártnak a hűséges szavazóbázisa található. Ezt szinte rögtön észlelte a Liberális Párt és különböző módszerekkel próbálta e tömegek szimpátiáját elnyerni. Igy hát

mindkét párt szükségesnek találta a jó viszonyát fenntartani a román parasztsággal, ami szintén negatívan hatott ki a kisebbségi földműves rétegekre.

Ugyancsak nagy figyelemmel kiséri az 1937 március 22-én közzétett „ a mezőgazdaság szervezéséről és serkentéséről szóló törvényt ” amelynek az lenne a hivatása, hogy a román mezőgazdasági termelést feljavítsa európai szinvonalra. A törvény előírja, hogy minden gazda köteles vetőmagvait gombabetegségek ellen kezelni, előírásos trágyatelepet létesíteni és ha egy község vagy tanya földművelőinek legalább 66 százaléka beleegyezik, akkor művelési tervet készítsenek nagyobb darabokban elosztott vetésforgó érdekében és ez a terv kötelező az egész községre vagy tanyára. Oberding értékeli a törvénynek a vetésforgót illető törekvését, mert, amint kihangsúlyozza, „az ország mezőgazdasági kultúrájának a fejlesztésére irányuló törekvés elsősorban itt, a racionális vetésforgó alkalmazása által kéné megnyilvánuljon, minthogy az országban még mindig a nyomásos gazdálkodás dívik, nagy területeket hagyva ugarnak.”[23] Azonban elítéli a törvény óvatosságát, amelynek következtében csak ott lesz alkalmazható, ahol a lakósságnak legalább a 66 százaléka beleegyezik. Ez a kikötés lehetetlenné teszi a törvény eredményes gyakorlati alkalmazását, mivel a földművesek nagy része nem rendelkezik modern mezőgazdasági koncepcióval.

Pozitívnak találja a törzskönyvezési rendszer bevezetését a nemesített gabonafajták termelésének előmozdítása érdekében és a gyümölcsfaiskolák létesítését, valamint a gyümölcsfa csemetékkel való kereskedelem szabályozását, de nagyon szkeptikusnak mutatkozik aziránt, hogy a magyar kisebbségnek valamilyen előnye származhatna ebből a törvényből, mivel a kisebbségek részéről senki sem fog engedélyt kapni vetőmagtermelő gazdaság, gyümölcsfaiskola és mezőgazdasági gépgyár létesítésére, valamint ezek termékeinek a forgalmazására[24].

Az állattenyésztés tekintetéten hasonlóak az intézkedések : törzskönyvezési rendszer bevezetése és a községek kötelessége, hogy meghatározott időn belül megfelelő tenyészállatokat szerezzenek be. Méltányolja az állam próbálkozását, hogy a tenyészállatok tenyésztése érdekében megfelelő telepeket hozzon létre, de többre értékeli a mezőgazdasági munkások munkaviszonyainak a rendezését. A törvény a mezőgazdasági munkásokat három fő kategóriába sorolja : gazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások és minősített mezőgazdasági munkások. Csak a mézőgazdasági kamarák feljogosultak, hogy a mezőgazdasági munkásokat „ minősített mezőgazdasági munkásokként” ismertessék el. A munkabérek maximális és minimális határát a mezőgazdasági kamarák e célra alakított bizottságai állapítják meg 3 évi időtartamra egy-egy megye területére kiterjedő érvénnyel. Pozitívan értékeli a 6 hektárnál kissebb területek bérlőinek a védelmét és a haszonbérek maximális határának a megállapítását[25].

Oberding pozitívan értékeli a törvény próbálkozásait (főleg a megfelelő trágyázást illetően, mely problémát más tanulmányaiban is felvetette)[26], mert, minden hiányossága ellenére, sok, nyugaton már bevezetzett és sikeresen alkalmazott újítást próbál bevezetni (racionális vetésforgó, megfelelő trágyázás és betegségek elleni kezelés, nemes gabonafajok és tenyészállatok elterjesztése, stb.), de nagyon szkeptikusan tekint a törvény hatékonyságára, mivel a „régi szokás szerint" a legközelebbi kormányváltás után az új kormány meg fogja változtatni ezt teljes egészében. Ha véletlenül meg is szabadulna ez a törvény a módosítástól, akkor is van egy nagy hátránya, és pedig az, hogy széleskörű hatósági beavatkozásra nyit lehetőséget az egyes gazdaságok életébe. Ilyen tekintetben nagyon tart attól, hogy ez a törvény lehetőséget nyújt a hatóságoknak a kisebbségek gazdasági életébe való beavatkozáshoz[27].

Amint észrevehettük, Oberding, bár beismeri az egyes mezőgazdasági törvények pozitívumait, egészében véve elítéli a román agrárpolitikát, amely egyaránt káros a az ország gazdasági élete és a romániai kisebbségek számára. Éppen ezért mindkét probléma megoldását a szövetkezeti mozgalomban és ennek a támogatásában látja. A szövetkezeti mozgalmaknak szánta egyébként tudományos munkássága legnagyobb részét. Foglalkozott a modern szövetkezeti mozgalommal, a romániai román és kisebbségi szövetkezetekkel, a szövetkezetek jogi helyzetével Romániában és a szövetkezetek szerepével az erdélyi magyarság gazdasági életében. Tanulmányai nélkülözhetetlenek a két világháború közötti erdélyi szövetkezeti mozgalmakkal foglalkozók számára.

Oberding nem csak egy alapos kutatója a szövetkezeti mozgalomnak, hanem egy lelkes népszerüsítője is. Szent meggyőződése, hogy a romániai gazdasági életben a mezőgazdaság csak a szövetkezetek keretén belül állhat lábra. Szintén a szövetkezeti mozgalom segítségével látja az erdélyi magyar kisebbség (és nem csak) gazdasági és ezt követően kulturális potenciáljának a megőrzését és megerősítését. Valószínüleg ilyen meggondolásból publikálta a „ *Szövetkezeti Értesítőben* " „ *A modern szövetkezeti mozgalom* " című tanulmányát, amelyben a téma tárgyalása mellett népszerüsíteni is próbálja a szövetkezeti mozgalmat. E közleményében bemutatja a szövetkezeti mozgalom, a szövetkezeti eszme kezdeteit az őskortól napjainkig. Az ősemberek kezdetleges, a gazdasági szükségszerüség miatt kiprovokált, szövetkezeteitől a középkori céheken és gildeken keresztül levezeti a szövetkezeti eszmét a XIX-dik században létrejött modern szövetkezeti mozgalomig.[28] Ismerteti a modern szövetkezeti mozgalom elindítóinak (Owen, King, Buchez) az utópisztikus elveit, majd a szövetkezeti eszmének a kapitalista gazdasági rendszerben való első sikeres alkalmazását a *rochdalei takácsok* által (1844). Folytatja a szövetkezeti mozgalom német uttörőivel (Schultze, Raiffeisen), akik letették a mo-

dern hitelszövetkezetek alapjait, majd rátér a hitelszövetkezetek Magyarországon való elterjedésére.[29] Bemutatja a különböző (fogyasztási, termelő, értékesítő) szövetkezetek működési alapelveit és ezután képet alkot az olvasónak a különböző országokban levő szövetkezeti mozgalmakról. Próbálja megőrizni objektivitását, de időnként elragadja a szövetkezeti eszme iránti korlátlan szimpátiája és enyhén szólva propagandisztikus nyelvezetbe csap át :

„ A szövetkezeti mozgalom munkásai a szövetkezeti eszme és a szövetkezeti testvériség gondolatának az ápolása minden év julius havának első szombatján, a *nemzetközi szövetkezeti napot,* a mozgalom világünnepét ülik meg. Ekkor a legeldugottab kis faluban is, ahol csak szövetkezet van, a szövetkezeti apostolok emlékének áldoznak és hitet tesznek a szövetkezeti hűség és a szövetkezeti szolidaritás mellett. Felröppen a szövetkezeti mozgalom szivárványszinü zászlaja, hogy a szivárvány szineivel hirdesse a szebb és jobb jövő hitét.

A szövetkezeti eszme, a szövetkezeti gondolat soha sem volt népszerűbb, mint ma, a kapitalista gazdasági rendszer súlyos válsága idején. A kapitalizmus liberális légkörében anarchisztikus fejlődésnek indult termelés és szervezetlen fogyasztás a kisegzisztenciák millióit tette tönkre s ma már tisztán áll előttünk, hogy a gazdasági élet szervezetét a kapitalizmus egyoldalú és szélsőséges organizációjával nem tarthatjuk fenn. Mind jobban érezni kezdjük a gazdasági élet morális alapon való újjászervezésének a szükségét s így nyugodtan mondhatjuk, hogy a szövetkezeti mozgalom igazi kifejlődésének az ideje most következett el. ”[30]

Gondolom, eléggé nyilvánvaló Oberding „enyhe” elfogultsága a szövetkezeti mozgalmat illetően, de mentségéül szolgál az a tény, hogy közvetlenül a nagy gazdasági válság után írta e sorokat. Ez a nagy gazdasági megrazkódtatás rögtön Trianon és a román agrárreform után súlyosan megviselte az erdélyi magyarságot (és nem csak), így tehát érthető és elfogadható Oberding kiábrándulása a kapitalizmusból, azonban ő sem sejthette, hogy mennyire „igaza” lesz, amikor kijelentette, hogy szükséges „a gazdasági élet morális alapon való újjászervezése” és a szövetkezeti mozgalom igazi kifejlődésének ideje most következett el. Amikor közzétette a fenti „enyhén utópisztikus” kijelentését, nem sejthette az 1945 utáni kelet-európai változásokat. Nem sejthette, hogy mennyire „morális alapon” fogják újjászervezni ezt a térséget. Minden elfogultsága ellenére, Oberding egy alapos és nélkülözhetetlen kutatója a szövetkezeti mozgalomnak.

A romániai szövetkezeti mozgalomal sokkal objektívebben foglalkozott a szintén 1934-ben megjelent tanulmányában.[31] Itt is érezhető a szövetkezeti mozgalom iránti szimpátiája, de tanulmánya sokkal objektívebb és nagyon hasznos, főleg az alapos statisztikai kimutatásoknak köszönhetően. Nagyon alaposan elemzi a román és a kisebbségi szövetkezetek kategóriánkénti elosz-

lását, ahol megállapítja, hogy a román szövetkezetek (főleg az állami támogatásnak köszönhetően) előnyben vannak a kisebbségi szövetkezetekkel szemben az egy tagra jutó tőke szempontjából, de a szövetkezetekre jutó tagok szempontjából a kisebbségi szövekezeteké az elöny.[32] A legnagyobb taglétszámnál a magyarok állnak az első helyen 259 taggal, utánuk a románok következnek 136 taggal és a szászok 108-al.[33] Kimutatja, hogy a román szövetkezetek, nagyobb anyagi erejük ellenére, nem annyira életképesek, mint a kissebbségi szövetkezetek.[34]

A nemzetek lélekszámát tekintve szintén a kisebbségi szövetkezetek vannak előnyben : a románoknál 563 főre, a magyaroknál 224 főre és a szászoknál 109 főre jut egy szövetkezet.[35] Amint a fenti adatokból látszik, a kisebbségi szövetkezetek, a rendelkezésükre álló tőkét leszámítva, minden más szempontból előnyben vannak a román szövetkezetekkel szemben, amiből arra a következtetésre jut, hogy a kisebbségek körében népszerűbb a szövetkezeti eszme és érettebb a szövetkezeti mozgalom.[36]Ezt a megállapítását az is alátámasztja, hogy mig a veszteséges román szövetkezetek aránya 1936 és 1937 között 29,6 %-ról 32,2 %-ra emelkedett, addig a kisebbségi szövetkezetek esetében 33,8 %-ról 27,9 %-ra csökkent. Ez annál fontosabb eredmény, mert a kisebbségi szövetkezetek veszteségét az állam nem kárpótolta.[37] Oberding, eltekintve a kisebbségi szövetkezetek állami támogatásának a hiányától (amit több alkalommal is elítél), nagyon pozitívan viszonyul az állam szövetkezeti politikájához, amely, szerinte, mentes minden sovinizmustól és teljes szabadságot biztosít a kisebbségi szövetkezeti mozgalom számára. Egyébként kihangsúlyozza, hogy ez a sovinizmus-mentes szövetkezeti politika egyedülálló a román állam kisebbségi politikájában. Megállapítja, hogy, bár az állami támogatás hiánya érzékenyen érinti a kisebbségi szövetkezeteket, de van egy nagy előnye ennek az által, hogy a kisebbségi szövetkezeti mozgalom önerejéből épült ki és ebben a tekintetben egyedülálló egész Európában.[38]

És végül, de nem utolsó sorban, meg kell emlitenünk a kolozsvári Gondoskodó Társaságról írt tanulmányát[39], amelyben elemzi a tarsaság jellegét. Kihangsúlyozza, hogy a kolozsvári Gondoskodó Társaság a külföldi hasonló rendeltetésü intézményektől eltérően nem a biztosítási eszmét, hanem a takarékossági eszmét helyezte előtérbe.Míg a külföldi gondoskodó intézetek valóságos kis biztosító intézetek voltak, amelyek bizonyos meghatározott díj befizetése mellett meghatározott idő elteltével meghatározott összeg vagy évjáradék fizetésére kötelezték magukat, a kolozsvári Gondoskodó Társaságnál a takaréktőke gyűjtésének az előmozdításában nyilvánult meg.A külföldi hasonló intézményektől eltérően, a kolozsvári Gondoskodó Társaság a tagok apró takarékbetéteinek gyümölcsöztetésével tegye lehetővé a nagyobb taka-

réktőke gyűjtését, amelyet a tagok előrehaladott korukban vagy saját maguk élveznek, vagy utódaikra hagynak, illetve anyagi problémák esetén igénybe veheti e tőkét, vagy, ha ez nem elegendő, tisztességes feltételek mellett kölcsönt vehessen a tarsaságtól. Kuhangsúlyozza, hogy a kolozsvári Gondoskodó Társaság lényegében takarékpénztár volt és a „klasszikus" takarékpénztáraktól csak annyiban különbözött, hogy a betétesnek egyben a társaság tagjának is kellett lennie[40]. Kihangsúlyozza azt is, hogy a kolozsvári Gondoskodó Társaság, célját és jogi szerkezetét tekintve, szövetkezet volt és tartalmazta a modern szövetkezet minden alkotóelemét. A társaság célja a tagok gazdasági helyzetének a javítása volt a már említett módon. A jogi szerkezetét illetően a társaság rendelkezett a modern szövetkezet minden irányító szervével : közgyűlés, igazgatóság és felügyelőbizottság. Biztosítva volt ugyancsak a szabad ki- és belépés. A kolozsvári Gondoskodó Társaság szövetkezeti jellegét már a M. Kir. Belügyminiszterium is felismeri 1885-ben, amikor a kereskedelmi cégjegyzékbe való bevezettetésre utasítja a társaságot.Ismételten kihangsúlyozza, hogy a kolozsvári Gondoskodó Társaság alapításásnak a pillanatában (1825) külföldön sem létezett egyetlen olyan intéymény sem, amelyik ennyire közel állt volna a modern szövetkezethez[41].

Oberding József György tanulmányai során rámutatott a román kormány gazdasági politikájának az előnyeire és főleg a hátrányaira. Méltatja a kormány szövetkezeti politikáját és bizonyos gazdasági intézkedéseit, mint például a racionális vetésforgó, a nemesített vetőmag és az állatálomány elterjesztését, a trágyázás javítására és mezőgazdasági gépgyárak felállítására irányuló törekvéseket, de elítéli a bukaresti kormánynak a kisebbségek rovására hozott intézkedéseit, akárcsak a más politikai célú mezőgazdasági „ reformokat " (az 1921-es agrárreformot, az 1934-es mezőgazdasági adóságrendező törvényt, a liberális kormány elzárkozását a külföldi tőke elől és azt, hogy a bukaresti kormányok csak a román szövetkezeteket támogatták pénzügyileg). Szerinte a román mezőgazdaság súlyos helyzetéből csak a szövetkezeti mozgalom kiterjesztésével és támogatásával menthető meg. A szövetkezeti eszme iránti korlátlan elkötelezettsége kissé elfogult, de ennek ellenére nézetei nagy vonalakban helyesek és rátapintanak Románia gazdságának és főleg mezőgazdaságának a betegségeire. Hogy tanulmányaival nem nagyon befolyásolhatta a Románia gazdasági életét, az annak köszönhető, hogy a bukaresti kormányok nem törödtek a kisebbségek véleményével és gyakran a kisebbségek érdekeivel ellentétes törvényeket hoztak. Tudományos munkássága ennek ellenére nagyon fontos támpont az erdélyi gazdasági életet, főleg a szövetkezeti mozgalmat kutatók számára.

Jegyzetek

1 A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Tanrendje az 1944-45. tanév első felére, Koloszvár, 1944.
2 Magyar Országos Levéltár, XIX-J-1-k, 43. doboz, 30/c csomó
3 Kis András visszaemlékezése szerint, aki akkor diák volt a Ferenc József Tudományegyetemen és személyesen ismerte.
4 *Világosság,* 1944. november 5.
5 Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930.
6 Oberding József György : *Az új román mezőgazdasági törvény.* „ Magyar Gazdák Szemléje" 1937, 430-434. Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930.
7 Oberding József György : *A modern szövetkezeti mozgalom.* „ Szövetkezeti Értesítő", 1934, 2-12. sz.
8 Oberding József György : *A magyar szövetkezetek jogi helyzete Romániában.* "Magyar Kisebbség" 1939, 189 – 195.
9 Oberding József György : *A szövetkezetek szerepe az erdélyi magyarság gazdasági életében.* „Magyar Szövetkezés" 1939, 7-8. sz.
10 Oberding József György : *Kisebbségi szövetkezetek Romániában.* „ Magyar Kisebbség" 1940, 289-298.
11 Ennek a részletes bemutatását nem tartottam kézenfekvőnek a rengeteg és nagyon részletes statisztikai adat miatt. Ez adatok részletes bemutatása nem érinti a tanulmány témáját, de akit érdekel, lásd : Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930. Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930.
12 Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930, 55-56.
13 Kimutatta, hogy az öt főterménnyel (búza, rozs, árpa, zab és tengeri) bevetett terület 1923-27 között 386.699 kat. holddal csökkent az 1911-15-ös átlaghoz viszonyítva, mig a termés csökkenése ugyanebben a periódusban a búzánál 14,38 %, a rozsnál 34,70 %, a zabnál 36,26 % és a tengerinél 29,29 % volt. Mig például az árpával bevetett terület 46.579 kat. holddal növekedett, a terméshozama még így is 5,33 %-kal csökkent. Lásd : Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930, 99-100.
14 Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930, 99.
15 Oberding József György : *Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt.* „Kisebbségi Körlevél", 1942, 1.szám 19-20.
16 Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930, 99-101.
17 Parecz György : *Az új telepítési törvényhez.* „Magyar Kisebbség", 1930, 575-576.
18 Az 1934. április 7-én kiadott „Legea nr. 33 pentru lichidarea datoriilor agricole si urbane" cimű törvényről van szó, *Colectiune de legi si documente,* 1934.
19 Az 1932. április 19-én kiadott 88. számú, az 1932. október 26-án kiadott 238. számú és az 1933. április 14-én kiadott 87. számú mezőgazdasági adóságrendező törvényekről van szó, *Colectiune de legi si documente ,* 1932-1933.
20 Oberding József György : *A legújabb román mezőgazdasági adóságrendező törvény.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1934, 384-388.
21 Oberding József György : *A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban.* „Erdélyi Múzeum", 1932, 308-327.
22 Az 1932. április 19-én kiadott 88. számú, az 1932. október 26-án kiadott 238. számú és az 1933. április 14-én kiadott 87. számú, az 1934. április 7-én kiadott 33. számú mezőgazdasági adóságrendező törvényekről és az 1937. március 22-én kiadott mezőgazdasági támogatási és fejlesztési törvényekről van szó, *Colectiune de legi si documente,* 1932-1937.
23 Oberding József György : *Az új román mezőgazdasági törvény.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1937, 431.

24 Oberding József György : *Az új román mezőgazdasági törvény.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1937, 432.
25 Oberding József György : *Az új román mezőgazdasági törvény.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1937, 433.
26 Oberding József György : *Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt.* „Kisebbségi Körlevél", 1942, 1.szám 19-20; Oberding József György : *Az erdélyi agrárreform,* Kolozsvár, 1930, 99-100.
27 Oberding József György : *Az új román mezőgazdasági törvény.* „Magyar Gazdák Szemléje, 1937, 434.
28 Oberding József György : *A modern szövetkezeti mozgalom.* „ Szövetkezeti Értesítő", 1934, 2. szám,6.
29 Oberding József György : *A modern szövetkezeti mozgalom.* „Szövetkezeti Értesítő", 1934, 4. szám, 8.
30 Oberding József György : *A modern szövetkezeti mozgalom.* „Szövetkezeti Értesítő", 1934, 12. szám, 7.
31 Oberding József György : *Románia szövetkezeti mozgalma.* „Magyar Gazdák Szemléje, 1934, 125-136. E tanulmánya sokkal objektívebb, mint a már említett, egyes paragrafusaiban enyhén szólva propagandisztikus tanulmánya : Oberding József György : *A modern szövetkezeti mozgalom.* „Szövetkezeti Értesítő", 1934, 4. szám,
32 Oberding József György : *Románia szövetkezeti mozgalma.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1934, 130-133; Oberding József György : *Kisebbségi szövetkezetek Romániában.* „Magyar Kisebbség", 1940, 289-298.
33 Oberding József György : *Románia szövetkezeti mozgalma.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1934, 135-136.
34 Kimutatja, hogy a gazdasági erejük ellenére, a román szövetkezetek sokkal inkább ki vannak téve a felszámolás veszélyenek, mint a kisebbségi szövetkezetek. A román szövetkezeteknél 22,2 %, mig a kisebbségi szövetkezeteknél 2,7 % a felszámolás veszélye alatt álló szövetkezetek aránya. Lásd : Oberding József György : *Kisebbségi szövetkezetek Romániában.* „Magyar Kisebbség", 1940, 289-290.
35 Oberding József György : *Románia szövetkezeti mozgalma.* „Magyar Gazdák Szemléje", 1934, 136.
36 Oberding József György : *Kisebbségi szövetkezetek Romániában.* „Magyar Kisebbség", 1940, 298.
37 Oberding József György : *Kisebbségi szövetkezetek Romániában.* „Magyar Kisebbség", 1940, 298.
38 Oberding József György : *Románia szövetkezeti mozgalma.* „Magyar Gazdák Szemléje, 1934, 136.
39 Oberding József György : *A kolozsvári Gondoskodó Társaság,* Cluj-Kolozsvár, 1934.
40 Oberding József György : *A kolozsvári Gondoskodó Társaság,* Cluj-Kolozsvár, 1934,15-18.
41 Oberding József György : *A kolozsvári Gondoskodó Társaság,* Cluj-Kolozsvár, 1934,24-28.

Nagy Miklós (1913–1988)

Csetri Elek, Farkas Zoltán

Ha a múltunk jelentős személyiségeinek vizsgálatában még sok törleszteni valója van tudományosságunknak, a két világháború közötti időszakra ez a megállapítás fokozott mértékben érvényes. Noha a megemlékezések kapcsán nevük minduntalan felmerül, mégis mondhatni: még a művelődés és egyházi vezéregyéniségek is inkább a politikai háttérből tűnnek elő. Ennek köszönhetően publikációinkban méltán megvilágosodott Márton Áron, Kós Károly, György Lajos, Jakabffy Elemér, Venczel József, Nagy Géza, Balogh Artúr szerepe.[1] Sőt a politikai vonatkozásokon túlmenően az erdélyi magyar tudomány olyan képviselőinek, mint Kelemen Lajos, Biró Vencel, Kristóf György, Balogh Ernő, Jancsó Elemér, Csutak Vilmos és mások munkásságát is értékelték.[2]

Igaz, hogy a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon munkálatai részben fényt derítettek tevékenységükre, mégis nyugton elmondható, hogy a szaktudományok, különösen a természettudományok képviselői az emlékezések során szinte teljesen a körön kívül maradtak. Azért jelentős lépésnek tekinthetjük, hogy múltunk gazdasági gondolkodóinak és gyakorlati munkásainak számbavétele és értékelése nagy lendületet kapott, és az napjainkban is tart. A XX. századi Erdély olyan magyar gazdasági szakemberei kerültek előtérbe, mint Barabás Endre, Gávai Gaál Jenő, Vemczel József, Szász Pál, Balázs Ferenc és Nagy Zoltán. Jelen kötet is e vonulat alkatrésze.[3] Nos, a képet igyekszik teljesebbé tenni alábbi tanulmányunk Nagy Miklósról, amelyben az agrárium kiváló szakemberéről kívánunk szólani.[4]

1. Élete

Nagy Miklós megérte mind a két világégést és jóformán az egész kommunista érát. Egy évvel az I. világháború kitörése előtt, 1913-ban született, és 1988-ban halt meg, egy évvel azelőtt, hogy megindultak volna az l989-es sorsdöntő változások. Ilyenképpen, négy esztendőt kivéve, élete az erdélyi magyar kisebbség sorsában osztozott.

Szülővárosa, Torda, világrajötte évében Torda-Aranyos vármegye székhelyéül szolgált, de múltja, a római kor, majd középkori okleveles említése, az itt megtartott országgyűlések és az 1568. évi vallásszabadsági határozat révén joggal tekinthető történelmi városnak. Kisipari és agrárközpont volt, viszont a XX. században gyorsan felfutó nagyipara (cement-, mész- és üveggyára, Solvay vegyiművek) jelentős gazdasági központtá avatták.

A város jelentős áruközvetítő szerepével is kitűnt: kisiparosai, a cserépedény-készítők, csizmadiák, kalaposok, szabók, szűcsök, szíjgyártók, kerekesek, kádárok a Főtéren tartott szombati vásárnapokon, még inkább nagyvásárkor bocsátották áruba készítményeiket, a gabonavásáron pedig a gazdák a búzát, árpát, kukoricát és zabot. Az aranyosszékiek zöldségtermékeiket részben az itteni piacokon értékesítették, másrészt a kolozsvári hetivásár alkalmával. A tordai vásárokon megjelentek a havasi mócok is, akik csebrekkel, deberkékkel, fakészítményekkel, deszkával és más faáruval érkeztek ide. Elmondható hát, hogy Torda az Aranyos-völgye iparosai és földművesei készítményeinek csereközpontja szerepét játszotta a hegyvidék lakóinak értékeivel. Ugyanakkor Aranyosszék és a Mócvidék a magyar-román együttélés helyszíne.

Nagy Miklós születésekor az Aranyosszéken birtokot is örökölt édesapja Torda város főjegyzője volt, aki a tordai társadalomba is beépült, hiszen a település ekkoriban, mint vármegyei központ, élénk politikai és művelődési cent-

rumnak számított. Megyei hivatalai (közigazgatás, bíróság, pénzügyigazgatóság, erdészet stb.), a bankok, biztosító intézetek, kórház mellett volt művelődési-szórakoztató központja (Vigadó), kaszinója, könyvtára, tanügyi intézetei közül pedig kiemelkedett a nemrégiben épült Főgimnázium s egy unitárius algimnázium. De már felépült a református elemi iskola épülete is (Piros iskola), melynek udvarán álló tornaterme nemcsak sportrendezvényeknek adott helyet, hanem konferenciáknak is. A helyi műkedvelő színtársulat és dalárda előadásait időnként a vándorszínészek társulata váltotta fel, melynek megjelenése igazi eseményszámba ment a városban. Értelmiségét orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, tanítók, tisztviselők alkották, akiknek meghatározó szerepe volt Tordán.

1891–1940 között Tordának és vidékének saját magyar nyelvű hetilapja is volt, az *Aranyos vidék* (irányzatára nézve szabadelvű politikai, társadalmi és közgazdasági fórum). Ekkoriban Baróthy István, Magyarosy Zoltán és Boross Elek szerkesztők állottak az élén, míg a laptulajdonos id., majd ifj. Füssy József nyomdatulajdonos volt. Hozzá kell tennünk, hogy az előbbi mellé az *Aranyosszék* című radikális szemléletű hetilap csatlakozott (1932–1940). A főszerkesztő Várfalvi Mórt a munkában Dávid György támogatta. Külön említést érdemel, hogy felkarolta a Balázs Ferenc-féle falukutató és vidékfejlesztési mozgalmat, s a helyi kommunista ihletésű megmozdulásokról is beszámolt. Nagy Miklós formálásában nem volt közömbös, hogy külön mellékletet indított Aranyosszék falusi dolgozói számára.

A város ekkoriban magyar többségű volt. 1910-ben 13 455 lakosából 9660 magyar, 3389 román és 100 német volt, míg az egyéb nemzetiségűek sorában 292-t tartottak számon. Az arányok megváltozását a hatalomváltozást követő évtized világosan jelzi. 1930-ban 21 428 főnyi lakosából ll 295 volt magyar anyanyelvű, míg 8 353 román. A más nemzetiségűek sorában összeszámláltak még 550 németet, 434 zsidót és 430 cigányt.[5] A magyarok, németek és zsidók javarészt a belvárosban, a régi negyedekben, Ó-Tordán és Új-Tordán éltek, míg a románság nagyobbrészt a külvárosokban. A város és környéke nemzetiségi összetételének megfelelően itt mindig megválasztottak egy-egy magyarpárti képviselőt. Közülük a legismertebb Gáll Miklós volt, aki igyekezett az őt bizalmával kitüntető közösség érdekeit képviselni és megvédeni.

A nemzetiségi arányoknak eltolódása a román elem javára a nagyarányú bevándorlás következménye volt. Részben a környező falvakból költöztek be a városba románok, azután távolabbi vidékekről, részben a Kárpátokon túlról tisztviselők, katonatisztek, tanárok és más értelmiségiek. Igaz, hogy a régi magyar tisztviselői kar sorából sokan már az 1918-as román bevonuláskor eltávoztak a városból. Sokan azonban nem esküdtek fel az új hatalomra, és kivártak, Trianon után pedig kisebb részük repatriált, javarészük azonban az új

hatalom szolgálatára kényszerült. A berendezkedő román állam egy időre elengedhetetlenül rá volt utalva a így helyén maradt magyar tisztviselői réteg szakértelmére és szolgálataira. Igénybevételüket nem csak a vármegyeháza és városháza zavartalan működése kívánta meg, hanem a pénzügyi, erdészeti, bírósági fórumok egyaránt.

Nagy Miklós szülei az otthonmaradást választották. Az édesapa azonban nem esküdött fel az új hatalomra, így állását elvesztette, s nyugdíjából élt, amit birtokából származó jövedelemmel pótolt. Helye továbbra is a városi társadalmi vezetőrétegbe sorolta, lakása megmaradt ugyan a Villasoron, de a családnak szerényebb jövedelemmel kellett beérnie. A szülők Miklóst, ikertestvérével, Lászlóval együtt a tordai magyar elemibe íratták. A szülők később a helyzetet úgy ítélték meg, hogy az államnyelv elsajátítása a gyerekek jövője szempontjából elengedhetetlenül szükséges, azért úgy döntöttek: az elemi után a fiúk románul folytassák tanulmányaikat. Annál inkább, mert Trianon után – noha maradt ott egy-két magyar anyanyelvű tanár – a tordai főgimnáziumban a magyar oktatás megszűnt, és az román tannyelvű intézetté alakult át. A Nagy-ikerpár tehát román nyelven folytatta középiskolai tanulmányait. A családi és városi magyar társadalmi légkör azonban mindvégig biztosította számukra, hogy nemcsak az anyanyelv ismeretének magas szintjére emelkedjenek, művelődjenek, hanem megőrizzék a magyar önazonosság tudatát is. Megjegyzendő, hogy az 1918-at közvetlenül követő néhány évet kivéve, a magyar-román viszony ekkoriban – mivel még hatott a monarchia időszakának békés légköre – a helyi társadalom az együttélés szabályait követte s a gimnáziumban is elfogadható állapotok uralkodtak. Mindenesetre Nagy Miklós – román tanulmányi környezete ellenére – töretlenül megőrizte magyarságát. Ugyanakkor a helyi főgimnáziumban kitűnően megtanult románul. Tordai útravalójának élete végéig nagy hasznát látta, mikor az érettségi után pályaválasztásra került sor, s a továbbtanulás őt is Kolozsvárra szólította.

Noha Torda elsősorban ipari és kereskedő város volt, erős mezőgazdasági háttér jellemezte. A tordai kisiparosok jelentős részének volt külsősége, és e második foglalkozásként földműveléssel foglalkozott. A gabonafélék termesztése mellett elsősorban a nagy múltra visszatekintő szőlészet virágzott. Jóformán minden mesterembernek volt szőlője s néhány hold szántója. A tordai és aranyosszéki agrárháttér, a természet, a föld és az állatok közelsége a gazdaságban nagyban hozzájárulhatott a fiatalember pályaválasztásához. Egy interjú alkalmából Nagy Miklós azt vallotta, hogy szíve szerint más pályát választott volna. Családja emlékezete szerint orvos szeretett volna lenni. Tehetsége, nyugodt, megfontolt természete, emberközelsége, közvetlensége és ambíciója biztosan kiváló orvossá tették volna. Csakhogy akkoriban pályaválasztáskor a döntés szin-

te kizárólag a szülőket illette meg. A nagy ikerpár esetében atyjuk döntése az volt: Miklós a mezőgazdasági pályán keres boldogulást, László meg jogász lesz.

Nagy Miklós esetében a család már előzőleg eldöntötte, hogy mezőgazdasági szakembernek kell kiképeznie magát. Annál inkább, mert nagybátyja, Nagy Dénes, jelentős aranyosszéki birtokos és bérlő, vállalta, hogy saját költségén Kolozsváron taníttatja a két fiatalembert. Nagy Dénes kiváló, jól képzett mintagazda volt, aki mint állattenyésztő számos kitüntetést szerzett, és a bécsi kiállításon is díjazták. A pályára ifjú unokaöccsét alaposan előkészítette: nyaranta Nagy Miklósnak nagybátyja birtokain kellett a szakmát megtanulnia, gyakorlatot folytatnia, dolgoznia, hogy a mezőgazdaság minden csínját-bínját megismerje.

Pályaválasztásakor a fiatalember előtt édesapjának osztálytársa: Kós Károly példája lebegett, akiben eszményképet látott. A transzilvanizmus vezéralakja nagybátyja kedves ismerőse és levelezőpartnere volt, akivel a fiatal Nagy Miklósnak is alkalma volt találkoznia. Kapcsolatukat még szorosabbá tette, hogy az egyik Kós-fiú, az ugyancsak agronómus Kós Balázs és Nagy Miklós barátok és munkatársak lettek. Ismeretes, hogy Kós Károly, sokirányú közéleti, írói, műépítészeti működése mellett sztánai birtokán gyakorló gazda s a falu megújításának híve volt. Ne feledjük: a magyar népi írók sugalmazása folytán ekkor fogamzott meg a felelős erdélyi magyar értelmiségben a falukutatás, a falu felemelésének, a paraszti értelmiség kialakításának gondolata, melynek olyan emberek állottak szolgálatában, mint a most színre lépő Venczel József, Balázs Ferenc és Nagy Zoltán.

Végül is az érettségizett fiatalember 1930-ben a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskolára iratkozott be. Az említett interjú alkalmából a kérdező ugyanakkor hozzátette, hogy „fél évszázaddal azután, hogy mezőgazdasági szakmérnökként elhagyta a mezőgazdasági főiskolát, még az ellenségei sem állíthatnák, hogy pályatévesztett ember volna.”[6]

Élete és munkássága azt bizonyítja, hogy Nagy Miklós jó pályát választott. Kolozsvár már régebb óta nagy gazdasági és kultúrközpont szerepét játszotta. Olyan nagy hagyományú intézményekkel rendelkezett, mint az Egyetem, több főiskola és múzeum, tucatnyi magyar, román és zsidó középiskola, opera, magyar és román színház, Egyetemi Könyvtár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EGE), itt volt az erdélyi református, unitárius, ortodox és görög katolikus püspökségek székhelye, itt működött a római katolikus Státus központi irodája, a Református Teológia. Gazdasági tekintetben legnagyobb hírre a Dermata bőr- és cipőgyár tett szert, de más ipari létesítmények mellett számos bank- és hitelintézet, biztosítótársaság tevékenykedett itt, s az Ipari- és Kereskedelmi Kamarának is székhelyéül szolgált.

Nagy Miklós haladásához a gazdasági és művelődési intézmények egyformán hozzájárultak. Magasabb tanulmányainak színhelye, a hat évtizede létesült kolozsvári mezőgazdasági főiskola komoly hagyományokkal rendelkezett. Ismeretes, hogy 1869-ben alapították. Már kapubejárata is azt igazolja, hogy őrzött valamit a régi erdélyi kastélyok-udvarházak hagyományaiból-levegőjéből. Udvara, gazdasági épületei, tangazdasága, gépi felszereltsége, könyvtára, laboratóriuma viszont kezdettől fogva a modernizáció irányába mutattak. Mindez sokban annak volt köszönhető, hogy alapításának sugalmazója, az EGE már 1844-es alapítása óta nagy gondot fordított a gazdák felkészítésére, az agártermékek minőségére, állat- és gépkiállításokat, ekeversenyeket rendezett, pályázatokat írt ki, és mindenben igyekezett lépést tartani a haladással.

Tanári kara Nagy Miklós beiratkozása idejére kicserélődött, és az oktatás nyelve románra váltott ugyan, de keretei között a régi gárdából még élt és működött néhány kiváló szakember. Köztük volt Páter Béla, aki hosszú időn keresztül az intézet tanára és egy évtizedig rektora volt. 1901-ben ő létesítette Kolozsváron a világ legelső gyógynövénykutató állomását, s ennek 1931-ig igazgatója volt, ugyanakkor műtrágyázási kísérletei is úttörő jelentőségűek voltak. Mi több: Páter Béla nevéhez főződik az erdélyi gyógynövénytermesztés megszervezése és üzemeltetése. Kutatásai-kísérletei nyomán 1938-ig bekövetkezett haláláig több könyv és sok tanulmány dicséri szakmai illetékességét, s mai napig az ő nevét viseli a Monostori erdőn át vezető kiránduló ösvény, a Páter út.

Bizonyos, hogy tehetsége és tulajdonságai más pályára is alkalmassá tették volna, kétségtelen azonban: a gyermekkorából magával hozott természet- és földközeli élményanyag nagyban segítette pályája során Nagy Miklóst. Egyik méltatója azt írja, hogy nagy hatású tanára volt I. Gritescu, a növényélettan professzora, valamint a növényrendszertanból a Iuliu Prodan professzor mellett adjunktusként gyakorlatot vezető Nyárády Erasmus Gyula[7], a többkötetes Románia flórájának megalkotója, akit elvitathatatlan érdemei elismeréséül később a Román Akadémia tagjává választottak.

Nagy Miklós a főiskolai éveket hasznosan töltötte, szakmailag kiváló ismereteket szerzett. Anyanyelvén kívül a román nyelvet is kiválóan ismerte, és magas szintre emelte német nyelvtudását, később pedig francia nyelven is olvasott. Így a nemzetközi szakirodalomban jól tudott tájékozódni, s ennek köszönhetően széles dokumentáció alapján írta, majd védte meg 1936-ban diplomadolgozatát, mely a Torda-Aranyos megyei gerend-keresztúri állami gazdaság tehenészetének jövedelmezőségével foglalkozott.

Eredményei, szorgalma és adottságai alkalmassá tették volna arra, hogy a főiskolán építsen ki magának jövőt, de magyar származása miatt ez a lehetőség nem adatott meg számára. Azért az akkoriban már létező magyar agrár szakis-

kolai hálózat keretében keresett magának megélhetést. Pályáját helyettes tanárként a csombordi református Gazdasági Iskolában kezdte Nagy Endre igazgatósága alatt, ami szerencsésen segítette további életútja egyengetésében. Nagy Endre maga is kiváló elméleti és gyakorlati agrárszakember volt, aki a mezőgazdasági főiskola elvégzése után, mint gazdatiszt, EGE-munkatárs és mezőgazdasági iskolai igazgató szép eredményeket tudott felmutatni. Miután az 1929-es román szakoktatási törvény lehetőséget biztosított rá, 1931-ben elvállalta először az unitárius egyház által alapított székelykeresztúri téli gazdasági iskola igazgatói tisztét, majd segített a radnóti és kézdivásárhelyi római katolikus gazdasági iskolák létrehozásában. 1935-ben ő szervezte meg a Bethlen Kollégium mellett indított csombordi téli gazdasági és szőlészeti iskolát, melynek alapítása évétől egészen nyugdíjba vonulása esztendejéig (1952) igazgatója és tanára maradt. A következő években Nagy Miklós Székelykeresztúron tanított, majd a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanítóképzőjében volt felügyelő tanár.

Főiskolai tanulmányai alkalmat nyújtottak számára, hogy Kolozsváron közelebbi kapcsolatba kerüljön az EGE központjával, mely Szász Pál vezetésével éppen diplomaszerzése esztendejétől nagy változáson ment keresztül. Azon túlmenően, hogy a kisgazda-társadalom felé fordult, céljául tűzte ki fiatal agrárszakemberek továbbképzését. Irányvonalának megfelelően karolta fel az egyesület a főiskolai éveit befejező Nagy Miklóst. Ha beszűkült anyagi erőforrásai miatt nyugati tanulmányútra nem tudta ugyan elküldeni a tehetséges agrármérnököt, kapcsolataival segíteni tudott rajta. Ilyenformán „cseregyerekként" jutott el Nagy Miklós a nyugati országokba, míg német partnere hozzájuk, Tordára és Aranyosszékre. A nyugati tartózkodás gyors ütemet rótt rá: német vendéglátója oldalán a gazda kemény munkájának minden fajtáját végezte, szinte béresmunkát folytatott, de ugyanakkor rengeteget tanult. A német anyanyelvi szintű ismerete lehetővé tette számára a nyugati szakirodalom legjavának tanulmányozását. Az összesen mintegy nyolc hónapra terjedő nyugati út (1936–1937) eredményeképpen Nagy Miklósnak alkalma nyílott megismerni az agrártudomány legújabb eredményeit az ágazatban fejlettebb Németországban és Dániában. Tanulmányozhatta a népfőiskolai és mezőgazdasági szaktanácsadó intézményrendszert, a kisegítő agrárszövetkezeti hálózatot és az akkor legkorszerűbb növénytermesztési és állattenyésztési eljárásokat. Ez a tanulmányút tette lehetővé számára, hogy Berlinben részt vegyen az 1937-es tejgazdasági világkongresszuson. A tanultakról-tapasztaltakról és élményekről hazaérkezte után a sajtóban beszámolót készített. Cikkeivel megkezdte azt a tudománynépszerűsítő munkát, amelyet egész életén át olyan gazdagon és eredményesen folytatott.

A pályaválasztás számára is környezetváltozást jelentett. A tordai kisvárosi életvitelt új életformára kellett cserélnie, hiszen Kolozsvár Erdély fővárosa, a

magyar politikai és művelődési élet fellegvára volt. Ami azt jelentette, hogy nemcsak tanulmányaiban lépett magasabb fokozatra, hanem szórakozásaiban, kapcsolataiban, társadalmi viszonyaiban is. Kolozsvár egészen új kilátásokkal kecsegtette a fiatalembert. Hiszen igaz ugyan, hogy a tordai Parkban télen volt jégpálya, viszont a húszszor akkora kolozsvári Sétatéren épületekkel szegélyezett nagy tó jegén szórakozott az ifjúság. Ha Tordán nyaranta az Aranyoson kívül a bányai sóstó és az Új-Tordán civilizált formában működtetett sóstavak nyújtottak a fürdőzésre lehetőséget, új telephelyén jelentős méretű strand, a közeli Gyaluban a Kis-Szamosba összefolyó Meleg- és Hidegszamos, a kolozsi sósfürdő kínálkozott a hűsülésre vágyóknak. Tordán a tornaterem a testgyakorlat, birkózás és vívás kedvelőinek adott helyet, s a futball híveinek csak a Főgimnázium udvara állott rendelkezésre helyszínül (nagyobb rendezvények esetén esetleg a Cement Egyesület gyepe vagy a Bánya közelében elterülő Csömörpálya). Kolozsváron a főgimnáziumok tágas tornatermei számos sportágnak nyújtottak otthont, a labdarúgóknak pedig több, a szabályos méreteknek megfelelő pályája volt (a sétatéri városi arénán kívül ott volt a Dermata és a Hagibor-pálya, épülőben volt a Stadion). Az Aranyos-menti városban a Tordai- és Túri-hasadék meg az Erdélyi Érchegység szolgált kirándulási célpontul, ugyanakkor a Kolozsvár központtal működő Erdélyi Kárpát Egyesület (EKE) nagyobb országos és hegyitúrákat szervezett, vetített képes előadásokat rendezett, lapot adott ki, és múzeumot alapított. A magyar egyházaknak voltak ifjúsági szervezetei, a főiskolásokat külön egyesületek fogták össze. Az egyetemi hallgatók a városban szép számmal lakó magyar polgárcsaládok szívesen látott vendégei voltak, a családfők és házak úrnői örömmel fogadták őket, a házikisasszonyok társasága pedig civilizált társas életet és szórakozást biztosítottak számukra.

A szakmai haladást az Erdélyi Gazdasági Egyesület villantotta fel a fiatal agrármérnök előtt. Említettük már, hogy az EGE ekkoriban komoly változásokon ment keresztül. 1936 tavaszán tartott kongresszusakor a kortárs megfogalmazása szerint: „Az erdélyi magyar kisebbség is elsősorban egy erős, aktív szervezetnek és képzett, koncepciózus és fáradhatatlan vezetőségnek érezte hiányát.”[8] Ha 1848 után Mikó Imre volt az, aki cselekvésre szólította fel az erdélyi magyar társadalmat, 1918 után Kós Károly volt a kezdeményező *Kiáltó szó* című röpiratával, a 30-as években pedig a lankadóban lévő mozgalomnak egy új ember adott lendületet. A változtatásban az oroszlánrészt Szász Pál vállalta, aki „közvetlen munkatársaival egész közéletünket új alapokra tudta helyezni”[9]. Az EGE megújulása mindenekelőtt abban állott, hogy az új vezetőség kitárta a régi intézmény kapuit a kisgazda-társadalom előtt.

A megújulás ügyének sikerült fiatal, elkötelezett értelmiségieket megnyerni, közöttük tűnik fel a kiváló és áldozatkész Venczel József, aki maga is az

EGE munkatársa lesz. Az általa közölt adatok tükrében világossá válik, hogy célját el is érte: egyrészt az EGE taglétszáma jelentősen emelkedett, másrészt több száz gazdakört szerveztek, amelyekben az egyesületen kívüliek is részt vehettek. A szervezőmunkában az akkori magyar falu értelmisége, elsősorban a papok és tanítók jeleskedtek, az előadásokban pedig az agrárértelmiség. Hogy a változást érzékeltetni tudjuk, el kell mondanunk, hogy az 1936-os 537-tel szemben 1939-re az EGE taglétszáma 43 330-ra emelkedett, és 563 gazdakör működött. Az 1936–1939-es években folyó 114 gazdasági tanfolyamon 3990 gazda vett részt. Egyetlen esztendőben, 1939-ben, a tanfolyamokon 68 alapos felkészültségű, bevált előadó oktatta a falu népét. Az EGE lapja, az *Erdélyi Gazda* ebben az évben már 18 000 példányban jelent meg.[10]

Az *Erdélyi Gazda* l940-es naptárának tanúsága szerint az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) helyett Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) nevet vette fel. (Az 1939-es királyi rendelet értelmében neve: Reuniunea Agricultorilor din Ardeal. Vö. Statutele. Reuniunea Agricultorlor Maghiari din Ardeal, Kolozsvár, é. n.). Az intézmény előadói közt szerepel a fiatal agrármérnök Nagy Miklós is, s egyszerre két cikke gazdagítja a naptár anyagát. Mindkettő az EGE által lehetővé vált tanulmányút eredményeit is felhasználja (*A svédszárítás; A burgonya tárolása és vermelése*)[11]. S ami még fontosabb, az évekig vidéki középiskolákban oktató Nagy Miklós neve után álló „EMGE s. Titkár", azaz segédtitkár azt jelzi: Nagy Miklós most már felkészültségéhez és érdeklődési köréhez közelebb álló megbízatást kapott. Az EGE munkatársa lett, és azután mintegy tíz évet az egyesület szolgálatában töltött el. Emelkedésének jele az is, hogy 1939-ben már vezetőségi tagja az egyesület Irodalmi és Könyvkiadó Vállalatának, előadója az aranyospolyáni, alsószentmihályi és gyalui gazdanapoknak.

Munkáját nagyban elősegítette, hogy kiválóan felkészült és elkötelezett magyar szakemberek munkaközösségében fejtette ki tevékenységét. Az idősebbek közül munkatársai voltak Szász Pál, Szász Endre, Szász István, Gidófalvy István (aki továbbvitte Páter Béla gyógynövényprogramját), Bikfalvy Ferenc, Török Bálint, kortársai közül pedig Venczel József, Seyfried (Szövérdi) Ferenc, Demeter Béla, Asztalos Sándor és mások.

Nagy Miklós élete új szakaszába lépett, ami annál hangsúlyosabb volt, mert 1940 után az EMGE nagy lehetőségek birtokában folyatta tevékenységét, megbecsült intézményként komoly állami támogatásban részesült. A változás Nagy Miklós életében olyan értelemben is megmutatkozott, hogy a 29 éves agrármérnök és EMGE-osztályvezető, megszilárdult anyagi és társadalmi helyzetében, a családalapítást is vállalhatta. 1942-ben feleségül vette Tusa Lilit, a megbecsült dr. Tusa Gábor ügyvéd lányát. Az após Erdély magyar társadalmának jeles és megbecsült személyisége volt, akit a magyar országgyűlés képviselőjé-

nek is meghívtak. A választott pesti neveltetésű úrilány volt, aki egy életen át becsülettel kitartott férje mellett jóban-rosszban, az elismerés és siker néhány esztendeje után következő megpróbáltatás és üldöztetés időszakában is. Házasságukból két gyermek származott. Az 1944-ben született Gábor szakorvos lett, míg az 1949-ben napvilágra jött Miklós a mérnöki pályát választotta.

Az EMGE keretében eltöltött mintegy évtizednyi időszak Nagy Miklós számára az emelkedés és közéleti tevékenység csúcsát jelentette. Az 1939-ben viselt segédtitkárból 1941-ben titkár és állattenyésztési ügyosztályvezető lett, hogy 1943-ban már a főtitkári tisztet nyerje el. Igazából testreszabott feladatokat kellett ellátnia: az egyesületben szakmai munkát végzett, szervezte a gazdatársadalmat, előadásokat tartott, tudományos-népszerűsítő munkát végzett. Sokat utazott, hatásköre gyakran szólította Budapestre, meglátogatta az EMGE-fiókszervezeteket, állandó kapcsolatban volt a szakmabeliekkel, a faluval, a gazdákkal, az emberekkel. Mindez megfelelt életformájának, mert jól felkészült szakember és segíteni akaró társasági lény volt, aki tudását-tapasztalatait szívesen megosztotta másokkal, örömmel oktatott és tartott előadásokat.

Az EMGE írásos anyagai és az Erdélyi Gazda kalendáriumai nagyjából tükrözik Nagy Miklós korabeli tevékenységét. Az 1941. esztendő eredményei között számlálható, hogy Nagy Miklós az Erdélyi Gazda az évi naptárának egyik szakmai szerkesztőjeként szerepel. Mellette ott van Seyfried Ferenc neve is (aki később Szövérdire változtatta nevét), kettőjük életpályája nagy vonalakban együtt halad. Együtt lettek EMGE-segédtitkárok, titkárok, majd főtitkárok, s később megosztották egymással a mellőztetés nehéz évtizedeit is. Ettől az esztendőtől teljes mértékben érvényesült az EMGE-t támogató állampolitika, melynek legfőbb célja a kisebbségi időszakban leszegényedett és sokban elmaradott erdélyi magyar kisgazda-társadalom felemelése volt. Az egyesület által szervezett gazdakörökön keresztül, az eddig szokásos tanfolyamokon kívül, most már régiók szerint gazdanapokat szerveztek, az EMGE feladatai közé iktatta a termelés vidékenkénti irányítását, átszervezését, a nemesített vetőmagvak termesztését, a „Zöldmező-mozgalom" itteni kiterjesztését, a műtrágyázást, vetőmagtisztító telepek létesítését, a mezőgazdasági gépellátást, a gyümölcstermesztés és -értékesítés hathatós előmozdítását. Az EMGE állattenyésztési szakosztályának vezetőjeként nemcsak osztálya újjászervezése jutott Nagy Miklós feladatául, hanem az a központi és EMGE-akció, mely az apaállatok széleskörű behozatalával az állatállomány felfrissítését-nemesítését célozta, emellett pedig kiállításokat, gazdanapokat, tanfolyamokat szervezett, azok előadója volt. Ennek rendjén 1941-ben részt vett az aranyospolyáni, alsószentmihályi és gyalui gazdanapon; Gyaluban mint illetékesre a kolozsvári mezőgazdasági akadémia megnyitására idelátogató Teleki

Pál miniszterelnök kalauzolását és a mezőgazdasági gépkiállítás bemutatását is rábízták.[12] Számos egyesületi-szervezési feladat mellett Nagy Miklós szakított időt arra, hogy szakcikkekkel is jelentkezzen (Olajosmagvak, hüvelyesek és rostnövények termesztésének jövője).[13] Cikke értékét csak emeli, hogy Venczel József mezőgazdaság-politikai írása környezetében szerepel.[14] Nagy Miklós úttörése folyományaként cikk jelenik meg a svéd takarmányszárításról (a *svéd lovas*ról), nem beszélve arról, hogy az állattenyésztés is hangsúlyosan jelenik meg a kalendáriumban. Maga Nagy Miklós Seyfried Ferenccel két ízben is szerepel írással, az egyik általános mezőgazdasági természetű, a másik meg a takarmányozásról szól.[15] Fontos egyik anyaguk végső kicsengése: „Elvész a nép, amely tudomány nélkül való."[16]

Szakosodásának irányát a következő esztendők is jelzik. 1942-ben, előbbi foglalatosságainak megfelelően, cikke jelenik meg az olajos és rostanövények termesztéséről,[17] központi tevékenysége és tudományos munkássága azonban az állattenyésztéshez kötődik. Nagy Miklós ezúttal az erdélyi tenyészkörzetekről és a lótenyésztési szakosztályok hivatásáról értekezik.[18]

Az csak természetes, hogy 1942-ben egyesülete szolgálatában élénk tevékenységet fejt ki, amit a korabeli sajtóanyagból részletesen megtudhatunk. Az 1942. esztendő krónikájából megtudhatjuk, hogy dr. Balogh Vilmos miniszteri tanácsos társaságában a gyalui gazdanapon az EMGE nevében Nagy Miklós ügyosztályvezető vett részt, a széki és bánffyhunyadi gazdanapon szintén. Mikor pedig az év EMGE-értékelése kapcsán az állattenyésztésre kerül sor, megállapítják, hogy az ország háborús gondjai folytán milyen feladatok várnak az ágazatra az akciók során.[19] Mint osztályvezetőnek, Nagy Miklósnak számos feladatot kellett megoldania az anyaországból hozott közel 600 darab kanca, 508 vemhesüsző és üszőborjú, 361 pirostarka és borzderes és 24 fehér marha, 1140 cigája és racka juh, valamint 200 hússertés és 2000 mangalica hozatalában és elosztásában.[20] Az állattartás ügykörébe vágott a fellendülő modern siló- és baromfiól építési mozgalom, valamint az állategészségügy, közvágóhidak és húsvizsgálat kérdése.[21] Az 1942. évi tudományos tevékenysége jegyében a kalendáriumban több cikket ír alá, melyek részben a modernizáció, részben a hadigazdálkodás hatására születtek.[22]

A következő esztendőben Nagy Miklós pályája még magasabbra ível: 1943-ban az EMGE egyik főtitkára lesz.[23] Annak megfelelően a visai gazdanapon az egyesület nevében Nagy Miklós mondott beszédet, de jelen volt a kidei gazdarendezvényen is.[24] Az év gazdakalendáriumában két cikket is közöl, mindkettő az állattenyésztés körébe vág.[25]

Ismeretes, hogy az 1944. esztendő a nagy fordulat éve volt: Erdélyben hatalomváltozás következett be. Az év gazdanaptára ez előző év EMGE-

tevékenységéről még részletesen ír, tudományos anyagokban is gazdag, az 1945. évi kalendárium viszont csak érintőlegesen szól annak történéseiről. Maga Nagy Miklós két cikkel is szerepel az 1944. évi kalendáriumban, és szakosodásának megfelelően mindkettő az állattenyésztés kérdését tárgyalja.[26]

Noha tudjuk, hogy ebben az évben is az egyesület tevékeny munkása volt, erről nem szól a krónika. Az írásos adatok hiánya annak tudható be, hogy 1944 őszétől az EMGE megítélésében a hatalom részéről radikális változás történt. Az egyesület vezetőségének java része, miután a front elérte Kolozsvárt, nyugatra távozott. A menekültek között volt Nagy Miklós is, aki családjával (feleségével és csecsemőkorban lévő Gábor fiával) Budapesten vészelte át a nehéz időket, az ostromot. Miután Budapest szovjet kézre került, „malinki robot"-ra őt is elfogták, három hónap után szerencsére kiszabadult a ceglédi fogolytáborból. Mikor visszatért Erdélybe, ott a Kolozsvárt kiürítő magyar és német hadsereg nyomában bevonult szovjet és román csapatok katonai igazgatását, majd az észak-erdélyi önálló kormányzás után az 1945. március 6-án újból visszatért román adminisztrációt találta. A magyar politikai vezetőréteg az új hatalommal karöltve időlegesen megtörte ugyan az EMGÉ-t, de egyre ellenségesebben viszonyult hozzá, valójában a földbirtokosok érdekképviseletének nyilvánította az egyesületet. Az EMGE történetének megíratása majd tisztázni fogja azt a folyamatot, amelynek során az összes magyar gazdasági és művelődési egyesületet, szervezetet felszámolták, vagyonukat, ingó és ingatlan értékeiket elvették, s ezzel kirántották a talajt működésük alól. Az első időben – Erdély Romániának ítélése békeszerződéssel történt megpecsételése előtt – a pangás időszakát élte az erdélyi magyarság. A magyar politikai vezetőréteg a demokráciában látta a kiutat. A magyar baloldal számára a román kommunista vezetéshez való végleges csatlakozásának periódusa volt ez, mikor a nemzetiségek egyesületeit megtörték, sőt a lassan érvényesülő kultúrautonómia elve alapján még a magyar felsőoktatásnak is intézményes keretet biztosítottak

A folyamat egyik nagy vesztese az EMGE volt. Így tűnt, hogy 1944–1945-ben – a mindenkori nagy világégés utáni békevágy hangulatában – a baloldal a magyar demokratikus erőket is a maga oldalára tudta állítani, és az osztályharc szellemében szembe tudta fordítani a régi uralkodó rétegekkel, elemekkel, a „tőkés-földesúri osztály" tagjaival. Jellemző példa erre az *Erdélyi Gazda* 1945. évi naptára. Már első pillanatban feltűnik az olvasónak, hogy az egykori testes, több száz lapos (az 1944. évi egyenesen 632 oldalas!) kalendáriumokkal szemben az 1945-ös gazdanaptárban mindössze 48 nyomtatott oldalnyi szövegre futotta, amit kétszer annyi üres lap követ – talán a régi kalendáriumok bevett szokása szerint – gazdasági bejegyzésekre.

Figyelemre méltó és a radikális változást mutat a naptár tartalma is. A szigorúan vett naptári rész után Ady *Magyar jakobinus dalá*val indul, majd Kós Károly bevezetője következik. Kós Károly a reformátorok bibliai idézetekkel teletűzdelt önostorzó hangnemében néz szembe a múlttal, bűneink következményeiként fogadja a pusztulást, búcsúztatja a háború áldozatait. Idézzük néhány mondatát: „Szükség volt a szörnyű zivatarra, hogy elpusztulhasson erről a földről az ezer éve reátelepedett temérdek gonoszság és bűn. Kellett a kegyetlen szélvész, hogy kitakaríthasson erről a földről minden szemetet, szenynyet és mérget, mely földünk dolgozó népeinek testét és lelkét fertőzte és nyomorította." Egyben a megújulásban reménykedik: „érezzük is már a friss, tisztító szél fúvását. S látjuk az összeomlott régi hazug és beteg úri világ romjai felett az új, népi élet diadalmas sarjadását. Tudjuk, hogy ez az új élet egészséges lesz és erkölcsös, mert fundamentuma a munka és törvénye: a minden munkásembernek szabadsága, egyenlősége és testvérisége." Ezzel az üzenettel köszönti Kós Károly az újév alkalmából az erdélyi földet munkáló magyar gazdatestvéreket.[27]

A megújulásban és a kisgazda-társadalomra épített mezőgazdaságban látja a jövőt Venczel József is. Mikor az észak-erdélyi birtokviszonyokat vizsgája, cikkében arra a konklúzióra jut, hogy „a számításba vett 363 000 földműves család kielégítése csak úgy képzelhető el, ha az egész földterület e családok birtokába megy át, vagyis minden nagyobb birtok kisajátítás és kiosztás alá kerül." Még így is marad mintegy 57 000 családnyi munkaerő-felesleg Észak-Erdélyben.[28] Az elég súlytalan szakanyagok mellett (kisgazdaságok gépesítése, szövetkezeti földhitel, beszerzés és értékesítés szövetkezeti úton, háziipar, több és jobb kenyér igénye, állatállomány, gyümölcstermesztés), már a mezőgazdaságot érintő politikai tendencia is érvényesülni kezd. Hiszen ha az egykor olyan virágzó gazdakörökről mindössze néhány sort olvashatunk, már megjelenik a *Szovjet mezőgazdálkodás* c. írás és Balogh Edgár *Történelmet élünk* c. cikke, melynek végkonklúziója az, hogy „az úri politika végzetes csődje után a semmiből kell újjászervezni mindent az elárult nemzetnek."[29]

Az egyre gyakrabban feltűnő „úrivilág" hangsúlyosan az EMGE-nek is szólt, s a visszatérő Nagy Miklós sorsát is előre vetítette. Egyelőre azonban az égbolt derült. Ha az EMGE lejáratása meg is kezdődött, a kolozsvári mezőgazdasági akadémián töretlenül folyt a magyar nyelvű oktatás, melyben a fiatal agrármérnök és EMGE-főtitkár is megérdemelt helyet kapott: kinevezték a mezőgazdasági akadémia magyar tagozatának tanszékvezető előadó tanárává (1946). Helyzetét az is szilárdította, hogy 1946-ban a Bolyai Tudományegyetem Közgazdasági karán megvédte az erdélyi szarvasmarha-tenyésztésről szóló disszertációját.[30] Ezzel a neki legmegfelelőbb állásba került, s így érezte, hogy megtalálta helyét az életben. Kitűnő főiskolai tanár, pedagógus volt: széleskörű tudását szívesen ad-

ta át az ifjú nemzedéknek, tapintattal és egyben igényesen viszonyult diákjaihoz. Joggal írta róla Csávossy György: „sok Nagy Miklósra volna szükségünk oktatásunk és e föld szeretetével földet termékenyítő jövőnk számára!”[31] Akadémiai tanársága mindössze másfél évig tartott: az EMGE-ben betöltött magas funkciójára és származására hivatkozva 1948-ban megfosztják akadémiai tanári állásától. Eltávolítása az EMGE erőszakos felszámolásával esett egybe, és az egész magyar gazdatársadalomra mért súlyos csapást.

Életének egyik legnehezebb szakasza következett (1949–1962). Családját nem csak az államosítás és kisajátítás sújtotta, hanem az osztályharcos káderpolitika következményeként Nagy Miklós egy ideig állástalan volt, aztán vasüzleti raktáros, míg nagy nehezen középiskolában, illetve technikumban kapott állást. Ott sem mindig a szakmáját oktatta, hanem a puszta megélhetés érdekében nem egyszer a tőle távolabb álló fizika és kémia tanítására kényszerült.

Furcsa módon az áldatlan helyzetből szakmailag a romániai mezőgazdasági szövetkezesítés folyamata emelte ki, mikor a széki termelőszövetkezetben kapott agrármérnöki állást (1962–1964). Csakhogy a kihelyezés embertelen módon történt. A többi agrármérnökkel együtt Nagy Miklóst is törvényerejű rendelettel kitessékelték falura, anélkül, hogy a legelemibb feltételeket biztosították volna számukra. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben mostoha körülmények várták őket, s noha lakásuk sem volt, családostól falura akarták őket kényszeríteni. Mikor ez nem valósult meg, távoli munkahelyekre kellett ingázniuk, falun szükséglakásban élniük, élelmük sem volt biztosítva, és hetekig nem térhettek vissza otthonukba. Milyen más is lehetett, hogy az egykor Széken gazdanapokon, tanfolyamokon előadó EMGE-titkárnak most módosított pályán: a szocialista mezőgazdaság kényszerzubbonyába öltöztetett, nem egyszer vagyonuktól megfosztott földműveseket kellett irányítania.

Szerencsére a széki magyar gazdák között több olyan is akadt, aki a régi kapcsolatok révén elviselhetőbbé tette ezt az ingázással, „fejtágítókkal”, fenyegetésekkel terhelt időszakot, amely aztán a györgyfalvi kollektív gazdaságban folytatódott (1964–1969). A Kolozsvártól néhány kilométerre fekvő Györgyfalva annyival jobb megoldás volt, mint Szék, hogy lakóhelyéhez közelebb volt. Ellenben a munkaképes lakosság kolozsvári iparba özönlése, a munkaerőhiány és a rosszabb talajviszonyok megnehezítették az agrármérnök munkáját. Szakértelme és emberközelsége következtében azonban a györgyfalvi parasztok az ott eltöltött öt esztendő alatt megszerették és megbecsülték Nagy Miklóst, aki más értelmiségiekkel együtt nagyon gyakran az apostolok lován tette meg a munkahelyére és vissza vezető utat.

Különben a fizikai megerőltetéshez szokva volt, hiszen turistaként bejárta Erdély hegyeit-völgyeit, nevezetességeit. Ahhoz a kirándulótársasághoz tarto-

zott, amely még Márki Sándor, Páter Béla, Kelemen Lajos, Brüll Emmanuel nyomdokain azokból alakult ki, akik a bükki, Kolozsvár-környéki túrákon utánuk következtek: Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond, Demény Pál, Soó Tamás, Kiss András, Csetri Elek, Benkő Samu és mások, valamint azok családja. A túrák alkalmával nyilván azok a feladatok is szóba kerültek, amelyek az erdélyi magyar értelmiségre várnak.

Szakmaszeretete, ügybuzgalma és szívóssága azonban most sem hagyta cserben. Nehéz munkakörülményei között is folytatta mezőgazdasági szakírói munkásságát. Ha az EMGE centenáriuma alkalmából szerkesztett *Erdély mezőgazdasága* című kötetben (1944) ő írja a szarvasmarha- és bivalytenyésztésről szóló fejezetet, a változás után munkája újabb termést hoz. A Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézete kiadásában megjelent gyűjteményes kötetben elsőnek dolgozta fel az 1945. évi román agrárreform erdélyi vonatkozásait. 1946-ban a Józsa Béla Athanaeum Hasznos Könyvtár sorozata az ő baromfitenyésztési kézikönyvével indul (1947). A Pap Istvánnal közösen írt, több kiadást megért művei: *A háziállatok takarmányozása* (1956) és a *Bivalytenyésztés* (1957)[32]a súly alatt a pálma bizonyítékai.

Felkészültségéhez és alkatához méltóbb munkakörbe került 1969-ben, mikor a *Falvak Dolgozó Népe* mezőgazdasági rovatának vezetésével bízták meg, és a *Mezőgazdasági útmutató* szerkesztését bízzák rá egészen 1974-ben bekövetkezett nyugdíjaztatásáig. Ettől kezdve haláláig alkalma nyílott arra, hogy gazdag szakírói és mezőgazdaság-népszerűsítő munkásságát kifejtse. Ha nem volt alkalma az ifjúság nevelésére – most az egész gazdatársadalom ismereteinek gyarapításában nyílt számára széles mező. Kenyéradó lapján kívül a *Korunk, Művelődés, Előre, Igazság* és más periodikákban jelentek tanulmányaicikkei. A befektetett munkát bőséges termés betakarítása követte.

Ennek a nagy ívű pályának vetett véget 1988. április 27-én bekövetkezett hirtelen halála. Örökségét szeretettel és hálával őrzi művelődésünk.

Munkássága értékelésével és elemzésével tanulmányunk második része foglalkozik ugyan, de életrajza nem volna teljes, ha a kiemelkedő teljesítményeit nem említenénk. Több mint fél évszázadot átfogó szakírói pályája során 15 önálló és társszerzőkkel írt kötet, harminc valahány szakkönyv fordítása és félezret jóval meghaladó tanulmány, szakcikk és tudománynépszerűsítő írás származik tollából. Munkássága valójában nyugdíjaztatása békésebb éveiben érte el csúcspontját. Felkészültsége és nyelvtudása éppen abban a körben tetőzött, ami országa fejlődéséből hiányzott: a világtávlat, az egyetemes szemlélet eszméjéből. Azért alapvetőnek számítanak a *Pillantás a világ mezőgazdaságára* (1975) és az *Állattenyésztés a nagyvilágban* (1978) című művei. Élete végéig tagja maradt a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztői-írói

munkaközösségének, egyik szerkesztője volt a Kriterion Kiskalauz-sorozatnak, és írásai gazdagították a TETT hasábjait. Az erdélyi mezőgazdaság történetének megírására már nem volt ideje, minthogy a Mezőgazdasági Lexikon kézirata is torzóban maradt.[33]

Azt már nem érte meg, hogy az újjászülető *Erdélyi Gazdá*ban jelentkezzen írásaival, de így is elmondhatjuk, hogy egész életében az eke és a toll hűséges munkása maradt. Élete summájaként hadd idézzük munkatársa és barátja szavait: „Emberi mértékét nem a tudományos rang, nem az egyetemi tanszékvezetői cím vési szívbe és emlékezetbe leginkább, hanem a mostohább percekben való helytállás. A sors szele az egyetemi katedráról szerényebb helyekre sodorta. Termelőszövetkezeti mérnökként állta ki a próbatételt áldozatos munkából, egyszerű emberek szeretetéből és megértéséből, mások gondjainak felvállalásából. Meggyőződésem, hogy valóban a falvak dolgozó népéhez tartozott ő szívéből igazán, az emberi kapcsolatok oly természetes nemességével, mint amilyen csak a lélek népviselete lehet."[34]

2. Szakírói munkássága

Nagy Miklós szakmai tevékenységét sokrétűség jellemzi.

Mint *oktató,* alsó szinten kezdte, de eljutott az egyetemi katedráig, majd kényszerűségből 1961-ig középiskolában tanított. Időközben az EMGE szolgálatában, 1939–1948 között vándortanárként dolgozott. Majdnem egy évtizedig társaival együtt nagyszámú gazdálkodónak segítették szakmai előrelépését, eredményesebb gazdálkodását. Mint az állattenyésztési osztály vezetője vesz részt az EMGE által kitűzött célirányos programjainak irányításában: a korszerű trágyatelepek építésében, a zöldtakarmány szakszerű tárolásának (nem a talajon való szárítási módszerek) és a silózás népszerűsítésében, a tenyészállat-akciók levezetésében.

Ekkor, majd az 1962–69 közötti termelőszövetkezeti időszakban bizonyítja kiváló *szervezőkészségét,* igazolja szakmai felkészültségét, találékonyságát.

Alapos szakmai felkészültsége mellett előadói képességei, szóbősége, találó zamatos kifejezései, fordulatos előadásmódja, kellemes hangja, megnyerő szelíd modora miatt mindenkori diákjai és a gazdák egyaránt figyelemmel kísérték előadásait, és „az élők még most is hálával emlékeznek rá".[35] Baráti körében orvosok, egyetemi tanárok, írók, kollégák között jó társalgónak bizonyult. Szeretett emberek között lenni, nyugdíjasként a szabadegyetemen is tartott előadásokat, ahol a különböző összetételű és korú hallgatókat is megnyerte.

Számunkra munkásságának a legfontosabb része – mert ennek nyoma és súlya van – *szakírói tevékenysége.*

Első írása az 1937. jan. 1-jéről datált *Erdélyi Gazdá*ban jelent meg, amelyet még 1936-ban írt, a főiskola elvégzésének évében: *A lenről*. Tehát még alig száradt meg a tinta a diplomáján, és már késztetést érzett arra, hogy publikáljon. Biztosan hajtotta az ambíciója, de kaphatott biztatást az akkori Csombordi Téli Gazdasági Iskola igazgatójától, Dr. Nagy Endrétől is, akit már elismert szakíróként tartott számon a hazai agrárszakma.

Csombordról elkerülve is folytatta szakírói munkáját, amely csak a külföldi tanulmányút és a háborús menekülés ideje alatt szünetelt.

Az első 10 év munkásságát követve 1937-ben 4, 1938-ban 2, 1939-ben 6, 1940-ben 7 (de a gyűjtemény hiányos), 1941-ben 18, 1942-ben 17, 1943-ban 9 (de akkor felelt a nagy mértékű állatakció lebonyolításáért), 1944-ben szeptemberig 7 írása jelent meg az *Erdélyi Gazdá*ban, 1945. nov. 18-án beindult *Falvak Népé*ben az év folyamán 1, 1946-ban 1, 1947-ben (már mint EMGE főtitkár) 18 cikket közölt.

Közben nagyobb lélegzetű írásokat, beszámolókat közöl az *Erdélyi Gazda* Naptárában[36] (kiadja az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület Kolozsvár), a következők szerint:

1940-ben *A védszáritásról* (137–140); *A burgonya párolásáról és vermeléséről* (155–158) ír.

1941-ben *Olajosmagvúak, hüvelyesek és rostnövények termesztésének jövőjéről* (75–80) értekezik. Seyfried Ferenccel közösen ismertetik *A szálastakarmány korszerű szárítását, a burgonya nyári etetését és a legolcsóbb téli takarmányt* (114–119). *Legelő és rétkérdésünk megoldása előtt* (132–135) és *Gyakorlati szempontok az EMGE munkájában* (180–184) című munkáit Seyfried Ferenccel közösen írta.

1942-ben *Egy rókáról két bőrt – egy évben két termést!* (100–102), *Olajos és rostnövények termesztése* (110–116), *Állattenyésztésünk jövőjének alapfeltétele: az apaállatok kérdésének megoldása* (151–155), *Irányt szabunk baromfitenyésztőinknek* (177–180), *50 tojótyúk, 6 tenyészkacsa és 40 tenyészlúd befogadására szolgáló mintabaromfiról* (242–246).

1943-ban Tenyészkörzetek (183–190), *Lótenyésztési szakosztályok hivatása* (201–204).

1944-ben *Állattenyésztési kérdések Erdélyben* (291–299), *A hegyiló tenyésztésének jelentősége* (307–311).

1948-ban *Évelő, váltó, kétszertermő búzafajták* (61–62), *Több cukor*répát (75–77), *Különleges takarmánynövényeink magtermesztése* (84–87).

Abban az időben az EMGÉ-nek volt egy idősebb, igen nagy tudású – egyetemi tanárként is működő – állattenyésztési szakembere: Dr. Szeghő Dénes. Elsősorban ő közölt több cikket az egykori *Erdélyi Gazdá*ban, majd a *Falvak*

*Népé*ben is. Adott volt egy versenyhelyzet, ami a fiatalabb kollégát továbbképzésre serkentette.

Nagy Miklós folyamatosan fejleszti szaktudását, általános műveltségét, jártas a művészetekben is, bővíti látóhatárát. Igazán „kiművelt fő"-vé válik, és „felelősséggel"[37] végzi vállalt feladatát. Illik rá az alábbi jellemzés: „manapság nincs polihistor, nincs olyan személyiség, aki egyszerre több tudományágat művelhetne vagy elmélyíthetne... De nincs olyan mezőgazdasági szakember, aki egyoldalúságban lényegeset alkotna.... A kemény termelés minden egyes láncszemét úgy érthetjük jól, úgy alkalmazhatjuk és úgy fejleszthetjük, ha az egészre kitekintésünk van".[38]

És elkészül első nagyobb terjedelmű tanulmánya, *Szarvasmarha- és bivalytenyésztés Erdélyben,* a Dr. Farkas Árpád által szerkesztett EMGE centenáriumi kötet, *Erdély Mezőgazdasága* számára (Kolozsvár 1944). Ez lett a később 1946-ban elkészített doktori disszertációjának alapja. Ugyanebben az évben a Józsa Béla Athenen szerkesztőségének felkérésére megírja első önálló kötetét *Baromfitenyésztés a kisgazdaságokban*[39] címmel. Meglepő, hogy már 1946-ban megírja tanulmányát az 1945-ös földreformról *Az 1945 évi agrárreform Erdélyben* címmel.[40]

1939 júliusában, amikor az EMGÉ-hez került segédtitkárnak, az állattenyésztés szakelőadója lett, és így kénytelen volt jobban elmélyülni ebben a szakágazatban, így nyilvánvaló, hogy az első években cikkei között bőven akadt állattenyésztéssel foglalkozó is. További tevékenysége során is írt a mezőgazdaság többi ágazatáról is, ezért nehéz eldönteni, hogy mikor fordul érdeklődése az állattenyésztés irányába. Úgy tűnik azonban, hogy 1946-ban írt munkái után tartják számon beavatott állattenyésztési szakembernek, és ennek okán hívják meg a Mezőgazdasági Főiskola (1948-ban) újraindított magyar tagozatára az állattenyésztéstan tanárának és tanszékvezetőnek.

„Csakhogy az állattenyésztés nem az állattal kezdődik, hanem azoknak a feltételeknek a megteremtésével, amelyek között a jószág nem csak él és virul, hanem gazdaságosan termel."[41] Jó takarmányt kell biztosítani számára, első írásai ezentúl erre a területre összpontosulnak.

1948-tól a *Falvak Dolgozó Népe* hetilapként jelenik meg, újabb kiadványokat létesítenek, újraindul a *Korunk* is. Minden szerkesztő kéziratot igényel Nagy Miklóstól, már ő sem tudja követni megjelent írásainak számát.

1981-ben a *Művelődés* 4. számában Szabó Attila állítása szerint közel félezer tudományos ismeretterjesztő írásról számol be.[42] Cseke Péter a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV.[43] kötetében Nagy Miklós címszó alatti bemutatásában félezernél jóval többre becsüli tanulmányainak, szakcikkeinek és tudománynépszerűsítő írásainak számát.

A FDN akkori főszerkesztője – maga is jó tollú agrárszakember – Simonka László –mivel belső munkatársai között egy sem volt szakember – kiharcolja, hogy a lapnál eddig is alapembereként működő jó hírű szakírót, Nagy Miklóst alkalmazhassa. Ezt követően a lap arculata és tartalma megváltozik. Addig csak riportok, beszámolók formájában volt szó a mezőgazdaságról. Nagy Miklós, méltó munkakörbe kerülve, szakavatottan fogott munkájához, hosszú távú elgondolás alapján. Kitalálja és beindítja a *Mezőgazdasági útmutató* rovatot (Falvak *Dolgozó Népe* Mezőgazdasági útmutatója, 1971–1974).

Ebben a mélyreható elméleti tanulmányoktól, a korszerű élettani tudományok fejlődéséből következő gyakorlati eredmények felmutatásától a szakmai riportokig, konkrét tanácsokig minden helyet kap. Nagy Miklós a hazai kutató- és kísérleti állomásokat sorra mutatja be a *Mezőgazdasági kutatás őrhelyei* rovatban, sorozatban közli az erdélyi méneseket és méntelepeket bemutató cikkeit. Bemutatás alatt értjük azt, hogy közzéteszi tudományos eredményeiket és programjaikat.

Dankanics László saját kutatásaira alapozott, nagyobb terjedelmű, részletekben közölt tanulmánya: *A foszfor ésszerű felhasználása a trágyázásban*. Felkéri az addig is aktív Veress István, Pap István, Sten János szakírókat, hogy „útmutatásaikkal" gazdagítsák az *Útmutató* tartalmát. Itt jelenik meg Csávossy György és Mezei Sándor *Tud, aki tanul* sorozata a szőlőtermesztésről. Nagyon sok termelésben dolgozó – akkor még fiatalabb – agrár értelmiségit ösztönöz írásra, így jelentkeznek Brassai Sándor, Jakab Zsigmond, Ferencz Károly, Bódis András, Szabó Tibor, Farkas Zoltán, valamint Varga András és Sípos György kutatók (a névsor távolról sem teljes).

Hogy mennyire komolyan veszi munkáját, bizonyítja, hogy 1974-es nyugdíjazásáig nem jelentet meg egyetlen kötetet sem, ennek ellenére közöl más kiadványokban is.

Igényesebb tanulmányai, következtetései a *Korunk*ban, a *Művelődés*ben, *A tett*ben jelennek meg. Még közölt *A Hét*ben, *Fórum*ban, *Köztelek*ben, *Utunk*ban, ezek évkönyveiben, napilapokban is. Nagy Miklós cikkeit általában egy frappáns idézettel vagy megállapítással indítja, úgy írja körül a témát, hogy a laikus is megérti, miről van szó (l. pl. a *Telkesítéssel a korszerű mezőgazdaságban* címűt (Korunk 1974., 928–931.), beleszövi az előzményeket, ismerteti az elért eredményeket és az elkövetkező időre az elvárásokat, feladatokat. Akárcsak az *Agrártáj az Aranyos mentén* című írásában (Korunk 1974., 12. sz., 1257–59). Felhasználja statisztikai jártasságát, l. a *Statisztika Svéd módra* (Korunk 1970., 1. sz., 137–138), Az *emberiség kenyere és megújhodó. FAO* (Korunk 1977, 1–2. sz., 108–112).

Dióhéjban megírta a magyarországi és erdélyi mezőgazdasági oktatás és könyvkiadás, szakírás kezdetét és történetét. *Eke és toll* (Korunk Évkönyv, Kolozsvár, 1974., 151–163.). Innen idéznék egy örökérvényű megállapítást: „...a szakismeretek színvonalának és tömeges elsajátításának döntő szerepe van a gazdasági életben... (ezen) ismeretek terjesztésében döntő szerepet játszó három eszköz: az iskola, a szakkönyv és a szaksajtó fejlettsége meghatározza a haladás ütemét." Előre kijelenthetjük, hogy Nagy Miklós mind a három területen becsületesen, eredményesen munkálkodott.

Folytassuk köteteinek felsorolását.

Az édescirok termesztése és feldolgozása (S. Grecuval), EMGE kiadás! *Kolozsvár* 1948-as rutinmunka. *Az állattenyésztésünk átalakítása* (1949); *A tejtermelés fokozása helyes fejéssel* (névtelenül, 1952); *Technológiai szempontból túlhaladott. A háziállatok takarmányozása* (Takarmányozástan) – Dr. Pap Istvánnal, Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó, Bukarest, I. kiadás, 1956.; II-III. kiadás Ceres Könyvkiadó, Bukarest, 1961., 1974.

Erdély két legjobb állattenyésztő szakértője időtálló munkát végzett. Tankönyvül szolgált, és szolgálhat ma is, mert a kísérletekre alapozó elméleti megállapításai gyakorlati alkalmazásra ma is érvényesek, csupán a technológia változott: a takarmányozás adagolásában megjelent az automatizálás és a komputeres vezérlés, amiről diákkorunkban még nem is hallottunk. Igaz, hogy megjelentek a premixek, koncentrált és kevert takarmányok, de alapanyaguk ugyanaz maradt.

Rajhona János elismert tejipari szakemberrel – még a 90-es években is művelte a szakirodalmat[44] – tejipari iskolai tanársága idején kiadták a *Tej és tejtermékek feldolgozása, vegytana és egyszerűbb vizsgálatai* című könyvet (MEÁK, Bukarest, 1956.), akárcsak a *Tehnologia fabricarii produselor lactate* (Tejtermékek gyártásának technológiája) címűt M Racovitával közösen (Ed. didactica si pedagogica, Bucuresti, 1959.). A kiadó viszont nem tünteti fel a szerzők neveit a könyvön, elsősorban középiskolai tankönyvül szolgált.

Ugyancsak elismert szaktekintéllyel, Pap Istvánnal közösen írták meg a *Bivalytenyésztés* című kötetet (Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó, Bukarest, 1957.). Ez igencsak eredeti, példátlan mű, a tudományosság igényével állították össze. Az állatok fejlődési ritmusát, a felnőtt állat méreteit biometriai mérések alapján állapították meg. Tejbemérésekkel következtettek a tejhozamra, mérlegeléssel figyelték a súlygyarapodást, a hízékonyságot, még az állatok viselkedésmódjára is kitértek. Kiszámították a bivalytartás gazdaságosságát, mint igásállatot is számba vették, megszabták nemesítésének irányait. Világviszonylatban talán nem, de Európában az első ilyen mű, s magyarul azóta sem jelent meg más kiadvány erről a háziállatról.

Gyakorlati útmutatónak szánta a következő kötetét: A *tej kezelése a kollektív gazdaságokban*.[45]

Egy másik kötete, amelyet még a *Falvak Dolgozó Népé*hez való „átigazolása" előtt írt: *A dombvidéki termelőszövetkezetek üzemági egyensúlya*.[46] Időközben már gyűjtötte az adatokat, statisztikai kimutatásokat a következő két könyve megírására. A kutatómunkája vizsgálódásainak alapján elkészített elemzés széleskörű rápillantás a világ mezőgazdaságára.

Az első: *Pillantás a világ mezőgazdaságára*[47] – több mint szakkönyv – a mezőgazdasági termelésnek a világ különböző tájairól szóló statisztikai elemzése, összehasonlítása és ebből adódóan az ember élelmezési szintjének dinamikus alakulása, a kettő összevetése, valamint az éhezés, a nyomor feltérképezése. Nemcsak a szakemberek számára íródott, aki elolvasta – ha eddig nem is érdekelte e kérdés –, sokat megtudhatott belőle, annak ellenére, hogy a szűkre szabott hely miatt sok minden kimaradt belőle. Az írás rengeteg adatot, számot tartalmaz, mégis olvasmányos, érdekfeszítő, s egyáltalán nem unalmas. A szerző az előszóban hangsúlyozza, hogy az olvasó az információözön adatainak csak kis részét képes megjegyezni, ezért nincsen lehetősége összehasonlításokra, elemzésekre. A hatalmas méretű statisztikai kötetekhez nem juthat hozzá, talán nem is érdekli, ezért találja szükségesnek a könyv megírását.

„Célunk nagyon szerény: bepillantást nyújtani kontinensek, nagyobb tájegységek, egyes országok mezőgazdaságába és élelmiszertermelésébe, az adatok hitelességét illetően tudományos igénnyel, de a sajátos kiemelésében, az arányok megválasztásában attól a szemponttól vezéreltetve, hogy a kép, amit az olvasó elé tárunk, minél színesebb, élvezetesebb, a szöveg minél olvasmányosabb legyen. Ezért nem riadunk vissza olyan szélsőségektől sem, hogy a kookaburráról vagy a krokodiltenyésztésről is írunk, noha ezeknek vajmi kevés köze van a mezőgazdaság nagy kérdéseihez."[48]

A kötet egyik recenzense szerint a könyv „Népszerűsítő szakirodalom megírási módját tekintve – dokumentum riport."

Úgy gondolom, hogy a Kriterion Könyvkiadó jól tette, hogy a kötetet a Korunk könyvek sorozatában adta ki. Ugyanis az akkori olcsó árak miatt majdnem minden család megvette a megjelent könyvet, nem hagyta ki a sorozatok egyik példányát sem. S aki már megvette, bele is „pillantott", és Nagy Miklós újdonságszámba menő „üzenete", és megragadó stílusa miatt valószínűleg sokan el is olvasták a kézbe vett könyvet.

1978-ban jelenik meg második „dokumentum-riport" kötete *Állattenyésztés a nagyvilágban címmel*[49], amely az elsőnek méltó folytatása. Az állattenyésztésnek, állattartásnak az emberiség élelmezése szempontjából óriási gazdasági jelentősége van (csupán nagyon csekély hányada a kedvtelésből tar-

tott állat), ezért játszik fontos szerepet az emberiség gondjainak megoldásában. A Föld lakosságának élelmezési válsága és a környezetszennyeződés, valamint az energiaválság súlyos kérdések, és nehezen megoldhatók. Ha ismerjük az okokat – demográfiai robbanás, a sok esetben a természeti tényezőket figyelembe nem vevő rohamos iparosítás., a gépkocsik nagyméretű elterjedése, az át nem gondolt urbanizáció, az erdők pusztítása, a növény- és állatfajok kipusztulása, a talaj kizsarolása, lepusztulása, a biológiai egyensúly megbomlása a bioszférában – ezeket mind elemezni kell. Hisz ebből adódhat a felismerés, hogy sürgősen helyre kell állítani az ember kapcsolatait a természettel, és azt minél eredetibb állapotban fenn kell tartani. Ezért mutatja be nekünk az ökológiai tényezők szerepét, a táplálkozási lánc energetikáját, a növénytermesztés és állattenyésztés összekapcsolódását, az állattartás technicizálódását, és mindezek lehetséges következményeit. Egyik méltatója[50] szerint Nagy Miklós mind a két könyvében az ígéretnél többet nyújt az olvasónak, nem csak egyszerű bepillantást, a tények felsorolását, de az oksági kapcsolatokra való rávilágítást is, a mezőgazdasági termelés alakulására ható társadalmi-gazdasági tényezők taglalását. A mezőgazdasági termelés és élelmezés a népesedési, valamint a terménykereskedelmi jelenségekkel összefüggésben való tárgyalása lehetőséget ad a szerzőnek a „globális" jelleg kidomborítására és arra, hogy a kérdés sokoldalúságára hívja fel az olvasó figyelmét."

A Reisz Katalin által készített interjúban arra figyelmeztet a szerző, hogy „ma inkább mint bármikor, szemünket a világ mezőgazdaságának és állattenyésztésének alakulásán kell tartanunk. Hiszen ebből sokféle következtetést vonhatunk le a magunk hasznára. Nem utolsósorban arra nézve: hogyan alakul egy termelési ág külpiaca?"[51]

Egy korábbi interjúban Nagy Miklós a következőket mondja: „Nem csak az én pályám bizonyítja (sőt, ez talán kevésbé, mint egynémelyiké a baráti körömből), hogy nyugdíjasként viszonylagos elszigeteltségben is lehet, sőt talán jobban lehet tájékozódni a világról, esetemben a világ mezőgazdaságáról, mint a napi feladatok kötöttségétől terhes munkaviszonyban. Ehhez pedig meg kell találni az útját-módját annak, hogy olyan kiadványokhoz jusson az ember, amelyek hitelt érdemlően tájékoztatnak. Én – főként személyes kapcsolatok révén – hozzájutok annyihoz, ami elég, hogy lépést tartsak... a világ helyzetének alakulásával.[52]

Az olvasáson kívül más hírforrása is volt, például napi „sétái" (Honvéd utcai lakásáról gyalog jött a központig és ment haza a család ügyeinek intézése és rendezvényeken való részvétel okán) alkalmával rengeteg ismerőse közül egykettővel mindig találkozott, és jó értelemben alaposan kifaggatta őket a körülöttük történtekről (magam is számos esetben voltam „szenvedő" alanya).

A szerző leszögezi: „az olvasónak tudomásul kell vennie, hogy adataink csak a leírás pillanatában érvényesek, mert korunkban a változások olyan gyorsan követik egymást, hogy a könyvkiadásban szokásos átfutási idő eleve kizárja azt, hogy a kézirat összeállítása során gyűjtöttek közül néhány ne avuljon el". Ebből kiindulva a megjelenéskor aktuálisnak tűnő, érdekfeszítő műveknek már csak a stílusa élvezhető, gyakorlati szempontból elévültek.

Ennél időtállóbb a Dr. Nagy Béla és Dr. Szabó Ferenc gyakorló állatorvos társszerzőkkel közösen írt, utolsó megjelent kötete: *Háziállataink egészségvédelme*. Sajnos itt is, mint a diktatúra idejében minden téren, érvényesültek a korlátozások. Az előszóban a szerzők kénytelenek magyarázkodni: „kötetünk a terjedelmi korlátozások miatt az állategészség-védelem néhány kisebb területét, mint például a pata- és csülökápolás, a sebészeti beavatkozást igénylő bántalmak stb. nem öleli fel, s a fertőző betegségeknek szentelt terjedelem is kisebb, mint amilyent azok jelentőségénél fogva érdemelnének... (mivel) járványosokkal az állategészségügyi hatóságuk úgyis hivatalból foglalkoznak."

Ezt a könyvet mindenképpen hasznosan forgathatják, olvashatják a mai gazdálkodók, állattartók, -tenyésztők is. Első fejezete a legmegszívlelendő: a környezeti tényezők fontosságával, az optimális feltételek megteremtésével, a táplálkozással, valamint a szaporodás egészségtanával foglalkozik. Ha egészséges környezetbe helyezzük állatainkat, nagyobb az esély, hogy elkerüljük a megbetegedésüket! A kórokozók által előidézett és a parazitás megbetegedéseknél a helyzet ma is változatlan. A kóroktan, tünetek, kórbonctan leírásai maradandóak csupán a gyógykezelés módja, illetve mind újabb és eredményesebb gyógyszerek bevetése hatékonyabb kezelést eredményez. A tudományos eredményeket követni kell, az új gyógymódok és gyógyszerek megismerésében lépést kell tartani.

Nagy Miklós még sok mást is „művelt": szerkesztőségi tagja a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonnak és a Kriterion Kis Kalauz című tudományos ismeretterjesztő sorozatának.

Még nem szóltunk a szakírás másik vetületéről, a magyarra fordított, „magyarított" művekről. Mert ha nem volt más tennivalója, elvállalta a fordítói munkát, vagy önszántából ajánlotta fel szolgálatát, csakhogy több szolgálatot tehessen a gazdatársadalom érdekében, több jó és szükséges szakkönyv kerüljön a gazdálkodók, a nagyüzemeket vezető szakemberek kezébe. 22 kötetet fordított főleg románból és kevesebbet franciából. Ezek közül kiemelkednek a következők:

Gh. Gh. Moldoveanu: *Lótenyésztés,* MEÁK, Bukarest,1954.

M. Dobrovici: *Az állattenyésztés ellenőrzése,* MEÁK, Bukarest, 1958.

D. Costescu: *Szarvasmarhatenyésztés,* MEÁK, Bukarest, 1958.

M. Vladut, B. Manescu: *Mezőgazdaságtan,* Tankönyv a VI. osztály számára, Editura Didactica si Pedagogica Bucuresti, 1979.

A Miculescu: *A mezőgazdasági termelés koncentrációja és szakosítása* (Tóth Piroskával), Ceres Könyvkiadó, Bukarest, 1975.

A 70-es években, a még gyermekcipőben járó Román Televízió magyar nyelvű adása szerkesztőségének felkérésére, az ország több helységében készített riportot önállóan vagy Csáky Zoltán forgatócsoportjával. A több napos kiszállásoktól zord időben sem riadt vissza.

Emlékszem, akárcsak a Pap István dálnoki műsorát – a Nagy Miklós riportjait is mennyire vártuk a képernyő előtt. Nagy Miklós értett ahhoz, hogy helyzetfeltárásában eljusson a kívánt mélységig, és rátapintson a lényegre. Vajon megtalálhatók az akkori dokumentum értékű filmszalagok, vagy videokazetták?

Nagy Miklós teljes életművéről lehetetlenség számot adni. Összes megjelent írásának begyűjtése (a több mint félezer cikk, közlemény) több hónapos munkát követel. De ezen kívül hozzá kellene férni a család tulajdonában található hagyatékhoz. Hány cédula, feljegyzés maradt feldolgozatlan, hány fontos adat nem fért be köteteibe, lehet, hogy hibáztam, amikor *Háziállataink egészségvédelmé*t mint utolsó kötetét említettem meg. Hiszen megjelenésétől (1981) a Nagy Miklós hirtelen bekövetkezett haláláig még hátra volt 7 év. És Ő tovább dolgozott, rendszeresen közölt főleg a *Falvak Dolgozó Népé*ben, 1985–88 között közreadta a kisállattenyésztők sorozatát: *Kistenyésztők, kisállattenyésztők*. Cseke Péter, Dr. Nagy Miklós 70. születésnapja ürügyén[53], másokra hivatkozva felkéri az ünnepeltet, írná meg pályája emlékezetét és az erdélyi gazdálkodás történetét. Talán ezeket is elkezdte, talán el is készült egykét fejezet. Feltételezem, hogy lenne még kiadásra érdemes kézirata akár egy kötetre való, vagy megvan egy kiadatlan kötete is. Vajon hol kell folytatni az általa megkezdett mezőgazdasági lexikont?

Tehát ha begyűjtenénk a termést, még lenne mit olvassunk Nagy Miklóstól. Csak azután beszélhetnénk az egész életművéről. Egy bizonyos: Nagy Miklósnak nehéz sorsa ellenére is fokozatosan felfelé ívelő, kivételesen eredményes, gazdag életpályában volt része, amit a többi, már felsorolt erényei mellett kitartásának tulajdoníthatunk.

Mi, idősebb és fiatalabb munkatársai munkásságán kívül kitüntető barátságáért is hálásak vagyunk, és tartozunk emlékének azzal, hogy lehetőleg teljes életművét feldolgozzuk. Adjon Isten ehhez erőt és egészséget azoknak, akik ezt a munkát felvállalják.

Befejezésként, visszatérve a 70-es évek elején közölt a *Zöld forradalom* című tanulmányára, majd a többször visszatérő jelzésre, hogy az emberiség szá-

mára milyen fontos kérdés a demográfiai robbanásból adódó népességgyarapodás élelmiszer-ellátása, Pap Istvánt idézzük:

„Aki dr. Nagy Miklós szájából ennek a nézetnek mai megfogalmazását a 70-es évek elején hallotta, elcsodálkozott rajta, hogy milyen hamar valóra vált a jóslat, és nem tudta, hogy ez a nézet sokkal régebben alakult ki és vezérelt egy munkás életet. A mai, évente születő nagyhatalom már 80–85 millió lélek, a világ élelmezése egyre súlyosabb gondot, sőt gondokat jelent; minden gondolkozó ember előtt világos, hogy kenyérből nagy a hiány, nem atombombából. A világon pedig minden népesedési számítás ellenére – vagy értelmében – mindig csak annyi lélek létezhet, amennyinek – ha szűkösen, ha bőven – kenyér jut.

Dr. Nagy Miklós változatos, néha hányatottnak tűnő életútját vizsgálva, szakmai munkásságát mérlegelve feltűnő a kezdet és a befejezés fő célkitűzéseinek az eltérése. De a két határpont között világtörténelmi méretű átalakulásokat éltünk át, amelyben sok minden lényegesen megváltozott, átalakultak a termelési módok és termelési viszonyok, országhatárok, társadalmi viszonyok változtak. Ugyanakkor változatlan marad az élelmezési feladat növekedése, a módszerek állhatatos fejlesztése, és megmaradt számos ökonómiai tényező, ami országunk és szűkebb tartományunk általános állapotát, nemzetközi elhelyezkedését meghatározza. Megmaradt a kiművelt fő felelőssége népével szemben, s e nép haladásának szolgálata."[54]

Jegyzetek

1 Vö. Antal Árpád: *Áron püspök élő öröksége,* Erdélyi Múzeum 1996., 3-4. sz., 234–252; Marton József (szerk.) *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján,* Kvár, 1996; Kós Károly: *Életrajz.* Közzéteszi Benkő Samu, Budapest-Bukarest, 1991; Antal Árpád: *György Lajos életműve,* Erdélyi Tudományos Füzetek 210., Kvár, 1992..; Venczel József: *Székelyföld – erdélyi társadalom.* Válogatott írások, válogatta és bevezette: Székely Bertalan, Bp., 1998.; uő: *A falumunka útján.* Válogatott írások, szerkesztette és a zárótanulmányt írta Székely Bertalan, bevezette Katona Ádám, Székelyudvarhely-Budapest, 1993.; Antal Árpád: *Venczel József életpéldája (1913-1972),* Keresztény Szó, 1993. novemberi, 1994. januári, 1994. márciusi és 1994. áprilisi szám; Benkő Samu: *Nagy Géza a literátor és művelődésünk mindenese,* Erdélyi Tudományos Füzetek. 209., Kvár, 1991.

2 Kelemen Lajos: *Születtem Marosvásárhelyt.* Önéletrajzi feljegyzések. A töredékekből összeállította: Gaal György, Kvár, 1993.; Csetri Elek: *Biró Venczel.* Egy igaz ember és történettudós portréjához, Keresztény Szó 1992..június 12.; Csutak Vilmos: *Közösség és művelődés,* Egyed Ákos gondozásában, Bukarest, 1992.; Gaal György: *Kristóf György,* Helikon.

3 Vö. *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. (XIX-XX.század).* Felelős szerkesztő: Somai József, Kvár, 2001.

4 Tanulmányunk első, életrajzi része Csetri Elek munkája, míg a Nagy Miklós szakmai munkásságát összefoglaló részt Farkas Zoltán írta. Összeállításában értékes segítséget nyújtott özv. dr. Nagy Miklósné, sz. Tusa Lili, dr. Nagy Gábor, Sándor Károlyné, sz. Wolf Gabriella, Pusztainé sz. Wellmann Kató és ifj. Papp Istvánné, sz. Sándor Éva. Támogatásukért ezúttal is fogadják őszinte köszönetünket.

5 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. IV.* Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között, összeállította Varga E. Árpád, Budapest – Csíkszereda, 2001., 522–523.
6 Reisz Katalin: *Az ember és az élővilág*. Beszélgetés dr. Nagy Miklós agrármérnökkel életútjáról, az állattenyésztés időszerű kérdéseiről, Új Élet 1987., 17. sz., 8–9.
7 Szabó Attila: *Nagy Miklós,* Művelődés 1981., 4. sz.
8 Demeter Béla: *Adatok az EMGE történetéhez,* in: Teleki Ádám, Török Bálint (szerk.) Az Erdélyi Gazda Naptára, 1940., h. és é. n., 63.
9 Demeter: i. m. 64.
10 Venczel József: *Statisztikai adatok az EGE életéből,* in: Az Erdélyi Gazda Naptára, 1940., 65–74.
11 *Az Erdélyi Gazda naptára,* 1940., 137–140., 151–154.
12 Demeter Béla (szerk.): *Az Erdélyi Gazda Naptára az 1941. évre.* A szakanyag összeállítását Nagy Miklós, Seyfried Ferenc és Szegő Dénes végezte, h. és é. n. 34–39.
13 Uo.
14 Venczel József: *Mit akart és mit akar az EMGE*? A cikkből kiderül, hogy az emelkedő Erdélyi Gazda elérte a 20 000-es példányszámot, és 1310 településen talált előfizetőre. Itt olvasható a szerzőnek az az alapvető megállapítása, hogy „Az EMGE a leghangsúlyozottabban népnevelő intézménnyé vált." Vö. Az Erdélyi Gazda naptára az 1941. évre. 44–51.
15 I. m. 114–119, 180–184.
16 I. m. 184.
17 Demeter Béla (szerk.): *Az Erdélyi Gazda naptára az 1942. évre.* Szerkesztőbizottság: Kós Balázs, Nagy Miklós, Seyfried Ferenc, h. és é. n. 110–116.
18 I. m. 183–190, 201–204. Megjegyezzük, hogy a lovakat nagyon szerette, és jól is lovagolt. Főiskolás korában a szakmai gyakorlaton az volt a feladata, hogy a kétéves csikókat betörje nyereg alá.
19 *Az EMGE munkája.* 1942–1943., Kvár, 1943., 137–167.
20 I. m. 151–157.
21 I. m. 159–167.
22 Ide tartozik: *Egy rókáról két bőrt – egy évben két termést* (Az Erdélyi Gazda naptára az l942. évre., 100–102.; *Állattenyésztésünk jövőjének alapfeltétele, az apaállatok kérdésének megoldása,* uo. 151–156.); *Irányt szabunk baromfitenyésztőïnknek* (uo. 177–180.) és a rajzokkal is illusztrált: *50 tojótyúk, 6 tenyészkacsa ás 4 tenyészlúd befogadására szolgáló mintabaromófi ól* (uo. 242–246.).
23 Demeter Béla (szerk.): *Az Erdélyi Gazda naptára az 1944. évre.* Ünnepi kiadás az EMGE százéves évfordulójára, h. és é.n., 75.
24 Uo. 81., 85.
25 Az egyik a *Tenyészkörzetek* címet viseli (Erdélyi Gazda naptára az 1943. évre, Kvár, 1942., 183–190), a másik: *A lótenyésztési szakosztályok hivatása* (uo. 201–204); az utóbbi a földművelésügyi minisztérium támogatásával Erdély-szerte egymás után megalakuló lótenyésztési szakosztályok, a tenyészállatok gyarapítása, a törzskönyvezés és magángazdák ez irányú tevékenysége tárgykörébe vág.
26 Az egyik címe: *Állattenyésztési kérdések Erdélyben* (Az Erdélyi Gazda naptára, 291–299), míg a másikban *A hegyi ló tenyésztésének jelentőségé*t tárgyalja (uo., 307–311.).
27 *Erdélyi Gazda naptára az 1945. esztendőre,* felelős szerkesztő és kiadó: Kós Károly, h. és é. n., 16-17.
28 Uo. 21–22.
29 Uo. 45–48.
30 Szabó Attila: *Nagy Miklós,* Művelődés 1981., 4. sz.; Cseke Péter: *Az Erdélyi Gazda egyik régi munkatársára, Nagy Miklósra emlékezve,* Erdélyi Gazda, 2000., 5. sz.
31 Csávossy György: *Emlékbeszéd Nagy Miklós koporsója fölött,* 1988. május 5-én, kézirat.
32 Cseke Péter: i. m. 8.
33 Cseke Péter: i.m. 8.

34 Csávossy: i.m.
35 Pap István: *A kiművelt fő felelőssége,* Korunk 1991., évf., 764–766.
36 Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület Kiadója, Kolozsvár.
37 Pap István: *A kiművelt fő felelőssége,* Korunk 1991., 6. sz., 764–766.
38 Pap István: *A kiművelt fő felelőssége,* Korunk 1991., 6. sz., 764–766.
39 Kolozsvár, 1946.
40 *Társadalomtudományi tanulmányok,* Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi Intézete, 1946.
41 Pap István: *A kiművelt fő felelőssége,* Korunk 1991, 6 sz., 764–766.
42 *Természettudományi arcképcsarnok – Nagy Miklós,* Művelődés 1981., 4.sz., 49.
43 Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV kötet, Kriterion, 2002.
44 Rajhona János:*Tejben az egészség és a pénz,* Romániai Magyar Gazdák Egyesülete Évkönyve, Alb Kiadó Bukarest, 1991., 141–142; *Alakítsunk tejszövetkezetet.,* Romániai Magyar Gazdák Egyesülete Jubileumi Évkönyve 1995, 1997.
45 Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó, Bukarest, 1963.
46 1970.
47 Dr. Nagy Miklós: *Pillantás a Világ Mezőgazdaságára,* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.
48 Dr. Nagy Miklós: *Pillantás a Világ Mezőgazdaságára,* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest,1975.
49 Ceres Könyvkiadó, Bukarest, 1978.
50 Vincze Mária: *Állattenyésztés a nagyvilágban,* Korunk 1979, 1–2., 146.
51 Reisz Katalin: *Az ember és az élő világ,* Új Élet 1987. július, 14. sz.
52 Beke György: *Mindig a Szakma és az emberek mellett,* A Hét 1983., 33. sz., 9.
53 Cseke Péter: *Akit igazolt az idő-gondolatok.* Dr. Nagy Miklós 70. születésnapja ürügyén, Falvak Dolgozó Népe 1983., 20. sz., 14.
54 Pap István: *A kiművelt fő felelőssége,* Korunk, 1991., 6 sz., 766.

Imreh Istvánról

Vofkori Mária

A szerző a társadalom- és gazdaságtörténet s e körön belül a parasztság történetének művelését jussolta legsajátosabb feladataként. – írja Imreh István az *Erdélyi hétköznapok 1750–1850* című könyvének fülszövegében. Társadalom- és gazdaságtörténet, erdélyi hétköznapok – akár az Imreh-i életmű kulcsszavai is lehetnének, de csak így együtt.

Imreh István sokoldalú munkásságát vagy annak akár egy jól meghatározott részét megszabott terjedelmi keretben bemutatni nehéz feladat, mert munkásságának különböző oldalai szervesen kapcsolódnak egymáshoz, hisz – hogy egy általa gyakran és szuggesztív erővel használt fogalommal éljünk – rész-egészekről van nála szó, olyan összetevőkről, amelyek úgy munkálnak az életmű egészében, mint a faluközösség a társadalomban.

Azért, hogy a lehetőségekhez mérten átfogó és áttekintő képet nyújthassunk az olvasó számára, a továbbiakban egy három részre tagolt szerkezetbe foglalva szeretnénk bemutatni Imreh Istvánt, a történészt, a gazdasági gondolkodót.

Életrajza

1919. szeptember 12-én született a háromszéki Sepsiszentkirályon. Szentkirálytól és Sepsibodoktól, gyermekkora falvaitól hosszú út vezetett a saját unokája által készített honlapig, amelyen a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjáról (1990. május 24.) megtudhatjuk a legfontosabbakat. Ezen a honlapon található a kortárs és pályatárs Benkő Samu laudációja is, amelyet Imreh István nyolcvanadik születésnapjára írt *A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás* címmel. Imreh Istvánról és műveiről az évek során nemcsak ő, hanem nagyon sokan írtak. Kortársak, pályatársak, tanítványok köszöntötték őt 60., 70., 80. születésnapján. Az Erdélyi Múzeum Egyesület emlékkönyvvel rótta le háláját, a Magyar Köztársaság a Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjével. Hosszú életpályája folyamán nézeteinek voltak kritikusai, voltak szakmai vitái, amelyeket ő viszont higgadtsággal kezelt.

Akárcsak Tamási Áron, ő is „székely ágon született magyarnak", és életében mindvégig fellelhető a szülőföld gondolkodásformáló szerepe, azé a szülőföldé, amely számára nem csak a tájat, hanem elsősorban az embert jelentette. Az apa, akitől a nevét örökölte, falusi polgár volt. Pennás embernek készülő, az újat szomjúhozó polgár, akinek felsőbb iskola hiányában be kellett érnie a maga szerezte műveltséggel, és akit Benkő Samu a reneszánsz embert megtestesítő Colas Breugnon regénybeli figurájához hasonlított.[1] Idősebb Imreh István kitűnő autodidakta volt több területen is. Cséplőgépet bírt, és ő vezette az első saját tulajdonú személygépkocsit a faluban.

Családjára, különösen elsőszülött fiára maradandó hatást gyakorolt erős, nem szokványos egyénisége. Az ifjabb Imreh István gyermek- és ifjúévei cselekedeteinek fontos mozgatórugója volt az is, hogy apja tetszésére vagy épp ellenére cselekszik-e.

Idősebb Imreh István a nagyhírű kolozsvári Unitárius Kollégiumba adta tanulni fiát, és nyugodt is volt felőle a negyedik osztályig. „A negyedik osztály után azonban édesapám tudomására jutott piktorkodásom, és hogy bohémmá ne zülljek, a brassói református kereskedelmi iskolába íratott be." – emlékezett Imreh István[2]. A sokféle tehetséggel, jó művészi érzékkel megáldott gyerekember mindkét iskolában megtalálta a maga patrónusait. A kolozsvári unitárius „skóla" tanárai közül mindig szívesen emlékezett vissza Ferenczi tanár úrra, aki a természet ismeretére és szeretetére nevelte, Márkos tanár úrra, aki

rávette az irodalom olvasására, s az igazi mentorra, Tóth Istvánra, aki művészpalántát látott benne, s akinek kezeiből végül az atyai szigor „mentette meg." A reformátusoknál Szécsi Sándor irányítása alá került, aki hamar megfertőzte népi irodalommal, szociológiával, és ráébresztette a közösségért munkáló ember társadalmi felelősségére. 1938-ban fejezte be középiskolai tanulmányait a „brassói keriben", de érettségi vizsgát csak 1940-ben, a Bécsi Döntést követően tehetett (zárójelben szeretnők megjegyezni, hogy az érettségi elmaradása az akkori román tanügyigazgatás „áldásos" működésének volt köszönhető, ami abban merült ki, hogy az egyetemekre való felvételi vizsga hiányában, azért, hogy bizonyos rétegek fiainak és elsősorban a magyar diákság előmenetelének valahogy mégis útját állja, az érettségi vizsgán idegen biztosokkal sorra buktatta meg a felekezeti iskolák végzettjeit.)[3]

Az a két év, ami a gimnázium elvégzése és az érettségi, illetve az egyetemre való beiratkozás közé esett, a gyakornokoskodás ideje volt. Azok voltak a „praxi évek", egy brassói, szász tulajdonban lévő vállalatnál. Imreh István a „praxi éveket" nem tekintette elvesztegetett időnek. Sokat és szívesen tanult, szervezést, vállalatvezetést, és azt, hogy ezeknek az éveknek a tanulságai beépültek az életbe, igazolja az is, hogy mindig szívesen és örömmel mesélt „praxi- koráról".

Kétévi gyakornokság és egy sikeres érettségi vizsga után végre beiratkozhatott a kolozsvári Ferenc József Egyetem közgazdaságtan szakára. Az egyetem a szellemi fejlődés korlátlannak tűnő lehetőségeit és egy tágabb keretet kínált minden szempontból annak a diáknak, aki magában hordozta Sepsiszék és tágabb szülőföldje, a Székelyföld több évszázados emberformáló hagyományait. Kolozsvár a maga pezsgő szellemi életével, az egyetem a maga kitűnő oktatóival eszményi terep volt ahhoz, hogy valaki rátaláljon a saját útjára. Hogy milyen is volt ez a közeg, amelyben Imreh István útkereső időszakát töltötte, érzékletesen írja le Benkő Samu a már említett laudációban: „... most olyan tanárok előadásait hallgathatta, mint a népesedéspolitikában kitűnő statisztikus Schneller Károly, a konjunktúrakutatásokat kezdeményező és amerikai szakkörökben is nagyra becsült Bóér Elek, a gazdasági elméletek történetét kutató Kislégi Nagy Dénes, az erdélyi jogtörténet mélyrétegeibe leásó Bónis György, és figyelhetett a magántanárként időnként Kolozsvárra látogató Bíbó István jogbölcseleti kollégiumában hallottakra"[4]. A kitűnő tanári gárda mellett azonban Kolozsvár az intézményi kereteket is tágabbra nyitotta az egyetem falainál. 1940-ben Teleki Pál szorgalmazására megalakult az Erdélyi Tudományos Intézet, az ETI, melynek Imreh István először ösztöndíjasa (1943–1945), majd tanársegéde (1945. október 25.), később pedig aligazgatója lett (1946–1948). Az ETI sok mindenre keretül szolgált, főnöke alatt folyt a Venczel József által irányított bálványosváraljai falukutatás is. Bár nem feladatuk itt részletesen bemutatni Venczel József mun-

kásságát és annak valamikori falukutató famulusára, Imreh Istvánra gyakorolt hatását, mégis meg kell állnunk ennél a momentumnál, mert úgy véljük, döntő hatással volt az útkereső Imreh Istvánra.

Venczel Józsefet, a szociológust Dimitrie Gusti[5] legjobb magyar tanítványaként tartották számon kortársai és tanítványai. Imreh István Venczel Józsefben a hagyományteremtő, a matematikai, statisztikai látásmódja és logikája révén eredeti, töretlen utakon járó tudóst látta akkor is, és évtizedekkel később is, amikor Venczel tanulmánykötete elé írt bevezetőjében tisztelgett egykori mestere és munkatársa előtt[6]. A már akkor közfeladatokra készülő diákoknak egy lelkes csoportja szegődött a kitűnő szervezőképességű Venczel mellé, azért, hogy a Dimitrie Gusti-féle monografikus szociológia elveinek megfelelően, a modern szociológia eszközeivel vizsgálják Bálványosváralját, a történelmi múltú Belső-Szolnok megyei falut. Ennek a vizsgálódásnak, kutatásnak a maga rendjén hozzá kellett volna járulnia az erdélyi falvak korszerűsítési lehetőségeinek pontosabb körvonalazásához. Maga a bálványosváraljai falukutatást azzal a Venczel Józseffel végezték, aki a monográfia tárgyát, „a falut nemcsak időbeli egységként, hanem jelenbeni összefüggési totalitásként szemlélte”[7], azzal a Venczellel, aki módszertanilag fel volt vértezve a szociológia tudományának kelléktárával, s aki meghatározó volt az ETI berkeiben munkálkodó Imreh István életében.

Már jóval korábban élt benne a múlt, a történelmi előzmények megismerésének szükségessége, hisz egyetemi hallgatóként kutatott az Erdélyi Múzeum Levéltárában, a Székely Nemzeti Múzeum kézirattárában, felmérte a háromszéki Sepsidobok társadalmát, de valószínűnek tűnik, hogy a megismeréstől a felismerésig vezető út megtételéhez a bálványosváraljai kutatás adta meg a végső lökést. A felismeréstől kezdve pedig, ha nem is egyenes, ha kitérőkkel is, de ott van, látható és járható az út. 1944-ben már gazdaságtörténeti témájú – a székely közbirtokossággal foglalkozó – dolgozattal, disszertációval szerezte meg doktori címét. 1947-ben pedig megjelent nyomtatásban az a műve, amelyet az Imreh István-i életmű határkövének, vagy ha zenei asszociációval szeretnénk élni, akkor az Imreh-i életmű alaphangjának leütéseként, megszólalásaként tarthatunk számon.

Az eredetileg az első Kelemen Lajos Emlékkönyv számára készült írás 1947-ben az ETI kiadásában önállóan látott napvilágot, címe pedig nem volt más, mint a *Székely falutörvények*. Benkő Samu szerint ez volt „az első olyan nyomtatásban megjelent mű, amelyben felsejlenek Imreh István történetkutatói és írói erényei”[8]. Demény Lajos azt írta róla, hogy „Itt (az ETI-ben) készítette és adta ki az egész életében legkedveltebb kutatói témáját elemző *Székely falutörvények* dolgozatát.”[9]

Wellmann Imre pedig egyenesen azt mondta, hogy „A döntő lépést azonban e téren Imreh István tette meg székely falutörvények rendszeres gyűjtése, közkinccsé tétele és feldolgozása révén. Már 1947-ben közreadja három háromszéki község öt XVII–XVIII. századi falutörvényét... megismerésük nélkül pusztán vázlatos és bizonytalan képet kapnánk a népi élet számtalan jelenségéről”[10]. Mintha elejétől fogva az életművén dolgozott volna. Mert a *Székely falutörvények* után bármit veszünk is a kezünkbe Imreh Istvántól, láthatjuk az utat, a megtettet, valamint azt is, amit még megtenni vágyott.

Az 1944–1947 közötti évek azonban háborús és háború utáni évek voltak, olyanok, amelyek nem kedveztek kimondottan a tudományok művelőinek. A tudományos pálya kezdeti szakaszán, bármennyire is tisztán látszott a szellemi út, a történelem megkövetelte, hogy mindenki járja végig a kitérőit. Imreh István a közgazdász barátaival megszervezte Kolozsváron a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetét, a MÁGISZT, amelyet igazgatósági tagokként ők maguk vezettek, és amelynek nem kevesebb volt a feladata, mint a város lakosságának élelemmel, ipari áruval való ellátása, a kereskedelemnek egy szövetkezeti, de korszerű forma felé való irányítása. A MÁGISZ azonban a történelem másik és egyre közeledő kitérőjének köszönhetően nemsokára Victoria névre hallgatott, és az Imreh Istvánék terveitől valami teljesen eltérőt, valami egészen mást valósított meg.

1948-ban, a román tanügyi reform után pályája kevesebb kitérővel, áttekinthetőbben alakult tovább. Tanár lett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen. A közgazdaságtudományi karon gazdaságtörténetet és statisztikát oktatott, a jogtudományin pedig jogtörténetet. 1950-től 1959-ig, a különálló Bolyai Egyetem megszüntetéséig, a történettudományi karon adott elő egyetemes újkort és legújabb kort. Az egyesített Babes–Bolyain ugyanezeknek a tárgyaknak volt a tanára 1983-ig, nyugdíjba vonulásáig.

A közel négy évtizedes oktatói-nevelői pálya hivatásnak bizonyult számára. Jó előadó volt és kitűnő nevelő. Képes volt kölcsönös respektuson alapuló viszonyt kialakítani bármely korosztállyal. Tanítványainak gyerekei, unokái, sok-sok generáció járt vissza hozzá szakmai eligazításért, vagy sokszor egyszerűen csak emberi útmutatásért. Ha megkérdezték, hogy mi a titka, a világ legegyszerűbb és legtermészetesebb válaszát kapták: „A titok nyitja: szeretni kell a diákokat. S én szerettem, és mai napiglan is szeretem őket”[11]. Közben pedig példaértékűen felnevelte a saját gyerekeit.

Az egyetemen eltöltött negyven évnek azonban megvoltak az árnyoldalai, mi több: a sötét oldalai is. Mert olyan volt maga a kor, egy nagy vargabetű, ami a mindennapok egyszerű gondjaitól a tudomány magasztosabb útjáig és céljáig mindenre rányomta a bélyegét. Imreh István így summázta tárgyilagos szomo-

rúsággal a korszakot: „Jó volt a Bolyain tanárnak lenni. De azt az időszakot is átmeg átszőtte, beárnyékolta a rendszer. Sorsommá vált, de korjelzővé is az, hogy elsorvasztott, megszüntetett intézmények kísértek utamon. A MÁGISZ-nál voltam közgazdász, a négy alapító fiatal egyike. Victoria lett és jellegét vesztette. A Móricz Zsigmond Kollégiumot diákok választotta tanárfelelősként igazgattam: megszüntették. Az Erdélyi Tudományos Intézetnek dolgoztam: szétfoszlatták, elenyésztették. A Bolyai-egyetem tanára voltam, annak kapuit becsukták. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület szétverése után annak levéltárát igazgattam, de az is csatolódott, központosított, gleischaltolódott. A munkalehetőségeket ez is befolyásolta, nem csupán a marxi történelemszemlélet uralma."[12]

Ilyen volt a kor, amelyben Imreh István tudományt művelt, székely történelemmel foglalkozott, ma már mondhatjuk, mert divatos is ez a terminológia – *európai módra,* és iskolát teremtett. Az 1989-es decemberi fordulat után is aktívan részt vett az erdélyi tudományos életben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésében, addig, ameddig ereje engedte. Könyvei jelentek meg, és átvehette azokat a tudományos elismeréseket, amelyek, a régiek mellett (a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja – 1977. június 25., a Román Akadémia „Nicolae Balcescu" díja az *Erdélyi hétköznapok 1750–1850* című munkájáért – 1981. július 16.) méltán megillették őt. 1990-ben külső tagjai közé választotta őt a Magyar Tudományos Akadémia, ahol *A székely falukö-zösség alkonya* című székfoglaló beszédet 1992 szeptember 24-én tartotta meg. 1995. május 30-án a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem díszdoktorává avatta, 1998-ben pedig az EME tiszteleti tagja lett, és ugyanabban az évben a *Látom az életem nem igen gyönyörű* című munkájáért az EME és Gróf Mikó Imre Alapítvány Entz Géza díjban részesítette (1998. március 3.). 2001. február 3-án, egy nem akármilyen élet méltó megkoronázásaként, átvehette a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjét.

Módszer

„Elkötelezett történetíró, megvallottan az. Szóban és írásban gyakran kitér arra, hogy ő a családban a székely szülőfaluban, Sepsiszentkirályon s a második otthont adó Sepsidobokon szerzett élményei nyomán vált az emberi közösségek életének kutatójává."– írja Egyed Ákos a 75 éves Imreh Istvánt köszöntve.[13] Így nem lehetett véletlen, hogy Imreh István teljes lendületével, tudományos arzenáljának teljes bevetésével a székely faluközösség felé fordult, és előbbre is vitte azt a „székelység-tudományt" amelyet Egyed Ákos a hungarológia sajátos részeként jelölt meg.[14] A 80 éves élettel és pályával számot vető Imreh István, aki tudja, hogy ideje van annak is, amikor „tudni kell

búcsúztatni az elvetélt álmokat", röviden és veretesen így mondja el, hogy miért épp a székely faluközösséggel lett eggyé a neve és munkássága: „Régóta vallottam azt, hogy az önismeretre törekvő ember, aki rendezni kívánja viszonyát a természettel és a társadalommal, aki elgondolkodik afölött, hogy milyen értékrend szolgálatába szegődve emberre szabott az élet – az nem menekedhet az ősökkel való párbeszédtől. Nos, nekem falusi, sepsiszentkirályi, bodoki, márkosfalvi, szolokmai székely eleimmel kellett elkezdenem a disputát. Így indultam, s kezemet fogták a sok nemzetekbéli nagy szociológusok, a kiváló magyar agrártörténészek, kollégáim és olvasóim. El is jutottam az önrendelkező, önmagukat kormányozó közösségek, s főként a székely faluközösség autonómiát építő világáig. Azokig az alakulatokig, amelyeknek, mint egy balladának, olyan szigorú a formája. De emberi számítás szerint legalább biztos, megtartó és erős. Tamási Áron szavai ezek, és azt is ő mondja, hogy a népi életformának ez az ezeréves testi és lelki szervezete, amelyben a közösség az első és legfőbb személy. Ezt a közösséget kutattam, szívtam fel magamba, s próbáltam elvesző erdélyi magyar intézményekben új táptalajhoz juttatni."[15]

Az ősökkel való párbeszéd – amiről ugyanez a mondat a *Rendtartó székely falu*ban is elhangzik[16] – az, amivel a legtágabb értelemben és a legközérthetőbben szólva, Imreh István foglalkozott. Valamivel tudományosabb szóhasználattal azt kell mondanunk, hogy a hétköznapok történetével foglalkozott, a történelemnek egy olyan szeletével, amelyet a 20. század végéig a történetírás nem tartott igazán feldolgozásra méltó témának. A századforduló azonban világ- és hazai viszonylatban egyaránt változást hozott. A még pozitivista történetírás szellemében felnevelkedett francia történésznemzedék gondolkodását (amelynek legnevesebb képviselői nem mások, mint Marc Bloch és Lucien Febvre, az *Annales* megalapítói) már megtermékenyítették a századforduló szellemi életének más áramlatai, különösen a francia emberföldrajz és a durkheimi szociológia.

A századforduló és a 20. század első negyede számos szellemi mozgalom intézményesülésének volt az időszaka, amelyeknek általában egy folyóirat megalapítása és a köréje való tömörülés volt az első lépése. Ilyen volt a szociológusok számára a Durkheim által indított *L' Année Sociologique,* a földrajztudomány számára az *Annales de Geographie,* a történészek számára pedig a ma már csak *Annales* néven emlegetett folyóirat, teljes nevén az *Annales d'Histoire Economiques et Sociales*. De ugyanekkor jelent meg, nemzetközi síkon is a legelsők között (két évvel megelőzve az 1896-ban alapított *L'Année Sociologique*-ot) a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle,* amely nem kevesebbet tűzött ki céljául, mint agáréletünk múltjának feltárására mozgósítani a kutatókat.

Már a folyóirat első számában egy olyan tanulmány látott napvilágot magának a szerkesztőnek, Tagányi Károlynak a tollából, amely addig járatlan, de

ugyanakkor felbecsülhetetlen fontosságú utat nyitott meg a magyar gazdaságtörténet, és ezen belül a magyar agrártörténet számára: A földközösség története Magyarországon. Az, hogy Tagányi tanulmánya és maga a folyóirat milyen fontossággal bírt a magyar gazdaságtörténetben, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy évszázaddal később minden általa felvetett probléma ugyanolyan időszerű volt, mint a *Szemle* megindításának pillanatában, és az időközben a magyar kutatók által bejárt utat olyan cím alatt összegezhette Wellmann Imre, mint: *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig17.* Egy évszázad alatt a hétköznapok történetével, a paraszti mindennapok feltárásával való foglalkozás szükséggé és – egyes vélemények szerint – divattá vált. Több világviszonylatban is elismert történész, például Fernand Braudel munkái is bizonyították, hogy a mindennapi élet története nélkül az emberiség történelme csak hiányosan értelmezhető. Imreh István az otthonról hozott hagyományok és tudományos eszmélése időszakának hatásai alatt – úgy tűnik – nem választhatott másként, a székely mindennapok krónikásává kellett válnia, mégpedig egyszerre székely módra (more siculorum) és európai módra. Munkásságát Wellmann Imre ugyanúgy határkőnek és úttörő jellegűnek tekinti, mint Tagányi egy évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányát: „Közel egy évszázaddal ezelőtt méltán lehetett fölfedezésként értékelni, ahogy Tagányi a magyarországi fölközösség hajdani meglétét az ismeretlenség homályából a napvilágra hozta. Napjainkban Imreh továbbhaladva, ugyancsak már-már veszendőbe ment nagy értékű kútfőegyüttest óvott meg a fenyegető enyészettől, tett hozzáférhetővé és beszédessé... Egészen bizalommal reméljük teljessé tévő folytatását Imreh művének, melyben a múltba néző tudomány eredményességének a földközösségtől a faluközösségig kitáruló fejlődése megragadóan történelmet és néprajzot egyképp gazdagítva tetőződik."[18]

Ez volt tehát az út, amelyet ő – hogy a tőle kölcsönzött és szívesen használt szófordulattal éljünk – nem társtalanul, de – legalábbis egy ideig – egyedül járt végig, mert ahogy találóan állapítja meg Benkő Samu, csak a Sztálin halálát követően juthattak el hozzá a modern nyugat-európai gazdaságtörténetírás jeles művei, és azok sem a jó szerencsének, hanem inkább a hű barátoknak köszönhetően.[19] Akkor viszont „jóleső érzéssel vehette tudomásul, hogy az általa választott ösvény nem is esik oly messzire például attól az úttól, amelyen a francia Annales körének historikusai világra szóló tudományos dicsőséget szereztek maguknak."[20]

A paraszti mindennapok feltárása kettős kérdést vet fel: a rendelkezésre álló forrásanyag milyenségének a kérdését, a megszólaltatásukhoz szükséges módszerét. Ez utóbbit tekintve az Imreh István által használtat nehéz lenne

egyetlen szóba, még egyetlen mondatba sűrítve is elmondani anélkül, hogy ki ne maradjon valami lényeges belőle. Talán az lesz a legszerencsésebb, ha kronologikusan, az idő folyása mentén nyomozva haladunk előre, és a menet közben megtalált részekből próbáljuk összerakni az Imreh István által használt kutatói módszer építményét.

Szerencsés indulása volt, mert pályáját közgazdászként kezdve sajátos, a hétköznapok történetének kutatásához nélkülözhetetlen ismereteket sajátíthatott el. A Ferenc József Tudományegyetemen, amint már mondottuk, olyan tanároknál hallgathatott gazdaságtörténetet és statisztikát (módszert és tantörténetet), mint Kislégi Nagy József és Schneller Károly. Ez utóbbit, akitől a szakma minden részletét, a történeti-statisztikai kutatás teljes kelléktárát el lehetett sajátítani, olyan kérdések foglalkoztatták, mint: „...mi lesz egy nemzet sajátos szellemi értékeivel, ha egyre kisebb és kisebb lesz az a réteg, amely fenntartója és továbbadója ezeknek az értékeknek?”[21] Schnellertől meg lehetett tanulni a statisztikai kérdezéstől a reprezentatív statisztikai módszerekig mindent, például azt, hogy a reprezentatív felmérés mindig részleges, de a részleges felvétel nem mindig reprezentatív, a statisztikai felvétel által rejtegetett veszélyeket is, azt, hogy mire alkalmazható és mire nem egy adott módszer, és hogy mire kell vigyázni a következtetések levonásánál.

Az ETI ösztöndíjasának és későbbi munkatársának szüksége is volt ezekre, hisz nemsokára elméleti, majd gyakorlati szociológiai, szociográfiai munkát végzett Venczel József irányításával a bálványosváraljai falukutatáson. A társadalmi valóságkutatás, a művelődéspolitika és az erkölcsi ideálok szintézisére vágyakozó Venczel nem véletlenül jutott el Dimitrie Gusti monografikus szociológiájához, hisz a professzor nemzetközi tekintélyt élvező folyóirata, az *Arhiva pentru stiinta si reforma sociala,* már címében is érzékelteti, hogy Gusti életművében nincs élesen megvonható határ a valóság megismerése és egy új valóság megalkotása között, mi több: a kettő között oksági összefüggés van. Venceltől már a bálványosváraljai falukutatás során meg lehetett tanulni a Gusti által is alkalmazott módszer lényegét, amely a monográfia tárgyát, a falut egy összefüggési totalitásként szemlélte, nem pedig a jelenben rekedt, elszigetelt létesítményként, egy olyan társadalmi egységként, amelyben „nincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna.”[22] A falu ugyanakkor a társadalom egészében önállósulhatott is, ami a szociológiailag atomizált társadalomszemlélethez is vezethetett volna. A bálványosváraljai falukutatóknak azonban sikerült elkerülniük ezt az elméleti-módszertani veszélyt úgy, hogy segítségül hívták a tájkutatás gondolatát, a vizsgálódásnak több falura, egy egész tájegységre való kiterjesztését.

Azt, hogy Imreh István alaposan megtanulta mindazt, amit Venczel Józseftől a bálványosváraljai falukutatás során és azon kívül is megtanulhatott, igazolja egyrészt az Imreh-művekben fellelhető szociológiai látásmód és módszer, másrészt pedig – és ezt már említettük – a történelmi körülmények miatt késeinek mondható, *Az önismeret útján* címet viselő Venczel-kötet elé írt bevezető tanulmánya. Ebből nemcsak Venczel ifjúkoráról, szépirodalmi indulásáról, a két világháború közötti erdélyi falumunka mozgalomról és annak jelentőségéről értesülhetünk, hanem arról is, hogy milyen volt a magát Gusti tanítványának valló Venczel szociológiai módszere, miért lehetne a Venczel társadalomszemléletében a szociológia, tárgyát tekintve, akár történeti szociológia is, miért történelmi előzményekből kibomló nála a társadalmi mobilitás vizsgálata, és ennek megfelelően miért rendeződnek mindig idősorokba, folyamatokról árulkodó irányzatokat jelezve a statisztikai adatok[23]. Nem célunk itt részletesen bemutatni a Venczel-féle kutatási módszert, vagy akár a bálványosváraljai kutatását, ezért nem fogjuk ismertetni, hogy a munkaközösségben folyó kutatás rendjén hogyan kellett minden diszciplína képviselőjének mindig figyelmeznie arra, hogy bár előtérben a saját diszciplínájával, de azért mindig teljes összefüggésben lássa a faluélet minden problémáját, hogy miképpen alkalmazták a monografikus kutatásban a szociológiai paralelizmus törvényét, sok sikerült-e elkerülniük az olyan buktatókat, hogy ne előre felállított a priori tételekhez gyűjtsenek bizonyító anyagot, hanem valóban hagyják beszélni a falut.

Ha végigtekintünk az Imreh-műveken, akkor valamennyiben megtaláljuk – ha egynémelyben még csak törekvésként is – a szerkezet és a funkció együttvalóságát, azt, hogy a struktúra analízise nála soha nem válik el a legfőbb erővonalak működését és szerepét feltárni igyekvő elemzésektől. Azt, hogy a strukturáltságot vizsgálva is csak dinamikus szerkezetekben érdemes gondolkodni, Imreh István már itt, a „Venczel iskolában" megtanulta.

Egyed Ákos szerint Imreh Istvánt a „szerencse kísérte akkor is, amikor már fiatalon az erdélyi magyar történetírás nagy öregjének, Kelemen Lajosnak a közelébe került az Erdélyi Múzeum-Egyesület történeti levéltárába, amelynek egy ideig igazgatója volt (1950–1953). Ez, valamint a Kelemen Lajos történeti iskolával (Szabó T. Attila, Jakó zsigmond, Pataki József és mások) való további kapcsolatai nem maradtak hatás nélkül munkásságára"[24]. Ennek a történeti iskolának nagy szerepe volt Imreh István azon felismerésében, hogy a módszertani újítás csak felületes máz marad, ha nem párosul kitartó feltáró munkával a történelmi források terén, tehát az úgynevezett mélyfúrásokra elengedhetetlenül szükség van. És az is nyilvánvalóvá vált számára, hogy az új módszerek addig kevésbé használt forrástípusok bevonását igénylik. Imreh

István meg is találta azokat, a falutörvénytől, a falujegyzőkönyvön át beszédessé tett különböző conscriptiokig).

Az Imreh-i életmű egyik érdekessége az, hogy mindazt, amit egy kívülálló olvasó vagy kritikus elmond vagy elmondhat róla, tulajdonképpen vele is elmondhatná, mert több helyütt – nyilván mindenhol vizsgált és elemzett témához kapcsolódóan – elmondja célkitűzéseit, törekvéseit, megjelöli módszereit, mi több, igyekszik úgy elénk tárni az általa vizsgált, általa látott és értelmezett történelmi valóságot, hogy ne hagyjon túl sok kétséget a felmerülő kérdések, kérdéskörök miértjét illetően sem. A már említett és munkássága egészének viszonylatában határkőként megjelölt 1947-es *Székely falutörvények*ben már elmondja ars poetica-ját a választott kutatási területet és az ahhoz szükséges módszert illetően is: „A történelmi ismeret és szemlélet fontosságáról, valamint a társadalomvizsgálat történelmi megalapozottságának szükségességéről győztek meg bennünket szociográfiai kutatásaink is, ezek végső fokon mind a történelemhez vezettek el. Az erdélyi paraszttársadalom történetére vonatkozó összefoglaló feldolgozások hiányában forrásközlésekhez és részlettanulmányokhoz kellett fordulnunk, hogy kérdéseinkre kielégítő feleletet kaphassunk. Ezen az úton jutottunk el a falutörvények parasztságtörténeti forrásértékének felismeréséhez. A falutörvények viszont az őket létrehozó faluközösségi szervezethez vezettek, és megismertettek egy olyan népi-történeti alakulattal, amelyben számtalan mai, de történeti gyökerű társadalmi és gazdasági jelenségnek a kialakulására, múltbeli funkciójára és szívós továbbélésének okára is magyarázatot kaphattunk. A még kiadatlan falutörvények felkutatásának és az erdélyi faluközösség vizsgálatának fontosságát azonban nemcsak a faluszociográfia történeti megalapozásának szükségessége indokolja, hanem parasztságtörténeti módszertani követelmények is. A népi múlt megismeréséhez ugyanis legsikeresebben az anyagi életviszonyok feltárásával juthatunk el, ha azokat szerves összefüggéseikben, tehát társadalmi alakulatokban, egységekben ragadjuk meg."[25]

Itt zárójelben szeretnők megjegyezni, hogy Imreh Istvánnak ebben az első székely falutörvény közlésében nemcsak az egy életre eljegyzett kutatási terület és annak fontossága, nemcsak a vizsgálatához szükséges interdiszciplináris módszer mutatkozik meg, hanem az az Imreh-féle nyelvezet is, amely ötvözi a jelen- és múltbeli székely falu ízes, sajátos fordulatokkal teli beszédmódját, az igényes és érthető szakmai terminológiával.

Már az 1947-ben közzétett *Székely falutörvények*ből láthatjuk, hogy Imreh István alapos ismerője nemcsak az erdélyi, hanem a teljes magyar nyelven íródott gazdaság- és parasztságtörténeti irodalomnak, hisz jegyzeteiben mintegy összefoglalót nyújt arról. Helyet kapnak ebben a felsorolásban Tagányi Károlytól, Domanovszky Sándortól kezdve mindazok, akiknek a társaságában és

akiknek a munkásságával együtt elemzi jó negyven évvel később az Imreh-i életmű lényegét Wellmann Imre.

Imreh István több mint 200 tanulmányából és számos könyvéből bármelyiket kiragadhatnánk, és nem volna híján az általa használt módszer rövidebb, hosszabb leírásának. Ezért – a bőség zavarával küszködve – igyekeztünk kiválasztani egy pár olyant közülük, amelyekben hosszasabban, reprezentatívabban taglalja a módszer kérdését, és azt illetően a saját hovatartozását. Egyik 1970-ben megjelent tanulmányát[26] azzal indítja, hogy miképpen jutottak el az *Annales* köré csoportosuló historikusok, Marc Bloch és Lucien Febvre nyomdokain haladva, a társadalmi tudományok egységének hitvallásától az embertudományok egységének szentelt vitákig. „Ezért fogják fel napjainkban mind többen – mondja – történeti szociológiai tudományként az agrár-történetírást. A Székelyföld nem nélkülözi a múltbeli társadalom-leírásokat. Ezt Egyed Ákos kutatásai meggyőzően bizonyítják, Bözödi György pedig a *székely bánja* nagy kísérletében eleve abból indul ki, hogy a társadalmi valóság attól is egység, hogy folyamatosság. Joggal hivatkozhatunk tehát saját hagyományainkra, amikor a szociológiai látásmódot igényeljük a történetkutatásban”[27]. Imreh István szerint az agrárszociológia és a falumonográfiák iránti egyre növekvő érdeklődés jó terepet kínál a történeti és a szociográfiai-szociológiai kutatások egybekapcsolására. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy sajnos a társadalmi tudományok egybekapcsoltsági köréből még csak a néprajzra hivatkozhatunk, hisz ez a tudomány az, ami a jelen felől közelíti meg ugyanazt a jelenséget vagy folyamatot, amely felé a történész a régmúlt felől közelít, és így mindkettő óhatatlanul rákényszerül a másik módszereinek ismeretére és használatára. Tehát az agrártörténésznek használnia kell a szociológia módszereit, de használnia kell adott esetben a néprajzét is, a helyzet minél pontosabb felméréséhez viszont szükség lehet a természet- és agrártudományokkal (olyanokkal, mint például az agrokémia, pedológia, agrármeteológia, fitotechnika, zootechnika) való szimbiózisra, de például a munkaerő számbavételénél nem kerülhetjük el a népességstatisztikához való fordulást sem, hisz „a korszerű helytörténetírás a struktúrára vonatkozó alapvető számszerű felmérések nélkül elképzelhetetlen.”[28]

Ha egyetlen szóval szeretnők kifejezni azt, hogy milyen módszert ajánl a jelen gazdaságtörténésze, agrártörténésze számára – amely hozzásegítheti a kutatót ahhoz, hogy elkerülhesse tudományágának buktatóit –, akkor talán azt mondhatnánk, hogy egy interdiszciplináris módszert, hisz „az egyes agrárgazdasági tényezők együttes vizsgálata éppen azt a célt szolgálja, hogy ne csupán rögzíteni, hanem értelmezni is tudjuk a jelenségeket.”[29]

Summázata pedig azt jelzi, hogy nincs egyszer s mindenkorra érvényes szabály, hogy a kutató a szakember egyéni – alkotó módon való – hozzájárulásán is múlik, hogy egy adott helyzetben egy adott kutatási területen mennyire szerencsésen tudja ötvözni a témája által megkívánt különböző módszereket, mert „nehéz egzaktságra törekedni a históriában, de kell, nehéz a helyes módszereket megtalálni, de keresni, kísérletezni szükséges, hiszen a föld és népe hagyomány és korszerűség ötvözete, és nem elég a célt látni, a már megtett utat is ismerni kell."[30]

Évtizedekkel később más terminológiával, tömörebben így foglalja össze módszertani vívódásait: „... Dimitrie Gusti monografikus szociológiai iskolájának egyik számottevő rendszerelmélet tézisét én is megkíséreltem gyakorlatban működtetni. Azt nevezetesen, hogy még csak egy falu életében sincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna. A szociológiai paralelizmus elvének megfelelően tulajdonítottam tehát nagy fontosságot a történelmi keretényezőnek, majd mind szilárdabbá vált a hitem abban, hogy a történelemben a múlt szociológiáját kell látnom. A szinoptikus, s a holisztikus vagy interdiszciplinárisnak nevezett kutatás szintén olyan utakra kalauzolt, ahol 'mérni és számolni', történeti statisztikát művelni, kvantifikálni kellett, a struktúra megismerése érdekében. A módszertani, az elméleti vívódások, de legfőképpen a gyakorlati múlt-rekonstrukció mindinkább szükségessé tette a keretek tanulmányozását. Tudnom kellett az osztályok, rendek, rétegek súlyát, idősorokba kellett rendeznem adataimat, hogy tendenciákat láthassak, de mindinkább nélkülözhetetlenné vált a folyamatok, a történések kereteinek formációinak jobb megismerése, tehát az morfológiai rekonstrukció, amely a történeti-társadalmi alakulatok formatana lehetne. Mind bizonyosabbá vált Emile Durkheim igaza – az, hogy 'minden valamelyes jelentőségű társadalmi processus kezdetét a belső társadalmi miliő alkatában kell keresnünk'. Ugyanakkor Georg Simmel látásmódjának egyik alapigazsága is mind valóságosabbá vált, az nevezetesen, hogy a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le."[31]

Úgy tűnhet, hogy helytelen arányérzékkel, a kelleténél több idézetet iktattunk ide, de úgy véltük, hogy szükséges ez két dolog végett is: először azért, hogy minél érzékletesebbé tegye azt a módszertani, elméleti vívódást, amely végigvonult Imreh István munkásságán, és amelyet ő, saját magát és eredményeit újra és újra felülvizsgálva, úgy tűnik, sikeresen oldott meg, úgy, hogy utat és helyet talált magának, a hazai – és reményeink szerint – az európai történetírásban is[32]. Másodszor pedig azért, mert úgy véljük, hogy nála érzékletesebben úgysem tudnánk elmondani azt. Az Imreh István által használt módszerről szóló jelen mondanivalókat lezárandó, tehetünk egy kísérletet ar-

ra, hogy kulcsszavakkal elmondjuk, összefoglaljuk annak lényegét: úgy interdiszciplináris, hogy egy társadalmi alakulat tanulmányozása során – amely az emberrel foglalkozó tudományok egységének jegyében történik – mindenekelőtt a szociológiához, szociográfiához, történeti statisztikához és néprajzhoz fordul segítségül, de úgy, hogy közben egy pillanatra sem feledkezik meg tudományágának, a történettudománynak arról az alapvető követelményéről, mely szerint mélyfúrások nélkül, azaz a történelmi források kitartó feltárása terén végzett munka nélkül az igazi múlt rekonstrukció lehetetlen.

Művei

Keresni, kísérletezni szükséges, mondotta az az Imreh István, aki az ötvenes évek elmúltával, a hatvanas, de különösképpen a hetvenes években már felvonultatja írásaiban az *Annales* különböző nemzedékeit, az alapító Blocstól Georges Dubyig. A saját útját járó Imreh István, akárcsak a hírneves francia történeti iskola képviselői, észrevétlenül átlépett a pozitivistának nevezett történetírásnak a szöveges források történeti kritikájára épülő módszertanán és szűk politikatörténeti érdeklődésén, de anélkül, hogy elvetette volna annak forrásközléssel kapcsolatos pozitívumait. Ugyanakkor szinte magától értetődően integrálta a történetírás újabb korszakának nemcsak haladó módszereit, hanem szemléletmódját, kérdésfelvetéseit, elméleti törekvéseit is. Érezte és tudta annak szükségességét, hogy a magyar és azon belül az erdélyi magyar történetírást a források pontos és fontos feltárásán, közlésén és értelmezésén túlmenően is szükséges lesz beemelni egy tágabb, európaibb keretbe, azaz szükséges egy olyan történetírást teremteni, ahol az integráció kétoldalú lesz. Mégpedig, úgy, hogy nemcsak az erdélyi történetírásnak lesz szükséges – de nem elégséges – feltétele az, hogy ismerje az európai vagy akár világviszonylatban fontos új iskolák, új trendek által megrajzolt utakat, irányvonalakat, elméleteket, hipotéziseket, hanem az európai történetírás számára is szükségszerűvé válik a különböző kelet-európai és azon belül az erdélyi történetírás integrálása is, mert nélküle, sajátosságai nélkül nem tud egy teljesebb kép kialakítására egy eredménnyel kecsegtető kísérletet tenni. Meg szeretnők kockáztatni azt a kijelentést, hogy Imreh Istvánnak saját életművével valamenynyire sikerült ezt elérnie. A rendtartó székely falut, a törvényhozó székely falut a nyelv támasztotta korlátok ellenére is ismerik és számon tartják az európai tudomány olyan központjaiban is, mint Oxford. Imreh István nemcsak az *Annales* köreihez tartozók újításait integrálta sikeresen, nem csak őket idézte számtalanszor műveiben. A szociológia, gazdaságtudomány, filozófia klasszikusai szintén jelen vannak életművében, Adam Smithtől Marxon át Max Weberig, olyannyira, hogy az

olvasónak sokszor az az érzése támadhatott, hogy talán túl sokat idézi Webert, túl sokszor hivatkozik a weberi ideáltípusokra, pedig meglehet, hogy csak gyakoriságról volt szó, nem túlméretezettségről, rossz arányérzékről. Úgy vélt, nem lehet eléggé sokszor hangsúlyozni a jelen és jövendő történészei számára, hogy az elméleti megalapozottság mennyire szükségszerű velejárója egy modern, 20. századi történetírásnak, és hogy a modellalkotás ennek mennyire szerves része. Már az eddig sokat idézett 1947-es székely falutörvényekben beszél a legrégebbi falutörvények szerződésjellegéről, arról, hogy azok egyfajta társadalmi konszenzus alapján jönnek létre, egyfajta társadalmi szerződésként. Később a tanítványai számára nyilvánvalóvá válhatott, hogy Imreh István olvasta, ismerte a szerződéselmélet nagy klasszikusait, Locke-tól, Hobbes-on át Rousseau-ig. Ehhez kapcsolódva tőle tanulhatták meg azt is, mert nem győzte hangsúlyozni – békességes, de büszke öntudattal –, hogy az önkényuralom prototípusában, a hűbéri-rendi társadalomban van szabadság is, avagy másképpen szólva, itt nincs teljes szabadságtalanság. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincs jelen és nem működik a születési előjog, hogy hatalom és vagyon nem teremthet hierarchiát, de jelenti azt például, hogy a székely mindennapokban a létfontosságú mezőgazdasági munka nem tűrt kivételezést még rendi előjogok címén sem. (Homorodszentmártonban a zabhatárt például egyszerre szabadította fel, ugarolhatta bárki.) [33]Ugyanakkor tőle hallhatták tanítványai – a magát marxistának nevező, mindent sematizáló romániai történetírás hosszú évtizedei alatt – azt az akkor felettébb szokatlan kérdésfelvetést, hogy meg lehet-e egyértelműen fogalmazni a sokhelyütt nem egyértelmű valóságot. Sokakat Imreh István ébresztett rá arra, hogy a történeti valóság nem mindig és nem mindenütt gyömöszölhető sémákba, mert az esetek többségében annyira sokszínű, hogy szétfeszíti azokat. Határkőnek számító események természetesen voltak és lesznek, és szükség is van azokra a jobb tájékozódás érdekében, de a történésznek figyelmeznie kell arra, hogy amíg egy történelmi hullámverés elér egy adott társadalom minden rétegéhez vertikálisan és horizontálisan egyaránt (amíg például a francia forradalom szabadságeszménye elér Párizstól Sepsidobokig, a nemesi származású értelmiségtől a bodoki primipilusig és szolgáló emberig, addig tompul, és valamilyen mértékben változhat az is, amit hordoz).

Olyan összetevőit próbáltuk eddig itt megmutatni a művek címszó alatt az Imreh-i életműnek, amelyeket akár a módszernél is taglalhattuk volna, mert ezek az elméleti megfontolások, valamint az integráló történetírásra, a kettős integrálásra való törekvés finom szálként átszövik módszereit és műveit egyaránt. Megpróbáljuk ezt a gondolatkört lezárni egy olyan, csak neveket tartalmazó listával, amelyet a teljesség igénye nélkül állítottunk össze, de amely önmagában

is sokat elmond Imreh Istvánról, az általa idézett – Magyarországon kívüli – történészek, szociológusok, gondolkodók listájával, akik a hatás-kölcsönhatás törvényeinek megfelelően termékenyítették meg gondolkodását: Max Weber, Iacob Grimm, Marc Bloch, Charles Morazé, A. J. Gurevics, Fernand Braudel, Georges Duby, Pierre Chaunu, Pierre Goubert, Eric Hobsbawn, Johann Huizinga, Alexis de Tocqueville, Émile Durkheim, Georg Simmel.

Imreh István többször is leírta, hogy a társadalom- és gazdaságtörténet körén belül a parasztság történetének vizsgálatát jussolta feladataként, a székely mindennapok történetének vizsgálatát.

Életművében talán az az egyik legkarakterisztikusabban Imreh-i, hogy földet és embert soha nem egymástól elválasztva, hanem mindig egymásrautaltságukban vizsgálta. A föld semmi sem volt, tehát az ember volt minden, írta Tagányi Károly a korai feudalizmusbeli állapotokról. Imreh István szerint föld és ember volt minden, hisz egymásrautaltságuk határozta meg annak a korszaknak a mindennapjait, amelyet tanulmányozott. A paraszti mindennapokat.

Imreh István több mint 300 írásának majdnem mindegyike tartalmaz olyan szavakat és fogalmakat, mint: termelés, gazdaság, ipar, vagyon, birtok, bármely olvasó számára jelezve, hogy olyasvalakiről van itt szó, aki a múlt gazdasági folyamataival foglakozott. Azokkal is. Mert egy másik sajátos jellemzője Imreh István gazdasági gondolkodásának nem más, mint az a szívós törekvés, hogy a gazdaságtörténetet mindig egy egész, a nagy egész részeként tételezze, tárgyalja és mutassa be, meg sem kísérelve annak leválasztását a történelem egészéről, és különösképpen a társadalomtörténetről. Minden gazdaságtörténeti értekezése, rá jellemző módon, társadalomtörténeti elemzéssel kezdődik, leggyakrabban természetesen a székely társadalom struktúráját vázolja fel a rendelkezésére álló forrásanyag alapján.

Folytatója annak a kutatásnak, amelyre a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* köré csoportosult történészek tettek először komoly erőfeszítéseket. Már 1947-ben, amikor közreadta a *Székely falutörvények*et, megfogalmazta, hogy mi az, amit társadalom- és gazdaságtörténészként követni kíván, és követte is azt mindvégig: A népi múlt megismeréséhez ugyanis legsikeresebben az anyagi életviszonyok feltárásával juthatunk el, ha azokat szerves összefüggéseikben, tehát társadalmi alakulatokban, egységekben ragadjuk meg.

Úgy gondolta, hogy egy társadalom- és gazdaságtörténésznek azért kell nyomon követnie és a lehető legpontosabban feltárnia a múltbéli gazdasági mechanizmusokat, hogy segítségükkel jobban megérthessük a jelent, és könnyebben változtathassunk a jövendőn. Mert segítségükkel megérthetjük azt, hogy Európában nem volt társtalan a székely falutörvény, hogy helyneveink több évszázados töredékeikben máig megőrződő termelési szokásokról be-

szélnek, hogy még a hagyományok szerepe sem teljesen egyértelmű és önmagában létező egy társadalom mechanizmusában, nem mindig megtartó, mert néha esetenként lehet visszatartó is.

Az Imreh-i életművet már sok jelzővel illették, de az egyik legtalálóbb talán az „integer" volt. Ő valóban egy integer életmű birtokosa. És ezen az életművön belül mindig ott van a gazdaság, a termelés lehetőségeinek, legfőbb eszközei milyenségének és mikéntjének nem csak az ismertetése, hanem a nagy kérdéseinek – a feltárt források és a kor történetírásának színvonalán történő megválaszolása is.

Bár rövid terjedelmi keretben nehéz áttekinteni az integer Imreh-i életműnek akár egyetlen szegmentumát is, mégis megpróbálkozunk valamilyenféle összefoglalóval.

A több mint egy tucat könyvéből – az 1947-ben az ETI égisze alatt megjelent és az általunk már sokat idézett *Székely falutörvények*ből az 1999-es *Erdélyi eleink emlékezete* címet viselőig – íme két olyan, amely címe és tartalma szerint is visszhangos nemcsak a történész szakma, hanem a nagyközönség széles köreiben is: *A rendtartó székely falu* (1973) és *A törvényhozó székely falu* (1983). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy fontosságában ez a két könyv döntően kiemelkedne az életmű egészéből, de talán a tévedés kockázata nélkül elmondhatjuk, hogy ezekben bármely olvasó megtalálhatja az Imreh-i életmű magvát. Ezek a könyvek azokat a témákat taglalják, amelyek korábbi és későbbi művekben, más megközelítésben, más vonatkoztatási rendszert használva, de szintén megjelennek: a székely társadalom szerkezetét és az abban rejlő ellentéteket, a székely társadalomban munkálkodó szokásokat és rendeleteket, kötöttségeket és alávetettségeket, a falutörvények születésének körülményeit, megírásuknak okát és módját, a rendtartás szerződésszerűségét és elismertetetését, azt, hogy rokontalan-e a székely falutörvény. Mindkét könyvben, hosszú, külön műnek is beillő fejezet ismerteti meg velünk ezeket a kérdésköröket, a székely falutörvények világát. A bevezetők ismertetnek, igyekeznek választ adni bárki számára különböző kérdésekre, mégpedig érthetően, mondhatnánk azt is, hogy közérthetően, ami nem csak Imreh István szakmai tudásának, hanem lendületes, sokszor költői képek használatától sem visszariadó, tudós, de nem szikár írásmódjának is köszönhető. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint például: a változó körülmények és a reájuk rótt határőr feladatnak köszönhetően hogy lett egyre bonyolultabb a székely társadalomszerkezet, és azon a behatárolt területen, ahol ez a nép élt, miért volt szüksége, hogyan gyöngyözte ki magából azt a rendtartást, amit írásba foglalt és törvénnyé tett a maga számára, azért, hogy valamilyen módon ura maradhasson saját sorsának. Hallunk itt falubíróról,

akit maga fölé emel a falu, de akinek a funkciója és fontossága változik a múló időben, a faluközösség gyűléséről és ítélőszékéről, a falujegyzőkönyvről, az írásbeliségről és a nótáriusról, a faluról, mint a gazdaság rendjét biztosító communitasról, a faluról, mint az erdőlők közösségéről, aki megbünteti az erdőrontókat, a prévarikátorokat, végül pedig számos más, a communitás védelmére született társulásokról, mint amilyen például a szőlőtermesztők szövetkezése, a hegyközség. Minden fejezet társadalomtörténet és gazdaságtörténet is egyben, de ugyanakkor politikatörténet is, hisz kiáltóan szól magáról az autonómiáról, ami a mai politikatudományban oly kedvelt és gyakran használt fogalom, amelyet a források tanúsága szerint székely eleink már évszázadokkal ezelőtt megteremtettek.

A könyvek második felében Imreh István hagyja beszélni magukat a forrásokat. *A rendtartó székely falu*ban tematikus válogatásban szólnak hozzánk, *A törvényhozó székely falu*ban pedig kronologikusan vannak felvonultatva, az 1581-es Gyergyóújfalu törvényétől az 1846-os szentkatolnai tűzoltási rendtartásig. Ezek azok a néptörténet, a parasztságtörténet, a mindennapok története szempontjából felbecsülhetetlen értékű források, amelyekről az előzőekben már szólottunk, és amelyeket Imreh Istvánnak sikerült nemcsak megmentenie az enyészettől, hanem beszédessé is tennie.

Imreh Istvánnak vannak olyan művei is, amelyek már címükben hordozzák gazdaságtörténeti hovatartozásukat. 1956-ban jelent meg a *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején,* amelynek központjában a Mikó család székelyföldi birtokainak vizsgálata áll, kiegészülve a Nemesek uradalmára és több kisebb birtokra, azok jobbágynépére vonatkozó adatokkal.[34] (A majorsági gazdálkodás később helyet kapott az *Erdélyi hétköznapok* című 1979-es kötetben is.) Ez a könyv szervesen illeszkedik a magyar történetírás Domanovszky Sándor által az 1920-as években indított mezőgazdaság-történeti kutatásába, amely a feudális kori nagy uradalmak gazdálkodásának történeti feldolgozására irányult. Imreh István részletkutatásként tételezi ezt a könyvet, amely még nem törekedhet arra, hogy egész Erdélyre vonatkozó általános érvényű törvényszerűségeket állapítson meg. Szokása szerint társadalomtörténeti elemzéssel indít, az első fejezet a székely társadalmi struktúra sajátos vonásaira világít rá. Szerinte ez annál is inkább szükséges, mert a székely társadalom, a magyar társadalmon belüli sajátos – a székely szabadsággal összefüggő – jogállásának köszönhetően, sajátos fejlődési utat járt be. A székely társadalomban ugyanis fennmaradt egy eléggé széles, katonai funkciót betöltő szabad réteg, a régi székely szabadságjogok maradványának birtokosa, ugyanakkor bár létezett és növekedett a jobbágyság számaránya, csekélyebb volt itt, mint a vármegyékben. Ez az oka annak, hogy a birtokos, a

feudális uralkodó osztály nem terjeszthette ki a tulajdonjogát a föld nagyobb részére. Különböző forrástípusokat használva bemutatja a vizsgált terület birtokos osztályát, amely igen összetett, tagjainak vagyoni ereje és rendi helyzete is különböző és valójában csak a kiváltságaik rendszere fogja őket össze egy osztályba, és ezt a sokszínűséget az 1764 után bevezetett székely határőri intézmény csak gyarapította. A számadatokat, valamint az addigi kutatások eredményeit áttekintve végül úgy áll elénk a Majorsági gazdálkodásban vizsgált székelység társadalma a 18. század második felében, mint ahol a feudalizmus megszilárdulása ellenére még mindig elég népes szabadparasztinak nevezhető réteg található, és ahol egy birtokos nemesre háromszor kevesebb szolgáló ember esik, mint a megyei területeken (a megyékben a lakosságnak 81,8%-a jobbágy és zsellér, míg a Székelyföldön csak 38,8%-a). A fejezetet a székely történelem sajátos, a társadalmi szerkezetre is befolyással bíró kérdéssel, a székely örökség problematikájával zárja, amely a jobbágykérdés szemszögéből nézve, a székely parasztságnak valójában 1848-ban vált tragikus sorskérdésévé.

A következő fejezet tulajdonképpen adalék az elsőhöz, a székelység sajátos társadalmi szerkezete mellett a székely intézményrendszer felvázolása, ahol a faluközösség és földközösség keretein belül élő különböző osztályok és rétegek életét, egymásnak feszülő ellentéteit mutatja be. A felvázolt kép a viszonyok bonyolultságát mutatja, azt, hogy nem lehet csak úgy általában faluközösségről beszélni még a kutatott terület vonatkozásában sem, mert a falvak különválaszthatóak: megyei jellegű jobbágyközösségekre, eljobbágyosodott székely földesúri településekre, valamint vegyesen lakott jobbágy-szabadparaszti típusú falvakra. Ennek megfelelően változó az egyes közösségekben a birtokos nemesek száma, de nem csak a száma, hanem a possesoroknak a közösség életére gyakorolt hatása is. Más és más az intézmények működése, a falugyűlés fontossága, a falutörvények tiszteletben tartása, melyet helyenként még nehezebben áttekinthetővé tesz a határőrkatonák és jobbágyok együttese. A fejezet végigkövetí a földközösség intézményének változásait a vizsgált területen, amely a szilárd telekrendszer kialakulásával egyidejűleg egyre inkább az erdő-, legelő- és kaszálóterületre korlátozódott. Végül szól a földesurak és a szolgáló emberek közötti harc változatos formáiról, amely a panasztól, kérvénytől, pertől egészen a tömeges munkamegtagadásig, mi több: a földesúr megöléséig is vezethetett. Ennek a harcnak természetesen voltak a történelmi események által előidézett érzékenyebb pontjai: 1785-ben, közvetlenül II. Józsefnek a jobbágyokról kiadott rendelete nyomán indult meg a forrongás. A századforduló után komoly aggodalmat okoz a földesuraknak az 1819–1820 évi Cziráky-féle úrbéri összeírás, amely szintén szélesebb körben mozgatta meg a lakosságot. Nagy szervezett parasztmozgalomra azonban mégsem került sor, mert erre a területre eb-

ben az időben inkább a szakadatlan küzdelem, a minden kis jogfosztással szembeni azonnali reagálás volt a jellemző.

A harmadik fejezet már azt taglalja, hogy mivel a 18. század elejéig Erdély agrárviszonyaira döntően az volt jellemző, hogy a termelés súlypontja nem az allódiumra esett, hanem a földesúri gazdaság még mindig elsősorban a jobbágytelekhez kötődő jobbágyszolgáltatásokon alapult, hogyan bontakozik ki egyfajta harc a szántóért, legelőért, erdőért, amelynek végső célja a földesúr számára a majorsági üzemre alapozó és a piacra termelő földesúri gazdaság lehetne. A majorosítás, a paraszti földek kisajátításának folyamata hosszú és sokszínű Székelyföldnek ezen a részén, és törvényszabta korlátai, jogi akadályai sem áthághatatlanok. A Mikó-birtokosok is fokozatosan, mind szilárdabban építették és teljesítették ki majorságbirtokaikat, bár nem éltek a jogilag rendelkezésükre álló összes lehetőséggel. Többször foglaltak „falu közhelyiből" is, 1814-ben például elfoglalták Oltszem község közlegelőjét. A 18. század végére, a 19. század elejére általánossá vált a jobbágyok erdőhasználati jogának korlátozása, szűkítése is, és egyre több volt a kísérlet a több falu birtokában levő közföld megszerzésére. (Például a Mikó család tulajdonában levő Hatod nevű, több község – Zalán, Oltszem, Málnás, Barót, Bodos, Nagybacon – közerdő-legelő rovására való terjeszkedése.

Az allódium kiterjesztésére vonatkozó kísérletek és gyakorlat részletes elemzése után külön fejezet jut a *Majorsági gazdálkodás*ban a munkaerő felhasználásának a földesúri gazdaságban, amelynek sajátossága a jobbágyok, zsellérek számának és a robotnak a növekedése. Még egyszer részletesen elemzi a parasztság rétegződését, és ennek során az is nyilvánvalóvá válik, hogy a mezőgazdasági árutermelés egyre növekvő igényeit csak egy ideig képes itt a Mikók birtokain a feudális jobbágymunka fokozottabb kihasználása kielégíteni. A jobbágy ingyenmunkája helyett egyre nagyobb mértékben fizetett bérmunkát kellett volna alkalmazni. Imreh István megvizsgálta azt a kérdést, hogy volt-e a Mikó birtokok területén olyan rétege a parasztságnak, amely időszaki napszámos munkásként bevonható lett volna a mezőgazdasági termelésbe. A válasz az, hogy ez a réteg természetesen létezett, bár növekedése nem mutatott töretlenül felfelé ívelő tendenciát. A tőkés jellegű mezőgazdaság kialakulásának egyik számottevő akadálya épp az volt, hogy a földesurak nem rendelkeztek elegendő tőkével a foglalkoztatható munkaerő megvásárlásához. A tőke- és hitelhiány miatt maradt a ledolgozási rendszer, a maga nagyon sokszínű formáival.

Ilyen feltételek mellett is léteznek a pénzjövedelem fokozására irányuló földesúri törekvések, az a majorsági termelés, amelynek ékes példái a 19. század elején a Wesselényiek zsibói, a Hallerek fehéregyházai vagy a Naláczyak vádi gazdaságai. Ezeken a birtokokon már számottevőek az eredmények, de

ezekhez viszonyítva a Mikók székelyföldi birtokai elmaradottabbak. Gazdálkodásukban kevés a korszerűsítés, sok vonatkozásban még az általános erdélyi földesúri árutermelés szintjét sem érik el, ami természetesen nem jelenti azt, hogy meg sem kísérelik pénzbevételeik növelését, ezt viszont nem a hagyományos gazdálkodás nagyméretű felszámolásával, hanem azoknak az átmeneti módszereknek a bevezetésével kívánják elérni, amelyek épp a mezőgazdaság átalakításának a nehézségeit tükrözték. (A földesúr a nélkülözhető pénzmennyiséget állandóan elvonja a gazdaságtól, mezőgazdasági gépeket nem vásárolnak, a föld termelőképességének növelését még ősi módon, a minden harmadik évben való pihentetéssel érik el, az akkor már jól ismert korszerű szabad vetésforgót meg sem próbálják bevezetni, új termelési ágként pedig egyedül csak a kertészet jelenik meg.)

Az árutermelésnek azonban a piaci feltételei sem voltak teljesen adottak, bár a Székelyföld keleti peremén elhelyezkedő földesúri birtokok jobb piaci lehetőségekkel dicsekedhettek, mint sok más székelyföldi uradalom. Mégis, a távolabbi piacoktól, a Habsburg vámpolitika mellett, a kedvező szállítási lehetőségek hiánya is elzárta a Mikókat. (A szállítás nehézkessége erőteljesen korlátozza például az erdőgazdaság kifejlődését is, az erdők kereskedelmi kihasználását). Ilyenképpen az eladási tételek kisszerűek, a piaci kapcsolatok bizonytalanok, és mindemellett a mezőgazdasági termékek árai is igen alacsonyak. (A majorsági árutermelésből befolyó pénzjövedelem elégtelensége arra késztette a Mikó család tagjait, hogy birtokaikon földesúri manufaktúrákat létesítsenek. Így jön létre az oltszemi fűrészmalom és a bükszádi üvegcsűr, ez utóbbi azonban már a 19. század derekán nem egyszer bérlők kezére került.)

A mezőgazdaságban a nagy átalakulás még várat magára. Az 1848–1849-es forradalom után végre a székely társadalom is rálép arra az útra, amely a kor ellentmondásainak a fel- és megoldásához vezet, de a fejlődést gátló akadályokat egészen felszámolni a forradalom sem volt képes.

A *Majorsági gazdálkodás*ban Imreh István már felvonultatja az általa használt módszereknek majdnem a teljes arzenálját, a történeti statisztikától a mélyfúrásokat igénylő forráselemzésig. A térben és időben behatárolt társadalmi formációkat és azoknak a jelenségeit a lehető legtöbb oldalról igyekszik megvilágítani, a fejlődés egészét szemlélve vizsgálja a gazdasági jelenségeket, úgy, hogy közben meg kíván felelni a modellteremtés követelményeinek is. Hogy kísérletének vannak hiányosságai, maga is jelzi, hangsúlyozva azt, hogy az ilyen típusú részletkutatásokra, melyek alapján majd könnyebben feltárhatóak lesznek a szélesebb körű összefüggések, mindig szükség lesz. Ő maga is egyike volt azoknak a 20. századi erdélyi történészeknek és közgazdászoknak, akik ezt a szükséget igyekeztek minél hamarabb felszámolni. Az 1979-ben megjelenő *Er-*

délyi hétköznapok című könyvében, amely – amint azt már említettük – *Földesúri gazdálkodás a székelyföldön* címmel a *Majorsági gazdálkodás*nak egy felfrissített változatát is tartalmazza, ahhoz hasonlóan tárgyalja a robotoló jobbágynép életét a Toldalagi-birtokon (1789–1792), szól a havasgazda földesurakról és a fakitermelő parasztokról Kolozs megyében (1796–1848), a céhbeli kézművesekről, a népi mesterekről és vásárlókörükről (1750–1830), az erdélyi manufaktúraipar munkásairól, valamint olyan változáson munkáló emberekről, mint amilyen Gábor Áron vagy Rajka Péter voltak. Mindegyik tanulmány megannyi rész-egész, amelyeket ő részletkutatásnak tételez, és amelyeknek nem győzi hangsúlyozni szükséges voltát, mert elvégzésük nélkül nem lesz reális a múltunkról alkotott kép, a nagy egész, a maga tágabb összefüggéseivel.

Imreh István egy másik fontos, ugyancsak gazdaságtörténetet gazdagító műve *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében* (Erdélyi Tudományos füzetek, 1992), ahol már az első oldalon megfogalmazódik egy olyan törekvés, amelynek érvénye az egész Imreh-i életműre kiterjeszthető, és amelynek lényege, hogy bár a 16–17. század Európájában a fejlettség viszonylatában megállapítható egy Erdélynek nem kedvező rangsor, melynek kimunkálásán akarva-akaratlanul a hazai történészek is munkálkodtak, talán bizonyítható, hogy a helyzet nem volt épp olyan rossz, az Erdélyt beborító „középkor-alkonyi szürkület" nem volt épp olyan nagymértékű. A XVI. században azonban hajnalosabb színek is fel-feltűntek – mondja Imreh István. Az általános európai fellendülés függvényében ugyanis Erdélyben is megfigyelhető valaminő olyan növekedési tendencia, amely ha nem is jelzi a termelési viszonyok forradalmasodását, tanúsítja a termelőerők körének kiszélesedését, különösképpen a mezőgazdaságban. S ha nem is ígéri a Nyugathoz való ugrásszerű felzárkózást, megcsillogtatja az ipari-városi-polgári felemelkedés biztató jövőbeli lehetőségeit[35]. Azért is idéztük itt ismét hosszabban Imreh Istvánt, mert több mint érdekes olvasni évszázadokkal ezelőtti történésekkel kapcsolatban a Nyugathoz való ugrásszerű felzárkózás mára már szlogenné átformálódott mondatát. Imreh Istvánnak az a permanens törekvése, amit alá szeretnénk húzni, nem más, mint hogy hátrányos helyzetünk elismerése mellett, források és módszerek sokaságának felsorakoztatásával megpróbálja megmérni, valójában mekkora is volt az a hátrány. Mert a reális önértékeléshez, a reális történeti tudathoz reális történeti kép szükséges, olyan, amely ismeri ugyan a mítoszokat, tudja azok helyét és szerepét a történelemben, de tudja azt is, hogy a mítosz nem történelem.

Ugyanez a törekvés figyelhető meg nála akkor is, amikor a szabad székelyek számát vizsgálva vallatja a forrásokat. „Apadt-e a XV. századtól kezdve a székely szabadok száma? Igen. Jobbágyságba süllyedt-e jó részük? Igen. Arra a kérdésre azonban, hogy teljes győzelmet aratott-e az eljobbágyosítás folya-

matában a földesúr, már határozott nemmel kell felelnünk”[36]. Mert a folyamat valóban létezik, ismert, de fontos az, hogy milyen mértéke volt. Ebből a szempontból Imreh István az árnyalatok, a nüánszok történésze is, mert a történelmi valóság képe ezek nélkül az árnyalatok nélkül soha nem fog a maga valójában számunkra feltárulkozni.

A több mint egy tucat könyvét egyenként elemezni itt nem feladatunk. Tudjuk viszont, hogy az *Erdélyi hétköznapok*at (1979) fontos összefoglalónak tartotta, a Pataki Józseffel társszerzőségben írt *Kászonszéki krónikár*ól azt tartotta, hogy kevesebb figyelmet és visszhangot kapott, mint amennyit érdemelt volna, a *Látom az életem, nem igen gyönyörű* költői címet viselő könyvével pedig a maga módján emléket igyekezett állítani a mádéfalvi veszedelem egykori áldozatainak

Egyed Ákos, aki a 80 éves Imreh Istvánt a *Korunk* 1999-es áprilisi számában köszöntötte, magától az ünnepelttől – az *Erdélyi hétköznapok*ból – kölcsönözte a köszöntője címét, a *Jelenben élő múlt*at. Ez a szókapcsolat számára is azt a régi és megkerülhetetlen kérdést vetette fel újra, hogy „egyáltalán lehet-e hasznos a történetkutatás a mindenkori jelen problémáinak a megoldásában (talán még inkább kezelésében) s a jövő titkainak a (ki)fürkészésében... Vajon a múlt és jelen között olyan szakadék tátong, hogy a történelem ismerete nem lehet hasznos az utódok számára?”

Válaszol is rá, röviden is, hosszan is, de mindenképpen az ünnepelt, Imreh István vallomását idézve, amelyet mi is érdemesnek vélünk ide iktatni: „Hinnünk kell ugyanis, hogy számtalan olyan eleme van személyiségünknek, amelyet a bennünket dajkáló, óvó, küzdelemre szoktató szülőföld hagyományos világa formált. Nem a vérség jussán, hanem a lélek, a tudat örökhagyói szerepvállalása folytán csoportosan is sajátos jellemvonások hordozói vagyunk. Vallottuk és valljuk, hogy nem csupán egy adott társadalmi szerkezet viszonyrendszerébe születünk bele, hanem annak kereteit kitöltő, ránk maradott légkörbe, a gondolkodást, a magatartást, az azt kormányzó értékítéleteket közvetítő hagyományos világba is. A jelenbe ágyazottan így él és munkál bennünk a történelem. Ezért a magunk megismerésének egyebek között jó forrása az ősök írásba foglalt szokásjogi rendje, a szavakba öltözötten megmutatkozni tudó való élet, a múlt gyakorlata, a hosszú évszázadokon át jól szolgáló, a nemzedékről nemzedékre átöröklött szabályok rendszere, a falu törvénye.”[37]

Az Imreh István által felvetett kérdéskörök számosak. Számosak azok továbbgondolási lehetőségei is, ugyanúgy, ahogy azok az általa használt forrásfajták is, a lustráktól és különböző típusú conscriptioktól a falutörvényekig. Ezeket eddig csak jelzésszerűen említettük, mert úgy véljük, hogy szerteágazó voltuk az Imreh István általi újszerű feldolgozásuk és értelmezésük miatt kü-

lön tanulmány témáját fogják képezni. A használt forrásokat, vagy ahogy Marc Bloch találóan nevezi, a történelem tanúit, úgy véljük, hogy Imreh István sikeresen állította elő, és mivel a tanúkat nem elég csak előállítani – sikeresen bírta szóra is őket.

Nagyon sok mindent elmondhatnánk még az Imreh-i életműről és megalkotójáról. Például azt, hogy nagy hajlamot mutatott a tudományos együttműködésre, amelynek gyümölcsei a már említett Pataki Józseffel közösen írt *Kászonszéki krónika* vagy az *Erdély változó társadalma. 1767–1821,* amelyben Csetri Elek a szerzőtársa. Pataki Józseffel és Csetri Elekkel természetesen még más közös művek is születtek, de szerzőtársa volt még az évek során például Camil Muresan is. (Sokszor, sok helyen mondott köszönetet azoknak, akik közvetve vagy közvetlenül segítették kutatásaiban.) Imreh István, ha rejtetten, ha címlapra odaírva nem is, de számos tanítványának volt szerzőtársa, számos államvizsga-dolgozatban, doktori tézisben, könyvben.

Imreh István kutatásai kiterjedtek a történeti statisztika és a történeti demográfia területére is. Felismerte a számszerű történetkutatás előnyeit s nem kis időt és erőt fordított az ugynevezett kvantitatív történetírás elméleti és módszertani kérdéseire. Azt tartotta, hogy a számok, a matematika segítségével biztosabb alapokat lehet teremteni a történelmi múlt felidézéséhez. Számos tanulmányt írt Erdély XVIII. századi társadalom- és gazdaságtörténetéről a statisztikai módszer segítségével. Egyik legsikeresebbés biztosan a legtöbbet idézett könyvét Csetri Elekkel írta *Erdély vonatkozó társadalma 1767-1821* címmel.

Ezt követően ugyancsak Csetrivel feldolgozták az 1821-1848 közti adóösszeírásokat

Egyszer azt mondta nekem, hogy amikor már csak a művei lesznek közöttünk és alkalmunk lesz elgondolkodni azoknak igazi jelentőségén, egyet biztosan látni fogunk, azt, hogy sok helyütt megbontotta azt a bizonyos falat, ami eltakarja még előlünk a múltat. Ha belelapozunk Imreh István tanulmányaiba, akkor láthatjuk, hogy mennyire igaza volt. Valóban nagyon sok helyen megbontotta azt a falat. Írt a székely közbirtokosságokról, a székely úrbérrendszerről és örökségről, a paraszti írásbeliségről, Gábor Áronról, a puskaporgyártó esztelneki szerzetesekről, a földközösségről, a székely falvak törvényeiről, de írt a székely faluközösség alkonyáról, a reformkori erdélyi országutakról, a gépgyártó Rajka Péterről, hitelintézet-alapítási törekvésekről a reformkori Erdélyben, írt a falu szénafüvéről, a terméseredményekről, illetve a testi gondviselésről, a keresztúr-fiúszéki ősökről és erkölcsökről, és még hosszasan folytathatnánk a felsorolást. Történész és közgazdász volt egyszerre abban, amit vizsgált, és ahogyan vizsgálta. Valóban sok helyütt megbontotta a falat, minden téglát kivett, amelynek a megmozdításához elegendő biztos

tudást tudott szerezni. Az elkötelezettség soha nem hiányzott nála. Ezért volt az és van ma is, hogy a gazdaság- és agrártörténettől a történeti ökológiáig mindenhez hozzáadott valamit.

Mégis utolsó könyvének – az *Erdélyi eleink emlékezete*[38] – fülszövegében a következőket mondja: Eredményként azonban rendszerint az tétetődik mérlegre, ami könyvbe foglaltatott, kevésbé vagy egyáltalán nem például a tanári, nevelői buzgalom, a szolgálattevési szándék, a jóra való konok törekedés vagy az elvetélt álom. Az e sorokban önmaga számadoltatására késztetett erdélyi ember, mindent összegezve sem zárhatja le derűs elégedettséggel maga mentségét. Legfeljebb annak örülhet, hogy – mind e mai napig – bizakodott és bizodalmat sugalmazott. Mi tudjuk, hogy Ő sokkal többet tett ennél.

Jegyzetek

1 Benkő Samu: *A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás*. Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1999.
2 *Igyekeztem jó tanár lenni, s igazat írni*. Születésnapi beszélgetés Imreh István professzorral. Szabadság (Kolozsvár) 11. (1999), 218:9. (A továbbiakban: *Igyekeztem jó tanár lenni)*
3 L. még: Benkő Samu: i. m. 5.
4 i. m. 6.
5 Dimitrie Gusti (1880–1955) – román szociológus és filozófus, a bukaresti monografikus szociológiai iskola megalapítója. Új, monografikusnak nevezett módszerét, amelyet elsősorban falukutatásban alkalmazott, többen átvették. Volt tanügyminiszter (1932–1933), tagja volt számos hazai és külföldi akadémiának, tudós társaságnak. Több folyóiratot is alapított, köztük a nemzetközi tekintélyt élvező *Arhiva pentru stiinta si reforma sociala* is. Követői közé tartozik Venczel József és H. H. Stahl.
6 Imreh István: *Venczel József öröksége*. Venczel József: Az önismeret útján. Bukarest, 1980. 5–25. (A továbbiakban: *Venczel József öröksége)*
7 i. m. 18.
8 Benkő Samu: i. m. 3.
9 Demény Lajos: *A rendtartó székely falu történésze*. A Hét (Bukarest), 25. (1994). 39:11.
10 Wellmann Imre: *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig*. Etnographia (Budapest), 100 (1989). 1–4. 291.
11 *Igyekeztem jó tanár lenni*. 9.
12 Uo.
13 Egyed Ákos: *Szakma és szolgálat. Imreh István köszöntése*. Kelet-Nyugat (Nagyvárad) (1994):6.
14 Uo.
15 *Igyekeztem jo tanár lenni. 9.*
16 Imreh István: *A rendtartó székely falu*. Bukarest, 1973. 86.
17 Wellmann Imre: i. m. 278–301.
18 Uo. 299.
19 Benkő Samu: i. m. 5.
20 Uo. (itt meg szeretnénk jegyezni, hogy úgy véljük, he nem is hivatalosan, jegyzetten és megjegyzetten, de azért Imreh István is iskolát teremtett. Számosak azok a tanítványai és munkatársai, amelyek nemcsak a segítséget, útmutatását kérték és kapták tőle, hanem tudatosan – vagy esetenként csak félig tudatosan – átvették módszerét, látásmódját és tovább is vitték azt.)

21 Idézi Imreh István: *Az 1942-es felmérés általános értékelése*. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár), 62. (2000) 3–4. 259.
22 *Venczel József öröksége*
23 Uo. 5–25.
24 Egyed Ákos i. m. 7.
25 Imreh István: *Székely falutörvények,* Kolozsvár 1947. 4.
26 Imreh István: *Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése*. Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1970. 157.
27 Uo.
28 Uo. 159–160.
29 Uo.164.
30 Uo.
31 Imreh István: R*endtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön*. R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Budapest, 1998. 417.
32 Jelen sorok írójától Oxfordban kérdezte meg Bob Evans professzor, az Osztrák Magyar Monarchia kutatója (természetesen magyarul, mert beszélte a Monarchia legelterjedtebb nyelveit), hogy: „Hát akkor faluközösség-kutatással foglalkozik? Imreh István nyomdokain halad?”, ugyanis abban a közegben sem volt ismeretlen a *Rendtartó székely falu*.
33 Imreh István: *Rendtartó Homoródszentmártoniak*. In: A Homoród füzes partján... Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről, Csíkszereda, 2000. 139.
34 Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. Bukarest. 1956. 8.
35 Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében,* Kolozsvár 1992. 3.
36 Imreh István: *Erdélyi hétköznapok*. Bukarest, 1979. 9.
37 Idézi Egyed Ákos: *Jelenben élő múlt. Gondolatok Imreh István falutörténeti kutatásairól*. Korunk (Kolozsvár), 3 (1999). 4: 102.
38 Imreh István: *Erdélyi eleink emlékezete*. Budapest, 1999.